

**SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA**

Margittai Linda

„ZSIDÓKÉRDÉS” A DÉLVIDÉKEN 1941-1944

Ph.D. értekezés

Témavezető:

dr. habil. Molnár Judit tanszékvezető egyetemi docens

Szeged, 2019

TARTALOMJEGYZÉK

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁSOK – 4

I. BEVEZETÉS – 6

II. VISSZATEKINTÉS: ZSIDÓK A DÉLVIDÉKEN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT – 22

III. MEGSZÁLLÁS, ATROCITÁSOK, ETNIKAI HOMOGENIZÁLÓ TÖREKVÉSEK – 35

Bevonulás, etnikai tisztogatások, telepítések – 35

A bánáti zsidók sorsa és a magyar hatóságok hozzáállása – 48

Mit lehet és mit szabad? – 53

IV. „ŐRSÉGVÁLTÁS” A KÖZALKALMAZOTTI RÉTEGBEN ÉS A SZAKÉRTELMI PÁLYÁKON – 67

Közalkalmazottak – 67

Orvosok és gyógyszerészek – 69

Ügyvédek és mérnökök – 80

Újságírók és sajtóviszonyok – 87

V. A *NUMERUS CLAUSUS* A FELSŐOKTATÁSBAN ÉS A KÖZÉPISKOLÁKBAN – 94

Felsőoktatás – 94

Középfokú oktatás – 101

VI. AZ IPAR ÉS KERESKEDELEM „ÁTÁLLÍTÁSA” – 116

„Nacionalizálás” és árjásítás a gyárparban és a nagykereskedelemben – 116

Gazdasági központosítás és etnikai diszkrimináció – 121

A gazdasági érdek-képviseleti rendszer átszervezése – 125

Harc a zsidó üzletekért – 130

Az ipari-kereskedelmi „örségváltás” mérlege – 134

VII. „AGRÁRFÖLDEK” ÉS ZSIDÓBIRTOKOK – 147

A második zsidótörvény földbirtokpolitikai rendelkezéseinek végrehajtása – 147

A negyedik zsidótörvény végrehajtása – 164

VIII. MUNKASZOLGÁLAT – 185

Zsidó munkaszolgálatosok a Délvidéken,

délvidéki zsidó munkaszolgálatosok a hátszágban és a hadszíntéren – 185

A zsidók és a nemzetiségek munkaszolgálatának összehasonlítása – 193

IX. „ZSIDÓKÉRDÉS” ÉS TÁRSADALOM – 199

„Örségváltás” a társadalmi egyesületekben – „örségváltó” társadalmi egyesületek – 199

Az antiszemitizmus és a társadalmi szolidaritás megnyilvánulásainak etnikai anatómiája – 207

X. ZSIDÓ TAPASZTALATOK, VÁLASZOK, BOLDOGULÁSI ÉS ELLENÁLLÁSI STRATÉGIÁK – 226

Menekülés a Délvidékről, menekülés a Délvidékre – 226

„Törvénytelen” és „törvényes” küzdelem a jogfosztás ellen – 239

A cionizmus helyzete és a zsidók részvétele a kommunista ellenállásban – 245

Üldöztetés, identitás, lojalitás – 251

Közösségi élet, szociális háló, önszegélyezés – 261

Demográfiai mérleg – 268

XI. ÖSSZEGZÉS – 275

FORRÁSOK – 281

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE – 306

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁSOK

Disszertációm elkészültét mindenekelőtt egy internetes blogbejegyzésnek köszönhetem. A legtöbb doktorandusz azzal a lelkesedéssel veti bele magát a kutatásaiba, amit az intellektuális kihívás izgalma és a témája iránti szeretete, elkötelezettsége fűt. A legtöbb doktorandusz azután eljut oda, ahol a lelkesedés helyét időnként átveszi a sokasodó nehézségek miatt érzett frusztráció, a fel-feltörő alkalmatlanságérzés és a kétely, hogy egyáltalán be fogja-e tudni valaha fejezni a dolgozatot. Én az ilyen pillanatokban hol szerettem, barátaim türelmét tettem próbára a panaszaimmal, hol pedig különféle írásokat böngésztem a világhálón olyan szerzőktől, sorstársaimtól, akik megosztották saját tapasztalataikat arról, hogyan lehet átvészelni a doktorandusz-lét hullámvölgyeit. Egy ilyen cikkben bukkantam rá arra a tanácsra, amelyet megfogadtam, és amely nélkül ez a disszertáció talán soha nem készült volna el. Ez a tanács a következő volt: a legtöbben utoljára fogalmazzák meg a köszönetnyilvánításokat, azután, hogy a pontot kitették a nagy mű utolsó mondatának végére. Írjuk meg ehelyett egy kétségekkel teli pillanatban. Később pedig, amikor megint kétséggel teli pillanatok jönnek, olvassuk el újra és újra. Erőt fog adni, ha látjuk, mennyien támogatják a munkánkat őszintén és önzetlenül, mennyien hiszik, hogy valami fontosat és értékeset hozunk létre, mennyien bíznak abban, hogy képesek és alkalmasak vagyunk rá.

Ebben a szellemben szeretnék köszönetet mondani elsősorban témavezetőmnek, Molnár Juditnak, aki pályám kezdetétől fogva folyamatos inspirációul szolgált nekem, és aki türelemmel, amikor pedig kellett, szeretetteljes szigorral tanított mindig arra, hogy a saját munkámat illetően sose elégedjek meg a kiválónál kevesebbel. A munkám többnyire – ez a disszertáció is – minden igyekezetem ellenére is egyelőre messze van a kiválótól, de ez a szemléletmód egész pályafutásom során el fog kíséreni, és bízom benne, hogy előbb-utóbb megtermi a gyümölcsét. Azt, hogy egyáltalán holokauszt-kutatással szeretnék foglalkozni, Karsai László egyetemi előadásai, szemináriumai alatt döntöttem el. Róla túlzás nélkül állíthatom, hogy a szakmai előmenetelem az első lépésektől kezdve egészen mostanáig – oktatóként, témavezetőként, kollégaként, bírálóként – folyamatosan végigkísérte, és a szakmai gondolkodásomat alapjaiban meghatározta. Ők ketten azok, akikről nem üres szófordulat azt állítani, hogy nélkülük ez a dolgozat nem született volna meg, én pedig nem lennék holokauszt-történész.

A disszertációm megírásához szükséges szerbiai és magyarországi kutatások túlnyomó részét a Yad Vashem Archives Magyarországi Kutatócsoportjának tagjaként végeztem. A levéltár és a kutatócsoport intézményi és anyagi támogatása nélkül soha nem tudtam volna olyan mélységű kutatást végezni, amelyet a téma feldolgozása megkívánt. A kutatócsoport-beli munkám révén a magyar holokauszt dokumentumait sokkal alaposabban megismerhettem, és így a dolgozatomat is sokkal szélesebb forrásbázisra építhettem, mint ahogy arra egyénileg kapacitásom, lehetőségem lett volna. Köszönetet mondok ezért Frojimovics Kingának, aki a Yad Vashem Archives magyar részlegét a közelmúltig vezette, a kutatócsoport vezetőinek, Karsai Lászlónak és Molnár Juditnak, továbbá a kutatócsoport tagjainak, különösen Sulyok Izabellának, akivel a munkakapcsolatom a legszorosabb volt, és akivel hosszú éveken át, számos közös konferencia, workshop és ösztöndíj mellett követtük nyomon egymás szakmai fejlődését.

Doktori kutatásaim során több ösztöndíjra támaszkodhattam, így a Yad Vashem Intézettől a Tauber Fund for Research of the Holocaust in Hungary and Hungarian Jewish History ösztöndíjra, amelynek segítségével

leraktam ennek a disszertációnak az alapjait, továbbá a European Holocaust Research Infrastructure, a The Gábor Várszegi Endowment The J. and O. Winter Fund Fellowship, valamint a Claims Conference The Saul Kagan Fellowship in Advanced Shoah Studies ösztöndíjaira. Ezek az ösztöndíjak nem csak anyagi forrást biztosítottak, de általuk olyan értékes szakmai és emberi kapcsolatokra is szert tehettem, amelyek szakmai tanácsok, iránymutatás és motiváció folyamatos forrását is jelentették a számomra. Itt a teljesség igénye nélkül csak azokat szeretném megemlíteni, akik a munkámat ezekhez az ösztöndíjakhoz kapcsolódóan a legközvetlenebb módon segítették: Randolph L. Braham, Eliot Nidam a Yad Vashem Intézetből, Karel Berkhoff és Johannes Houwink ten Cate a NIOD Institute for War, Holocaust and Genocide Studies-ből, Franziska Karpinski, Jarmila Brezinová, továbbá a Saul Kagan Fellowship tanácsadó testületének tagjai, Steven T. Katz, Joanna Beata Michlic, Dalia Ofer, David Silberklang és a néhai David Cesarani, valamint a Saul Kagan Fellowship V., VI. és VII. évfolyamának ösztöndíjasai, különösen Allison Somogyi, aki a zsidó ellenállás témaköréhez kapcsolódóan osztott meg velem értékes gondolatokat, és Natalya Lazar, aki a munkaszolgálat témakörében tette ugyanezt.

Hálával tartozom mindazoknak a levéltárosoknak és muzeológusoknak, akik a kutatásom ideje alatt készséggel és türelemmel teljesítették végeláthatatlan iratanyag-kérelmeimet, és ezen túlmenően szakmai tanácsokkal, útmutatásokkal is elláttak. A szerbiai kutatóútjaim során nagy szükségem volt arra, hogy az ott töltött időmet a lehető leghatékonyabban ki tudjam használni és minél rugalmasabb feltételek mellett dolgozhassak. Ebben sokan voltak a segítségemre, közülük is elsősorban Stevan Mačković és Gerhardt Rudolf a Szabadkai Történelmi Levéltárban, Ozer Ágnes és Ivana Kulačin a Vajdasági Múzeumban, Kartag Sarolta a Vajdasági Levéltárban, valamint Petar Đurđev és Milovan Cvetanović Újvidék Város Történelmi Levéltárában. Szerbiai látogatásaim alatt sokan, sokat tettek azért, hogy a számomra kezdetben új, ismeretlen környezetben is azonnal otthon érezzem magam, mindenekelett Ivan Ušumović és Aleksandra Pletikošić, valamint Staša Cvetković, aki abban is segített, hogy a Vajdasági Ügyvédi Kamara irattárában való kutatásom megszervezéséhez kapcsolatokat találjak.

2017 szeptembere óta dolgozom a Szegedi Tudományegyetem Jelenkortörténelmi Tanszékének munkatársaként. Ez idő alatt közvetlen kollégáim, Tomka Béla, Bencsik Péter és Kalmár Melinda nem csak abban támogattak, hogy minél eredményesebben tudjak eleget tenni az új, tanítási feladataimmal járó kihívásoknak, de abban is, hogy mindemellett maradjon időm és energiám a dolgozatom befejezéséhez. Végleges formáját a disszertáció a műhelyvita után nyerte el, ahol értékes tanácsokat és korrekciós javaslatokat kaptam opponenseimtől, Karsai Lászlótól és Gidó Attilától, valamint a vita résztvevőitől, elsősorban A. Sajti Enikőtől, Pihurik Judittól és Pejtin Attilától. Azoknak is sokat köszönhetek – mindenekelett Karády Vikornak, Csász Lászlónak, Harkai Ágnesnek és Ádám István Pálnak – akik a műhelyvitán nem tudtak ugyan személyesen jelen lenni, de megosztották velem a véleményüket a dolgozat első változatáról vagy annak egyes részeiről. A visszacsatolt Bácskában folytatott magyar földbirtok- és telepítéspolitikát kutató Valastyán Balázs a rendelkezésemre bocsátotta a témában írt doktori disszertációja kéziratát, kutatási tapasztalatait, és felhívta a figyelmem néhány fontos dokumentumra.

Végezetül köszönettel tartozom a családomnak, akik a disszertációm elkészítésének hosszú évei során (is) számtalanszor bizonyították, hogy támogatásuk, türelmük kifogyhatatlan. Különös hála illeti férjemet, Eric Beckett Weaver történészt, politológust, aki minden elképzelhető szakmai és emberi segítséget megadott nekem azért, hogy ezt a dolgozatot befejezhessem.

I. BEVEZETÉS

1942 januárjában magyar katonai és rendészeti alakulatok több, mint háromezer – a szerb történetírás adatai szerint közel négyezer – civil lakost mészároltak le „partizánvadász razzia” ürügyén a Dél-Bácskában. A meggyilkoltak döntő többségükben szerbek és zsidók voltak. Az akciót véghezvivő karhatalmi erők mindenekelőtt a magyar uralommal szemben mutatkozó kommunista, illetve partizán ellenállást akarták egyszer és mindenkorra felszámolni. Szervezett ellenállás valóban létezett a régióban, annak valóságos méretét, erejét azonban a válaszcsoportok sokszorosan meghaladta. A tömeggyilkosságok így egyúttal az erődemonstrációt, az ellenállók támogatásával vádolt lakosság kollektív megbüntetését, megfélemlítését és a „gyanús”, „ellenséges” elemektől való „megtisztítást” is szolgálták. A razziák „túlméretezésével” a magyar hatóságok mindemellett a hadi szövetséges Németországnak is igyekeztek bizonyítani, hogy a magyar egységekre a határokon belül van szükség a rend fenntartásához, ezáltal pedig elkerülni, hogy újabb csapatokat kelljen a keleti frontra küldeni.¹

A „hideg napok” néven hírhedtté vált dél-bácskai razziáknak tehát nem az volt a kifejezett célja, hogy zsidókat öldökljenek. Az áldozatok között is összességében jóval több szerb volt (2550 fő), mint zsidó (743 fő). A razziákat végrehajtó alakulatok azonban kétségkívül kihasználták az alkalmat a zsidók tömeges lemészárlására is. Egyes falvak, például Sajkásgyörgye, Zsablya, Temerin zsidó lakosságát teljesen vagy csaknem teljesen kiirtották. Újvidéken az áldozatok kétharmada (879 főből 556 fő) zsidó volt, itt tehát a vérengzések határozottan egy antiszemita karhatalmi pogrom arculatát öltötték.² Sőt, már a korabeli köznyelv is időnként „zsidó razzia”-ként utalt az újvidéki eseményekre.³

A dél-bácskai mészárlások több szempontból is egyedülállóaknak tekinthetők a magyar vészkorszak eseménysorában. Azt megelőzően, hogy a „zsidókérdés” náci típusú „végső megoldása” – azaz a vidéki zsidóság gettókba, gyűjtőtáborokba kényszerítése, és döntő többségük haláltáborokba szállítása – Magyarországon is kezdetét vette 1944 tavaszán, a Kamenyec-Podolszkij-i deportálásokon és a zsidó munkaszolgálatosok elleni atrocitásokon kívül a „hideg napok” volt az egyetlen olyan eseménysorozat, amelynek magyar zsidók tömegesen estek áldozatul.⁴ Ez volt az egyetlen alkalom, amikor a magyar határokon belül magyar katonák és csendőrök

1

A razziáról szerb és magyar nyelven számos munka elérhető, bár egy magyar nyelvű friss monográfia még várat magára. Lásd pl.: Zvonimir Golubović: *Racija u Južnoj Bačkoj 1942. godine*. Istorijski muzej Vojvodine, Novi Sad, 1992; Aleksandar Kasaš: *Mađari u Vojvodini 1941-1946*. Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za istoriju, Novi Sad, 1996, 80-100.; Buzási János: *Az újvidéki „razzia”*. Kossuth, Budapest, 1963; A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941-1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Kossuth, Budapest, 1987, 269-306.; Uő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918-1947*. Napvilág, Budapest, 2004, 269-318.; Pihurik Judit: Magyarok és szerbek a délvidéken 1941-1944. *Limes*, 22 évf. 2. sz. (2009) 83-102.; Uő: Kórkép mint történeti forrás. Bayor Ferenc nyugalmazott tábornok, újvidéki városparancsnok 1942-43-as pere és elítélése. *Betekintő*, 2011/4. sz.; Uő: „Vagy ők, vagy mi”. Harminc évvel a csurogi razzia után. In: Hornyák Árpád és Bíró László (szerk.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941-1948. Történelem és emlékezet*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2016, 109-128. (Illetve e három tanulmány utánközlése: Uő: *Perben és haragban – világháborús önmagunkkal, Tanulmányok*. Kronosz, Pécs, 2015, 13-50, 51-68, 69-96.) Legújabbban: Arpad von Klimó: *Remembering Cold Days: The Novi Sad Massacre in Hungarian Politics and Society*. University of Pittsburgh Press, Pittsburg, 2018.

2 A katonai ügyészség Feketehalmy-Czeydner és társai ellen 1943 őszén készült vádirata 3309 főben határozza meg az áldozatok összlétszámát. Az V. hadtestparancsnokság által 1944-ben készített kimutatás 3340 főt tart nyilván. A szerb és zsidó áldozatokon kívül a razziák során 11 magyar, 13 orosz, 7 német, 2 horvát, 1 szlovák és 13 ruszin „tűnt el.” A. Sajti: *Délvidék*, 159-160. Lásd még: Uő: Az újvidéki razzia elő- és utótörténete. *História*, 33. évf. 9-10. sz. (2011) 29-34, kül. 34. A szerb történetírás adatai a fentiektől némileg eltérnek. Létezik erősen túlzó becslések is, de a mértéktartóbb számítások nagyságrendileg a magyar adatokhoz hasonló áldozati létszámot tartanak nyilván. Golubović szerint például az összesen 3808 áldozatból 2578 volt szerb és 1068 zsidó, csak Újvidéken pedig az 1246 áldozatból 375 volt szerb és 809 zsidó. Golubović: *Racija u Južnoj Bačkoj*, 43-44, 147, 194. alapján.

3 Lásd pl.: Vajdasági Levéltár (a továbbiakban: VL), F159. Újvidéki Ügyészség, 5298/1944.

4 Itt lehet megemlíteni a fentieken kívül még az 1940. decemberi csikszeredai kiutasítások/deportálások kevésbé közismert esetét is. A több tucat áldozatot követelő akciót Éder Elemér városi és vármegyei katonai parancsnok önkényes kezdeményezése alapján az észak-erdélyi magyar katonai közigazgatás szervei hajtották végre az érintett zsidók állampolgárságának rendezetlensége ürügyén. Lásd:

tömegesen gyilkoltak zsidókat. A „hideg napok” ezzel a délvidéki zsidóság sorsának és a magyar hatóságok délvidéki zsidópolitikájának szimbólumává váltak. A holokauszt magyarországi történetével foglalkozó szakirodalom pedig régóta a hazai zsidóság zömének megsemmisítéséhez vezető út egyik legtragikusabb állomásaként tartja számon.⁵

A dél-bácskai razziák napjainkig szinte az egyetlen olyan fejezet, amely a Magyarországhoz a második világháború idején, 1941 és 1944 között visszacsatolt Délvidéken élő zsidók sorsának, az őket sújtó üldöztetéseknek a történetéből szélesebb körben ismert. Az erre vonatkozó legfontosabb kutatási eredményeket nem is annyira a holokauszt-szaktörténetírás, mintsem – az esemény egyszerismind markánsan szerbellenes jellege miatt – a magyar hatóságok délvidéki, elsősorban délszláv kisebbségpolitikájával, a magyar-délszláv etnikai kapcsolatokkal és az itteni magyarság helyzetével foglalkozó szakirodalom mutatta fel.⁶ Ez érthető, hiszen a Délvidék felett átmenetileg helyreállított magyar uralom vészterhes emléke, mindenekelőtt a „hideg napok” keserű tapasztalata a magyar-jugoszláv viszonyra és a régióban élő magyar kisebbség helyzetére is hosszú időre árnyékot vetett. A magyar holokauszt-kutatás a Délvidék vonatkozásában mindenekelőtt az ország német megszállása után, 1944 tavaszán-nyarán lezajlott gettósítások és deportálások történetét tárta fel.⁷ Hiányzott viszont egy olyan tudományos munka, amely a magyar hatóságok délvidéki zsidópolitikájának, a „zsidókérdés” délvidéki megjelenésének átfogó elemzését az országrész visszafoglalásától, 1941 áprilisától 1944 tavaszáig eltelt időszakra nézve elvégezte volna.⁸ Dolgozatom erre a feladatra vállalkozik.

A kutatásaimat elindító kérdéseket a dél-bácskai tömegmészárlások vetették fel. Ezek megválaszolásához azonban a vizsgálódásaimnak túl kellett mutatniuk a „hideg napoknak” a szakirodalomban egyébként is viszonylag alaposan feldolgozott történésein. Elsősorban azt igyekeztem tisztázni, hogy mennyire tekinthetők a razziák a magyar hatóságok délvidéki zsidópolitikájának egészét jellemző eseményekként, ennek a zsidópolitikának milyen egyéb összetevői voltak, illetve, hogyan illeszkedtek mindezek a korabeli magyarországi hivatalos antiszemitizmus kontextusába.

A korábbi szakirodalomból azt is lehetett tudni, hogy a visszacsatolt Délvidék zsidó lakossága elleni atrocitások nem a hírhedtté vált razziákkal kezdődtek. 1941 novemberében Deák Leó, Bács-Bodrog vármegye és Zombor város főispánja bizalmas körrendeletben hívta fel az alsóbb fokú hatóságok figyelmét arra, hogy újabban már nem csak a nácik által megszállt Szerbiából és a horvát usztasa-államból, hanem Magyarország trianoni

Majsai Tamás: The Deportation of Jews from Csíkszereda and Margit Slachta's Intervention on Their Behalf. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Studies on the Holocaust in Hungary*. Columbia University Press, New York, 1990, 113-163.; Tibori Szabó Zoltán: Csík vármegye zsidósága a betelepüléstől a megsemmisítésig. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról III*. Balassi, Budapest, 2004, 103-142, kül. 105-107, 115-123.; Sárándi Tamás (szerk.): *Levezényelt visszacsatolás. A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben, 1940*. Pro-Print, Csíkszereda, 2016, 145-147.

⁵ Címében is kifejező pl.: Randolph L. Braham: The Kamenets Podolsk and Délvidék Massacres: Prelude to the Holocaust in Hungary. *Yad Vashem Studies*, 9. sz. (1973) 133-156.

⁶ Lásd az 1. sz. lábjegyzetet.

⁷ Molnár Judit: *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkörületben*. Cserépfalvi, Budapest, 1995, 60-72.; Randolph L. Braham: *A népirtás politikája: a holokauszt Magyarországon*. Park Kiadó, Budapest, 2015, 604-605, 716-720.; Molnár Judit: Zsidótlanítás a déli határsávban 1944-ben. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról VIII*. Múlt és Jövő, Budapest, 2017, 31-64.

⁸ Néhány színvonalasabb helytörténeti munka mindenképp figyelmet érdemel, kiváltképp pl. Pejin Attila: *A zentai zsidóság története*. Thurzó Lajos Művelődési Központ, Zenta, 2003. Legutóbb a magyar zsidóság 1944-es tragédiájának hetven éves évfordulója apropóján olyan újabb könyvek, tanulmányok láttak napvilágot, melyek további adalékokkal szolgálnak a délvidéki zsidóság véskorszakbeli történetéhez, de többnyire ezek sem regionális, hanem helytörténeti fókuszú alkalmazzanak. A legbőségesebb szakirodalma a szabadkai zsidóság történetének van, pl.: Dévavári Zoltán: *Ez történt Szabadkán. Emberi sorsok, tragédiák – a szabadkai zsidóság a második világháborúban (1941-1944)*. In: Uő és Olga Kovačev Ninkov: *Subotica – Szabadka 1920-1944. Prilozi istoriji subotičkih jevreja/Adalékok a szabadkai zsidóság történetéhez*. Szabadkai Zsidó Hitközég, Szabadka, 2014; Farkas Zsuzsa, Mirko Grlica, Lovas Ildikó és Ninkov K. Olga (szerk.): *Élettől az életig a holokauszton át*. Forum Könyvkiadó – Szabadkai Zsidó Hitközég, Újvidék és Szabadka, 2015; Dévavári Zoltán: *A szabadkai zsidóság eszme- és politikátörténete (1918-1944)*. GlobeEdit, Saarbrücken, 2016.

részeiről is „nemkívánatos elemek” „szivárognak be” a Délvidékre, köztük olyan zsidók, akiket az anyaországi zsidótörvények „feszélyeznek”.⁹ Tény, hogy ebben az időszakban zsidók tömegei igyekeztek a déli szomszédos országokból a magyar fennhatóság alá került területekre jutni. A tengelyhatalmak támadásának súlya alatt gyorsan összeomló Jugoszlávia utódállamaiban ugyanis gyakorlatilag azonnal megkezdődött a „végső megoldás” végrehajtása, a magyar uralom alatt álló területek ezért ekkor valóban biztonságosabbnak számítottak. Azt azonban nehéz megérteni, hogy ha esetleg akadtak is olyan zsidók, akik az anyaországból kedvezőbb létfeltételek reményében az újonnan visszakерült Délvidékre szöktek, várakozásaikat mire alapozták.

A trianoni területeken a zsidók többségének ekkor még „csak” állampolgári jogaik, állásuk, megélhetésük elvesztése miatt kellett aggódnia. A Délvidéken ezzel szemben attól a naptól kezdve, hogy a magyar hadsereg betette a lábát a térségbe, olyan szélsőséges antiszemita incidensek is napirenden voltak, amilyenekre az anyaországban nem volt példa. A bevonulást követő „tisztogatások”, „pacifikáló akciók”, tömeges internálások áldozatainak többségét az ellenséges népcsoportként kezelt szerbek mellett a szintén kollektívan megbízhatatlannak nyilvánított zsidók tették ki. A katonai hatóságok gátlástalanul sarcolták a zsidó közösségeket, és megkezdődött az 1918 októbere után a Délvidékre költözött kiutasítása, aminek a jugoszláv telepések mellett szintén elsősorban a zsidók képezték a fő célcsoportját.¹⁰ Mindezek az intézkedések az anyaországban, de számos tekintetben a korábbi revíziók során visszakерült területeken kifejlődött zsidópolitikánál is radikálisabb antiszemita gyakorlat kialakulását vetítették elő, amelynek a mélypontját kétségkívül az 1942. januári öldöklések jelentették.

Kutatásaim azonban ezzel együtt is arra a következtetésre vezettek, hogy a magyar központi és helyi hatóságok délvidéki zsidópolitikája nem volt következetesen radikális. Ehelyett inkább egy sok szempont által meghatározott, ellentmondásos, szélsőséges és szembetűnően mérsékelt elemeket egyaránt kezdettől fogva felvonultató, összességében pedig – különösen a „hideg napok” után 1944 tavaszáig – bizonyos szempontból enyhülő folyamatként jellemezhető.

Ennek okainak tisztázásához ki kellett tágítanom az elemzésem látószögét ahhoz képest, amelyet a hagyományosabb holokauszt-történeti írások általában alkalmaznak. Munkám középpontjában a zsidókat sújtó politika maradt. A célom ugyanakkor az volt, hogy ezt a politikát a magyar uralom alá visszakерült Délvidéken folyamatba tett többdimenziós, korántsem csak a zsidók ellen irányuló etnikai elnyomás összefüggéseiben belül elhelyezve mutassam be. E megközelítés révén csatlakozni kívántam a nemzetközi holokauszt-kutatás azon újabb irányzatához, amely a fókuszát a náciikkal szövetséges államok saját – a német törekvésekkel összhangban és ezek tágabb kontextusában folytatott – etnonacionalista nemzet- és államépítő erőfeszítéseire irányítja. Ezek az erőfeszítések sokszor a szóban forgó országok soknemzetiségű háborús határvidékeiben (*borderlands*) nyilvánultak meg a legkifejezőbb módon, ahol a diszkrimináció és üldöztetés olyan összetett rendszerét alkották, amely egyszerre – bár nem mindig egyformán – irányult minden olyan etnikai csoport ellen, amelyekre egy szigorú etnikai hierarchián alapuló társadalom, végső soron pedig egy etnikailag homogén állam létrehozásának akadályaként tekintettek.¹¹

⁹ Vajdasági Múzeum (a továbbiakban: VM), Polgári közigazgatás, 13/69-28335/1941.

¹⁰ A Délvidék visszafoglalásáról és a bevonulást övező etnikai atrocitásokról lásd pl.: A. Sajti: *Impériumváltások*, 156-179, 187-198.

¹¹ A témakör egyre terebélyesedő nemzetközi szakirodalmából lásd. pl. Romániára vonatkozóan: Vladimir Solonari: *Purifying the Nation: Population Exchange and Ethnic Cleansing in Nazi-Allied Romania*. Woodrow Wilson Center Press, Washington, DC – Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2010; Paul A. Saphiro: *The Kishinev Ghetto 1941-1942. A Documentary History of the*

Habár kifejezetten gazdag az a szakirodalom, amely Magyarország és a szomszédos államok között régóta feszülő ellentétek tárgyát képező, soknemzetiségű határregiókkal – a Délvidéket is beleértve – különféle szempontok szerint foglalkozik, a fentebb vázolt integrált megközelítésnek a magyar historiográfiában, különösen a magyar (vonatkozású) holokauszt-historiográfiában szerény előzményei vannak.¹² Utóbbi annak a ténynek is kevés figyelmet szentel, hogy a Magyarországtól az első világháború után elcsatolt, majd a második világháború küszöbén és az alatt részben visszaszerzett országrészekben, a Felvidéken, Kárpátalján, Észak-Erdélyben és a Délvidéken alkalmazott zsidópolitika korántsem abból állt csupán, hogy az anyaországban már korábban bevezetett, illetve a revíziókat követően életbe lépett antiszemita jogfosztó intézkedések hatályát ezekre a térségekre is kiterjesztették. E tekintetben alapvető változást jelentett az, hogy az anyaországban és a visszaszerzett területeken élő lakosság nemzetiségi összetételének különbségeit követve az ország területi expanziójával párhuzamosan a két világháború közötti trianoni Magyarországon kifejlődött etnikai diszkriminációs politika fókusza is kiszélesedett. A Trianon után megmaradt országrészen ugyanis a zsidókon és a németeken kívül nem élt olyan etnikai kisebbség, amely lélekszámát és/vagy társadalmi-gazdasági súlyát tekintve számottevő lett volna. Az ezekben az években teret nyerő rasszista, etnonacionalista politikai és társadalmi programok így mindenekelőtt a zsidókat célozták.¹³ Magyarország és a környező államok multietnikus határvidékein azonban – függetlenül attól, hogy éppen hova tartoztak – a „zsidókérdés” lényegében mindig is az e területek birtoklása fölött zajló történelmi távlatú, és az emlékezetpolitika szintjén sokszor napjainkig nyúló viták kontextusában jelent meg.¹⁴ Az etnikai elnyomás jellege az anyaországban a terület-visszacsatolások idején is megmaradt elsősorban zsidóellenesnek. A visszacsatolt országrészekben viszont az antiszemita kezdeményezések csupán egyik szegmensét alkották a gazdaság és társadalom etnikai alapú átszervezésére irányuló átfogó törekvéseknek. A zsidóellenes diszkrimináció és üldöztetés ezeken a területeken összekapcsolódott más, nem zsidó etnikai kisebbségek, szlovákok, ruszinok, románok, délszlávok, stb. elleni fellépéssel. Ezek az etnikai csoportok több szempontból a zsidókéhoz meglehetősen hasonló bánásmódot szenvedtek el. A „zsidókérdés” tehát nem csak, hogy nem egyedüli, de nem is mindig elsődleges fókusza volt a magyar hatóságok etnopolitikájának ezeken a területeken, sőt, a nem zsidó etnikai kisebbségek

Holocaust in Romania's Contested Borderlands. University of Alabama Press – United States Holocaust Memorial Museum, Tuscaloosa, Alabama, 2015; Diana Dumitru: *The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust: The Borderlands of Romania and the Soviet Union.* Cambridge University Press, New York, 2016. Horvátországra vonatkozóan: Alexander Korb: *Im Schatten des Weltkrieges: Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien, 1941-1945.* Hamburger Edition, Hamburg, 2013. A modern nemzetállamokhoz kötődő etnikai erőszak jelenségének még bőségesebb szakirodalmából itt csak néhány alapvető, elméleti jellegű munkára utalnék: Anthony Giddens: *The Nation-State and Violence. Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism.* University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1985; Mark Mazower: *Violence and State in the Twentieth Century.* *The American Historical Review*, 107. évf. 4. sz. (2002. okt.) 1158-1178.; Michel Mann: *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing.* Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

¹² Elsősorban Erdélyre vonatkozóan találunk ilyen irányú törekvéseket, pl. Holly Case: *Between States. The Transylvanian Question and the European Idea during World War II.* Stanford University Press, Stanford, California, 2009, 175-198.; Anders E. B. Blomquist: *Economic Nationalizing in the Ethnic Borderlands of Hungary and Romania. Inclusion, Exclusion and Annihilation in Szatmár/Satu Mare 1867-1944.* Stockholm University, Stockholm, 2014; Horváth Sz. Ferenc: Népcsoportpolitika, szociális kompenzáció és gazdasági jóvátevel. A holokauszt Észak-Erdélyben. *Múltunk*, 51. évf. 3. sz. (2006) 102-143. Kárpátaljára vonatkozóan lásd még: Raz Segal: *Genocide in the Carpathians. War, Social Breakdown, and Mass Violence 1914-1945.* Stanford University Press, Stanford, California, 2016.

¹³ Ungváry Krisztián ugyanakkor rámutatott arra a szakirodalomban eddig kevés hangsúlyt kapott tényre, hogy a magyarországi nacionalista, rasszista, szociális újraelosztást sürgető diskurzusok jelentős része „kétfrontos harcot” hirdetett a zsidók és a magyarországi németek ellen. A kérdésről bővebben: Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919-1944.* Jelenkor, Budapest, 2016, 292-319.

¹⁴ Arról például, hogy hogyan vált az észak-erdélyi zsidók sorsa a holokauszttal kapcsolatos emlékezetben és emlékezetpolitikában a második világháború után a Magyarország és Románia közötti történelmi „Erdély-vita” részévé, illetve eszközévé lásd: Holly Case: A holokauszt és az erdélyi kérdés a II. világháború után. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában.* Balassi, Budapest, 2005, 340-353.

diszkriminációjának és üldöztetésének dinamikája erőteljesen befolyásolhatta a zsidók helyzetét.

Az eddiginél szintén nagyobb hangsúlyt érdemel az a szisztematikusnak tűnő jelenség, hogy 1944 tavasza előtt a magyarországi antiszemitizmus leglátványosabb szélsőségeinek rendre a visszacsatolt országrészek nyújtottak terepet. Ebben az időszakban a hivatalos magyarországi antiszemita politika alapvető, általános célkitűzése a zsidók társadalmi, „faji” elszigetelésére és „túlzottnak” bélyegzett társadalmi, gazdasági, kulturális befolyásuk visszaszorítására irányult. E politika irányítói, végrehajtói és haszonélvezői elsősorban az ország szociális és gazdasági feszültségeinek enyhítését várták, a zsidók pozícióinak, javainak a keresztény lakosság – mindenekelőtt a keresztény középosztály – javára történő újraosztása révén. 1938-tól kezdve diszkriminatív rendelkezések hosszú sora korlátozta a zsidók állampolgári és emberi jogait, százezreket fosztva meg egzisztenciájuktól, megélhetésüktől.¹⁵ Minderről szólva azt is hangsúlyozni kell, hogy 1942 nyara-ősze előtt Németországot nem túlzottan érdekelte, hogy Magyarország miként kezeli a „zsidókérdést”. A magyar antiszemita állami politika nem náci nyomás hatására született. Azt sem német nyomás eredményezte – legfeljebb a német példa is inspirálta –, hogy a magyar politikai élet szereplőinek és a civil közvéleménynek egy igen jelentős része már ekkor úgy vélte, hogy a magyar állami zsidópolitika túl enyhe, a zsidókat teljesen ki kell rekeszteni a gazdasági és társadalmi életből, és az országból történő eltávolításukat is sokan helyeselték.¹⁶

A kormányzó magyar politikai elit konzervatív körei viszont ódzkodtak a „zsidókérdés” radikális rendezésétől. A konzervatív antiszemiták helyesnek és szükségesnek tartották a zsidók korlátozását, de gettóba kényszerítésükkel, haláltáborokba deportálásukkal nem értettek egyet. A döntéshozók azt is felmérték, hogy a zsidók totális száműzése a magyar gazdaságból és társadalomból több kárt okozott volna, mint amennyi politikai hasznot a pozícióik, vagyonuk szétesztéséről remélni lehetett. A magyar állami zsidópolitikát az is formálta, hogy más náci szövetséges, különösen szomszédos államok hogyan bántak „saját” zsidóikkal. 1942 ősztől Németország egyre határozottabban sürgette a magyar kormányt, hogy kövesse a náci példát. Ugyanekkor azonban Románia és Szlovákia már nem deportált, ahogy Olaszország és Bulgária sem szolgáltatta ki saját zsidó állampolgárait. Ahogy a háborús helyzet a németek számára egyre kedvezőtlenebbé vált, úgy tűnt egyre kevésbé indokoltnak a magyar kormány számára is a német követelések teljesítése.¹⁷ A német megszállásig Magyarország hivatalos antiszemita programjának homlokterében összességében sokkal inkább a zsidók gazdasági, társadalmi, kulturális súlyának többé-kevésbé fokozatos csökkentése maradt, mintsem a „zsidókérdés” náci típusú „megoldása”. Zsidók elleni szisztematikus, államilag szankcionált fizikai, különösen tömeges erőszak az anyaországban nem volt jellemző.

A Magyarországhoz visszacsatolt országrészekben a helyzet ettől eltért. Ezekben a régiókban rendszerek voltak a zsidók elleni – gyakran más etnikai kisebbségekkel szembeni durva fellépésekkel

¹⁵ A magyarországi zsidótörvényekről és -rendeletekről pl.: Vértes Róbert (szerk.): *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938-1945*. Második kiadás. PolgArt, Budapest, 2002; Nathaniel Katzburg: *Zsidópolitika Magyarországon 1919-1943*. Babel, Budapest, 2002, 85-90.; Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920-1944. *Századok*. 138. évf. 6. sz. (2004) 1285-1304.; Jehuda Don: *A magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19-20. században*. MTA Judaisztika Kutatóközpont, Budapest, 2006, 114-169.; K. Farkas Claudia: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon 1920-1944*. Napvilág, Budapest, 2010; Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 452-478.

¹⁶ A magyar közéletben a „zsidókérdés” radikális rendezésére felmerülő javaslatokat áttekinti, valamint a zsidók deportálása ügyében Magyarországra gyakorolt német nyomás kérdését elemzi: Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 496-516.

¹⁷ Lásd: Karsai László: Magyar zsidók sorsa Nyugat-Európában 1942-1943-ban. In: Fischer Ferenc, Majoros István és Vonyó József (szerk.): *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*. University Press, Pécs, 2000, 343-366.; Uő: A magyar holokauszt – nemzetközi összehasonlításban. In: Molnár Judit (szerk.): *A nagypolitikától a hétköznapokig: a magyar holokauszt 70 év távlatából*. Balassi, Budapest, 2016, 37-48.

párhuzamosan zajló – szélsőséges eljárások. Ezek a hatályban lévő antiszemita jogszabályok kereteit jóval túllépő jogkorlátozástól és vagyonfosztástól kezdve az állampolgárság széleskörű megvonásán, tömeges internálásokon, kiutasításokon keresztül a fizikai atrocitásokig és korai deportálási tervek kivitelezéséig terjedtek.¹⁸

A visszacsatolt térségekben jellemzővé vált szélsőséges etnikai represszió legkirívóbb példái a szakmunkákban viszonylag jelentős figyelmet kapnak. A visszafoglalt Délvidéken zajlott etnikai tisztogatások, a dél-bácskai vérengzések mellett elsősorban a Kamenyec-Podolszkij-i deportálásról esik gyakran szó, amely Werth Henrik vezérkari főnök kezdeményezésére, de Bárdossy László miniszterelnök és Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter legteljesebb egyetértésével indult el 1941 nyarán Kárpátaljáról, és a holokauszt nemzetközi történetének első olyan tömegmészárlással végződő szervezett deportálása volt, ahol az áldozatok száma öt számjegyre rúgott.¹⁹ Ezeknek az eseményeknek és a második világháború előtti-alatti magyarországi hivatalos antiszemitizmus történetében betöltött szerepüknek az értékelése megkerülhetetlen pontja azoknak a történeti diskurzusoknak, amelyek a magyarországi holokauszt mechanizmusáról szólnak. Ha ezeket a diskurzusokat a nemzetközi történetvitákból jól ismert terminusokkal a hazai strukturalisták és intencionalisták vitájaként írjuk le, akkor a problémakört kissé leegyszerűsítve ahhoz a központi kérdéshez jutunk, hogy mennyire vezetett „egyenes út” a két világháború közötti időszak antiszemita politikájában a korszak kezdetétől, az első zsidóellenes fellépésektől a „végső megoldásig”, mennyire jelentett ebben a német megszállás kontinuitást vagy diszkontinuitást. Az intencionalisták itt a folytonosságra helyezik a hangsúlyt: álláspontjuk szerint a Horthy-korszak politikai vezető rétege és a civil társadalom jó része lényegében végig azon volt, hogy a zsidókat kifossa és eltávolítsa az országból (ami nem feltétlen jelentette a fizikai megsemmisítésüket). A német megszállás ennek a célkitűzésnek a megvalósítására adott alkalmat. Ezzel szemben a strukturalisták azzal érvelnek, hogy azok a politikai és társadalmi erők, amelyek a német megszállás után oly készségesen működtek együtt a nációkkal a magyar zsidóság elpusztításában, már a német megszállás előtt is jelen voltak, de a befolyásukat ekkor még többé-kevésbé sikeresen ellensúlyozták a mérsékeltebb irányzatok. 1944 tavaszán viszont a megváltozott körülmények miatt immár az események menetét meghatározó tényezőkké váltak.²⁰

Dolgozatom egyetlen magyarországi régióra, és ezen belül is egy kijelölt évkörre koncentrálok, melybe a német megszállás utáni időszak történései nem tartoznak bele. Kutatásaim nem elég átfogóak tehát ahhoz, hogy a magyar holokauszt folyamatának olyan alapkérdéseiben történő állásfoglalásra késztessem, mint amilyeneket a strukturalizmus és az intencionalizmus vitája feszeget. Arra azonban mindenképpen törekedtem, hogy a délvidéki esettanulmányon keresztül levonjak néhány általánosabb következtetést. Fontosnak tartottam például reflektálni

¹⁸ Lásd. pl.: Tilkovszky Lóránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon, 1938-1941.* Akadémiai, Budapest, 1967, 48, 295.; L. Balogh Béni: *A román–magyar viszony és a kisebbségi kérdés 1940 őszén.* *Limes*, 9. évf. 3. sz. (1996) 79–92.; Illésfalvi Péter: „Édes Erdély itt vagyunk...” Az erdélyi bevonulás során történt atrocitásokról. *Pro Minoritate*, 2004. tavasz, 58–77.; Sárándi: *Levezényelt visszacsatolás*, 38-43, 137-147.

¹⁹ A kárpátaljai deportálásokról pl.: Majsai Tamás: *Iratok a körösmezei zsidódeportálás történetéhez – 1941.* In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV-V.* Akadémiai, Budapest, 1986; Ságvári Ágnes: *Holokauszt Kárpátalján 1941-ben.* *Múltunk*, 44. évf. 2. sz. (1999) 116-144.; Karsai László: *Holokauszt.* Pannonica, Budapest, 2001, 228-232.; Frojimovics, Kinga: *I Have Been a Stranger in a Strange Land: The Hungarian State and Jewish Refugees in Hungary, 1933-1945.* The International Institute for Holocaust Research, Yad Vashem, Jerusalem, 2007, **oldal**; Gellért Ádám: *Az 1941. évi körösmezei deportálások. A kitoloncolásokat jóváhagyó minisztertanácsi döntés háttere.* *Betekintő*, 2012/2. sz.; Uő: *Menekülés a népiártás elől. Az 1941-es deportáltak hazatérési kísérletei és a magyar állam ellenintézkedései.* *Betekintő*, 2013/3. sz.; Uő: *Mi történt Kamenyec-Podolszkijban? Deportálások Magyarországról 1941-ben.* *Múltkor*, 2014/tavasz, 46-51.; Frojimovics Kinga: *Holokauszt Kárpátalján 1938–1944.* *Múltkor*, 2014/tavasz, 69-71.; Gellért Ádám és Gellért János: *Egy tömeggyilkosság anatómiája – Kamenyec-Podolszkij, 1941. augusztus.* *Betekintő*, 2015/4. sz.; Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 544-551.

²⁰ A strukturalista és intencionalista álláspontot képviselő hazai történészek érvrendszerét és a vita újabb fejleményeit összefoglalja: Kovács András: *A magyar intencionalizmus. Új irányok a magyar holokauszt-történetírásban.* In: Randolph L. Braham és Kovács András (szerk.): *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán.* Múlt és Jövő, Budapest, 2015, 13-35.

azokra az újabb – részben egyébként az intencionalista-strukturalista vitához, részben pedig ezzel összefüggésben a határrégiókban történt atrocitásoknak a magyarországi zsidópolitikában betöltött helyére irányuló értelmezési kísérletekhez is köthető – szakirodalmi megállapításokra, melyek azt sugallják, hogy a Magyarország háborús határvidékein kibontakozó szélsőséges antiszemita (és más etnikai kisebbségek elleni) politika a korabeli magyarországi zsidópolitika (és tágabb értelemben vett etnopolitika) természetét általában jellemző, abból egyenesen következő jelenségek voltak.²¹ Meggyőződésem, hogy ez az interpretáció éppúgy tévutakra visz, mintha ezeket a szélsőségeket a magyarországi rasszista, antiszemita politika egészének kontextusába sehogyan sem illeszthető, attól teljesen idegen „anomáliákként” fogjuk fel – amit elismert holokauszt-történész ma már egyébként sem állít.

A fenti, a magyarországi zsidó(etno-)politikát lényegében monolitikus képződményként láttató megközelítéssel szemben a dolgozatomban azt hangsúlyozom, hogy ez a politika sokszor egymással ellentétes kül- és belpolitikai, társadalmi, gazdasági érdekeket, elvárásokat, célkitűzéseket összeegyeztetni igyekvő elképzelések és intézkedések komplex, dinamikus rendszere volt. Elemzésekor nem lehet figyelmen kívül hagyni annak – közel sem egyenes vonalban, egyenletesen fejlődő – folyamatjellegét, a változó kormányok által változó időszakokban, változó indíttatásokból és körülmények között folytatott politikák közötti eltéréseket, a különböző adminisztrációs szinteken működő végrehajtók számára rendelkezésre álló mozgástér jelentőségét, valamint a központi döntések és a helyi, regionális kezdeményezések, gyakorlatok közötti kölcsönhatásokat. Általános álláspontom tehát mégis leginkább a strukturalista megközelítéssel rokonítható. A magyarországi zsidóellenes politikát – még annak 1944 tavasza előtti szakaszát is – tagolható folyamatnak tekintem, amelyet a magyar politikai és társadalmi szereplők különböző mértékű és jellegű antiszemitizmusának konfliktusa, tisztán ideológiai indíttatású és racionális mérlegelésen alapuló cselekvések, illetve célkitűzésektől lényegében független helyzeti tényezők egyaránt meghatároztak.

Az általam leginkább megfelelőnek talált értelmezési keret szerint Magyarország háborús határrégiói 1944 tavasza előtt egyfajta „próbaterepévé”, „gyakorlóterepevé” váltak olyan szélsőséges antiszemita elképzeléseknek, illetve kezdeményezéseknek, amelyek egyre inkább meghatározták a korabeli antiszemita közgondolkodást a „zsidókérdés” „megoldásának” kívánatos és/vagy lehetséges módjairól, de amelyek különböző – fentebb is vázolt – kül- és belpolitikai megfontolások, a gazdasági, társadalmi zavaroktól való félelem, illetve a konzervatív vezető köröknek a radikális etnopolitikától való, részben ideológiai, részben gyakorlati okoknak betudható ódzkodása miatt egyelőre nem váltak a hivatalos állami zsidópolitikában uralkodó koncepcióvá, és az anyaországban általános gyakorlattá sem. A visszacsatolt országrészekben hosszabb-rövidebb időre kialakuló sajátos katona-politikai viszonyok, e határterületek stratégiai jelentőségéből és soknemzetiségű karakteréből fakadó társadalmi és politikai feszültségek, illetve ehhez kapcsolódóan az etnikai arculatuk minél teljesebb átalakítására irányuló törekvések alkalmat, illetve kereteket biztosítottak ezek megvalósítására. A Délvidék példáján keresztül egyúttal azonban azt is igyekszem szemléltetni, hogy a magyar hatóságok rasszista, antiszemita politikájának legfőbb sajátossága a visszacsatolt területeken nem annak radikalizmusában állt. Ennél jóval figyelemre méltóbb az a kettősség, ami e politikában megfigyelhető: a szélsőségesség és ehhez képest egyfajta jól érzékelhető visszafogottság párhuzamos gyakorlata. Ez a jelenség főleg arra vezethető vissza, hogy a

²¹ Itt elsősorban Raz Segal érvelését, következtetéseit lehet említeni: Segal: *Genocide in the Carpathians* (passim).

visszacsatolt országrészek társadalmi és gazdasági életének etnikai szempontú, drasztikus átalakítására irányuló szándék is rendszeresen összeütközésbe került az ezen területek konszolidációjához, gazdasági és társadalmi stabilitásuk megőrzéséhez fűződő és egyéb általános bel- és külpolitikai érdekekkel.

Ezek a folyamatok természetesen az eltérő időpontokban, eltérő körülmények között visszacsatolt, több szempontból is egyedi viszonyokkal bíró határrégiókban nem mindenhol ugyanúgy zajlottak. Egyértelmű azonban, hogy mind a radikális kezdeményezések, mind pedig ezek tanulságai tekintetében az egyes visszacsatolt országrészekben alkalmazott politikák gyakran szolgáltak mintául egymásnak. Az utoljára visszaszerzett Délvidék esetében különösen feltűnő volt, hogy a döntéshozók a korábban visszakerült régiókban végrehajtott „félresikerült”, elhamarkodott radikális antiszemita kísérletek során szerzett tapasztalatokat hasznosítani igyekeztek. Összességében pedig egy általános visszarendeződés volt megfigyelhető a visszacsatolt térségekben kibontakozott szélsőséges zsidóellenes eljárásoktól a mérsékeltebb anyaországi modell felé, ami egy egységesebb, már bevált módszereket alkalmazó antiszemita gyakorlat kialakulásának irányába hatott. Mindebben nem lehet figyelmen kívül hagyni az 1942 tavaszától a német megszállásig működő, Kállay Miklós vezette kormány szerepét sem. Kállay konzervatív antiszemita volt és réalpolitikus, aki részben a náci szövetségből való kiütkeresés által meghatározott külpolitikai céljai, részben saját konzervatív meggyőződése miatt elődeinél mérsékeltebb, az ideológiával szemben a racionalitásoknak is nagyobb teret engedő politikát folytatott a zsidókkal, nem kevésbé más etnikai kisebbségekkel szemben.²²

Dolgozatomban igyekeztem a címben meglehetősen tágan megjelölt délvidéki „zsidókérdés” témakörét komplex módon bemutatni. A munkám általános vonalvezetése ezért többé-kevésbé Raul Hilberg immár klasszikusnak számító csoportosítását követi, és tárgyalja mind az elkövetők, mind a „kívülállók”, mind pedig az áldozatok szerepét, helyzetét, tapasztalatait.²³ Ezt a kategorizációt azonban nem alkalmaztam szigorú szerkezeti rendezőelvként. A kutatásom elsődleges irányának kezdettől fogva a magyar kormányok és a közigazgatás különböző szintjein működő hatóságok délvidéki zsidópolitikájának elemzését tekintetem. Ennek elsődlegessége a téma feldolgozása során mindvégig megmaradt, amiről az elkészült dolgozat arányai is árulkodnak. A terjedelem zömét így a döntéshozók és végrehajtók politikájáról szóló részek teszik ki. Mondanivalóm kifejtésére itt azt találtam a legalkalmasabbnak, ha megkísérlem a kronologikus és tematikus megközelítést összeegyeztetni. Mindenekelőtt igyekeztem értelmezni, illetve saját, tágabb etnopolitikai kontextusukban elhelyezni a délvidéki antiszemita politika főleg a visszacsatolás kezdeti szakaszában, a katonai közigazgatás alatt, illetve a razziák idején megnyilvánuló szélsőségeit. Ezt követően a társadalmi és gazdasági élet különböző területeinek etnikai alapú átszervezésére irányuló hatósági erőfeszítéseket, az ezeken a területeken megvalósuló etnikai diszkrimináció kérdéseit részletezem. Itt egy-egy fejezet egy-egy témakört ölel fel – így például az értelmiségi elit körében levezényelt „őrségváltás”, a közép- és felsőszintű oktatásban alkalmazott korlátozások, az ipari-kereskedelmi szektor „átállítása”, az agrárium tulajdonviszonyainak átrendezése, a munkaszolgálat, stb. – úgy, hogy közben az események folyamatjellegének, időbeli dinamikájának érzékeltetésére is törekedtem.

Munkám fókuszában a hatósági politika mellett a zsidóellenes diszkriminációban és üldöztetésben történt társadalmi szerepvállalás áll. Ezen keresztül azokhoz a nemzetközi szakirodalomban napjainkra kiemelt

²² A Kállay-kormány zsidó- illetve nemzetiségpolitikájáról: Brahm: *A népirtás politikája*, 260-299.; Karsai: *Magyar zsidók sorsa* (passim); Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 478-516.

²³ Raul Hilberg: *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933-1945*. Aaron Asher, New York, 1992.

hangsúlyt nyert kutatási törekvésekhez szeretnék kapcsolódni, amelyek az antiszemita elnyomás és a népiirtó politika társadalmi közegére, a zsidók és nem zsidók társadalmi kapcsolatainak változásaira, a civil társadalom felelősségére vonatkozó ismereteinket igyekeznek gazdagítani és szabatosabbá tenni. E kutatások, illetve az ezek eredményeit bemutató szakmunkák általában a „kívülállók” („*bystanders*”) kifejezéssel utalnak érdeklődésük tárgyára. Magát a fogalmat a holokauszt-szakirodalomba Raul Hilberg vezette be 1992-ben megjelent monográfiájában azoknak az egyéneknek, társadalmi csoportoknak, intézményeknek az összefoglaló megjelölésére, akiket nem lehet egyértelműen tettesekként vagy áldozatokként azonosítani.²⁴ A kifejezést és a hozzá kapcsolódó kategorizálási koncepciót azonnal és azóta is egyre több kihívás érte. A legtöbben azt kifogásolják, hogy a szó passzivitást sugall és egy homogén csoporthoz tartozóként tüntet fel olyan, a valóságban sokféle motivációtól hajtott és változatos magatartásformákat felvonultató társadalmi szereplőket, akik a legkritább esetben maradtak távolságtartó szemlélői a történeteknek. A fogalom a szakmai diskurzusokban azóta is széles körben használt, bár jellemzően egyre inkább csak kritikai értelemben, sokszor idézőjelben, vagy kérdőjellel társítva. A témával foglalkozó tanulmányok többsége ma annak hangsúlyozását tekinti legfőbb feladatának, hogy a „kívülállók” zöme az események tevékeny résztvevője, sőt, formálójá volt: a zsidók jogfosztásának, kifosztásának, elpusztításának társtetteseként, előmozdítójaként, haszonélvezőjeként az egyik oldalon, az üldözöttek támogatójaként, segítőjeként a másik oldalon, vagy valahol a társadalmi cselekvések mindezek között meghúzódó széles „szürke zónájában”, ahol az esetek többségében a passzivitás maga is tudatos, aktív döntés eredménye volt.²⁵

A magyar (vonatkozású) holokauszt-szakirodalomban a „kívülállókra” vonatkozó érdeklődés a nemzetközi előzményekhez képest jókora késéssel jelent meg, és a témát illetően még napjainkban is sokkal több a kutatási feladat, mint a kutatási eredmény. Mindez korántsem jelenti azt, hogy a magyar társadalomnak a holokausztban viselt szerepével történő szembesítésére nem történtek számottevő kísérletek. A kortárs kezdeményezések közül kétségteljesen Bibó István megállapításai voltak azok, amelyek a témával foglalkozó kutatók számára ma is a leggyakrabban szolgálnak referenciapontként. 1948-as esszéjében Bibó kényszerűen pontos látéletet adott a magyar társadalom, különösen pedig a középosztály „erkölcsi süllyedéséről” abban az időszakban, amikor a magyar állam hivatalos politikaként gyakorolta az antiszemitizmust. A civil társadalom széles rétegei vállaltak cinkosságot zsidó honfitársaik jogfosztásában és kifosztásában azokért a vagyonokért, előnyökért cserébe, amelyeket a társadalmi-gazdasági reformoknak feltüntetett antiszemita törvénykezés biztosított számukra. Mindeközben persze olyanok is akadtak, akik nem voltak hajlandók a zsidók társadalmi

²⁴ Uo.

²⁵ Hilberg eredetileg egy tág értelmű kategóriaként használta a *bystanders* kifejezést, ide sorolva többek között a szövetséges és semleges államokat, a keresztény egyházakat és a hitleri Európán kívül élő zsidóságot is. Utóbb azonban maga is a „szomszédok” (*neighbors*) kifejezést részesítette előnyben a *bystanders* helyett, a náci Németországban és a megszállt vagy kollaboráns államokban élő hétköznapi emberek viselkedésére irányítva a fókuszot. (Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews*. Third ed., Yale University Press, New Haven, 2003, 1119-1126.) A szakmunkák egy része ma is tág értelemben alkalmazza a *bystanders* terminust. A hétköznapi emberek szerepét előtérbe helyező, szűkebb értelmezésre pedig gyakran jelennek meg a *bystanders* mellett a „szomszédok”-hoz hasonló olyan általánosabb kifejezések is, mint „átlagemberek” (*ordinary people*), „nem zsidók” (*non-Jews, Gentiles*), „helyi társadalmak” (*local citizens, local societies*), stb. Az előbbi megközelítést szemlélteti pl.: Corry Gutttstadt: *Bystanders, rescuers or perpetrators? The neutral countries and the Shoah*. Metropal, Berlin, 2016. Utóbbira példa a United States Holocaust Memorial Museum 2013-ban nyílt, „*Some were neighbors: Collaboration and Complicity in the Holocaust*” című kiállítása, illetve a téma újabb, nemzetközi szakirodalmából: Jan Grabowski: *The role of bystanders in the implementation of the Final Solution in occupied Poland*. In: *Yad Vashem Studies*, 43. évf. 1. sz. (2015) 113-131.; az alábbi kötet tanulmányai: Frank Bajohr és Andrea Löw (szerk.): *The Holocaust and European Societies: Social Processes and Social Dynamics*. Palgrave Macmillan, London, 2016; illetve Alexis Herr: *The Holocaust and compensated compliance in Italy: Fossoli di Carpi, 1942-1952*. Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire–New York, 2016.

kirekesztésére megdöbbentő készségességet, állásaik, üzleteik, földjeik, egyéb javaik elvételére pedig gátlástalan mohóságot tanúsító tömegekkel tartani. Mint ahogy voltak olyanok is, akik segítettek, mentették a zsidókat akkor, amikor a hivatalos antiszemita diszkrimináció 1944 tavaszától kezdve a zsidók államilag szervezett üldöztetésébe és fizikai elpusztításába fordult. Ahogy arra azonban Bibó sokat idézett sorai is emlékeztetnek: „mindez csak csepp volt a tengerben, s nem is az ellenségesség tengerében, hanem, ami ennél sokkal rosszabb, a zavarodottság, az ingadozás, a segíteni nem merés és a segítség előli kitérés tengerében.”²⁶

Bibóhoz hasonlóan a kortársak közül többen sürgették a magyar társadalmat, hogy nézzen szembe az ország múltjával és állapítsa meg a holokausztban viselt felelősségének valós mértékét. Ezeket a hangokat azonban csakhamar elfojtották azok a politikai és társadalmi viharok, amelyek a rövid életű demokráciából a kommunista diktatúra irányába tartó Magyarország háború utáni átrendeződését kísérték. Az ekkoriban uralkodóvá váló narratíva szerint szélsőséges náci kollaboránsok, legfőképpen nyilasok és tettestársaik egy szűk csoportja volt okolható a magyar zsidóság sorsáért, míg a magyar társadalom döntő többségének mindehhez nem sok köze volt. Bár eltérő ideológiai indíttatásból, napjaink jobboldali, nacionalista szellemű hivatalos holokauszt- emlékezetpolitikája ugyanerre a narratívára épít. Ez a fajta eltorzított, apologetikus múltértelmezés a kényelmetlen történeti tényekkel történő elszámolás helyett a hangsúlyt arra helyezi, hogy Magyarország, a magyar nép maga is háborús pusztítás és náci megszállás elszenvetője volt – egybemosva ezzel a zsidó és nem zsidó magyar áldozatiságot –, tagadja a magyar társadalom cselekvőképességét, mozgásterét, illetve a zsidómentők tevékenységének aránytalan felnagyítása révén eufemizálja annak a vészkorszakban betöltött szerepét.²⁷ Ezek a körülmények különös fontosságot adnak azoknak a legutóbbi évtizedekben, különösen pedig az elmúlt néhány évben mutatkozó történelmi erőfeszítéseknek, amelyek igyekeznek napirenden tartani és tisztázni a magyar társadalmi felelősség kérdését.²⁸

Szembetűnik ugyanakkor, hogy a magyarországi holokauszt társadalmi közegét, a zsidók és nem zsidók közötti társadalmi viszonyrendszer alakulását, a hétköznapi emberek zsidókkal szembeni attitűdjeit és viselkedését vizsgáló szakmunkák és nyilvános disputák szinte kizárólag a magyarokkal foglalkoznak. Ez érthető abból a szempontból, hogy a kérdéses időszakban a lakosság a trianoni országgrészben túlnyomórészt, de még a visszacsatolásokkal megnövelt országterület egészét nézve is zömében magyar volt. A magyar volt ráadásul a politikailag domináns, államalkotó népcsoport, így természetesen a magyarság szerepvállalása került mind a kortárs helyzetértékelések, mind a történelmi visszatekintések fókuszába. A háború utáni újbóli területvesztésekkel lényegében megint egyszer egynemzetiségűvé redukálódó országban annál is inkább a

²⁶ Bibó István: A zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: Vida István és Nagy Endre (szerk.): *Bibó István: Válogatott tanulmányok*. Magvető, Budapest, 1990, 634.

²⁷ A magyarországi hivatalos holokauszt-emlékezetpolitika legutóbbi tendenciáiról lásd: Ferenc Laczó: Caught Between Historical Responsibility and the New Politics of History: on Patterns of Hungarian Holocaust Remembrance. In: Simona Mitroiu (szerk.): *Life Writing and Politics of Memory in Eastern Europe*. Palgrave Macmillan, London, 2015, 185-201.; Karsai László: Holokauszt, antiszemitizmus, emlékezet, emlékezetpolitika. *Mozgó Világ*, 42. évf. 7-8. sz. (2016) 3-21.

²⁸ Pl.: Karsai László: Ellenállni a gonosznak. Zsidók és magyarok a Soá idején. In: Hamp Gábor, Horányi Özséb és Rábai László (szerk.): *Magyar Megfontolások a Soáról*. Balassi – Magyar Pax Romana Fórum – Pannonhalmi Főapátság, Budapest, 1999, 111-123.; Molnár Judit: Hazafias tisztelettel: zsidók és nem zsidók Pécsen a holokauszt idején. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról II*. Balassi, Budapest, 2002, 257-272.; Tim Cole: Writing 'Bystanders' into Holocaust History in More Active Ways: 'Non-Jewish' Engagement with Ghettoisation, Hungary 1944. *Holocaust Studies*, 11. évf. 1. sz. (2005) 55-74. Újabb pl.: Csösz László: *Konfliktusok és kölcsönhatások. Zsidók Jász-Nagykun-Szolnok megye történelmében*. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Közleményei 12. Szolnok, 2014, 205-224.; Gergely Kunt: The Self-Reflexive Antisemitism of a Young Hungarian Woman During and After World War II (1940-1947). *Holocaust. Studii și cercetări*, 2015, 59-80.; Sulyok Izabella: The Transformation of Jewish–Non-Jewish Social Relations in a Gendarmerie District of Hungary, 1938-1944. In: Bajohr és Löw: *The Holocaust and European Societies*, 289-303.; Istvan Pal Adam: *Budapest Building Managers and the Holocaust in Hungary*. Palgrave Macmillan, London, 2016.

magyarság magatartása volt és maradt a múlttal kapcsolatos számvetések központi kérdése, mert ez a nemzeti lét, a nemzeti önkép és identitás újradefiniálásának ismételten felmerülő politikai, társadalmi igényével is szorosan összekapcsolódott.

Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni, hogy mindenekelőtt a háborús évek idejére Magyarországhoz átmenetileg visszakerült országrészekben jelentős számban éltek nemzeti kisebbségek is, akik ugyanúgy hozzátartoztak a magyarországi holokauszt társadalmi környezetéhez, mint a nem zsidó magyarság. E kisebbségi népcsoportok tagjai sem maradtak, nem maradhattak a szó szoros értelmében vett „kívülálló” személnői a hazai zsidóság hányattatásainak, annak ellenére sem – vagy éppen azért –, mert őket magukat is gyakran sújtotta a korabeli magyar etnonacionalista nemzet- és államépítő törekvések elnyomó politikája. A környező országokra vonatkozó holokauszt-szakirodalom foglalkozik azzal, hogy a csehek, szlovákok, románok, szerbek, horvátok, stb. hogyan bántak a zsidókkal a saját országukban. Arról azonban rendkívül keveset tudunk, hogy ugyanezen népcsoportok és a Magyarország területén akkor kisebbségben élő más nemzetiségek tagjai, anyaországukban élő nemzettársaiktól teljesen eltérő viszonyok között, milyen magatartást tanúsítottak a zsidókkal szemben a vészkorszak idején.

Az efféle vizsgálódásokhoz a soknemzetiségű visszacsatolt országrészek biztosítják az elsődleges terepet. Az ilyen irányú kutatások ráadásul annál is izgalmasabb eredményekkel kecsegtetnek, mert erőteljesen régióspecifikus viselkedésmintákat tárhatnak fel. Azok a környező országok – mindenekelőtt Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia –, amelyek kárára a magyar terület-visszaszerzések történtek, a két világháború között politikai és társadalmi fejlődésüket tekintve egymástól és Magyarországtól is eltérő utakat jártak be. Különbözött tehát a zsidók és nem zsidók társadalmi kapcsolatainak alakulását befolyásoló közeg, és ezáltal ezek a kapcsolatok maguk is, nem kevésbé azok a tapasztalatok, amelyeket ezeken a kapcsolatokon keresztül az érintett etnikai csoportok egymással kapcsolatban felhalmoztak. A Felvidék, Kárpátalja, Észak-Erdély és a Délvidék Magyarországhoz történő visszacsatolásának körülményei szintén egyediek voltak. Ezzel részben összefüggésben abban is jelentkeztek bizonyos eltérések, hogy a hivatalos magyarországi nemzetiségpolitika hogyan viszonyult az ezekben az országrészekben élő, államalkotóból kisebbségbe került (pl. felvidéki szlovákok, csehek, erdélyi románok, délvidéki szerbek, horvátok) – vagy addig is, utóbb is kisebbségként élő (pl. németek, kárpátaljai ruszinok) – egyes nemzetiségi csoportokhoz. Ugyanez arra is befolyással volt, hogy a magyar állam mennyire számított ezeknek a nemzetségeknek a bármiféle együttműködésére a zsidóellenes politikájának megvalósításában, mennyire adott nekik erre egyáltalán lehetőséget, és ezt ők mennyire tudták vagy akarták kiaknázni.

Rögtön azonban azt is hozzá kell tenni, hogy a visszacsatolt országrészek soknemzetiségű társadalmi, ezek összetett etnikai viszonyrendszerei olyan egységeket alkottak, amelyek csak a maguk teljességében vizsgálva fognak a magyarországi holokauszt társadalmi közegének mélyebb megismeréséhez és megértéséhez közelebb vinni. Egy-egy kisebbségi népcsoport zsidókkal kapcsolatos viselkedésének fókuszba emelése önmagában is kétségkívül hiánypótló, ez azonban végső soron ugyanolyan kétdimenziósra szűkített elemzéseket fog eredményezni, mint amelyek az érdeklődésüket kizárólag a nem zsidó magyarok zsidókkal szembeni magatartására redukálják. Példaként lehetne felhozni erre azokat az utóbbi időben megjelent publikációkat, amelyeknek köszönhetően a visszacsatolt Kárpátalja lakosságán belül a ruszinok mint „kívülálló” – a magyarországi holokauszttal foglalkozó szakirodalomban a korabeli hazai nemzeti kisebbségek közül eddig

egyedülként – fokozottabb figyelmet kaptak.²⁹ Úttörő jelentőségük ellenére is ezeknek a kutatásoknak komoly hiányossága, hogy Kárpátaljáról szólva *csak* a ruszinok és zsidók társadalmi kapcsolatait elemzik, a térségben élő magyarok, csehek és egyéb népcsoportok esetében ugyanerre nem fordítanak figyelmet.

Ironikus módon itt a legnagyobb hiányérzetet épp a kárpátaljai magyarságra vonatkozó elemzés elhagyása okozza, amelyet az a tény sem indokolhat, hogy a térségben a magyarok aránya alacsony volt (összességében mintegy 10%, bár egyes nagyobb városokban a 25-30%-ot is elérhette). A visszafoglalt Kárpátalján számerejétől függetlenül a magyarság képezte az államalkotó, politikailag domináns – tehát szociológiai értelemben többségi – etnikumot, amely az állami „visszamágyarosító” politika és az azzal összefüggő zsidó- és ruszinellenes diszkrimináció fő kedvezményezettjeként is privilegizált státust élvezett. A magyarok voltak tehát leginkább abban a helyzetben, hogy hasznot húzzanak az etnikai kisebbségek elnyomásából, de nekik volt a legnagyobb mozgásterük arra is, hogy az üldözötteket valamilyen formában segítsék. Ráadásul a kárpátaljai magyarság közösségi története, kisebbségi népcsoportként a két világháború közti Csehszlovákiában szerzett tapasztalatai és az itteni zsidósághoz fűződő viszonyrendszerének alakulása eltért attól, ami az anyaországi vagy épp az erdélyi, délvidéki magyarság esetében jellemző volt. Ezek a körülmények bizonyára a holokauszt idején is produkáltak a körükben olyan sajátos attitűd- és cselekvésmintákat a zsidókkal szemben, amelyek különböztek azoktól, amelyek a trianoni országrész vagy a többi visszacsatolt térség magyarsága esetében megfigyelhetőek voltak.

Ugyanezek az elemzési szempontok természetesen a visszacsatolt országrészek mindegyikének társadalmára nézve érvényesek. Dolgozatomban ezért arra törekedtem, hogy mindezeket figyelembe véve a Délvidék soknemzetiségű lakosságáról mint az antiszemita diszkrimináció és üldöztetés társadalmi közegéről árnyalt, többrétegű, összefüggő képet rajzoljak. A legnagyobb hangsúlyt azonban én is a délvidéki magyarság zsidókkal kapcsolatos magatartásának bemutatására fektettem. Ennek azért éreztem különös szükségét, mert ezt a témát, főképp a magyar lakosság negatív szerepvállalását sokáig hallgatás övezte, elsősorban azon az alapon, hogy a világháború végén a jugoszláv kommunista partizánok által elkövetett magyarellenés atrocitások révén ők is, úgy mond, „megszenvették a magukét”.³⁰ Olyan állítások is felbukkantak, hogy ez a magyarság „elítélte a zsidótörvények végrehajtását”.³¹ Valóban számos példáját őrzik a források a délvidéki magyarok részéről a zsidókkal szembeni szolidaritásnak és segítségnyújtásnak – ezek bemutatásának szintén szenteltem teret. Nem igaz azonban, hogy ez a hozzáállás lett volna az általános. Sőt, a délvidéki magyar lakosság körében akkoriban egy ezzel éppen ellentétes értelmű narratíva terjedt el: az, hogy ők hamarabb és mélyebben váltak antiszemitákká, mint az anyaországi magyarok. Ilyesmivel persze sok korabeli antiszemita szeretett dicsekedni, nem is azt tekintettem a fő feladatommá, hogy ennek az állításnak az objektív igazságtartalmát cáfoljam vagy alátámasszam. Ehelyett arra törekedtem, hogy feltárjam a visszacsatolt Délvidék társadalmának kollektív történetében, tapasztalataiban, helyzetében rejlő azon tényezőket, amelyek segítenek értelmezni a helyi magyarság zsidókkal kapcsolatos magatartását, annak a viszonyulások, cselekedetek sokfélesége mellett is jól

²⁹ Lásd: Segal: *Genocide in the Carpathians*, 45-50, 84-85, 104-108.; Uő: *Becoming bystanders. Carpatho-Ruthenians, Jews, and the politics of narcissism in Subcarpathian Rus. Holocaust Studies* 16. évf. 1-2. sz. (2010) 129-156.

³⁰ Szerbhorvát György: *A jugoszláviai holokauszt emlékezete Szerbiában – irodalmi és tudományos igényű könyvek tükrében. Regio*, 23. évf. 1. sz. (2015) 152-166, kül. 158. Néhány újabban megjelent írás felveti a délvidéki magyarság felelősségének kérdését: Pejin: *A zentai zsidóság*, 243-244.; Dévavári Zoltán: *Két tűz között: a szabadkai zsidóság megsemmisülése. Feljelentők, besúgók, életmentők és áldozatok*. In: Babits Antal (szerk.): *Magyar holokauszt 70. Veszteségek és felelősségek*. Logos, Budapest, 2014, 149-184.; Dévavári: *Ez történt Szabadkán; Dévavári: A szabadkai zsidóság*.

³¹ Arday Lajos: *Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában*. Gondolat, Budapest, 2002, 29.

azonosítható általánosabb vonásait.

A magyarok mellett a térségben élő más népcsoportok zsidókkal kapcsolatos viselkedésmintáit is elemeztem. Ezeket igyekeztem a maguk összetett társadalmi, etnikai viszonyrendszerén belül elhelyezve bemutatni, és megvilágítani, hogy az egyes nemzetiségeknek a zsidókkal szembeni magatartását hogyan befolyásolta az etnikai, „faji” hierarchián alapuló korabeli magyar társadalmi rendben elfoglalt helyzetük, egymáshoz való hozzáállásuk és erőviszonyaik csakúgy, mint a zsidók vélt vagy valós hozzáállása más etnikumokhoz és az ezzel kapcsolatban feltételezett vagy megtapasztalt lojalítások, szolidaritások rendszere.

A dolgozatom írása során arra törekedtem, hogy a hatósági politika és a civil társadalmi szerepvállalás elemzésén túl hangot adjak a diszkriminált, üldözött zsidók tapasztalatainak, reakcióinak is. Az áldozatok perspektívája szintén egy olyan témakör, amelynek a nemzetközi szakirodalma régóta bőséges, és a hazai holokauszt-kutatás is az utóbbi időben fokozottabb érdeklődéssel kezdett felé fordulni.³² Disszertációm ide vonatkozó részein keresztül ezekhez a törekvésekhez is kapcsolódni kívántam. Az volt a kifejezett célom, hogy a zsidókat ne csupán az őket sújtó politika passzív elszenvetőiként ábrázoljam. Ehelyett az ágenciájukat igyekeztem hangsúlyozni – bármennyire korlátozott is volt –, amelyen keresztül valamilyen módon ellenhatást igyekeztek és időnként tudtak is gyakorolni erre a politikára. Az ezzel a kérdéskörrel foglalkozó részek így legnagyobb részt a délvidéki zsidók különböző boldogulási, ellenállási stratégiáinak bemutatása köré szerveződnek. Többekhez hasonlóan az ellenállás fogalmát én is tágan értelmezem: ide tartozónak tekintek minden olyan erőfeszítést, amely az antiszemita politika okozta károk minimalizálására, a létezés normális kereteinek vagy legalább ezek érzetének fenntartására, az emberi méltóság, az egzisztencia, végső soron pedig az élet megőrzésére irányul.³³ Tevékenységek széles spektruma kapott ezért figyelmet ebben a fejezetben az üldöztetések előli elmeneküléstől kezdve az antiszemita korlátozásokkal történő szembeszegülés eszközein, az ezek kijátszására, elszabotálására tett kísérletek különféle formáin keresztül a szervezett, fegyveres ellenállásban való részvételig. Mivel a Délvidék visszacsatolásakor már érvényben volt magyarországi zsidótörvények és -rendeletek hatályának zömét erre az országrészre is kiterjesztették, az azt követően meghozottak pedig itt is automatikusan rögtön életbe léptek, ezért a délvidéki zsidókat zömmel ugyanazok a korlátozások sújtották, mint amelyek Magyarország zsidó lakosságának egészére vonatkoztak. Ezekhez sokszor hasonlóan is viszonyultak, mint sorstársaik máshol az országban. Léteztek azonban az antiszemita elnyomásnak olyan formái, amelyek a Délvidék zsidóságát sajátos módon sújtották, és amelyek ezért régióspecifikus válaszokat is provokáltak. Ez utóbbiakra a dolgozatomban ugyanúgy igyekeztem kitérni, mint az előbbiekre.

A boldogulásra, ellenállásra irányuló tevékenységek egyéni példáiból kirajzolódó cselekvési mintázatok feltérképezésén túl – még mindig az üldözöttek perspektívájánál maradva – azt is igyekeztem áttekinteni, hogy az

³² Az utóbbi évtizedben született munkák közül lásd pl.: K. Farkas: *Jogok nélkül*, 114-159, 235-256.; Csósz: *Konfliktusok és kölcsönhatások*, 2014, 224-285.; K. Farkas Claudia: „Küzdeni a zsidótörvények súlya alatt”. Zsidó reakciók a jogfosztásra, 1938, 1939. In.: Braham és Kovács: *A holokauszt Magyarországon*, 59-75.; Gergely Kunt: *The Psychological Coping Mechanisms of a Jewish Hungarian Teenager*, Lilla Ecséry, as Reflected in Her Diary Written during the Holocaust. *Judaica et Holocaustica* 7. *Women and World War II*. (2016) 69-89.; Csiky Balázs: 1938 szimbolikus eseményei a magyarországi zsidó sajtó tükrében. *Egyháztörténeti Szemle*, XVII. évf. 2. sz. (2016) 60-78.; Legutóbb 2017 decemberében a CEU és az MTA BTK „The Holocaust in Hungary: Victimhood and Memory” címmel szentelt tematikus konferenciát a kérdésnek. A témakörhöz a magyarországi kutatói berkeken kívülről tett hozzájárulások között említendő még pl. Laura Palosuo: *Yellow Stars and Trouser Inspections. Jewish Testimonies from Hungary, 1920-1945*. Uppsala Universitet, Department of History & The Uppsala Programme for Holocaust and Genocide Studies, Uppsala, 2008.

³³ Lásd: Yehuda Bauer: *Rethinking the Holocaust*. Yale University Press, New Haven, CT, 2001, 119-167. („Jewish Resistance – Myth or Reality?” és „Unarmed Resistance and Other Responses” c. fejezetek).

antiszemita elnyomás hogyan érintette a délvidéki zsidó közösségek, hitközségek és intézményeik helyzetét és ezekre milyen közösségi reakciók születtek. Itt elsősorban azt követtem végig, hogyan próbálták a hitközségek személyi és anyagi értelemben is folyamatosan szűkülő erőforrásaikból fenntartani a közösségi élet működési kereteit, biztosítani tagjaik számára a közösség támogató erejét és azt a védelmi hálót, amelyre az egyének a hányattatások közepette fokozott szüksége volt, és eleget tenni az önszegélyezés egyre nagyobb kihívást jelentő feladatának.

Arra a kérdésre is fontosnak tartottam kitérni, hogy a magyar uralom alatti diszkrimináció és üldöztetés tapasztalata hogyan formálta a délvidéki zsidóság nemzeti, kulturális identitását és lojalitását. Azt, hogy az első világháború után a Magyarországtól elcsatolt területeken élő, korábban erőteljesen elmagyarosodott zsidóság nemzeti kötődését illetően milyen kihívásokkal és választásokkal nézett szembe a trianoni utódállamokban, a szakirodalom viszonylag bőségesen tárgyalja, mindenekelőtt Erdély esetében.³⁴ A délvidéki zsidóság e tekintetben már jóval kevesebb figyelmet kapott, bár a témában született írások néhány alapvető következtetést már lefektettek.³⁵ Ezeket összefoglaltam a dolgozatom tulajdonképpeni témájának előzményeit áttekintő, a délvidéki zsidók két világháború közötti helyzetét tárgyaló részben, és későbbi elemzéseim kiindulópontjaként hasznosítottam őket.

A zsidók helyzetéről szóló fejezetet és egyben dolgozatomat is egy demográfiai mérleggel zárom. Ebben összegzem, hogy a visszafoglalástól kezdve 1944 tavaszáig az antiszemita represszió összességében mekkora létszámvesztést okozott a délvidéki zsidóság körében.

A disszertációm szerkezetéről szólva végül meg szeretném jegyezni, hogy bár tehát egyes fejezetek kiemelten foglalkoznak a döntéshozók, végrehajtók politikájával, a civil társadalom szerepvállalásával és a zsidó áldozatok helyzetével, az ezeket a témaköröket tárgyaló részek szigorú és némileg mesterségesnek ható elkülönítésére nem törekedtem, ezt nem is láttam lehetségesnek. Eltekintve attól, hogy a „tettesek”, „kívülállók”, „áldozatok” képlékeny, korántsem átjárhatatlan kategóriák, az ezekhez társított politikai és társadalmi cselekvések olyan összefüggő rendszert alkottak, amelyben egymásra is hatva végső soron együtt alakították ki az antiszemita diszkrimináció és üldöztetés dinamikáját.³⁶ A hatósági politika gerjesztette, egyszersmind legitimálta a zsidók jogfosztásához, kifosztásához fűzött társadalmi várakozásokat, és – paradox módon – nem ritkán összeütközésbe is került ezekkel. A civil kezdeményezések szintén befolyásolták a hatóságok politikáját. Nem kérdés, hogy a hatósági intézkedések meghatározták az áldozatok helyzetét, de bizonyos mértékig az utóbbiak is tudtak hatni az előbbiekre: a korlátozásokkal szembeszállva hátráltathatták azok megvalósítását,

³⁴ Pl.: Balázs Sándor: Etnikum, kultúra, politikai opció. *Korunk*, 8. évf. 2. sz. (1991) 970-976.; Lya Benjamin: The Determinants of Jewish Identity in Inter-War Transylvania. *Studia Judaica*, 1996, 68-77.; Zvi Hartmann: A Jewish Minority in a Multiethnic Society During a Change of Governments: The Jews of Transylvania in the Interwar Period. *Studia Judaica*, 1996, 200-210.; Gidó Attila: Az erdélyi magyar zsidóság önszerveződése és önazonosságtudata az első világháborút követően. *Székegyföld*, 8. évf. 6. sz. (2002) 82-109. Legújabb pl.: Kelemen Ágnes Katalin: „Az asszimiláció az élet nagy iskolája volt”. A zsidó önazonosság és szolidaritás kérdései Erdélyben az első világháború után. *Múltunk*, 2017/4. sz. 137-159. A Felvidékre, illetve Kárpátaljára vonatkozóan pl.: Kovács Éva: Disszimiláció, zsidó azonosságtudat, regionális identitás Szlovákiában (1920-1938). *Regio*, 2. évf. 2. sz. (1991) 67-73., Fedinec Csilla és Szarka László: Politikai választások és kulturális orientációk. In: Bányai Viktória, Fedinec Csilla és Komoróczy Ráchel Szonja (szerk.): *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Aposztróf, Budapest, 2013, 156-165.

³⁵ Pejín Attila: Kettős diaszpórában, hármassal. A bácskai zsidóság Trianon után (1918–1941). *Délkelet-Európa – South-East Europe International Relations Quarterly*, 3. évf. 4. sz. (2012) 8. http://www.southeast-europe.org/pdf/12/DKE_12_M_DK_Pejin-Attila.pdf (Letöltve: 2018. 03. 02.); Dévavári Zoltán: Adalékok a délvidéki zsidóság történetéhez. *Mazsihisz.hu*, 2012. január 26. <http://mazsihisz.hu/index.php?scid=n4821> (Letöltve: 2018. 09. 01.); Dévavári: *A szabadkai zsidóság*.

³⁶ Lásd pl.: Robert M. Ehrenreich és Tim Cole: The Perpetrator-Bystander-Victim Constellation: Rethinking Genocidal Relationships. *Human Organization*, 64. évf. 3. sz. (2005) 213-224.

csökkenthették azok „eredményességét”, diszkriminációs stratégiáik, módszereik megváltoztatására sarkallhatták a végrehajtókat. Mivel pedig az antiszemita intézkedésekkel való szembeszegülés sok esetben nem zsidók közreműködését igényelte, ezért ez a témakör a zsidók és a nem zsidó lakosság közötti kapcsolatokról is sokat elmond. A célom az volt, hogy ezeket a kölcsönhatásokat érzékeltessem. Mivel pedig ehhez egy-egy jelenséget többféle nézőpontból is kellett vizsgálnom, igyekeztem ezt úgy megtenni, hogy minél kevésbé terheljem a szöveget felesleges ismétlésekkel.

Munkám elsődleges forrásokon alapul. Elsősorban a magyar adminisztrációnak a vizsgált korszakra vonatkozó iratanyagát vizsgáltam azokban a szerbiai és magyarországi levéltárakban, amelyek a visszacsatolt Délvidéken területileg egykor illetékes közigazgatási, igazságügyi és különböző szakhatóságok dokumentumait őrzik. Tanulmányoztam továbbá a helyi és regionális gazdasági érdek-képviselői szervezetek, szakmai kamarák, különféle társadalmi egyesületek iratait. A helyi és regionális közigazgatási anyag mellett kutattam a központi kormányzati szervek, minisztériumok irataiban is. Mindezek kiegészítésére felhasználtam korabeli sajtókiadványokat és egyéb periodikákat, kortárs naplókat, levelezéseket és különböző korszakokból származó írott és videofelvételen rögzített visszaemlékezéseket. Szisztematikus, célzott eredeti kutatásokat csak a dolgozatomban tulajdonképpen tárgyát jelentő visszacsatolt délvidéki térségre vonatkozóan végeztem. A délvidéki zsidóság két világháború közötti történetére visszatekintő részeket, illetve az anyaországra és más visszacsatolt országterületekre vonatkozó összehasonlító megállapításokat a publikált szakirodalomra építettem, de ezekbe a kutatásaim során fellelt elsődleges forrásokat is beépítettem.³⁷

Fő feladatomban azt tartottam, hogy a magyar kormány délvidéki zsidópolitikájával és a délvidéki zsidóság sorsával kapcsolatban olyan események, jelenségek bemutatásának szenteljek elsősorban teret, amelyek eddig a legkevesebb figyelmet kapták. Ezért bár az 1942. januári dél-bácskai razziákat a dolgozatomban fontos referenciapontként kezelem, ezek eseménytörténetének, hátterének összefoglalásánál a téma alapos, bőszes szakirodalmára támaszkodtam. Új forrásokat és szempontokat igyekeztem inkább olyan kérdések tárgyalásába bevonni, amelyekről eddig kevesebb szó esett mind a razziák kapcsán (pl. a tömeggyilkosságok hatása a délvidéki zsidóság gazdasági helyzetére, a vérengzések zsidó interpretációi, az azokra adott zsidó reakciók, stb), mind pedig azokon túl. Hasonló okok miatt húztam meg a vizsgálódásom időhatárát 1944 tavaszánál. Magyarország német megszállása minden korábbinál egyértelműbb és súlyosabb fordulópontot jelentett a hazai zsidóság életében: a holokauszt nemzetközi történetében egyedülállóan rövid idő alatt megfosztották őket jogaik és vagyunk maradványaitól, a vidéki zsidóságot gettókba, gyűjtőtáborokba kényszerítették, majd döntő többségüket náci haláltáborokba deportálták. Mindezek a történések érthető módon a szakirodalmi és közérdeklődés középpontjában álltak, a Délvidéket illetően is. Bibó István sokat idézett, alapvető érvényű megállapításával egyetértve azonban én is azt vallom, hogy a megelőző évek során vált a zsidóság diszkriminációja a magyar közigazgatás és a civil társadalom számára a hétköznapi megszokott és elfogadott részévé.³⁸ Ennek a folyamatnak igen jelentős szerepe volt abban, hogy később a „végső megoldást” a közigazgatási apparátus rutinfeladatként hajtsa végre a nem zsidó lakosság döntő többségének közönye vagy egyetértése mellett. Ez az időszak ezért fokozott figyelmet érdemel. A dolgozatomban tehát elsősorban az 1944 tavasza előtti időszak fejleményeivel foglalkozok. Amennyiben azonban az antiszemita diszkrimináció, kirekesztés, kifosztás egyes

³⁷ A kutató források részletes felsorolását a melléklet tartalmazza.

³⁸ Bibó: A zsidókérdés Magyarországon, 632-633.

területein a német megszállás előtt megkezdődött folyamatok szervesen átnyúltak az az utáni időszakra (pl. zsidó birtokok kisajátítása, munkaszolgálat), végigkövettem azokat.

A dolgozatomban a „Délvidék” kifejezést a két világháború közötti időszakra vonatkozóan a Magyarországtól a délszláv államhoz csatolt térségre, illetve az ebből később Magyarországhoz visszacsatolt részekre vonatkoztatva használom. Utóbbin belül elsősorban a Bácskára koncentráltam a vizsgálódásaimat, amely a visszakerült délvidéki régiók közül a legnagyobb volt, és ahol a térség zsidóságának döntő többsége lakott (az 1941-es magyar népszámlálás szerinti 15629 főből 14067 fő, izraelitákat és a diszkriminatív törvények által zsidónak minősített konvertitákat is beleszámolva).³⁹ Elemzésem a többi visszacsatolt régióra, így a Baranyai háromszögre, a Muravidékre és a Muraközre is rendszeresen kitekint, de a kutatás a későbbiekben ebbe az irányba tovább bővíthető.

³⁹ Kepecs József (szerk.): *A zsidó népesség száma településenként 1840-1941*. KSH, Budapest, 1993, 62-84, 138, 318-333., ill. 1. sz. táblázat.

II. VISSZATEKINTÉS: ZSIDÓK A DÉLVIDÉKEN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A Magyarországtól az első világháborút követően az akkor újonnan létrejött délszláv államhoz csatolt délvidéki területeken mintegy 20 ezer főnyi, erőteljesen polgárosodott, városias életformát folytató zsidó lakosság élt. Számuk és arányuk a térség teljes lakosságában (1921-ben 19741 fő, 1,29%) számottevően alacsonyabb volt, mint akár a trianoni határok között maradt magyar területeken, akár a Magyarországtól más szomszédos országokhoz került országrészekben.⁴⁰ A délszláv állam egészéhez viszonyítva azonban a Délvidék zsidósága számát és arányát tekintve is kiemelkedett: itt élt az ország teljes, mintegy 70 ezer főnyi zsidó lakosságának közel harmada.⁴¹

Az elcsatolt délvidéki térségen belül az egyes régiók között a zsidó lakosság igen egyenlőtlenül oszlott meg. Zömük a Bácskában, a magyar közigazgatás szerinti Bács-Bodrog vármegye határon kívül került részein élt (1921-ben 13293 fő, 1,85%). Itt a legnépesebb hitközség a szabadkai volt (1921-ben 3205 fő, 3,52%), amely egyúttal a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság második legnagyobb zsidó közössége is volt a belgrádi után. A szabadkai mellett jelentősebb zsidó közösségeknek adtak otthont a magyar rendszerben törvényhatósági jogot élvezett más nagyobb városok: Újvidék (2663 fő, 6,81%) és Zombor (1126 fő, 3,59%), valamint a megyei városi rangot viselt Zenta (1373 fő, 4,47%). További mintegy 4670 izraelita élt elszórtan a bácskai falvakban, legfeljebb néhány családot számláló apró közösségekben. Csupán egy-egy nagyobb község, így Újverbász, Óbecse, Péterréve, Palánka, Topolya vagy Ada bírt valamivel számottevőbb, néhány száz fős izraelita lakossággal (1. sz. táblázat).⁴²

Az egykori Torontál és Temes vármegyék területéből a délszláv államhoz került bánáti térségben Nagybecskerekén (1326 fő, 4,82%), Nagyikindán (551 fő, 2,14%), Pancsován (599 fő, 3,09%) és Versecen (581 fő, 2,15%) élt jelentősebb zsidó népesség. Az elcsatolt területeknek a Duna vonalától nyugatra eső részein jóval kevesebb zsidó lakott, mint a Bácskában vagy a Bánátban. Az impériumváltás előtt Baranya vármegyéhez tartozott, a Duna és a Dráva folyók által közrezárt ún. Baranyai háromszögben városok, nagyobb települések nem is voltak: itt a térség falvainak izraelita lakossága pár száz főt számlált (363 fő, 0,73%). Vas és Zala vármegyék új határok mögé került részein, azaz a Mura-vidéken és a Muraközben az egykori járási székhelyek, Muraszombat (175 fő, 5,93%), Csáktornya (611 fő, 10,62%) és Alsólendva (250 fő, 8,26%) számítottak izraelita központoknak.⁴³

⁴⁰

Magyarországon 1920-ban 473 310 fő (5,9%). Az elcsatolt területeken a trianoni utódállamokban lefolytatott népszámlálások szerint: Felvidéken 1921-ben 135 065 fő (4,51%), Kárpátalján 1921-ben 93 795 fő (15,31%), Erdélyben 1930-ban 192 944 fő (3,48%). Kepecs: *A zsidó népesség száma*, 1993, 26-27.; Uő (szerk.): *A Felvidék településeinek vallási adatai 1880-1941. I.* KSH, Budapest, 1999, 30-31.; Uő (szerk.): *Kárpátalja településeinek vallási adatai 1880-1941.* KSH, Budapest, 2000, 46.; Uő (szerk.): *Erdély településeinek vallási adatai 1880-1941. I.* KSH, Budapest, 2001, 26-27.

⁴¹ Nebojša Popović: *Jevreji u Srbiji 1918–1941.* Institut na savremenu istoriju, Beograd, 1997, 144.

⁴² A délvidéki zsidóság demográfiai viszonyairól lásd még: Újvári Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon.* Pallas Nyomda, Budapest, 1929, 436.

⁴³ Uo.

1. sz. táblázat

A zsidó lakosság száma és aránya a Délvidéken, 1910-1941

	1910		1920		1930		1941			
	Izr.	%	Izr.	%	Izr.	%	Izr.	%	Konv.	%*
Községek	6437	1,3	4670	0,9	4007	0,8	3091	0,6	249	7,5
Magyarkanizsa mv.	266	1,6	256	1,4	223	1,2	222	1,2	29	11,6
Zenta mv.	1328	4,5	1373	4,5	1458	4,6	1432	4,5	43	2,9
<i>Bács-Bodrog vármegye</i>	8031	1,5	6299	1,1	5688	1,0	4745	0,8	321	6,3
Szabadka tjv.	3539	3,7	3205	3,5	3773	3,8	3549	3,5	360	9,2
Újvidék tjv.	2326	6,9	2663	6,8	3148	4,9	3621	5,9	365	9,2
Zombor tjv.	1017	3,3	1126	3,6	1178	3,6	1011	3,2	95	8,6
<i>Baranya vármegye</i>	537	1,1	363	0,7	261	0,5	381	0,7	23	5,7
<i>Csongrád vármegye</i>	97	1,2	70	0,4	42	0,4	43	0,4	3	6,5
<i>Vas vármegye</i>	423	0,8	308	0,6	269	0,5	199	0,4	71	26,3
<i>Zala vármegye</i>	1640	1,3	1066	0,8	835	0,6	693	0,5	148	17,6
<i>Krassó-Szörény vármegye</i>	1	0,1	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Temes vármegye</i>	399	0,3	234	0,2	204	0,2	-	-	-	-
Versec tjv.	743	2,7	581	2,2	417	1,4	-	-	-	-
Torontál vármegye	4105	1,0	3227	0,8	3023	0,7	-	-	-	-
Pancsova tjv.	706	3,4	599	3,1	513	2,3	-	-	-	-
Elcsatolt területen össz.	23 564	1,6	19 741	1,3	19 351	1,2	-	-	-	-
Visszacsatolt területen össz.	17 610	1,9	15 100	1,6	15 194	1,5	14 242	1,4	1386	8,9

* Keresztény vallású, de az antiszemita törvények szerint zsidónak minősülők, illetve arányuk a zsidó lakosságban.

Forrás: Kepecs József (szerk.): *A Délvidék településeinek vallási adatai, 1880-1941*. KSH, Budapest, 1999; és Uő.: *A zsidó népesség száma településenként 1840-1941*. KSH, Budapest 1993.

Nyelvét, kultúráját tekintve a délvidéki térség zsidósága már a századforduló idejére jelentős mértékben modernizálódott és asszimilálódott, javarészt a magyarság irányába. A hitközségek zöme is (35-ből 28) a magyar integrációban élen járó neológiát követte.⁴⁴ A városokban általában – Újvidéket kivéve – létezett ugyan a neológ mellett egy, a vallási hagyományokhoz szigorúbban ragaszkodó ortodox közösség is, de az ortodox irányzat csak

⁴⁴ Újvári: *Magyar Zsidó Lexikon*, 436. Lásd még: 13. sz. táblázat.

Zentán volt erősebb, mint a helyi reformközösség. A közel ezer fős zentai számított egyúttal a régió legjelentősebb ortodox hitközségének. A hagyományokhoz való összességében lazább kötöttségében a délvidéki zsidóság sokkal jobban hasonlított a trianoni Magyarország zsidó népességére, mint a többi elcsatolt országrész, különösen Kárpátalja vagy Erdély általában jóval tradicionálisabb zsidó közösségeire. Az is inkább az anyaországi, mintsem más elcsatolt térségek zsidó lakosságával rokonította a délvidékit, hogy viszonylag gyakoriak voltak a körében a zsidók és nem zsidók közti „vegyes” házasságok, valamint a konvertálások is.⁴⁵

Társadalmi viszonyait, foglalkozásszerkezetét tekintve az elcsatolt délvidéki részek zsidósága javarészt még a történelmi Magyar Királyság keretei között kialakult jellemzőket viselte és vitte tovább. Az összlakossághoz képest viszonylag alacsony létszámuk és arányuk ellenére a zsidók erőteljes pozíciókkal bírtak az országrész társadalmi és gazdasági életében. Ebben a döntően mezőgazdasági jellegű térségben a zsidó vállalkozók számottevő modernizációs, iparosító, ipari fejlesztő szerepet játszottak, az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok zömét zsidó befektetők hozták létre. Zsidó alapítója és tulajdonosa volt többek között az ágazaton belül országos jelentőségű újvidéki Bácskai Vasöntödének és a legtökeerősebb szabadkai vállalatnak, a baromfi-feldolgozással és -exporttal foglalkozó, nagy múltú Hartmann és Conen Rt.-nek is. Csak Szabadkán legalább féltucat zsidó tulajdonú gyárüzem működött, amely minimum 100 állandó munkást foglalkoztatott.⁴⁶ Az „aranyat érő” bácskai termőföldre épülő mezőgazdasági-ipari tőkebefektetés lehetőségeit jó érzékkel kiaknázó zsidó vállalkozóknak köszönhetően fejlődött a két világháború között regionális szinten is fontos gyártelepeknek otthont adó településsé néhány kisebb község is, így például Ada.⁴⁷ A kereskedelmen és iparon kívül erős volt a zsidók jelenléte az intelligencia körében, mindenekelőtt a szabadfoglalkozású értelmiségi pályákon, az ügyvédek, orvosok, újságírók, gyógyszerészek között is. Viszonylag kevesen töltöttek be ugyanakkor közhivatalt, vagy keresték a kenyerüket mezőgazdasági és ipari munkásként.⁴⁸

A trianoni döntés idején a Délvidék zsidó lakosságának zöme magyarul beszélt, kulturális és nemzeti identitása a magyarsághoz kötötte. A zsidóság elmagyarosodása ebben a térségben hasonló társadalmi és politikai feltételek mellett ment végbe, mint a történelmi magyar állam többi részén: az asszimiláció nagyrészt a 19. század második felében fokozatosan elnyert jogegyenlőségre adott válaszként, azzal párhuzamosan folyt, és a századfordulóra lényegében befejezettek volt tekinthető. A zsidók hagyományos öndefiníciójává a magát lényegében csak vallási alapon megkülönböztető zsidó-magyar kettős identitás, a „Mózes vallású magyar” vált.

⁴⁵ A később Magyarországhoz visszakerült délvidéki részekben, 1941-es adatok szerint csaknem minden tizedik zsidó volt kikeresztelkedett. Ez megközelítette az anyaországi mértéket (12%), és jóval meghaladta a visszacsatolt területeken általában jellemző arányokat (kevesebb, mint 2%). Kepecs: *A zsidó népesség száma*, 32-33.

⁴⁶ Újvári: *Magyar Zsidó Lexikon*, 815-816. A szabadkai zsidó ipari vállalkozóknak a helyi gazdaságban betöltött szerepéről lásd még: Stevan Mačković: Szabadka gyáripara és a gyártulajdonosok, 1918–1941. *Subotica nekada. O istoriji i prošlosti moga grada*. é. n. <https://suistorija.wordpress.com/industrija-i-industrijalci-ipar-es-iparosok/szabadka-gyaripara-es-a-gyartulajdonosok-1918-1941/> (Letöltve: 2015. 07. 02.) Bővebben szerb nyelven: Uő: *Industrija i industrijalci Subotice (1918-1941)*. Posebna izdanja. Subotica, 2004; Uő: A modernizáció hordozóiként fellépő zsidó gyáriparosok Szabadkán, az 1918-1945 közötti időszakban. *Bácsország*, 30. sz. (2004/VII-XII.) 69-71.

⁴⁷ Néhány szó Adáról. *Új Nép*, VIII. évf. 15. sz. (1942. ápr. 11.) 13.

⁴⁸ A délvidéki térség zsidó lakosságának foglalkozásszerkezetéről összesítő statisztikák nem állnak rendelkezésre, de egyes településekről vannak kimutatások. A csáktornyai hitközség 212 adófizető (azaz keresettel, bevétellel rendelkező) tagja közül például 6 nagykereskedő, 5 nagyiparos, 97 kereskedő, 11 iparos, 3 orvos, 5 ügyvéd, 56 magántisztviselő, 4 köztisztviselő és 20 magánzó volt a húszas évek végén. Ugyanebben az időben Szabadkán az 1285 hitközségi adófizető foglalkozás szerint a következőképpen oszlott meg: 16 nagykereskedő, 26 nagyiparos, 336 kereskedő, 364 iparos, 27 ügyvéd, 28 orvos, 2 mérnök, 10 író és hírlapíró, 202 magántisztviselő, 38 köztisztviselő, 34 gazdálkodó, 10 vállalkozó, 17 magánzó, 35 munkás és 40 egyéb. Zomborban a 240 hitközségi adófizető a következő foglalkozásokat űzte: 20 nagykereskedő, 63 kereskedő, 5 nagyiparos, 27 iparos, 8 ügyvéd, 4 orvos, 1 mérnök, 2 hírlapíró, 3 tanító, 36 magántisztviselő, 5 köztisztviselő, 7 gazdálkodó, 25 magánzó, 15 munkás, 15 munkanélküli és 4 egyéb. Újvári: *Magyar Zsidó Lexikon*, 177, 815-816, 977.

Ezt a magyar kormányok évtizedeken keresztül elfogadták, sőt, támogatták, ami a zsidók számára azt az üzenetet hordozta, hogy vallási-kulturális tradícióik fenntartása mellett is a magyar nemzet részeivé válhatnak. A mindenkori magyar kormányzatnak mindez nem csekély politikai haszonnal is járt: a zsidók így a magyarság pozícióit erősítették egy olyan soknemzetiségű államban, amely egyre agresszívabb asszimiláló igyekezettel, de mind kevesebb sikerrel küzdött a területén élő nemzeti kisebbségek erősödő autonómia- és függetlenségi törekvéseivel szemben. A zsidók „magyarosító” szerepének a nemzetiségek által elsősorban lakott peremterületeken fokozott jelentősége volt: képviselték, terjesztették a magyar nyelvet és kultúrát, és készséggel vallották magukat magyaroknak a népszámlálásokon, amivel „javították” a lakosság nemzetiségi mutatóit.⁴⁹ Ugyanez érvényesült a Délvidéken is, ahol a zsidók körében – mindenekelőtt az észak-bácskai és Tisza-menti városokban, magyar többségű etnikai környezetben élőkénél – a magyar irányultság olyan erős volt, hogy sokszor még a valójában vegyes nyelvi, kulturális hátterű családok önképében is dominált.⁵⁰

Az első világháborút követő határváltozások a délvidéki zsidóságot kulturális és nemzeti orientációját tekintve hasonló kihívások elé állították, mint amilyenekkel a Magyarországtól elcsatolt többi területeken élő zsidók szembesültek. Az újonnan megalakult délszláv állam maga is etnonacionalista nemzet- és államépítő tevékenységbe kezdett. Ez a folyamat még az együttesen államalkotóvá váló, de egymással összeütközésben álló nemzeti aspirációkat is dédelgető délszláv nemzetiségek között is számottevő feszültséggel járt. Az állam a szerbek, horvátok, szlovének közös nemzettudatának és jugoszláv identitásának erősítése érdekében az őket összekapcsoló szláv származást tette meg a nemzethez tartozás kritériumának. A nem szláv nemzetiségekkel szemben pedig, akik közül a németek, magyarok, albánok és törökök éltek legnagyobb számban az ország területén, kirekesztő és diszkriminatív kisebbségpolitikát vezetett be.⁵¹ Ebben a kontextusban a délszláv kormányok – csakúgy, mint az új csehszlovák és román államok vezetése és mint persze egykor a magyar – a zsidókra nemzetiségpolitikai céljaik előmozdítása érdekében felhasználható csoportként tekintettek. A trianoni határmódosítások etnikai szempontú legitimitációja érdekében, valamint diszkriminatív és nacionalista-asszimilációs kisebbségpolitikájukból fakadóan arra törekedtek, hogy a Magyarországtól újonnan megszerzett területeken a magyar kisebbség létszámát erőteljesen csökkentsék.⁵² Ennek érdekében igyekeztek a zsidókat is „leválasztani” a magyarságról és rábírní őket – hol kedvezményekkel, etnikai önszerveződéseik támogatásával, hol kemény kézzel –, hogy új, lehetőleg jugoszláv, esetleg zsidó, de a magyartól mindenképpen eltérő nemzeti identitást vegyenek fel.

Ezt a célt szolgálták például a statisztikai manipulációk. A többi trianoni utódállamhoz hasonlóan a délszláv államban is bevezették az 1918 utáni népszámlálásokban a zsidó nemzetiség kategóriáját. A korábbi

⁴⁹ Karsai: *Holokauszt*, 210.

⁵⁰ A szabadkai származású, Újvidéken felnőtt Stajner Egonnak például apai ágon magyarul, anyai ágon németül beszélő felmenői voltak. Anyai nagyanyja kizárólag németül beszélt hozzá, az anyanyelve tulajdonképpen német volt, a magyart csak második nyelvként sajátította el. Visszaemlékezéseiben a családját mégis következetesen „magyar zsidó családként” emlegette. Oral history interjú, Egon Stajner. United States Holocaust Memorial Museum (a továbbiakban: USHMM), RG-50.459*0005, Accession Nr.: 1997.135.5 (a továbbiakban: Stajner interjú, USHMM).

⁵¹ A kérdés bőszes szakirodalmából lásd pl: Slobodan G. Markovich: *Ethnic and National Minorities in Serbia and the Kingdom of Yugoslavia*. In: Dušan T. Bataković (szerk.): *Minorities in the Balkans*. Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, 2011, 90-108.

⁵² A trianoni utódállamok két világháború közötti magyarságpolitikájáról és a magyar kisebbség helyzetéről általában lásd pl.: Bárdi Nándor: *A Magyarországgal szomszédos országok magyarságpolitikája a két világháború között*. In: Bárdi Nándor, Fedinec Csilla és Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008, 74-83., ill. Uő: *A kisebbségi magyar társadalmak a két világháború között*. Uo., 146-151.

magyar censusokban ugyanez épp azért nem létezett, hogy az anyanyelvi alapon magukat túlnyomórészt magyarként definiáló zsidók statisztikailag a magyar népességet gyarapítsák. Az új délszláv államban most a zsidókat arra buzdították, hogy magyar helyett zsidó nemzetiségűeknek vallják magukat. Sőt, azokat a zsidókat is, akik anyanyelvük alapján egyébként magyarként határozták volna meg magukat, a számlálóbiztosok gyakran önkényesen is zsidóként vették nyilvántartásba.

A zsidóságnak a magyarságtól történő kulturális elszigetelését és jugoszláv irányú kulturális asszimilációját célozta, hogy a zsidó vallású tanulóknak megtiltották, hogy magyar iskolákba járjanak. Ugyanez az intézkedés egyszersmind a Délvidéken a magyar nyelvű és „szellemiségű” kulturális befolyás felszámolását, a magyar iskolahálózat elsorvasztását és a magyar kötődésű értelmiségi utánpótlás kitermelődésének megakadályozását is szolgálta. A Magyarországtól megszerzett területek kulturális nacionalizálása érdekében a délszláv állam kemény kézzel fogott hozzá a magyar oktatás intézményi kereteinek lerombolásához. A jugoszláv oktatásügy nacionalista szellemű intézkedései közül a leghírhedtebbé az 1920-as ún. névelmzési rendelet vált, melynek értelmében a diákokat a szülők, nagyszülők családi neve alapján kellett különböző nyelvű iskolákba beíratni. A szláv csengésű neveket viselő gyerekeket akkor is szláv nyelvű iskolába irányították, ha nem beszéltek az államnyelvet. A németek és a zsidók, függetlenül attól, hogy milyen nevet viseltek, milyen nemzetiségűeknek vallották magukat vagy mi volt az anyanyelvük, eleve nem iratkozhattak magyar tagozatra. A zsidó tanulók vagy az államnyelvű iskolákat választhatták, vagy pedig a zsidó iskolákat, bár utóbbiakból csak alapfokú intézmények léteztek, és ilyenek sem minden településen. A zsidó iskolákban ráadásul szintén a szerb lett a kötelező tanítási nyelv.⁵³

Ezek az az intézkedések súlyos következményekkel jártak a délvidéki zsidók oktatásügyi helyzetére nézve. Mivel az impériumváltás idején jelentős részük nem bírta az új államnyelvet, kezdetben olyan abszurd helyzetek is előálltak, mint a szabadkai zsidó elemi iskolában, ahol olyan nyelven kellett a tanároknak órát tartaniuk, amelyet nem beszéltek, a diákok zöme pedig nem értett.⁵⁴ A zsidók kirekesztése a magyar nyelvű oktatásból a délvidéki magyar iskolahálózat maradványait képviselő intézmények számára is érzékeny veszteséget jelentett. Különösen a magasabb képzési szinteken, így például a középfokú oktatás elitintézményeinek számító gimnáziumokban a zsidó tanulók hagyományosan magas arányban képviselték magukat, és jellemzően a magyar tannyelvű iskolákat preferálták. A szabadkai gimnáziumban például a húszas évek legelején, a zsidók magyar nyelvű iskoláztatásának megtiltása előtt háromszor annyi zsidó növendék tanult a magyar, mint az államnyelvű osztályban.⁵⁵ A zsidó tanulók kiesése miatt azután a magyar tagozatokon bekövetkező létszámcsökkenés ürügyet adhatott a hatóságoknak a tagozat felszámolásához is, ahogy történt ez például Újvidéken.⁵⁶

Mindezzel párhuzamosan a zsidóságon belül is felvetődött a kérdés, hogy az impériumváltás utáni új állami, társadalmi keretek között mi lenne a követendő magatartás. Ezt a dilemmát tárgyalta például az a szenvedélyes hangnemű vita, amely a két világháború közötti időszak legjelentősebb magyar nyelvű bácskai

⁵³ A két világháború közötti jugoszláviai oktatáspolitikáról és a délvidéki magyar iskolaügyről lásd: A. Sajti: *Impériumváltások*, 120-135. A zsidókat érintő oktatásügyi intézkedésekről lásd még: Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918-1941*. Püski, Budapest, 1995, 375.

⁵⁴ Dévavári: Adalékok a délvidéki...

⁵⁵ Csuka J.: *A délvidéki magyarság*, 17.

⁵⁶ Dévavári: Adalékok a délvidéki...

lapjának, a szabadkai kiadású *Bácsmezei Naplónak* a hasábjain zajlott le 1922 elején. Az eszmecsere nyomán két fő nézet körvonalazódott. Az egyik amellet érvelt, hogy a zsidóság pusztán a vallásában különbözik a magyarságtól, nemzetiségében, érzelmeiben, kultúrájában nem, ezért a sorsát továbbra is a magyarsághoz kell kötnie. Az ellenkező álláspont képviselői a zsidóságnak a magyarságtól való elkülönülését, külön nemzetiségként történő definiálását, önálló politikai aktivitását szorgalmazták. A jugoszláv irányú asszimiláció alternatíváját elvetették, azzal azonban számoltak, hogy az új helyzet hosszabb távon a zsidóknak a magyarságtól való eltávolodását és az új társadalmi-kulturális keretek közé történő beilleszkedését fogja eredményezni.⁵⁷

Ugyanezek a kérdések a Magyarországtól elcsatolt többi országrész zsidósága körében is felmerültek, és ezekre lényegében mindenhol hasonló válaszok születtek.⁵⁸ A zsidók nagy része a Délvidéken is fenntartotta a magyar orientációját, és a magyar kötődésű zsidók hangsúlyos szerepet vállaltak a két világháború közötti magyar kisebbségi megmozdulásokban. A jugoszláv hatóságok politikája nyomán a magyarságot sújtó tömeges kiutasítások, elmenekülések és optálások miatt a délvidéki magyar középosztály, különösen az intelligencia súlyos veszteségeket szenvedett el.⁵⁹ Ezzel együtt drámaian elvékonyodott az a réteg, amely a kisebbségi magyar nemzeti mozgalmak összefogására, vezetésére alkalmas lett volna. Ez a helyzet azt eredményezte, hogy a Délvidéken maradt magyar érzelmű zsidóság bizonyos szempontból átvette a megtizedelődött nem zsidó magyar értelmiség funkcióját a magyar nemzeti kisebbségi szervezkedésekben.⁶⁰

A zsidó társadalmi és szellemi elit számos képviselője tevékeny részt vállalt a magyar kisebbségi politizálás előkészítésében és a délvidéki magyarság egyetlen politikai szervezete, a Magyar Párt 1922-es megalapításában.⁶¹ A jugoszláv hatóságoktól és nacionalista szervezetektől rendszeres zaklatást elszenvedő párt működésében komoly szerepet játszottak zsidók egészen addig, amíg 1929-ben, a királyi diktatúra bevezetését követően azt végleg be nem tiltották. A Magyar Párt betiltása után a délvidéki magyarság nemzetiségi önszerveződésének legfontosabb, lényegében kizárólagos kereteivé a társadalmi, kulturális és szociális kezdeményezések, szervezetek váltak. Ezekben szintén erőteljes volt a zsidó részvétel: támogatták a magyar egyesületeket, vásárolták a magyar lapokat, kivették a részüket a hátrányos sorsú magyarokat segítő jótékonyági akciókból. Az egyik legjelentősebb magyar kulturális egyesület, a szintén számottevő zsidó tagsággal bíró szabadkai Magyar Olvasókör/Népkör kebelében például 1931-től kezdve működött az ún. Diáksegélyező Bizottság, melynek célja a rászoruló magyar diákok iskoláztatásának elősegítése és ezáltal a magyar szellemi utánpótlás biztosítása volt. Ennek a segélyszervezetnek a munkáját pénzádományokkal, étkeztetéssel és egyéb módon támogató mintegy 800 személy és intézmény között tucatszámra voltak zsidók. Többek között a szabadkai Zsidó Népkönyha is heti rendszerességgel biztosított ingyenes étkezést a szegény sorsú magyar tanulóknak.⁶²

A délvidéki zsidóság részéről a magyarsággal vállalt sorsközösség a társadalmi és gazdasági szolidaritás számos más formájában is megmutatkozott. Voltak zsidó orvosok például, akik ingyen gyógykezelték a rászoruló

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Lásd: 34. sz. lábjegyzet.

⁵⁹ A. Sajti: *Impériumváltások*, 26-27.

⁶⁰ Csuka J.: *A délvidéki magyarság*, 52.

⁶¹ Dévavári: *Adalékok a délvidéki...*

⁶² *A szabadkai Magyar Olvasókör kebelében alakult „Diáksegélyező Bizottság” emlékalbuma 1931-1941.* Kiadja a „Diáksegélyező Bizottság”. Globus-Papp, Szabadka, 1941.

magyarokat.⁶³ A túlnyomórészt zsidó és német tulajdonú délvidéki iparvállalatokra, kereskedelmi és pénzügyintézetekre a jugoszláv hatóságok egyre erősödő nyomást gyakoroltak azért, hogy főleg szerbeket alkalmazzanak.⁶⁴ Számos magyar elkötelezettségű zsidó üzemtulajdonos vállalta a hatósági zaklatások ellenére is, hogy elsősorban magyaroknak adnak munkát, foglalkoztatják azokat, akik magyarságuk miatt állásukat veszítették. Később, a visszacsatolás idején nem egy keresztény magyar tanúsította készséggel a magyar hatóságok előtt, hogy zsidó ismerőseik támogatást, megélhetést biztosítottak nekik a szükség idején.⁶⁵

Mindezek miatt a délszláv állam kezdettől fogva gyanakvással viszonyult a délvidéki zsidósághoz, és gyakran úgy kezelte őket, mint megbízhatatlan elemeket, az ellenséges magyarság megrögzött támogatóit. A nem zsidó magyarokhoz hasonlóan a magyar identitású zsidó közhivatali tisztviselők és alkalmazottak közül is többen elvesztették az állásukat az impériumváltás után, mert nem voltak hajlandók hűségüket tenni az új államra.⁶⁶ Ahogy a határváltozást követően egyre szaporodtak a magyarok ellen az irredentizmus, az államellenes magatartás vélt vagy valós vádja miatti letartóztatások, elbocsátások, kitoloncolások, úgy esett egyre több zsidó is áldozatul a magyarellenés hisztériának. A *Bácsmezei Naplót* főszerkesztő, zsidó származású Fenyves Ferencet például rendszeresen támadták az újságban és ezen keresztül a magyar kisebbségi közéletben betöltött szerepe miatt. Azt sem lehetett máshogy, mint alig burkolt fenyegetésként értelmezni, amikor ugyanennek a lapnak a hasábjain a jugoszláv hatóságok megüzenték a magyar szervezkedésekben aktív zsidóknak, hogy „a más nemzetiségek ügyeibe” avatkozás „gondolkodóba kell, hogy ejtse a hatóságokat.” A jugoszláv Belügyminisztérium utasítására a vajdasági közigazgatási hatóságok szoros ellenőrzés alatt tartották a régió zsidó lakosságát, és napirenden voltak a zsidókat sújtó kiutasítások is.⁶⁷ Egy madarasi zsidó földbirtokost például a kiutasítását megelőző kihallgatás során brutálisan összeverték, visszatérése után pedig állandó hatósági megfigyelés alatt tartották, házkutatásokkal zaklatták.⁶⁸ Példája nem volt egyedüli: több zsidónak bezáratták az üzletét, elkobozták árukészletét, tönkretették a megélhetését azon a címen, hogy irredenta magyar.

A jugoszláv államhatalomnak a délvidéki zsidóság lojalitásának kikényszerítésére, a magyarok és zsidók szembefordítására tett egyik leghírhedtebb kísérletére azután került sor, hogy 1931-ben a magyar parlamentben Sándor Pál liberális képviselő – aki köztudottan lelkes ellenforradalmár és nem mellesleg zsidó származású is volt – az egyik felszólalásában a délvidéki zsidóság magyar elkötelezettségét méltatta. A nyilatkozatra reagálva, a zsidóság jugoszláv orientációjú köreiben és az országos főrabbin, Isak Alkalajon keresztül érkező nyomás hatására a szabadkai hitközség elnöke, Klein Adolf nagygyűlést hívott össze a délvidéki zsidóság prominens képviselőinek részvételével, amely deklarálta a zsidók kollektív hűségét a jugoszláv állam iránt. Bár a nyilatkozat Magyarországot nem említette, magyarellenés célzata nyilvánvaló volt.⁶⁹

A „hűségnyilatkozat” a magyar érzésű zsidóság körében erőteljes ellenérzéseket szült. A szövegét az egyébként „zsidó újságnak” kikiáltott *Bácsmezei Napló* annak ellenére sem jelentette meg, hogy a hatóságok ezért betiltással fenyegették. Pár hónappal később Klein Adolf lemondott. Helyét Kalmár Elemér ügyvéd vette át,

⁶³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 222. t. 1944 – 19717.

⁶⁴ Arday: *Magyarok a Délvidéken*, 23.

⁶⁵ Pl.: Történelmi Levéltár, Zombor (a továbbiakban: TLZo), F127. Zombor város, közigazgatási osztály, 1 – 183/1941.

⁶⁶ Újvári: *Magyar Zsidó Lexikon*, 438. Konkrét példa: TLZo, F127. Zombor város, általános közigazgatás, 29 – 2924/1943.

⁶⁷ Dévavári: *Adalékok a délvidéki...; Pejcin: Kettős diaszpórában*, 5.

⁶⁸ Történelmi Levéltár, Szabadka (a továbbiakban: TLSz), F60. PM, P-2339/1941.

⁶⁹ Csuka J.: *A délvidéki magyarság*, 398-399.; Dévavári: *Adalékok a délvidéki...; Pejcin: Kettős diaszpórában*, 5.

akinek a vezetése alatt a hitközség ügyvitele és a prédikáció magyarul folyt tovább, a zsinagóga eredeti magyar feliratait hatósági követelés ellenére sem távolították el. Válaszképp a kormány és a szerb nacionalista szervezetek agresszív kampányt indítottak a magyarságukat, úgymond, „beteges érzelmességgel” őrző „judeomagyarok” ellen.⁷⁰

A magyar érzelmű délvidéki zsidók jó része az ismétlődő támadások dacára sem tudta, nem volt hajlandó feladni a magyar identitását, bár tény, hogy utóbb már kevésbé vállalták fel azt nyíltan. A Magyar Olvasókört célzó hadjárat hatására például sok zsidó tag kilépett, bár többen közülük titokban továbbra is fizették a tagdíjat.⁷¹ A zsidóságnak a magyaroktól való elkülönítésére törekvő célzatos állami politika és a megváltozott állami-társadalmi milió óhatatlanul is érvényesülő befolyásának együttes hatására azonban a Délvidéken csakúgy, mint a Magyarországtól elcsatolt más országrészekben, lezajlott a zsidóság részleges disszimilációja. A leghangsúlyosabb különbségek e tekintetben a generációs törésvonalak mentén mutatkoztak meg.⁷² A történelmi Magyarország viszonyai között felnőtt idősebb korosztályok tagjai számára a magyar kötődés inkább magától értetődő volt, és jobban ki is tartottak mellette. Az impériumváltást közülük is sokan „szerb megszállásként” élték meg. Egyesek az új államnyelvet nem is voltak hajlandóak megtanulni, vagy ha el is sajátították, kizárólag házon kívül használták.⁷³

Elsősorban a fiatalabb, már az új délszláv állam keretei között nevelkedett generációk tagjai mutattak fogékonyságot arra, hogy valamilyen más, a magyartól eltérő nemzeti identitást vegyenek fel. Az egyik alternatíva a cionizmus volt, azaz a zsidó etnikai tudattal és nemzetiségi törekvésekkel történő erőteljesebb azonosulás. Nemritkán ez egyfajta „harmadik utas” választást jelentett azok számára, akik magyar orientációjú családból származtak, de saját magyar kötődésük már nem volt erős, viszont a jugoszláv eszménnyel sem tudtak azonosulni. Rajtuk kívül azokra is erősebben hatott a cionizmus, akik „vegyes” háttérrel bírtak, de ezek egyikét sem érezték meghatározóbbnak. Azt, hogy miért fordult sok kortársával együtt a cionizmus felé, az újvidéki Ofner Ferenc, a korabeli jugoszláv cionizmus egyik központi alakja például így indokolta: „a zsidók nem találták a helyüket az utódállamokban. Egyes zsidók, akik azelőtt osztrákoknak, magyaroknak tekintették magukat, nem váltak hirtelen szerbökké, horvátokká, csehekké vagy szlovákokká. A cionizmus (...) egyfajta menekülő útvonalat kínált számukra azok elöl a dilemmák elöl, amelyekkel a történelem szembesítette őket.”⁷⁴ A cionizmus ezért a két világháború közti Délvidéken – ahogy általában az elcsatolt területeken – jóval erősebbé vált, mint amilyen az első világháború előtti Magyarországon vagy az után az anyaországban volt. Az impériumváltás előtt a délvidéki zsidóság körében sem hódított a cionizmus, a húszas évek végére azonban már alig volt a térségben olyan hitközség – az ortodoxokat kivéve –, amelynek a területén ne alakult volna cionista szervezet.⁷⁵ A cionista

⁷⁰ Csuka J.: A délvidéki magyarság, 400.; TLSz, F60. PM, P-2971/1941.

⁷¹ Csuka J.: A délvidéki magyarság, 400.; Pejtin: Kettős diaszpórában, 5. Csuka szerint a visszacsatolás idejére a mintegy 3000 tag közül 176, más adatok szerint 90 fő volt zsidó. TLSz, F60. PM, P-345/1941.

⁷² Pejtin: Kettős diaszpórában, 5-6.

⁷³ Ezt a visszacsatolás után a közigazgatási hatóságokhoz írt számtalan kérelem, beadvány hangsúlyozza (pl.: TLZo, F132. Apatini járás főszolgabírói hivatala, 30/1943), és a holokauszt-túlélők is a visszaemlékezéseikben rendre kiemelik. Pl.: Oral history interjú, Alisa Brosan. USHMM, RG-50.617*0018, Accession Nr.: 2009.214.18 (a továbbiakban: Brosan interjú, USHMM); Oral history interjú, Steven Fenyves. USHMM, RG-50.030*0494, Accession Nr.: 2005.85 (a továbbiakban: Fenyves interjú, 2005, USHMM); Stajner interjú, USHMM.

⁷⁴ Oral history interjú, Eili Ofner és Francis Ofner. USHMM, RG-50.120*0115, Accession Nr.: 1995.A.1272.115 (a továbbiakban: Ofner interjú, USHMM).

⁷⁵ Újvári: *Magyar Zsidó Lexikon*, 437.

szervezkedést a jugoszláv hatóságok is támogatták, mivel a magyarság ellen irányulónak, disszimilatívnek tekintették.⁷⁶

Többnyire szintén a délvidéki zsidóság újabb generációi körében találunk olyanokat, akik, akár magyar háttérük ellenére is, meggyőződéses jugoszlávokká váltak. A magyar iskolarendszer szétverése miatt a zsidó fiatalok meghatározó éveiket államnyelvű középiskolákban, egyetemeken töltötték. A jugoszláv szellemű oktatás, a szerb nyelvi, kulturális közeg és kortárs kapcsolatrendszer új, vonzó identitásalternatívát kínált a számukra, és jelentős hatást gyakorolt rájuk. Ezt a befolyást az otthoni környezet magyarsága sem mindig ellensúlyozta. Az újvidéki Blahm Lászlónak például mindkét fia szerb gimnáziumba járt, ahol zömmel szerb és jugoszláv érzelmű fiatalokkal barátkoztak, és mint azt a férfi a memoárjában feljegyezte, „az ott lebegő szellemet magukba szívva éppoly lelkes jugoszlávoknak vallották magukat, mint aminő magyar hazafi fiatakoromban én voltam Ferenc József idejében.”⁷⁷

Persze az idősebb generációk körében is voltak, akik eltávolodtak a magyarságtól, és vagy a szerbség felé orientálódtak, vagy a jugoszláv nemzettudattal azonosultak. Olyanra is akadt példa, aki eredetileg „zsidós” csengésűből magyarosított családi nevét az impériumváltás után szerb hangzásúra változtatta.⁷⁸ Elsősorban a Bácska déli részén, szerb többségű környezetben élő zsidók választották nagyobb arányban a cionizmust vagy asszimilálódtak a szerbséghez. Az újvidéki zsidóság jelentős része például már az első világháború előtt is inkább szerb vagy német kultúrájú volt. Az észak-bácskai és Tisza-menti zsidók körében a magyar kötődés sokkal erősebb volt és maradt.⁷⁹

A két világháború közötti jugoszláv kormányok magyarellenes kisebbségpolitikája, a nemzeti kisebbségi lét kihívásai olyan helyzetet teremtettek, amely a délvidéki nem zsidó magyarság és a magyar identitású zsidók között sorsközösséget és stratégiai egymásrautaltságot alakított ki. A magyarokat sújtó államhatalmi intézkedések, a magyarság érdek-képviselési lehetőségeinek korlátozottsága, a nemzeti és kulturális önfenntartásra irányuló küzdelmek nehézségei szükségessé tették mindazok bevonását a magyar szervezkedésekbe, akik a magyarság ügyét felvállalták – vallástól, származástól függetlenül. Ez a tény arra engedne következtetni, hogy a magyar kötődésű délvidéki zsidók és a nem zsidó magyarok társadalmi kapcsolatait az elcsatolás időszakában viszonylag konfliktusmentes együttélés és egyfajta szövetségi együttműködés jellemezte.

A valóságban azonban ezt a viszonyrendszert lényegében kezdettől fogva ellentmondások és feszültségek terhelték. A magyar identitásához ragaszkodó délvidéki zsidók számára rövid időn belül kijózanítóan hatott az a tapasztalat, hogy a nem zsidó magyarság jelentős része nem tartott igényt a zsidók lojalítására. A magyar kisebbség szervezkedéseiben felmerülő, és jelentős részben a jugoszláv hatalommal való együttműködés mértékének és módjának kérdése körül generálódó politikai ellentétek, érdekharok például már igen korán zsidóellenes színezetet is kaptak. Különösen az 1918-19-es forradalmak után Magyarországról elmenekült ún. októbrista emigráció Jugoszláviában letelepedett csoportjához viszonyultak erőteljes ellenszenvvel a magyar

⁷⁶ Csuka J.: *A délvidéki magyarság*, 399.

⁷⁷ Memoirs of László Blahm, Yad Vashem Archives (a továbbiakban: YVA), O.39 – Collection of Memoirs Written for the Yad Vashem Competition, Item ID: 3731412, File Nr.: 87. (a továbbiakban: Blahm memoár, YVA) 3.

⁷⁸ Uo., 18.

⁷⁹ Csuka J.: *A délvidéki magyarság*, 399.

kisebbségi politizáló réteg egyes körei, egyrészt azért, mert Belgrád eszközeinek tekintették őket, másrészt pedig mert köztük sok zsidó is volt. Az októbri emigráció a *Bácsmezei Napló* körül csoportosult, amelyet zsidó kiadója mellett ezért is címkéztek előszeretettel „zsidó újságnak”.⁸⁰ A baloldali irányultságú *Bácsmezei Napló* ellensúlyozásaként jött létre az ugyancsak szabadkai kiadású *Hírlap*, amely a magyar kormány támogatásával a Magyar Párt félhivatalos lapjává vált, amelynek egyik központi figurája, egy időben felelős szerkesztője a délvidéki magyar újságírás egyik széles körben megbecsült alakja, az ironikus módon szintén zsidó származású Havas Károly volt. A zsidók szerepvállalása a Magyar Pártban szintén kezdettől fogva komoly ellenérzéseket váltott ki a párt jobboldali köreiben. Míg egyesek „szívesen lemondtak volna” a zsidók együttműködéséről, mások nyíltan követelték a zsidók távoltartását a párttól. Egy ilyen lépés nyilvánvalóan a párt létét veszélyeztette volna, ezért arra nem is került sor. A zsidók szerepvállalásának kérdése azonban állandó feszültséget okozott a szervezetben belül, és az elszennvedett politikai kudarcokért is sokan egyre inkább „a zsidókat” okolták.⁸¹

Nem használt a délvidéki zsidóság általános megítélésének, hogy az 1929 januárjától kiépülő királyi diktatúra a magyarság körében a maga emberét egy zsidó származású szabadkai orvos, Szántó Gábor személyében találta meg. A Magyar Pártot az ország valamennyi politikai pártjával együtt ekkor beszüntették, majd megtiltották mindenfajta nemzetiségi, vallási alapú egyesület, párt létrehozását. Ebben az időszakban a rendszer kisebbségpolitikájának lényege abban állt, hogy az egyes kisebbségek vezetőjeként kikiáltottak egy-egy kiválasztott személyt, aki a hatalom felé demonstrálta az általa képviselt népcsoport államhűségét. Cserébe a népcsoport ezen a személyen keresztül a hatalomtól apró, de látványos gesztusokat kapott, amelyek egyúttal az ország egységének, a rendszer szilárdságának bizonyítékaként voltak hivatva szolgálni. Ezt a funkciót töltötte be a magyarság esetében Szántó, aki politikai szolgálatainak jutalmául 1931-ben egyetlen magyarként bekerült a jugoszláv országgyűlésbe. Bár el tudta érni a magyarság helyzetének bizonyos mértékű javulását, működését a jugoszláviai magyarság gyakorlatilag egyöntetűen kollaborációnak tekintette.⁸² Szántót mindenekelőtt egyéni ambíciói vezették. A közvélemény Pertu Gábornak csúfolta, mert a politikai siker érdekében mindenkivel bizalmaskodott.⁸³ A politikai aktivitása miatt személyét ért támadásoknak azonban a zsidó származása is igen gyakori eleme volt, és a zsidósága a jugoszláv források szerint is szerepet játszott abban, hogy a délvidéki magyarok tömegei vonakodtak őt elfogadni első számú képviselőjüknek.⁸⁴ Szántó működése – csakúgy, mint a zsidók inkriminált „hűségnyilatkozata” – összességében jelentős károkat okozott a délvidéki zsidóság helyzetére nézve, amennyiben újabb „érvet” szolgáltatott azoknak, akik amúgy is előszeretettel vádolták „a zsidókat” azzal, hogy Belgráddal paktálnak és elárulják a magyarság ügyét.

A délvidéki zsidók és nem zsidó magyarok között kialakuló feszültségekhez hozzájárult a magyar kisebbség társadalmi fejlődésének a trianoni impériumváltást követően bekövetkezett kényszerpályája is. Az új hatalom kezdettől fogva arra törekedett, hogy felszámolja a magyarság gazdasági, társadalmi pozícióit. A

⁸⁰ A jugoszláviai októbri emigráció csoport személyi összetételéről, politikai és kulturális szerepvállalásáról és az azzal kapcsolatos feszültségekről részletesen ír: Dévavári Zoltán: *Új partok felé. Kisebbségi kiütkeresés, szellemi és politikai irányzatok a Délvidéken és a Magyar Párt megalakulása (1918-1923)*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2014, 75-85.

⁸¹ Csuka J.: *A délvidéki magyarság*, 52, 182.; A. Sajti Enikő: *Kényszerpályán. Magyarok Jugoszláviában, 1918-1941*. Hispania, Szeged (SZOTE), 1997, 43, 89.

⁸² A. Sajti: *Kényszerpályán*, 57-63.

⁸³ *Így éltünk Szabadkán. Damjanovné Zimmer Sarolta emlékiratai*. Közreadta és jegyzetekkel ellátta: Jadranka Damjanov. Bookmaker, Bp-Zagreb, 2003, 387-388.

⁸⁴ Lásd: Hornyák Árpád: Szántó Gábor és a jugoszláviai magyar hűségmozgalom. In: Uő: *Találkozások – ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar-szerb kapcsolatok történetéből*. Bocz Nyomdaipari Kft., Pécs, 2010, 74-86, kül. 76.

legsúlyosabb veszteségeket a magyar középosztály szenvedte el, a nacionalista szellemben végrehajtott jugoszláv földreform és az új hatalom által politikailag megbízhatatlannak tartott magyar tisztviselői kar elbocsátása révén. Mivel a középosztályhoz tartozás hagyományos formáit ezek az intézkedések a magyarság elől elzárták, ezek helyett az elsődleges alternatívát a piacképes értelmiségi pályák felé történő orientáció jelentette számukra. Az értelmiségi középosztály magyarországi összetételéhez képest a Délvidéken feltűnően magas volt – a papi hivatást választók mellett – a gyógyszerész, jogi, orvosi, tanári, mérnöki diplomások aránya.⁸⁵ Így viszont felborult az a hagyományos „munkamegosztás”, amely a korábbi magyarországi viszonyok között kialakult az elsősorban állami, közhivatali állásokat betöltő nem zsidó és a zömében a szabadfoglalkozású pályákon elhelyezkedő zsidó értelmiség között, és egyes pályákon a nem zsidó magyarok fokozott egzisztenciális versenyhelyzetbe kerültek a zsidókkal.

Egyes nem zsidó magyar társadalmi, szakmai körök már igen korán megkezdték a saját berkeikben a zsidók elkülönítését. A Szabadkai Fűszer- és Vegyeskereskedők Egyesülete például büszke volt rá, hogy a „zsidókérdést” a szakmában már a harmincas évek elején, zsidótörvény nélkül „elintézte.”⁸⁶ A délvidéki magyarok között az antiszemitizmus azonban leginkább a harmincas évek végétől erősödött fel látványosan. Ez részben Magyarország első revíziós sikereivel, a Felvidék és Kárpátalja, majd Észak-Erdély visszaszerzésével állt összefüggésben. Ezek a határváltozások új reményeket ébresztettek a Délvidék visszacsatolására, és felkorbácsolták a délvidéki magyarság körében a nacionalista indulatokat. Az antiszemitizmus délvidéki térnyerését ezzel szoros összefüggésben az is táplálta, hogy mindeközben a „zsidókérdés” az anyaországban egyre nagyobb hangsúlyt kapott, majd rövidesen intézményesült. A területi revíziókat Magyarország elsősorban az antiszemita náci Németország támogatásának köszönhette, ami az anyaországi nyilasokat és általában az anyaországi antiszemitékat is bátorította. 1938-tól a magyarországi sajtó, 1939-től a Képviselőház hangulata, hangneme és szóhasználata is megváltozott. 1938-ban a magyar parlament megszavazta az ún. első zsidótörvényt (1938:XV. tc.), amelyet a következő évben újabb, az ún. második zsidótörvény (1939:IV. tc.) követett.⁸⁷ Ezek a törvények nyíltan szakítottak az állampolgári jogegyenlőség eszményével, és az őket kiegészítő, részletező antiszemita rendeletek sorával együtt a hivatalos politika rangjára emelték Magyarországon a zsidóellenes diszkriminációt.

A harmincas évek utolsó éveire a náci befolyás alatt vagy szövetségben álló Európa nagy részén törvények, rendeletek „gondoskodtak” a zsidók társadalmi szegregációjáról, elszegényítéséről, elüldözéséről. A két világháború közötti délszláv államokban hivatalos, állami szinten szankcionált antiszemitizmus azonban sokáig nem létezett. Az az ellenszenv, amit a jugoszláv hatóságok és a jugoszláv nacionalista körök a délvidéki zsidókkal szemben tápláltak nem annyira a zsidóságuknak, mintsem a magyarságuknak szólt. Belgrád csak 1940 októberében, fokozódó náci nyomás mellett döntött úgy, hogy az antiszemita diszkrimináció útjára lép. Ekkor két antiszemita rendeletet léptetett életbe: az egyik eltiltotta a zsidókat az élelmiszergyártástól és -forgalmazástól, a

⁸⁵ A. Sajti Enikő: *Bűntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szegedi Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskola Modernkori Program, Szeged, 2010, 44-45, 58-63.

⁸⁶ TLSz, F376.2. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, levelezések 1942-1944, szn/1942; TLSz, F376.3. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, fűszerszakosztály, szn/1941.

⁸⁷ Az 1938. évi XV. tc. a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról (1938. máj. 29.). *Magyar Törvénytár, 1938*. Franklin T., Budapest, 1939, 132-144.; Az 1939. évi IV. tc. A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról (1939. máj. 5.). *Magyar Törvénytár, 1939*. Franklin T., Budapest, 1940, 129-148.

másik a zsidó lakosság országos arányszáma szerint korlátozta a zsidók felvételét az egyetemeken és a középfokú oktatásban.⁸⁸

Az 1940-es antiszemita rendeletek révén tehát Belgrád lényegében legitimálta a „zsidókérdést”, igaz, a korabeli „zsidótörvénykező” államokhoz képest mérsékeltbb formában. Ezzel együtt is, a délvidéki származású holokauszt-túlélők néhány, inkább kivételesnek tűnő példától eltekintve nem számoltak be számottevő zsidóellenességről a szerb lakosság részéről. A magyar lakosság körében a mindennapok során megnyilvánult antiszemitizmusról már jóval többen őriznek emlékeket.⁸⁹

A magyar egyesületekben is egyre többen érezték úgy, hogy ideje „komolyabban” felvetni a „zsidókérdést”. A Magyar Olvasókörön belül kirajzolódott egy „keresztény-nemzeti” csoport, amely az egyesület „új idők szellemében” való átalakítását, azaz keresztény alapokra helyezését és a zsidók eltávolítását szorgalmazta. A vezetőség többsége azonban ekkor még ódzkodott ettől. Elsősorban valószínűleg azért, mert úgy vélték, hogy a jugoszláv állam magyarelles kisebbségpolitikájának árnyékában stratégiai hiba lenne elidegeníteni a magyar érzelmű zsidóságot. A Magyar Olvasókörben – csakúgy, mint a bácskai magyar egyesületek jó részében, különösen a városokban – így egészen a visszacsatolásig maradtak zsidók, nem csak a tagok között, hanem a vezetőségben is.⁹⁰ A zsidók tagságának kérdése a Magyar Olvasókörben végül szakadáshoz vezetett. Egyesek nyíltan leszögezték, hogy nem hajlandók olyan egyesületben részt venni, amelynek vezetőségében zsidók is vannak.⁹¹ A „nemzeti érzelmű” tagok közül 1939-ben többen kiléptek a kör vezetősége és „szellemisége” elleni tiltakozásként. Egy részük megalakította a Katolikus Kört, más részük a titokban működő, irredenta Bocskai Szövetséget erősítette a továbbiakban. A Magyar Olvasókör egyes fiókegyesületei, így például a szabadkai Halasi szőlők nevű városrészben lévő is, már ekkor szintén markánsan jobboldali, antiszemita karaktert vettek fel.⁹²

Ezzel párhuzamosan több olyan társadalmi egyesület is létesült a Délvidéken, amelyek már kimondottan „keresztény-nemzeti”, azaz antiszemita alapokon jöttek létre, javarészt az anyaországban burjánzó hasonló jellegű egyesületek mintájára. Újvidéken alakult meg például 1941 elején a Keresztény Magyar Orvosok Szövetsége (KMOSz), leszögezve álláspontját a „korszellem parancsára” felvetődött kérdésekben.⁹³ Szintén ez idő tájt, 1941 februárjában alakult meg Újvidéken a Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség (később: Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség – DMKSz) a jugoszláv magyarság társadalmi összefogása,

⁸⁸ A két világháború közötti jugoszláv antiszemitizmusról lásd pl.: Ivo Goldstein: *The Jews in Yugoslavia 1918-1941. Antisemitism and the Struggle for Equality*. In: Kovács András és Andor Eszter (szerk.): *Jewish Studies at CEU, 1999-2001. Vol. 2.* CEU, Budapest, 2002, 51-64.; Milan Koljanin: *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941.* Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2008.

⁸⁹ Jellemző példaként lehet említeni a Zentán felnőtt Alisa Brosan beszámolóját, miszerint a bátyját, aki hagyományos ortodox viseletben járt, rendszeresen érték utcai inzultusok (Brosan interjú, USHMM).

⁹⁰ Csuka J.: *A délvidéki magyarság*, 451-456, 464. A délvidéki magyarság kisebbségi tapasztalatairól az események tanújaként és résztvevőjeként beszámoló kortárs szerző, publicista Csuka János szerint az Olvasókörből ekkor még azért nem zárták ki a zsidókat, mert a vezetőség figyelembe vette, hogy a „szerb demokrácia egyik alaptétele volt a zsidóság felé való jóindulat”, és nem akart egy zsidóellenes lépéssel támadási felületet szolgáltatni a jugoszláv hatóságoknak az egyesület ellen. Ilyen megfontolások léteztek az egyesület vezetősége részéről. Annak fényében azonban, hogy a jugoszláv kormányzat a zsidók és magyarok egymástól való elidegenítésére törekedett, nem tűnik valószínűnek, hogy komolyan kifogásolta volna a zsidók kirekesztését az Olvasókörből, bár magyarelles propagandacélokra egy ilyen lépés persze felhasználható lett volna. Csuka egyébként máshol maga is írta, hogy a magyarságuk miatt őket ért agresszív támadások hatására a zsidó tagok egy része már korábban kilépett az Olvasókörből (400.), amit a jugoszláv hatóságok inkább eredményként könyvelhettek el.

⁹¹ Szöllősy Vágó László: *Népünkkel, népünkért. A szabadkai Népkör krónikája 1872-1992.* Szabadka, 1994, 51.

⁹² MNL OL, K149. BM Res., 1942 – 8 – 11926.

⁹³ Csuka J.: *A délvidéki magyarság*, 487.

kulturális és szociális helyzetének javítása érdekében. A szervezet hamarosan az egész délvidéki térség legbefolyásosabb társadalmi egyesületévé nőtte ki magát. Már a megalakulásának első hónapjában 55 fiókkal büszkélkedhetett, és a már működő magyar egyesületek jó része is alárendelte magát a DMKSz központi irányításának. Ebben az időszakban már egyre inkább „benne volt a levegőben” a délvidéki revízió lehetősége. A DMKSz arra törekedett, hogy a visszacsatolásra készülve megteremtse a magyarság egységét.⁹⁴ Azt azonban, hogy a zsidókat a szervezet nem tekintette a magyarsághoz tartozónak egyértelműen jelzi, hogy megalakulásától fogva kizárólag „magyar nemzetiségű és keresztény vallású” tagokat vett fel.⁹⁵

A jugoszláviai viszonyokról és az itteni magyarság helyzetéről Budapestre befutó titkos jelentéseket készítő helyi informátorok is egyre inkább magyarellenes, (magyar) nemzetbiztonsági szempontból gyanús, veszélyes, a revíziót ellenző, az ellen munkálkodó tényezőkként ábrázolták a délvidéki zsidóságot ebben az időszakban. A délvidéki magyarság antiszemita köreinek szemében tehát a zsidók egyértelműen a nemzet ellenségeivé váltak, és ezt a képet közvetítették a magyarországi politikai vezetés felé is. Listákat juttattak el a magyar Belügyminisztériumba például azokról a zsidókról, akik „erős magyarellenes tevékenységet fejtenek ki” és „állandóan szerb tiszték társaságában járnak”. A zsidókat többek között azzal is vádolták, hogy az 1940 decemberében megkötött magyar-jugoszláv barátsági szerződéssel kapcsolatban olyan híreket terjesztettek, miszerint az egyezmény miatt nem lesz délvidéki revízió, ami elkeseredést szült a helyi magyarok között. Az 1941 év eleji tudósítások viszont már arról szóltak, hogy a Bácskából a zsidók Ószerbiába kezdtek költözni, amit a helyi magyarság jó jelnek tekintett, mondván, a zsidók azért távoznak, mert „megérzik előre a veszélyt”. Egyes hírek zsidók birtokában lévő lőszer- és fegyverraktárakról szóltak.⁹⁶

A délvidéki zsidóság tehát egy mindinkább ellenségessé váló társadalmi közegben találta magát a kisebbségi magyarság körében. Az antiszemitizmus nem vált a társadalmi atmoszférát kizárólagosan meghatározó tényezővé, de a „zsidókérdés” egyre gyakrabban és egyre nyíltabb formában vetődött fel, és a Jugoszlávia elleni támadás előestéjén már Budapest felé is kifejezetten ellenséges képet közvetített a délvidéki zsidóságról.⁹⁷

⁹⁴ Uo., 482-484.;Kramer Gyula: A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség feladatai és munkája. In: Csuka Zoltán (szerk.): *A visszatért Délvidék*. Halász, Budapest, 1941, 44.

⁹⁵ Vajdasági Múzeum (a továbbiakban: VM), DMKSz, 29/45/a.

⁹⁶ MNL OL, K149. BM, Res, 1941 – 2 – 5272, 5907.

⁹⁷ MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 167. t. 1941 – 20994.

III. MEGSZÁLLÁS, ATROCITÁSOK, ETNIKAI HOMOGENIZÁLÓ TÖREKVÉSEK

Bevonulás, etnikai tisztogatások, telepítések

Az 1941. április 6-án meginduló német támadás nyomán Jugoszlávia rövid idő alatt összeomlott. Az offenzívához csatlakozó magyar katonai alakulatok április 11-én lépték át a déli országhatárt, és anélkül, hogy a visszavonuló jugoszláv hadsereg részéről számottevő ellenállásba ütköztek volna, négy nap alatt megszállták a Bácskát, a Baranyai-háromszöget, a Mura-vidéket és a Muraközt. Ezzel ismét magyar fennhatóság alá került a trianoni döntéssel az egykori délszláv államhoz csatolt területek valamivel több, mint a fele. Ebbe nem tartozott bele a szerb Bánát, amely a magyar vezetés várakozásaival ellentétben nem magyar, hanem Szerbia egyéb területeivel együtt német katonai ellenőrzés alá került. A szintén a történelmi Délvidék részének számító Szerémséget az újonnan létrejött náci bábállam, az Ante Pavelić vezette Független Horvátország kapta. A magyar uralom alá jutott területeken összesen mintegy 1,1 milliós lakosság élt, köztük 301 ezer magyar, 243 ezer szerb, 220 ezer horvát, 197 ezer német és 15 ezer zsidó.⁹⁸

A magyar csapatok bevonulásáról a holokausztot túlélte délvidéki zsidók visszaemlékezéseiből nagyon hasonló kép rajzolódik ki ahhoz, amelyet egyikőjük, az újvidéki Blahm László rögzített. Blahm a memoárjában hosszan ír mindarról, amit a megszálló erők által a civil lakosság, köztük a zsidók ellen elkövetett atrocitásokból látott, hallott, megtapasztalt. Ezekben a napokban a város zsidó lakosai közül sokan nem mertek az otthonaikban maradni. A katonák zsidó lakásokat dúltak fel és fosztottak ki arra hivatkozva, hogy ezeknek az ablakaiból lőttek az érkező csapatokra. A helyi zsinagóga kupoláját ágyútűz alá vették, azt állítva, hogy onnan is érkeztek lövések. Az újverbászi cukorgyár zsidó igazgatóját egy kocsis után kötve vonszolták el Újvidékre. A cservenikai cukorgyár igazgatóját a saját gyárában akasztották fel.⁹⁹

A Délvidéken élő zsidók tapasztalatai a magyar megszállásról nem voltak teljesen előzmény nélküliek. A Magyarországhoz korábban visszacsatolt országrészekben, a Felvidéken, Kárpátalján és Észak-Erdélyben egyaránt, a magyar csapatok bevonulását, az e térségek feletti hatalom átvételét gyakorlatilag mindenhol végigkísérték a zsidó lakosság megfélemlítését, megalázását célzó, időnként véres kilengések.¹⁰⁰ A Délvidéken a Blahm által lejegyzett és hasonló jelenségek csupán a nyitányát jelentették mindannak, ami a magyar hadsereg megérkezését követő hetekben-hónapokban az újonnan megszállt térség zsidó lakosságát sújtotta. Ezek az atrocitások a korábbi revízióknál előfordult incidensekhez képest is addig ismeretlen mértéket öltöttek, és a tömeges letartóztatásoktól, internálásoktól a zsidók gátlástalan kirablásán keresztül a számos halálos áldozatot követelő „pacifikáló”, „tisztogató” akciókig és szisztematikus kiutasításokig terjedtek.

Történt mindez úgy, hogy mindeközben a magyar hatóságok délvidéki etnikai, „faji” politikájának fókuszában többnyire nem a zsidók álltak. Ez részben a zsidók viszonylagos létszámbeli súlytalanságából következett: az országrész lakosságának alig több, mint egy százalékát kitevő zsidóság helyett az össznépeség

⁹⁸

A. Sajti: *Délvidék*, 16-17. A Délvidék magyar megszállásáról lásd még: Dombrády Lóránd: *Hadsereg és politika Magyarországon 1938-1944*. Kossuth, Budapest, 1986, 188-214.; Horváth Csaba és Lengyel Ferenc: *A délvidéki hadművelet: 1941. április*. Püedlo, Kaposvár, 2003.

⁹⁹ Blahm memoár, YVA, 1-5.

¹⁰⁰ Lásd a 18. sz. lábjegyzetet.

egyharmadát alkotó délszláv tömegek voltak azok, akiknek a jelenléte a magyar vezetés számára az országrész elsődleges etnikai problémáját jelentette. A délvidéki zsidókkal szemben kezdetben alkalmazott szélsőséges bánásmód is javarészt annak a rendkívül kíméletlenné fajuló általános, messze nem csak a zsidókat sújtó etnopolitikai gyakorlatnak a kísérőjelensége volt, amely a megszállást követően az országrészben kibontakozott. Az ennek hátterében húzódó – a szakirodalom által már jórészt feltárt – tényezők között első helyen álltak a visszafoglalás katonai-politikai körülményei, az országrészt uraló súlyos etnikai feszültségek, illetve a magyar hatóságoknak a Délvidék etnikai arculatának gyökeres átalakítására irányuló törekvése. Ezek a körülmények olyan közeget teremtettek, amelyben a zsidók helyzete is rendkívül kiszolgáltatottá vált, bőséges ürügyet és alkalmat szolgáltatva antiszemita kilengésekre.

A Délvidék visszafoglalásának jellegével kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy ez a területgyarapodás a korábbiaknál jóval viharosabban zajlott. A Felvidék és Észak-Erdély esetében még úgy is viszonylag békés revízióról volt szó, hogy mindkettőt, különösen az erdélyit, terhelték bizonyos mértékű civil veszteségek.¹⁰¹ A Délvidék viszont fegyveres megszállás révén került vissza Magyarországhoz. Bár a délvidéki bevonulás tekintetben hasonlított a kárpátaljaihoz, annál sokkal feszültebb helyzetben, az ország hadba lépésének árnyékában folyt le. A második világháború ekkor már bő másfél éve folyt. A fegyveres harcokban Magyarország addig nem vett részt, de a háborús hangulat az országban is egyre tapinthatóbb volt. A magyar kormány mindvégig tagadta ugyan, hogy a Délvidék megszállásával hadba lépett volna Jugoszlávia ellen, az akció a gyakorlatban azt jelentette, hogy az újabb területgyarapodásért cserébe Magyarország feláldozta addig féltve őrzött fegyveres semlegességét. A Jugoszlávia elleni agresszióban való részvétel belpolitikai válságot is szült: Teleki Pál miniszterelnök, felmérve a náci Németország oldalán történő katonai elköteleződés következményeit, öngyilkos lett. Jugoszlávia lerohanásával Németország a Szovjetunió megtámadását készítette elő. Miután a szovjetellenes hadjáratba Románia és Szlovákia is bekapcsolódott, a magyar katonai vezetés – attól is tartva, hogy az addigi, Románia és az egykori Csehszlovákia kárára elért revíziós eredmények veszélybe kerülnek –, sietett csatlakozni. Alig néhány héttel a magyar csapatok délvidéki bevonulása után az új miniszterelnök, Bárdossy László bejelentette a hadiállapotot Magyarország és a Szovjetunió között.¹⁰²

A katonai agresszió és a háborús atmoszféra még inkább felerősítette az újonnan megszállt országrész légkörét régóta terhelő etnikai ellentéteket. A térség különféle népcsoportjaival szemben a magyar katonaság eltérő bánásmódot alkalmazott, és azok is más-más módon viszonyultak a magyar hatalomhoz csakúgy, mint egymáshoz. Alapvető feszültség forrása volt, hogy a Felvidékkel, Észak-Erdéllyel ellentétben – és Kárpátaljához hasonlóan – a Délvidéken a magyarság úgy vált az impériumváltás révén politikailag domináns népcsoporttá, hogy számszerű kisebbségben volt: aránya nem érte el a 40%-ot. Ez a magyarság a határváltozást a „23 éves szerb elnyomás” alóli nemzeti felszabadulásként ünnepelte, egyúttal azonban kárpótlásra és bosszúra is vágyott a jugoszláv időszakban elszenvedett sérelmeiért.¹⁰³

¹⁰¹ Az erdélyi bevonulás során és az azt közvetlenül követő hetekben három hírhedt atrocitás történt civilek ellen, amely a magyar honvédség számlájára írható: Ördögkúton (magyar források szerint 80, a román források szerint 125 halálos áldozat és közel kétszáz sérült), Ippen (157 halott) és Ombozstelkén (11 halott). Ezen kívül Bánffyhunyadon a feldühödött magyar lakosság meglincselte egy román ortodox esperest és egy román rendőrt, miközben a magyar honvédség és rendőrség tagjai jelen voltak ugyan, de nem léptek közbe. Sárándi, *Levezényelt visszacsatolás*, 38-43.

¹⁰² Lásd a 98. sz. lábjegyzetet.

¹⁰³ A. Sajti: *Délvidék*, 18-20. A délvidéki magyar bevonulást övező társadalmi hangulatról lásd még: Valastyán Balázs: „Vártunk,

A lakosság többségét olyan etnikumok adták, akik az új állami keretek között kisebbségi sorba kényszerültek, viselve annak terheit is. Közülük a legkedvezőbb helyzetben a német népcsoport volt, amelyet hivatalosan a Magyarországnak Németországgal fennálló szövetsége szellemében a magyarokkal azonos státus illetett. A gyakorlatban azonban a délvidéki németeknek a magyar lakossággal és a magyar hatóságokkal való viszonya konfliktusokkal volt tele. Egy részük, különösen az idősebb, még a régi Magyar Királyságban szocializálódott korosztályok tagjai hajlandóak voltak elfogadni a magyar uralom visszaállítását. A főleg a fiatalabb generációkhoz tartozó öntudatos náci-szimpatizánsoknak azonban komoly csalódást okozott, hogy a Délvidék nem német uralom alá került. A magyar fennhatóságot lealacsonyítónak érezték, átmenetinek tekintették, és elégedetlenségüknek rendszeresen hangot adtak. Maguk mögött tudva a Harmadik Birodalom erejét, úgy viselkedtek, mint állam az államban, mint akiknek a magyar hatóságok nem parancsolhatnak és akikre a magyar törvények nem vonatkoznak. A radikális németek a mérsékelt, a magyarsággal együttműködni kész nemzettársaikat is erőteljesen támadták. A magyar hatóságok mindezek miatt a délvidéki németeket alapvetően kétes lojalitású csoportként kezelték. A velük való bánásmódban ugyanakkor a hatóságoknak a Németországgal fennálló jó kapcsolat fenntartásának elsődleges érdekére is tekintettel kellett lenniük, ami gyakran szült kényes és ellentmondásos helyzeteket.¹⁰⁴

Az országészben élő különféle szláv népcsoportokhoz a magyar hatóságok különböző mértékben bár, de általában ellenségesen, vagy legalábbis fenntartással viszonyultak. Ez alól a zömmel a Muraközben – ahol a lakosság döntő többségét adták –, illetve a Baranyai-háromszögben élő horvátok sem jelentettek egészen kivételt. Őket általános szabály szerint a Magyarország és a náci bábállamként funkcionáló Független Horvát Állam között fennálló területi vitákra és külpolitikai megfontolásokra való tekintettel „barátságos bánásmódban” kellett részesíteni – mindaddig, amíg az „előlegezett bizalommal nem élnek vissza”.¹⁰⁵ A valóságban azonban a gyakran erőteljesen horvát nacionalista irányultságú, a magyar helyett horvát fennhatóság alá vágyó délvidéki horvátság és az államhűségükben emiatt sokszor nem alaptalanul kételkedő magyar hatóságok között is mindennaposak voltak az összeütközések.

A szerbeket a magyar csapatok kezdettől fogva megbízhatatlan, ellenséges népcsoportként kezelték, és őket tették elsősorban felelőssé a magyarság múltbeli hányattatásaiért. Az új magyar hatalom revánspolitikája és a magyar lakosság haragja mindenekelőtt a két világháború közötti jugoszláv kormányok etnikai homogenizáló politikájának eredményeként a Délvidékre beköltözött szerb telepesek, az ún. dobrovoljacok ellen irányult. A már az első világháború előtti idők óta a térségben élt szerbektől elvben feltételezték, hogy képesek és hajlandóak lesznek visszailleszkedni a magyar állami és társadalmi keretek közé. A gyakorlatban azonban sokszor nem nagyon különbözött az, ahogy a hatóságok az „öslakos” és „nem öslakos” szerbekhez viszonyultak, és a „szerb

jöttetek! Éljenek a magyar honvédek!” – „Elmentek a barbárok, és bejöttek a tatárok...” Társadalmi hangulat és a Délvidék visszacsatolása. *Limes*, XXIII. évf. 85. sz. (2010) 15–25.; Uő: Társadalmi hangulat a Délvidéken 1941 áprilisában. In: Erdős Zoltán, Pálfy Eszter és Zárdai István Zoltán (szerk.): *Törésvonalak. Politikai, szociális és kulturális hasadások a közép-európai társadalmakban a kora újkortól napjainkig*. PTE BTK Kerényi Károly Szakkollégium – Lengyel Ifjúsági Egyesület, Pécs, 2011, 229–237.; Pihurik: Magyarok és szerbek, kül. 83–90.

¹⁰⁴ A. Sajti: *Délvidék*, 19–20. A visszacsatolt országészben élő német lakosság helyzetével kapcsolatban lásd még: Ema Neimarlija: A német kisebbség sajátos helyzete a Bácskában a magyar fennhatóság idején 1941–1944. *Limes*, 22. évf. 2. sz. (2009) 103–111.

¹⁰⁵ A. Sajti: *Délvidék*, 19. A visszacsatolt részeken élő etnikai csoportok számáról, arányairól és eloszlásáról részletesen lásd: Bagdi Róbert: A Délvidék népessége az 1941. évi népszámlálás alapján. *Limes*, 22. évf. 2. sz. (2009) 17–33.

elnyomás” emlékét hordozó magyar lakosság sem mindig ismert ilyen különbségtételt.¹⁰⁶

Az országrész számottevőbb etnikumai között szintén ellentmondásos volt az elsősorban a Bácskában, Szabadkán és környékén lakó bunjevácok helyzete, megítélése. A történelmi Magyarországon a bunjevácok hagyományosan magyarhú népcsoportnak számított.¹⁰⁷ A délvidéki revízióval visszakerült bunjevácokról azonban a magyar vezetés úgy tartotta, hogy a jugoszláv időszak „hosszú ideig helyrehozhatatlan elváltozásokat” okozott bennük, mert megerősítette bennük – különösen a fiatalabb nemzedékekben – a horvát öntudatot, amely felváltotta a magyar kötődést. A magyarbarátnak megmaradt bunjevácokkal a kormány helyre akarta állítani az első világháború előtti „testvéri viszonyt”, és a magyarhú bunjevác körök részéről nem volt hiány a magyar hatalom felé tett gesztusokból. A bunjevác körökben fellelhető horvát nacionalizmus miatt azonban a magyar hatóságok összességében gyanakvóak maradtak a népcsoporttal szemben. Hasonlóan viszonyultak a sokácokhoz is, akiknek az újabb generációi körében szintén erős volt a horvát orientáció. Bár csekély létszámuk és szétszóródottságuk miatt nem tartották őket igazán veszélyesnek, bizalmatlanul szemlélték az „erős nacionalistáknak és magyarelles érzésűnek” tekintett bácskai szlovákokat, valamint a ruténeket is, akikről az volt a vélemény, hogy már nem olyan „jó magyar érzelműek, mint 1918 előtt voltak”.¹⁰⁸

Nem a zsidóság volt tehát az újonnan visszafoglalt országrész etnikumai közül az egyetlen, amelyet a magyar hatalom gyanakvással, ellenségességgel szemlélt. Kétségtelen azonban, hogy a szerbek mellett a zsidók felé irányult a legtöbb indulat, és csakúgy, mint a szerbeket, a zsidókat is kollektíven megbízhatatlanokként kezelte a bevonuló magyar katonaság. E két leginkább ellenségesként kezelt etnikai csoporthoz való viszonyulást és a velük való bánásmódot rokonította – egyúttal a zsidók megítélését, helyzetét rontotta –, hogy a magyar hatóságok magyarelles összetartást feltételeztek a szerbek és a zsidók között, és azzal a kollektív váddal illették a zsidókat, hogy magyargyűlölők, szerbbarátok, „csetnikeket pénzelnék”, a háborús ellenség ügynökei.

Az a tény azonban, hogy a magyar hadvezetés a szerbeket és a zsidókat eleve ellenséges csoportokként kezelte, még nem magyarázza, hogy a Délvidék megszállása miért torkollott a szerb és zsidó lakosság elleni példátlan atrocitásokba. Ahhoz, hogy az események ilyen irányt vettek, a magyar hadvezetésnek a szervezett magyarelles ellenállással kapcsolatos túlzó feltételezései, valamint az ennek elfojtására tett drasztikus válaszlépései nagymértékben hozzájárultak. A magyar hadvezetés számára hamar világossá vált, hogy a hirtelen összeomló jugoszláv hadsereg részéről nem várható számottevő ellenállás. Továbbra is tartottak azonban a dobrovoljácokkal megerősített, felfegyverzett csetnik szervezetek összehangolt gerillaharcától. Csetnik szervezetek valóban működtek Jugoszláviában, összehangolt bevetésükre azonban a jugoszláv hadsereg megsemmisülése miatt sem a Délvidéken, sem Jugoszlávia más területein nem került sor. Ennek ellenére a magyar bevonulást a katonai propagandasajtóban végigkísérték a vad, mindenre elszánt csetnikek és dobrovoljácok állandó rajtaütéseiről szóló hírek. Ezek a beszámolók erősen felnagyították a ténylegesen előforduló, de többnyire elszórt, veszteséget alig okozó ellenállási kísérleteket, amelyekre azután az erőteljes ellenállásra számító magyar katonák sokszor hisztérikus, pánikszzerű lövöldözésekkel reagáltak.¹⁰⁹

Ebben a kiélezett légkörben rendelte el a magyar katonai vezetés a visszafoglalt terület „pacifikálását”.

¹⁰⁶ A. Sajti: *Délvidék*, 18.

¹⁰⁷ Eric Beckett Weaver: Hungarian Views of the Bunjevci in Habsburg Times and the Inter-war Period. *Balkanica*, 42. sz. (2011) 77-115.

¹⁰⁸ MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 167. t. 1941 – 20994 és 1944 – 19575.

¹⁰⁹ A. Sajti: *Délvidék*, 20-25.

Hangsúlyozni kell, hogy az erről szóló döntés akkor született, miután a magyar hadvezetés számára is világossá vált, hogy szórványos, jelentéktelen akciókon kívül komolyabb ellenállással nem kellett számolniuk. A valós cél tehát nem az ellenállás felszámolása volt, hanem az erődemonstráció, a megtorlás, és egy esetleges későbbi szervezett ellenállás csírájában történő elfojtása, az abban potenciálisan részt vevő, azt támogató lakossági csoportok elrettentése, a „megbízhatatlan”, „ellenséges” elemek eltávolítása. Az akció célcsoportjait ezért a kollektív bűnösség és gyanú elve alapján jelölték ki: a csetnikeken kívül nemzeti szempontból ellenséges csoportnak nyilvánították a „szerb érzelmű lakosságot”, ideértve minden, 1918 után betelepült lakost, különösen a dobrovoljacokat, továbbá a kommunistákat és a zsidókat. A „pacifikálást” a magyar katonai és rendészeti alakulatok április 18-án és a rá következő napokban folytatták le. Az összesen mintegy 2300-3500 halálos áldozat zöme szerb volt, kisebb részben zsidó. Jócskán voltak viszont zsidók azok között a „gyanús elemek” között, akiket az akció során ezerszámra, lényegében válogatás nélkül, sokszor a magyar lakosság bemondásai alapján internáltak, valamint az egy-egy település gazdagabb, tekintélyesebb polgárai közül szedett túsok között is, akikre rendbontás esetén kivégzés várt.¹¹⁰

A bevonulást követően végrehajtott „tisztogatások” a térség etnikai arculatának átfogó átrendezését is előkészítették. A magyar vezetés mindenekelőtt növelni akarta az országrészben a magyarság arányát, amellyel a revízió etnikai elvek szerinti „jogosságát” kívánták alátámasztani és ez által biztosítani annak hosszú távú sikerét. Ezzel párhuzamosan igyekeztek erőteljesen csökkenteni a Magyarországgal szemben ellenségesnek és a magyar nemzeti érdekekre veszélyesnek tekintett nem magyar etnikumú lakosság jelenlétét.¹¹¹ Az etnikai viszonyok drasztikus megváltoztatását elsősorban a lakosság „spontán” és szervezett mozgatásával, a nemkívánatosnak bélyegzett csoportok elűldözése, kitelepítése, illetve magyarok betelepítése, lakosságcserék révén igyekeztek elérni.

Hangsúlyozni kell, hogy a Délvidék visszafoglalásának idejére a korabeli nemzetközi politikában olyannyira elterjedt etnikai telepítési elképzelések messze nem számítottak új keletűeknek Magyarországon sem. A zsidóknak az országból történő kitelepítésére mint a „zsidókérdés” „megoldásának” egyik lehetséges módjára a két világháború közötti magyar közéletben számos felvetés, javaslat született, és – különösen a harmincas évek végétől kezdve – az országgyűlésben is több ilyen értelmű indítvány hangozott el. Tudvalevő, hogy a teljes magyarországi zsidó lakosság kitelepítésének ötlete az egyéb ehhez hasonló radikális antiszemita kezdeményezésekhez hasonlóan egészen 1944 tavaszáig elbukott a konzervatív magyar vezető körök ellenállásán. Tény azonban, hogy a civil közvélemény és a politikai szereplők jelentős része helyeselte ezeket, és okkal feltételezhető, hogy ha egy a zsidók kitelepítésére vonatkozó törvényjavaslat a parlament elé kerül, a képviselők többsége megszavazta volna.¹¹²

A zsidók mellett a magyarországi nemzetiségek át- illetve kitelepítésére, valamint a határon túli magyarok betelepítésére, lakosságcserékre irányuló felvetések is rendszeresek voltak a két világháború közötti nyilvános diskurzusokban. Ezek a határrevíziók révén különös hangsúlyt kaptak, mivel ismét nagyobb

¹¹⁰ Uo., 27-32. Ebben az esetben pl. egy zsidó túszt „szökési kísérlet” miatt lőttek agyon: TLZo, F110. Zombor város katonai közigazgatás, 4 – 239/1941.

¹¹¹ A. Sajtó: *Délvidék*, 32-33.

¹¹² A magyar közéletben a „zsidókérdés” radikális rendezésére felmerülő javaslatokat áttekinti: Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 504-521, 540-543, 551-556.

nemzetiségi csoportok váltak a magyarországi lakosság részévé, ugyanakkor jelentős számban maradtak magyarok továbbra is idegen uralom alatt. A hivatalos nemzetiségpolitikában azonban ha időnként fel is merültek a szomszédos országokban élő magyarok hazatelepítésével és a magyarországi nemzetiségek tömeges kitelepítésével kapcsolatos radikálisabb elképzelések, ezek nem váltak uralkodó koncepcióvá. A magyar politikai elit jelentős része ugyanis újabb terület-visszacsatolásokban reménykedett, ami a hazatelepítések ellen szólt, a nemzetiségeket pedig – ha erőltetett módon is, de – asszimilálhatónak tekintette. A mérsékelt megközelítéseket támogatta a korszak hivatalos kisebbségpolitikájának magvát adó ún. szentistváni állameszmény is, amely a nemzetiségek békés integrációját hirdette, feltéve, hogy elismerik a magyarság szupremáciáját és feltétlen államhűséget tanúsítanak. Elsősorban a Werth Henrik vezette honvéd vezérkar és a magyar katonai körök voltak azok, amelyek állandóan szorgalmazták a zsidók és nemzetiségek kiűzését az országból, nagymértékben hozzájárulva ahhoz, hogy az efféle ötletek Magyarországon is széles körben népszerűkké váljanak.¹¹³

A magyar vezetés minden visszacsatolt országrészben megkísérelt „javítani” a lakosság etnikai mutatóin. A nagyobb szabású etnikai telepítéseknek azonban gyakorlati akadályai is voltak. Az észak-erdélyi románok átfogó kitelepítését például azért nem lehetett megvalósítani, mert egy ilyen lépésre válaszként Románia hasonló intézkedést foganatosított volna a dél-erdélyi magyarok ellen, a magyar kormány viszont Dél-Erdély esetleges jövőbeli visszaszerzésének reményében fenn kívánta tartani ott a magyar jelenlétet.¹¹⁴ A Délvidék esetében azonban az etnikai homogenizáló elképzelések megvalósítására lényegesen nagyobb szabadságot biztosított, hogy mint azzal a magyar kormány és a katonai vezetés is tisztában volt, még egy drasztikus szerbellenes etnikai tisztogatás esetén sem kellett a németek által megszállt Szerbia részéről az ottani magyarok ellen kölcsönösségi alapon végrehajtott atrocitásoktól vagy egyéb következményektől tartani.¹¹⁵ Werth Henrik vezérkari főnök már egy bő héttel a délvidéki bevonulás után emlékiratot intézett Bárdossy László miniszterelnökhöz, melyben nem kevesebb, mint 150 ezer szerb eltávolítását javasolta. A helyükre magyarok be- és áttelepítését szorgalmazta a határokon túlról, illetve Magyarország sűrűn lakott vidékeiről. Magyarország Szovjetunió elleni hadba lépése azután Werth számára még nagyobb szabású telepítési vízióknak nyitott távlatokat. A miniszterelnökhöz küldött újabb memorandumában a vezérkari főnök azzal érvelt Magyarország nagyobb mértékű háborús szerepvállalásának szükségessége mellett, hogy ezáltal az ország lehetőséget kapna az „ezeréves határok” visszaállítására és egyúttal a teljes szláv, román és zsidó lakosság kitelepítésére, melynek eredményeként „a Kárpát-Medence kizárólag a magyarság élettere volna, amit a magyar faj töltene ki”.¹¹⁶

Werth monumentális, kétségtelenül a náci Németország etnikai politikája által is inspirált telepítési ötletét a vezérkari főnöknél jóval gyakorlatiasabban gondolkodó Bárdossy „fantasztikumnak” minősítette. A miniszterelnök, mint azt a kormányzóhoz írott levelében kifejtette, átlátta, hogy egy ilyen nagyarányú, mintegy 8 millió embert érintő népességmozgatás „az egész terület életrendjét és mai gazdasági struktúráját feldúlná és

¹¹³ Uo., 525-540.; A korszak nemzetiségpolitikai irányzatairól általában lásd: Tilkovszky Loránt: *Magyarság és nemzetiség. Nemzetiségpolitikai irányzatok Magyarországon (1919-1945)*. In: Laczkó Miklós (szerk.): *A két világháború közötti Magyarországról*. Kossuth, Budapest, 1984, 150-180. Az etnikai telepítésekre és lakosságcserekre vonatkozó elképzeléseket Észak-Erdélyre vonatkozóan részletezi pl.: Horváth Sz. Ferenc: *Határon innen és túl. Népcserék és áttelepítés, mint az erdélyi kérdés megoldási lehetősége (1937-1942)*. *Limes*, 18. évf. 2. sz. (2006) 7-16.

¹¹⁴ A magyar kormánynak az észak-erdélyi románokkal kapcsolatos nemzetiségpolitikájáról lásd pl.: Benkő Levente: „Magyar nemzetiségpolitika Észak-Erdélyben 1940-44”. *Pro Minoritate*, 2002. ősz, 7-41.

¹¹⁵ A. Sajti: *Délvidék*, 40.

¹¹⁶ Uo., 61-63.; Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 531.

gazdaságilag és katonailag is olyan állapotot teremtenie, amelyek fenntartása még a legmerészebb fantáziával is alig képzelhető el”. Bárdossy okkal tarthatta kizártnak azt is, hogy „az európai rendet megalkotó tengelyhatalmak, bármilyen jutalom címén is, vákuumot akarnának teremteni a Kárpát-medencében”.¹¹⁷

Werth totális telepítési elképzelése még a háború teremtette új viszonyok között sem vált a magyar politikai vezetés uralkodó koncepciójává, különösen Magyarország egészére vonatkozóan. A katonai megszállás alá került Délvidéken azonban a bevonulás utáni első időszakban a magyar hadsereg átmenetileg szabad kezett kapott, és – hangsúlyozni kell: a kormány jóváhagyásával – az etnikai kérdés kezelésére vonatkozó mérsékelt elképzeléseket, gyakorlatokat háttérbe tolva, lényegében az etnikai tisztogatás módszereivel élve minél teljesebb etnikai átrendezést igyekezett megvalósítani.¹¹⁸ Ehhez jelentett első lépést az 1918. október 31-e után a visszafoglalt országrészbe betelepített vagy betelepült lakosok kiutasítása, amelyre a magyar csapatok már a Jugoszlávia elleni támadás megindulásakor parancsot kaptak. Ez az intézkedés mindenekelőtt az erőteljesen nacionalista, magyarellenes szempontok mentén végrehajtott jugoszláv földreform során a térségbe beköltöztetett dobrovoljácok ellen irányult. A magyar hatóságok elsősorban ennek a rétegnek az eltávolításával kívánták a magyar betelepítésekhez szükséges földet és egyéb erőforrásokat felszabadítani. A kiutasítások azonban gyakorlatilag kezdettől fogva ennél jóval szélesebb körben érintették a lakosságot. Ami például a szerbeket illette, közülük a magyar kormány április végén Werth elképzeléseinek megfelelően 150 ezer fő kiutasításáról döntött. Ez a szám jóval meghaladta a két világháború között a Bácskába beköltöztetett 6912 (más adatok szerint 6175), illetve a baranyai háromszögben letelepített 235 dobrovoljác család összlétszámát. A kiutasítandók körébe tehát bőven beleszámoltak olyan „öslakos” szerbeket is, akiket egyébként a hivatalos propaganda megkülönböztetett a „betelepültektől” és elvileg integrálható, integrálandó csoportnak tekintett. Ezen kívül szintén kezdettől fogva tervben volt a többi délszláv nemzetiségi csoport „repatriálása” vagy egyszerűen elűzése, és tömeges méreteket öltött a „tisztogatások” során elfogott, különféle nemzetiségű „megbízhatatlanok”, köztük zsidók, kitoloncolása is. A kiutasítottakat a „tisztogatások”, razziák során elfogott más „megbízhatatlan elemekkel” együtt a magyar hatóságok kezdetben egyszerűen áttoloncolták a határon, illetve a dunai határ mentén felállított gyűjtő- és internáló táborokban helyezték el őket.¹¹⁹

Felvetődik a kérdés, hogy a magyar vezetésben megfogalmazódott-e a délvidéki zsidóság nagyobb arányú kitelepítésének a terve. Tény, hogy a zsidók kiutasítását előíró hivatalos parancsok általában nem az összes délvidéki zsidóra vonatkoztak, hanem mindenekelőtt azokra, akik a két világháború között költöztek a térségbe. Így például – az ugyanebbe a kategóriába eső más lakossági csoportok mellett – az 1918. október 31. után a Délvidékre betelepült zsidók kiutasítását írta elő az a parancs, amelyet a magyar csapatok a magyar-jugoszláv határ átlépésekor kaptak.¹²⁰ Április 21-én Gorondy-Novák Elemér altábornagy, az offenzívában részt vevő 3. magyar hadsereg parancsnoka szintén azzal az indokkal adott parancsot a csapatoknak az internáló táborok előkészítésére, hogy hamarosan sor kerül a „közrendre, közbiztonságra veszélyes egyének és az 1918.

¹¹⁷ A. Sajti: *Délvidék*, 62.

¹¹⁸ Uo., 63.

¹¹⁹ A dobrovoljácokat és más „bevándoroltakat” sújtó kitelepítésekről bővebben: Uo., 40-53.; Lásd még: Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 535-536. Az internáló táborokban uralkodó viszonyokról lásd továbbá: Urošević Danilo: *Emlékeim a barcsi és sárvári táborról. Beszélő*, VII. évf. 1. sz. (1995. jan. 5.) 31-33. és Uő: *Szerbek a barcsi és sárvári internálótáborban, 1941-1945*. Szerb Fővárosi Önkormányzat – Vajdasági Levéltár – Zora Szerb Egyesület, Budapest, 2016.

¹²⁰ A. Sajti: *Délvidék*, 40.

október 31. óta bevándorolt szerbek, zsidók internálására”.¹²¹

A parancsok egy része azonban olyan megfogalmazást használt, ami alapján jóval tágabban lehetett értelmezni a letartóztatandó és/vagy kiutasítandó zsidók körét, illetve az olyan zsidókét, akiket az esetleges későbbi hatósági intézkedések megkönnyítése, előkészítése céljából nyilvántartásba kellett venni és szigorú megfigyelés alatt kellett tartani. Ráadásul a délvidéki magyar hatóságok az letartóztatandók körét gyakorlat szerint kiterjesztették mindazokra, akiket akár nemzetiségükkel, származásukkal összefüggésben, akár más okból magyar nemzeti, politikai szempontból „megbízhatatlanoknak” bélyegeztek és/vagy „magyarellenességgel” gyanúsítottak. Ezek igen önkényesen használható és sokszor így is használt kategóriák voltak, a zsidókat pedig sommásan ilyeneknek tekintették. Mindez azt eredményezte, hogy a letartóztatásokra vonatkozó irányelveket a zsidók esetében gyakran rendkívül tágan alkalmazták. A városi és járási katonai parancsnokságok például április folyamán felsőbb utasításra összeírták a községi előljáróságokkal a csetnikek, emigránsok, kommunisták, dobrovoljácok és a „bevándorolt összes zsidók” mellett az 1918. október 31. előtt már itt lakott zsidók közül azokat is, akik „magyarelles tevékenységet fejtettek ki”.¹²² A Déli Hadsereg Katonai Közigazgatás Csoport Parancsnokság vezetője, Novákovits Béla altábornagy május 13-i rendelete pedig többek között a „nemzetközi gondolkozású vagy nagyszerb érzelmű” olyan zsidók őrizetbe vételére is utasította a városi és járási katonai parancsnokokat, „akikről köztudomású, hogy akár szerb, akár a burkolt zsidó uralom érdekében agresszív tevékenységet folytatnak.” Ezeket akkor is őrizetbe kellett venni, ha „jelenleg nem is folytatnak bizonyíthatóan káros izgatást”, de erre „alapos gyanúokok forognak fenn.”¹²³ Amikor május végén a kormány a kitelepítendőek pontos számának meghatározása érdekében kimutatásokat kért Werth Henriktől, külön kérte listázni a dobrovoljácokat, külön az 1918 októbere után betelepülőket, az optánsokat, csetnikeket és a Délvidékre „bármikor (kiemelés tőlem – ML) betelepült, menekült” zsidókat, valamint a felsorolt kategóriába esők leszármazottait.¹²⁴

Mindennek következményeként, különösen a határhoz közel eső településeken nem volt ritka, hogy a katonai hatóságok a bevándoroltak és egyéb „nemkívánatos elemek” eltávolításának apropóján megragadták az alkalmat a teljes helyi zsidó lakosság internálására, kiutasítására, függetlenül attól, hogy mióta laktak a térségben. Az újvidéki járáshoz tartozó Petróc községet például az 1918. október 31. után betelepültek – a horvátok kivételével – április végére elhagyták. Rajtuk kívül eltávoztak a szerbek, csehek és más nemzetiségű „nemkívánatos elemek”, és a hatóságok internálták a községben lakó összesen 22 zsidó családot is.¹²⁵ A szintén az újvidéki járáshoz tartozó Kiszácsról több, mint háromszáz szerben kívül kiutasították a községben élő mindhárom zsidó családot.¹²⁶ Temerinből is a dobrovoljácok kiutasításán túl a teljes zsidó lakosságot mint „nemzeti szempontból megbízhatatlanokat” internálták.¹²⁷ A nagyobb településeken, városokban és a katonai szempontból kevésbé érzékeny belső területeken is történtek tömeges letartóztatások, kiutasítások, de ezek jellemzően nem érintették a helyi zsidóság egészét vagy többségét.

¹²¹ Uo., 42.

¹²² VM, Polgári közigazgatás, 12/17 – 27910/1941 és pl. Történelmi Levéltár, Zenta (a továbbiakban: TLZc), F098.32. Ada község, szig. biz., iratok, 1. dosszié (1669/1941) Tripolszki Mátyás palliumában.

¹²³ VM, Katonai közigazgatás, 1/25 – 25685/1941.

¹²⁴ A. Sajti: *Délvidék*, 48.

¹²⁵ Újvidék Város Történelmi Levéltára (a továbbiakban: ÚVTL), F227. Újvidéki járás katonai közigazgatása, 415/1941.

¹²⁶ Uo., 376/1941.

¹²⁷ Uo., 395/1941.

Bár tehát a visszafoglalás első időszakában úgy tűnik, nem született általános terv, parancs a délvidéki zsidóság átfogó eltávolítására, a központi kiutasítási parancsok ennek szándékát sem zárták ki egyértelműen. A zsidók letartóztatásával, kiutasításával kapcsolatos kezdeti gyakorlat ennek megfelelően nem volt egységes, sokszor a helyi hatóságok egyéni buzdalmától és a helyi viszonyoktól is függött. Nem zárható ki azonban, hogy ha a megszállt országrész etnikai homogenizálását célzó politika nem ütközik lényegében már kezdetől fogva korlátokba, és a körülmények lehetővé tesznek egy teljesebb etnikai átrendezést, az a zsidók kitelepítésével kapcsolatos politikát is radikálisabb irányba terelte volna.

A magyar vezetésnek a délvidéki etnikai kisebbségek gyors eltávolítását célzó tervei elsősorban a német és a horvát tiltakozásokon buktak meg. A horvát kormány nem volt hajlandó átvenni Magyarországtól az általa is megbízhatatlannak tartott szerbeket, és tiltakozott az illegális kitoloncolások ellen is. Egyedül a bácskai horvátok átvételére mutatkozott nyitottnak, mivel azonban a magyar-horvát határrendezési és lakosságcsere-tárgyalások rövidesen zátonyra futottak, ez a kérdés is lekerült a napirendről. Nem jártak több eredménnyel azok az erőfeszítések sem, amelyeket Magyarország tett a délvidéki szerbek átadására a szerbiai német hadvezetésnek. A Szovjetunió elleni hadjárat érdekei miatt a szerbiai helyzetet konszolidálni igyekvő német katonaságnak a délvidéki szerbek átvétele nélkül is elég gondot okozott a Horvátországból, Bulgáriából és más balkáni térségekből odatelepített több százezres délszláv tömeg elhelyezése, amely ráadásul a kibontakozó németellenes ellenállás számára is bőséges emberanyaggal szolgált. Az illegális kitoloncolások megszüntetését a németek is határozottan követelték, és mivel ezek a német-magyar szövetségi viszonyban komoly feszültséget gerjesztettek, a magyar kormány egy idő után felhagyott velük. Bár a magyar vezetés elvben továbbra sem mondott le a délvidéki délszlávok közel teljes eltávolításáról, az áttelepítésekről szóló, egyre jobban elhúzódozó és egyre kevesebb eredménnyel kecsegtető magyar-német tárgyalások 1942 folyamán végleg kudarcba fulladtak. Hasonló sorsra jutottak a magyar külügyminisztérium által Olaszországgal a szlovének, dalmátok és montenegróiak, Bulgáriával pedig a macedónok áttelepítése ügyében kezdeményezett egyeztetések is.¹²⁸

A nagyszabású kitelepítési kísérletek kudarcra miatt a délvidéki lakosság etnikai összetételének a magyar vezetés által elképzelt drasztikus átrendezését végül nem sikerült elérni. Ennek ellenére számottevő irányított és spontán népességmozgás zajlott a térségben. Mintegy 50 ezer főre tehető a visszafoglalt országrészből elmenekült, elüldözött lakosok száma. Helyükre összesen mintegy 25-30 ezer magyart, bukovinai székelyeket, moldvai csángókat, vitézeket, boszniai és szerbiai magyarokat hoztak államilag szervezett telepítési programok keretében a Délvidékre.¹²⁹ Mindennek következtében a Bácskában magyarok aránya az 1930-as jugoszláv népszámlálás szerinti 38,2%-ról az 1941 októberében elvégzett magyar népszámlálás által rögzített 49,3%-ra nőtt, miközben a délszlávoké 33,2%-ról 23,9%-ra csökkent. A magyarság aránya tehát 11%-kal gyarapodott, az

¹²⁸ A magyar kormány a szerbiai német vezetéssel, illetve Horvátországgal, Olaszországgal és Bulgáriával folytatott kitelepítési és lakosságcsere-tárgyalásairól lásd: A. Sajti: *Délvidék*, 43-49.

¹²⁹ A Délvidékre irányuló különféle szervezett telepítésekről lásd: A. Sajti Enikő: *Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában: 1941*. Akadémiai, Budapest, 1984; Merk Zsuzsa: *Bukovinai székelyek a Délvidéken (1941–1944)*. In: Juhász Antal (szerk.): *Migráció és település a Duna-Tisza közén 2*. József Attila Tudományegyetem Néprajz Tanszék, Szeged, 1997, 179-190.; A. Sajti: *Délvidék*, 53-73.; Valastyán Balázs: *A bukovinai székelyek letelepítése a Bácskában a Földművelésügyi Minisztérium dokumentumainak tükrében (1941)*. *Bácsország*, 2013/4. sz. 51-54.; Uő: *Telepítések, földhöz juttatások a visszacsatolt Bácskában*. *Fókusz: Vajdasági ismeretterjesztő és tudománynpszerűsítő portál*, 117. sz. (2014. jún. 1.) <http://www.fokusz.info/index.php?cid=1285654298&aid=1712016537> (Letöltve: 2018. 08. 04.).

abszolút többséget azonban így sem érte el.¹³⁰

A kiutasításokon, telepítéseken kívül a magyar hatóságok más módszerekkel is igyekeztek „javítani” a délvidéki lakosság etnikai összetételén. Ezt a célt szolgálta például a jugoszláv hadsereg fogságba esett, délvidéki illetőségű katonáinak hazabocsátása során alkalmazott eljárás is. Az etnikai szelekció kevésbé volt szigorú annak a 150 jugoszláv tisztnek és 2000 katonának az esetében, akiket a magyar hadsereg ejtett foglyul. Közülük az ószerbiaiakat – 70 tisztet és 1200 katonát – átadták a németeknek, de a délvidéki illetőségűeket egy idő után hazaengedték.¹³¹ A visszafoglalt országrészből származó zsidó hadifoglyokat többnyire szintén elengedték, de adott esetben rendőri felügyelet alatt tartották.¹³²

A német hadsereg által fogságba ejtett és Németországba szállított mintegy 15 000 délvidéki származású katona esetében azonban a magyar hatóságok már egyértelműen azt a szempontot érvényesítették, hogy közülük a szerbek csak erősen megrostálva, a zsidók pedig lehetőleg egyáltalán ne térhessenek vissza. E szerint az elv szerint irányította a hadifoglyok hazabocsátását az 1941. július elején felállított bécsi magyar hadifoglykiválogató bizottság, és az ügyben eljáró délvidéki hatóságok is a magyar, német, horvát, bunyevác, sokác, cigány és más nemzetiségű hadifoglyoktól elkülönítve kezelték a szerbeket és a zsidókat.¹³³ Mindennek eredményeként az 1942. május elejéig visszatért összesen 9521 hadifogly közül 4282 volt magyar és mindössze 1195 szerb.¹³⁴ Körülbelül ezer fő kivételével a magyarok ekkorra már hazakerültek, a szerbek zöme, mintegy 4-5000 hadifogly viszont még kint volt.¹³⁵ A zsidók közül pedig ugyanaddig az időpontig mindössze 31 főt szállítottak haza.¹³⁶ A hazabocsátásra váró zsidó hadifoglyok kérvényei többnyire ugyanúgy süket fülekre találtak a magyar hatóságoknál, mint annak a 49 zsidó tisztnek a közös kérelme, amelyet a németországi Oflag hadifoglytáborból címeztek a miniszterelnöknek 1941. augusztus végén.¹³⁷ Az időközben munkára kiadott hadifoglyok közül a zsidókat a németek sem nagyon akarták elengedni.¹³⁸ Ez azonban nem volt különösebben ellenére a magyar hatóságoknak, akik amúgy sem szándékoztak visszaengedni az országba az egyszer már határon kívül került zsidókat.

Származás szerint eltérő eljárás vonatkozott a németországi hadifoglytáborokból magyar területre szökött volt jugoszláv hadseregbeli hadifoglyokra is, amely megint csak a zsidók esetében volt a legszigorúbb. A magyar, illetve a visszafoglalt délvidéki területen született szerb és egyéb nem magyar nemzetiségű (nem zsidó) hadifogly-szökevényeket az illetékes helyi hatóságok igazoltatás után hazabocsátották, utóbbiak közül a „nem igazolt magatartásúakat” internálták. A nem délvidéki származású „ószerbeket”, valamint a visszafoglalt területre 1918 után települt, illetve bánáti szerbeket és más nemzetiségeket Szerbia német katonai parancsnokának adták át, hogy „hazájukba visszaszállítsák” őket. A zsidókra ez utóbbi eljárás vonatkozott, tekintet nélkül arra, hogy a

¹³⁰ A. Sajti: *Délvidék*, 72-73.; Bagdi: A Délvidék népessége, 23-24.

¹³¹ A. Sajti: Az újvidéki razzia elő- és utótörténete, 30.

¹³² Pl.: TLZo, F116. Bácskertes község, 9 – 127/1941.

¹³³ Pl.: TLZo, F112. Apatin község, 3 – 378/1941. Lásd még: MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 167. t. 1941 – 20994.

¹³⁴ Lagzi István: Forgószél a délvidéken 1941-ben (A délvidéki jugoszláv hadsereg katonáinak hazatérése a német hadifoglytáborokból). *Valóság*, 5. évf. 3. sz. (2007) 48-58., kül. 57. <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=868&lap=0> (Letöltve: 2018. 08. 02.).

¹³⁵ Varga E. László: A Magyarországon internált lengyel katonák történetéhez. Vitéz Baló Zoltán ezredes visszaemlékezése, 1939-1944. *Haditörténelmi Közlemények*, 119. évf. 1. sz. (2006) 165-202, kül. 180. http://epa.oszk.hu/00000/00018/00069/pdf/EPA00018_hadtortenelmi_2006_01_165-202.pdf (Letöltve: 2018. 08. 02.).

¹³⁶ Lagzi: Forgószél a Délvidéken, 58.

¹³⁷ MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 222.t. 1941 – 20540.

¹³⁸ Varga E.: A Magyarországon internált, 180.

Délvidékről származtak-e, vagy hogy mikor költöztek oda.¹³⁹ A magyar hatóságok tehát napirendre tértek afelett, hogy a szerbiai német katonai hatóságoknak kiszolgáltatandó zsidó hadifoglyok jelentős részének eredetileg sem Szerbia volt a „hazája”, és az sem különösebben foglalkoztatta őket, hogy ott milyen sors várt rájuk.

Azt, hogy a délvidéki zsidóság létszámát a „tisztozatások”, az elmenekülések, a kiutasítások és egyéb hatósági akciók összességében hogyan befolyásolták a visszafoglalás első hónapjaiban, szintén nehéz megítélni. Pontos adatokat erre vonatkozóan a feltárt források nem tartalmaznak, az összehasonlító számításokat pedig nehezíti, hogy a zsidó lakosságnak a magyar csapatok bevonulásának idejére tehető, eredeti létszámáról is csak becslések vannak. Ezek mintegy 15 ezer főről szólnak, nyilván az 1930-as jugoszláv census alapján, amely a visszafoglalt térségben 15 194 izraelitát számolt össze. Az 1941. októberi magyar népszámlálás a visszacsatolt területeken összesen 14 242 izraelitát jegyzett, továbbá 1386 olyan keresztényt, akiket származásuk miatt a magyarországi antiszemita törvények zsidónak minősítettek. Ezeket a számokat összevetve – és a konvertitákat nem számolva, akikről a jugoszláv népszámlálás nem tartalmaz adatot – az izraelita létszámcsökkenés legfeljebb ezer főre (6-7%) tehető. Nem lehet azonban megállapítani, hogy ebből a negatív különbségből mennyi tulajdonítható az 1930-as jugoszláv népszámlálástól 1941 tavaszáig lejajlott természetes demográfiai folyamatoknak és mennyi írható az azt követő magyar megszállás számlájára.¹⁴⁰

Valószínű, hogy az 1918. október 31. után betelepülteket sújtó kiutasítások összességében azért nem okoztak tetemesebb létszámvesztést a délvidéki zsidóságnak, mert túlnyomó többségük „öshonos” volt. A két világháború között nem költöztek jelentős számban zsidók a Délvidékre, ennek épp az ellenkezője volt jellemző. A trianoni határváltozást követően ezek a térségek az új délszláv állam északi határterületeivé váltak, ami az így perifériára került városok gazdasági viszonyain is éreztette a hatását. A jelentős részben iparból és kereskedelemről élő zsidó lakosságból ezek a változások többeket elvándorlásra készítettek a délszláv állam középső, élénkebb gazdasággal bíró részei felé. Egyedül Újvidék ment keresztül számottevő fejlődésen, köszönhetően annak, hogy Jugoszlávia északkeleti tartományának, a Duna-bánságnak a közigazgatási székhelyévé vált. A két világháború között a délvidéki térségbe irányuló zsidó bevándorlásnak ezért döntően Újvidék lehetett a célpontja. Az itteni izraelita lakosság ebben az időszakban bekövetkezett ugrásszerű létszámgyarapodása (1921 és 1931 között 2663 főről 3148 főre) szintén azt jelzi, hogy a megélénkülő város vonzotta a zsidó betelepülőket. Feltehető, hogy elsősorban a Bácska egyéb részeiről költöztek ide zsidók nagyobb számban. Ők azonban „öshonosnak” számítottak a visszacsatolás után is, így őket a kiutasítások elvileg nem érintették. Természetesen a délszláv állam más térségeiből is érkezhettek zsidók Újvidékre: rájuk viszont már vonatkoztak a kiutasítások. Abból azonban, hogy a helyi zsidóság nem szenvedett el feltűnő létszámvesztést

¹³⁹ A szegedi V. honvéd hadtest parancsnokság 3566. sz. eln. II. 1941. utasítása a fenti tárgyban kelt HM rendelet kapcsán. A szövegét lásd pl.: TLZo, F112. Apatin község, 10 – 2693/1942.

¹⁴⁰ A visszafoglalt délvidéki régiók mindegyikében, így a Baranyai-háromszögben, a Mura-vidéken, a Muraközben és a bácskai községekben is a századforduló óta folyamatosan fogyott az izraelita népesség. Ezeken a részeken az 1930-tól a revízió utáni magyar census idejéig bekövetkezett fogyás nem volt drámaibb, mint a megelőző évtizedekben, így az akár a korábbi folyamatok természetes folytatásának is tulajdonítható. A Baranyai-háromszögben ráadásul 1930 és 1941 októbere között izraelita létszámnövekedés történt. A bácskai megyei városok közül Magyarkanizsán szintén a század eleje óta egyre kevesebb izraelita élt, de az 1930 és 1941 ősze közti fogyás kisebb léptékű volt, mint ami korábban volt tapasztalható. Ugyanebben az időszakban viszont minimális mértékben bár, de visszaesett a zentai izraelita lakosság addig kitaró gyarapodása. A létszámváltozások a bácskai törvényhatósági jogú városok esetében sem mondanak többet. Feltűnő, hogy az 1920 és 1930 között több, mint 500 fővel gyarapodott szabadkai izraelita népesség a magyar népszámlálás idejére nem csak, hogy nem nőtt tovább, hanem bő 200 főt veszített. Hasonló, de kisebb léptékű változások zajlottak le Zomborban. Újvidéken viszont sem a század eleje óta tartó dinamikus izraelita létszámnövekedés, sem annak addigi üteme nem torpan meg (1. sz. táblázat).

1930 és 1941 októbere között (sőt, 3621 főre gyarapodott) arra lehet következtetni, hogy köztük a „betelepültek” – azaz a kiutasítandók – aránya nem volt magas. A gyakorlatban persze a magyar hatóságok sokszor a beköltözésük időpontjára tekintet nélkül internálták és űzték el a zsidókat. Egyszersmind azonban az is tény, hogy jóval több zsidót tartóztattak le a későbbi kiutasítás kifejezett vagy lehetséges céljával, mint ahányat azután ténylegesen ki is utasítottak. Az internált zsidók egy része végül azért kerülhetett el a kiutasítást, mert a környező országokban nem volt fogadókészség a magyar hatóságok által nemkívánatosnak ítélt lakossági csoportok átvételére.

Ahhoz, hogy a térségben élő zsidóság száma a revízió utáni első hónapokban nem csökkent látványosabban az is hozzájárulhatott, hogy a kiutasításokkal szinte egy időben megindult az elmenekültek és elűzöttek visszaáramlása a Délvidékre. Szerbiában a német megszállás után gyakorlatilag azonnal megindult a zsidók jogfosztása és kifosztása, majd rövidesen kezdetét vette a tömeges internálásuk, lágerekbe történő telepítésük, majd meggyilkolásuk is. Hasonló folyamatok zajlottak a náci bábállam Horvátországban is.¹⁴¹ Bármennyire is kemény kézzel bántak a magyar hatóságok a zsidókkal, az üldözöttek számára a magyar fennhatóság alá került Délvidék még mindig biztonságosabb helynek tűnt, mint a nácik és szerb, horvát csatlósai uralta területek. Nem csak azoknak a zsidóknak egy része igyekezett visszakerülni Magyarország új déli határai mögé, akiket a magyar hatóságok kitoloncoltak, illetve akik a magyar csapatok érkezése előtt jobbnak látták elmenekülni, hanem szerbiai, horvátországi zsidók is jelentős számban szöktek a Délvidékre.¹⁴²

A magyar hatóságok komoly erőket mozgósítottak annak érdekében, hogy megakadályozzák a zsidók átszökését a déli határvonalon, illetve hogy felkutassák és visszatoloncolják azokat, akiknek ez mégis sikerült. A zsidóknak a Délvidékre történő (vissza)menekülése különösen azután öltött nagyobb méreteket, hogy augusztus közepén a katonai közigazgatás elkezdte fokozatosan átadni a hatalmat a szeptember 1-től működő polgári közigazgatásnak, és ezzel a hadsereg csaknem kizárólagos uralma véget ért a térségben.¹⁴³ Augusztus 27-én dálnoki Veress Lajos, a 2. lovasdandár parancsnoka Werth Henrik vezérkari főnöknek arról számolt be, hogy „a katonai közigazgatás megszűntével az egész Délvidéken, de különösen a (...) határsávban az annak idején kitelepített zsidók, dobrovoljácok és nemzetellenes elemek visszaözönlése kapcsán, naponta súlyosabbá válik a helyzet. A szerbiai és horvátországi zsidók, kik ott csak szigorú ellenőrzés mellett élhetnek, újból a magyar Délvidékre özönlenek vissza, mert itt még mindig legjobban megy a sorsuk. (...) A zsidók tömeges visszavándorlása a Délvidéken elhelyezett csekély katonai erővel és ellenőrző személyzettel alig akadályozható meg.” A parancsnok a zsidók be-(vissza)költözésének szigorú rendszabályok végrehajtásával kívánt gátat vetni, úgy mint az összes délvidéki zsidó számára kötelező munkaszolgálat és jelentkezési kötelezettség bevezetésével, és kíméletlen megtorló intézkedésekkel azok ellen, akik „beszivárgott egyént” rejtegetnek. A parancsnok attól tartott, hogy ha az említett rendszabályok híján, „a bevonulás után a Délvidéken végrehajtott tisztogatási munka teljesen kárbavész, sőt, rövid időn belül több zsidó és gyanús elem fog beszivárogni a Déli határon át, mint amennyi a Jugoszláv uralom alatt itt élt, és mint amennyit a magyar állam a keleti határokon át kitelepíteni képes”.¹⁴⁴

¹⁴¹ A szerbiai és horvátországi holokausztról lásd: Karsai: *Holokauszt*, 191-200.

¹⁴² Ezt a témát bővebben a X. 1. fejezet tárgyalja.

¹⁴³ A polgári közigazgatás szeptember 1-től működött.

¹⁴⁴ Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 536-537.

Egyértelmű, hogy amikor dálnoki Veress miatt aggódott, hogy rövidesen több zsidó fog „beszivárogni” a déli határon keresztül, mint amennyit a magyar állam „a keleti határokon át kitelepíteni képes”, az akkor épp folyamatban lévő kárpátaljai deportálásokra utalt. A korabeli hivatalos indoklás szerint a „külhonos” vagy „állampolgárságukat igazolni nem tudó” zsidókat tömegesen toloncolta át a magyar csendőrség és honvédség az északkeleti határon németek által megszállt ukrajnai területekre. Az akciót Werth kezdeményezte, de abban maga mögött tudhatta a magyar kormány legteljesebb támogatását. Itt is meg kell jegyezni, hogy csakúgy, ahogy a Délvidék esetében a németek nem buzdították a magyar hatóságokat a délszlávok és zsidók tömeges kiutasítására, sőt, a kitelepítéseket a magyar katonaság a németek határozott tiltakozása ellenére is igyekezett véghezvinni, a németek nem gyakoroltak nyomást a magyar kormányra a kárpátaljai deportálások megindítása érdekében sem. Az antiszemita magyar katonai és politikai vezetés, kihasználva a Szovjetunió elleni támadás adta lehetőséget, önállóan látott hozzá az ország legalább részbeni „zsidótlanításához”. Ennek keretében elsősorban, de nem csak Kárpátaljáról, és nem csak „rendezetlen”, hanem bizonyítottan magyar állampolgárságú zsidókat deportáltak. Ennek az akciónak szintén a német tiltakozások vetettek véget, a határon már áttett zsidókat azonban a magyar hatóságok nem voltak hajlandók visszaengedni, így őket végül – a helyi zsidó közösségek tagjaival együtt összesen mintegy 23 ezer embert – augusztus végén Kamenyec-Podolszkij térségében német és ukrán alakulatok mészároltak le.¹⁴⁵

A zsidók és más etnikai kisebbségek tömeges kitelepítéséről régóta fantáziáló és a kárpátaljai deportálásokat is kitervelő Werthet a nácik lengyelországi és franciaországi át- és kitelepítési akciói kétségkívül „inspirálták”, de hathattak rá a románok Besszarábiában és Bukovinában folyó zsidó- és ukránellenes atrocitásai, nem kevésbé a Horvátországban alkalmazott szerb, zsidó- és cigányellenes erőszak. Az a tény azonban, hogy a magyar hadsereg 1941 tavaszán és nyarán a Délvidéken maga is „gyakorlatot szerzett” az etnikai tisztogatásokban, nagymértékben hozzájárulhatott ahhoz, hogy a magyar hatóságok Kárpátalján belevágtak a holokauszt történetének első több tízezres nagyságrendű tömeggyilkossággal végződő deportálási akciójába.¹⁴⁶ Másrészt a kárpátaljai deportálások viszonylagos „sikere” azokat is felbátoríthatta, akik úgy gondolták, hogy a Délvidéken is végre lehetne, végre kellene hajtani a zsidó lakosság nagyobb arányú kitelepítését.

Ha a délvidéki zsidók átfogó kitelepítésére nem is került sor, az országrészebe irányuló zsidó „beözönlés” megállítását, ennek érdekében az itt lakó zsidókkal szemben drasztikus, elrettentő intézkedések bevezetését, illetve legalább részbeni kitelepítésüket sürgető javaslatok továbbra is napirenden maradtak. Schindler Szilárd altábornagy, HM I. csoportfőnök a belügyminiszternek 1941. szeptember 22-én küldött beszámolójában a zsidóknak és más „nemzetellenes” elemeknek a Délvidékre történő „visszaszivárgásán” túl azt is kifogásolta, hogy „a zsidók felhasználva azt az alkalmat, hogy a magyarfajúak egy tetemes része a honvédségben katonai szolgálatot teljesít, nem csak az összes gazdasági előnyöket élvezik ismét a legönzőbb módon és tesznek szert busás haszonra, hanem emellett még bomlasztó tevékenységet is fejtenek ki. (...) akár az árdrágítás, zugban való kereskedés, akár a suttogó propaganda terén nézzünk szét és eme államellenes cselekedetek mögött mindenütt ott van Medúza fejével a zsidó.” Ennek a „belrendet végzetesen veszélyeztető állapotnak” a kezelésére ő is a zsidótörvények „azonnali és legszigorúbb” végrehajtását, a zsidók gazdasági tevékenységének fokozottabb

¹⁴⁵ A Kamenyec-Podolszkij-i deportálásokról szakirodalma kapcsán lásd a 19. sz. lábjegyzetet.

¹⁴⁶ Karsai László: Holokauszt Magyarországon. *Mozgó Világ*, 41. évf. 2. sz. (2015. febr.) 19-35, kül. 23.

ellenőrzését, velük szemben „a legszigorúbb megtorló intézkedések” alkalmazását, illetve a „bomlasztó tevékenységet kifejtők” vagy az ilyen irányban „gyanúsak” internálását és büntető munkásosztagokban történő dolgoztatását javasolta.¹⁴⁷

Schindler szintén elsősorban azt az állapotot szerette volna megszüntetni, hogy „a zsidók Magyarországon sokkal kedvezőbb életkörülmények között éljenek, mint bármely más környező országban”, valamint elérni, hogy az országot „megszégyenítő »Zsidók Eldorádója« elnevezés mielőbb eltüntethető” legyen. Ennek érdekében más radikális magyarországi antiszemitaikhoz hasonlóan ő már ekkor szorgalmazta a zsidók sárga csillaggal vagy más módon történő megjelölését, és sürgette az idegen állampolgárságú zsidók azonnali eltávolítását, illetve az 1918 óta állampolgárságot szerzett zsidók állampolgárságának felülbírálását is. Utóbbi kapcsán talán az is megfordult a fejében, hogy a kárpátaljai akcióhoz hasonlóan az „idegen állampolgárságúak” eltávolítása ürügyén a Délvidéken is nagyobb arányú zsidótlanítást lehetne végrehajtani. Az altábornagy azzal is érvelt, hogy „a közhangulat az államfenntartó elemek körében a zsidók fentiekben vázolt eljárása folytán oly elkeseredett, hogy annak bevezetésére [helyesen: levezetésére – ML] – a preventív elmaradása esetén – a közb. szervek kevésnek fognak bizonyulni.”

Schindler valószínűleg alaptalanul feltételezte, hogy a zsidókkal szembeni drasztikusabb bánásmód hiányában a népharag antiszemita pogromokban fog kirobbanni a Délvidéken. Abban viszont igaza volt, hogy a környező országokból a közvetlen életveszély elől menekülő zsidók számára Magyarország mindaddig „Eldorádónak” fog számítani, amíg itt „csak” szigorú ellenőrzésnek, jogi és gazdasági korlátozásoknak, kényszermunkának vannak kitéve. A felső katonai és politikai vezetés azonban ekkora már azt is jól tudta, hogy a délvidéki szerbek átvételétől elzárkózó, az illegális kitoloncolások ellen határozottan tiltakozó szerbiai német parancsnokság azt sem fogja megengedni, hogy Magyarország zsidók tömegeit tegye át, ezúttal a déli határon. Világos volt tehát, hogy egy a kárpátaljaihoz hasonló deportálási akcióra a Délvidéken már nem fog sor kerülni.

A bánáti zsidók sorsa és a magyar hatóságok hozzáállása

Érdeemes hangsúlyozni: ugyanúgy, ahogy a magyar hatóságok azután sem engedték vissza a túlélő, menekülni próbáló kárpátaljai deportáltakat Magyarországra, hogy tömeges meggyilkolásuk nyilvánvaló vált, a magyar hatóságok a Délvidékről is úgy utasítottak ki zsidókat Szerbiába, Horvátországba, és úgy igyekeztek minden eszközzel meggátolni a visszamenekülésüket, hogy közben tudták: az, amit fent idézett jelentésében dálnoki Veress a zsidókat ott sújtó „szigorú ellenőrzésnek” nevezett, valójában egyre inkább életveszélyt jelentett.¹⁴⁸ Arról, hogy mi történik a zsidókkal a déli szomszédos államokban a magyar kormánynak meglehetősen naprakész információi voltak. Különösen a Bánátra vonatkozóan kísérték figyelemmel a német hatóságoknak az

¹⁴⁷ MNL OL, K148, BM Eln., 1941 – 36 – (zsidó ügy) szn.

¹⁴⁸ Arról, hogy a magyar felső vezetés mit tudott a Kamenyec-Podolszkij-i deportáltak sorsáról és hogyan akadályozta a visszamenekülésüket lásd: Gellért Á. és Gellért J.: Menekülés a népiirtás elől. Arról pedig, hogy ugyanez a vezetés mit tudott általában a holokausztról: Karsai László: A végzetes esztendő: 1942 a magyar diplomaták jelentéseiben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 117. évf. 3. sz. (2004) 859-883.; Uő: A holokausztról szóló információk a magyar sajtóban 1941-1944. *Századok*, 148. évf. 6. sz. (2014) 1365-1374.; Ungváry Krisztián: Mit tudott a hatalmi elit a népiirtásról? *Magyarország a második világháborúban: a BBC History különszáma*, 2014, 74-80.; Karsai László: Zsidósors Európában 1941-ben. In: Balázs Eszter, Koltai Gábor és Takács Róbert (szerk.): *Homoklapátolás nemesércért. A 70 éves Ständeisky Éva tiszteletére*. Napvilág, Budapest, 2018, 133-143.

ottani, mintegy 4000 fős zsidóságot sújtó intézkedéseit. Le kell azonban szögezni, hogy nem annyira a bánáti – jelentős részben magyarul beszélő, magyar kötődésű – zsidók életkilátásai foglalkoztatták őket, hanem az, hogy a zsidók jogfosztása, kifosztása és gyors ütemű elszállítása milyen módon érinti a Bánát visszaszerzésével kapcsolatos magyar aspirációkat és az ottani nem zsidó magyar lakosság helyzetét.

A szerbiai német hatóságok zsidópolitikájával kapcsolatos fejleményekről a magyar kormányzat elsősorban Bolla Lajos belgrádi főkonzul és a délvidéki rendőrkapitányságok jelentéseiből, de egyéb forrásokból is rendszeresen értesült. A magyarkanizsai rendőrkülönítmény vezetője például Törökkanizsáról és más bánáti településekről a Bácskába érkezett utasok elmondásai alapján 1941. június végén értesítette a vidéki rendőrfőkapitányt, illetve rajta keresztül a Belügyminisztériumot arról, hogy a bánáti német hatóságok felszólították a zsidókat és a betelepült szerbeket, hogy nyolc nap alatt hagyják el a Bánátot, a zsidók vagyonát pedig elkobozzák.¹⁴⁹ Bolla 1941. augusztus 16-án azt a bizalmas tájékoztatást küldte a Külügyminisztériumnak, hogy előző nap a német hatóságok Pancsováról elszállították a zsidó lakosságot: „a hajnali órákban lakásról lakásra menve felkeltették az összes zsidókat, elrendelték, hogy azonnal öltözzenek fel és elkísérték őket a városházára. Egy kis csomagon kívül, melyben a legszükségesebb fehérneműt tehették, semmit nem vihettek magukkal. Készpénzüket és ékszereiket a városházán le kellett adniok, míg lakásaikat a hatóság lezárta. Ezután a zsidókat társzekerekre ültették és az egész menet az álmából felriasztott lakosság sorfala között megindult Belgrád felé.” Bolla pontosan leírta, hogy a zsidókat nemre, korra való tekintet nélkül hurcolták el, a „vegyes” családokat pedig szétszakították: a keresztény házastársat és gyermeket otthagyták, míg a zsidó házaspárt elvitték. Azokat, akik zsidó barátai, ismerősei érdekében megpróbáltak közbenjárni a német hatóságoknál, büntetéssel fenyegették. Bollának arról is volt értesülése, hogy hasonló módon szállították el a zsidókat Versecről, Torontálvásárhelyről, Nagyikindáról és Nagybecskerekéről is. A jelentésből ugyanakkor az is kiérződik, hogy a főkonzult a zsidók sorsa helyett inkább az aggasztotta, hogy a német hatóságok eljárása a bánáti lakosságban zavart okozott, mivel nem értették, a németek „miért éppen most, amikor a magyar csapatok bevonulását várják, evakuálnák ilyen radikálisan az összes zsidókat”. Bolla tehát attól tartott, hogy a lakosság úgy érzi, hogy a térségben a németek hozzáláttak a saját terveik megvalósításához, ami azt is sugallja, hogy a Bánát nem fog magyar uralom alá kerülni.¹⁵⁰

Szeptember 8-án kelt szigorúan bizalmas jelentésében a belgrádi főkonzul már arról értesítette a Külügyminisztériumot, hogy befejeződött a zsidók evakuálása a Bánátból. „Két nap alatt az egész Bánátból az összes zsidókat eltávolították. Ez az elszállítás – amint már ilyenkor lenni szokott – természetesen nem történt mindenütt kesztyűs kézzel. Így a nagybecskereki zsidókat uszályokon szállították Belgrádba, melyeken 24 óráig utaztak étlen, szomjan, kitéve a nap hevének.” A Belgrádba hurcolt és jelentős részben magyar kötődésű bánáti zsidók közül többen is segítségért fordultak a konzulhoz. Korábbi ismeretségükre, magyarhűségükre, a jugoszláviai magyar kisebbségi mozgalmakban szerzett érdemeikre apellálva kérték Bollát: próbálja elérni a német hatóságoknál a helyzetük enyhítését. A főkonzul ezeket a kéréseket arra hivatkozva utasította el, hogy nem magyar állampolgárokról volt szó, és hogy a német hatóságoknál a zsidók érdekében tett közbenjárás úgymint kilátástalan, sőt, veszélyes is lehet. Attól tartott, hogy az ilyen beavatkozási kísérletek megharagítják a németeket,

¹⁴⁹ MNL OL, K149. BM Res., 1941 – 2 – 11117.

¹⁵⁰ MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 222. t. 1941 – 20921.

ami árthat a bánáti magyarság ügyének. Bollának annál egyszerűbb volt megtagadnia a segítségnyújtást a bánáti zsidóktól, mivel a magyar kormány sem buzdította ilyesmire.¹⁵¹

A bánáti zsidók elhurcolása felett tehát a magyar hatóságok viszonylag könnyen napirendre tértek. Annál élelkebben foglalkoztatta őket az a kérdés, hogy hogyan befolyásolja mindez az ottani magyarság helyzetét, illetve hogy részesülnek-e a bánáti magyarok a zsidóktól elvett vagyonokból. Ezzel kapcsolatos aggodalmaik nem voltak alaptalanok. A térség német uralom alá kerülése miatt egyébként is csalódott és gyakran másodrangú állampolgárokként kezelt bánáti magyarság sérelmek sorát könyvelte el.¹⁵² A kolozsvári rendőrkapitányság vezetője a belügyminiszterhez írt 1941. július 22-i, szigorúan bizalmas jelentésében Nagybecskerekéről szerzett értesülései alapján vázolta az ottani magyarok helyzetét, hangulatát. Eszerint a bánáti magyarság már-már attól félt, hogy ugyanolyan sors vár rá, mint a zsidókra, ami „talán ma még túlzás ugyan és csak egy végsőkéig elkeseredett nép rémlátása; de amely még ily jellegében is megdöbbentő, mert ezt üzenik a bánáti magyarok: náluk a zsidók sárga színű, 6 csillagos »Jude« felírású karszalagot viselnek, mindenüket elvették, munkatáborokban dolgoznak, csak az úttesten járhatnak, a járdán nem. Sárga karszalagot viselnek a cigányok is, de ezek legalább a járdán is mehetnek, most majd a magyarokra kerül a sor, magyar karokra, karszalag, Bánátban!...”¹⁵³

Hasonló tartalmú beszámolót küldött a belügyminiszternek a zentai rendőrkapitányság vezetője is 1941. szeptember 15-én. Mint írja, „a Bánátban az utóbbi időben a helyzet nagyon bizonytalanná s a magyar anyanyelvű lakosságra valóssággal elviselhetetlenné vált. A szerb uralom alatt a magyarok és a svábok egymással a legjobb barátságban éltek, egyformán gyűlölték a szerbeket. Az utóbbi időben azonban a helyzet teljesen megváltozott s a sváboknál a magyarok elleni ellenszenv odáig fajult, hogy azt a kívánalmat hangoztatják, hogy a magyarokat a zsidókkal és a cigányokkal azonos elbánásban kell részesíteni s megkülönböztető karszalaggal kell azokat ellátni.” A zentai rendőrkapitány szintén beszámolt arról, hogy augusztus első felében a német katonai hatóságok a bánáti zsidókat nemre, korra való tekintet nélkül összeszedték, Törökkanizsán, Nagyikindán és Pancsován felállított internálótáborokba gyűjtötték, majd túlnyomó részüket „ismeretlen helyre” szállították. Arra is kitért, hogy az elszállítás előtt a zsidókat megfosztották saját ruháiktól, és kék színű vászon formaruhákba öltöztették őket. A rendőrkapitány arról egy szót sem szólt, hogy a saját sorsáért aggódó, a zsidókéhoz hasonló bánásmódtól tartó bánáti keresztény magyar lakosság együtt érzett volna a zsidókkal. A jelentés szerint a magyarok elkeseredését leginkább az növelte, hogy a zsidóktól elvett földeket a németek és a szerbek között osztották ki, az értékesebb ingóságokat, bútorokat, állatállományt a német katonaság megtartotta magának, az értéktelenebb holmikat pedig szintén a szerbeknek és a németeknek juttatták, a magyarok ezekből semmit sem kaptak.¹⁵⁴

Tény, hogy a bánáti magyarság körében akadtak olyanok is, akik igyekeztek zsidó ismerőseikért tenni

¹⁵¹ Uo., 1941 – 21366.

¹⁵² A bánáti magyarok helyzetéről: A. Sajti: *Délvidék*, 108-116.; Uő: A bánáti magyar kisebbség helyzete a második világháború éveiben. In: Bárdi, Fedinec és Szarka: *Kisebbségi magyar közösségek*, 176-179.; Uő: *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés. Várady Imre (1867-1959) bánáti magyar politikus iratai*. Forum, Újvidék, 2016, 66-67.; továbbá: Mirna Zakić: *Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia in World War II*. Cambridge University Press, Cambridge, 2017, kül: 113-144. („Privileges, Economy, and Relations with Other Groups”); Németh Ferenc: *Élet a Bánátban a német megszállás alatt, 1941-1944. A mindennapok és a magyarságtudat alakulása a Torontál című lap tükrében*. In: Hornyák és Bíró: *Magyarok és szerbek*, 177-206.

¹⁵³ MNL OL, K149. BM Res., 1941 – 6 – 12601.

¹⁵⁴ Uo., 1941 – 6 – 13509.

valamit, mint ahogy az ezzel járó veszély is valóságos volt. Miután például a Bánát magyar kulturális életében fontos szerepet betöltő író, szerkesztő Borsodi Lajost internálták, régi barátja, dr. Várady Imre ügyvéd, egykori magyar országgyűlési képviselő és jugoszláv szenátor, a bánáti magyar kisebbségpolitika prominens alakja közbenjárt érte a német hatóságoknál. Borsodi akkor ennek hatására kiszabadult a nagybecskereki gettóból. Azt azonban Várady már nem tudta megakadályozni, hogy Borsodit nem sokkal ezután Belgrádba deportálják. A közbenjárással Várady magát és az általa vezetett Bánáti Magyar Közművelődési Egyletet is kompromittálta a németek előtt, akik feltehetően ezért is akadályozták az egyesület működését. Váradyhoz hasonlóan azokat, akik a zsidók érdekében felemelték a szavukat, a németek azzal fenyegették, hogy úgy fognak tekinteni rájuk, mintha maguk is zsidók volnának.¹⁵⁵

Az azonban Váradynak a magyar kormány részére írt helyzetjelentéséből is kiviláglik, hogy a bánáti magyarság szélesebb köreit a zsidók sorsával kapcsolatban leginkább mégis az aggasztotta, hogy a zsidók gazdasági megsemmisítése mekkora egzisztenciális csapást mér a keresztény magyarokra. „A magyarságot ebből [t. i. abból, ahogy a németek a zsidókat kifosztják – *M. L.*] az érdekli, hogy a zsidó nagy cégek alkalmazottainak 90%-a magyar volt, aki ma kenyér nélkül áll. Ezeknek a zsidó cégeknek az élére német biztosok kerültek, akik tudatlan és rosszindulatú kézzel eltépnek minden kereskedelmi fonalat, ami a cégek további életét lehetővé tenné és így a magyar alkalmazottakra nincsen szükség és legnagyobb részét már el is bocsátották. (...) Valóságos rémuralmat teremtettek ezek az emberek, mert a zsidókkal és vagyonukkal korlátlanul rendelkeznek és így nagyon sok magyar egzisztencia romlását ők idézik elő”.¹⁵⁶

A bánáti magyarság zsidó vagyonokban érdekelt körei számára ezek a fejlemények annál is inkább csalódást okozhattak, mivel a Jugoszlávia lerohanása utáni első időszakban, amikor a magyar hadsereg bánáti bevonuláshoz még erőteljes reményeket fűztek, az ottani zsidó vagyonok számba vételére és keresztény magyarok által történő átvételének előkészítésére is történtek lépések. A DMKSz elnöke, Krámer Gyula május végén a Bácskából arra utasította a bánáti magyar szervezeteket, hogy a nagyobb zsidó és szerb vállalatokat írják össze, és jelöljék ki azokat a személyeket, akik „a felszabadulás pillanatában” készek lesznek átvenni e vállalatok irányítását.¹⁵⁷ A Bánáti Magyar Közművelődési Szövetség elnöke, Tallián Tibor pedig a nagybecskereki és környéki zsidó házaknak és ezek becsült értékének az összeírását kezdeményezte.¹⁵⁸

Azt azonban, hogy a náci megszállók a bánáti zsidók vagyonát elsősorban németek kezére adják és abból a helyi magyarság nem fog sokat látni, lényegében kezdettől fogva sejteni lehetett. Várady már áprilisban tájékoztatta a magyar kormányt arról, hogy megkezdődött a zsidó birtokok kiosztása, és ezekből még színmagyar helyeken is csak németek kaptak.¹⁵⁹ A magyarbizalmi rendőrkapitányság vezetője 1941 júniusában szintén arról értesítette a vidéki rendőrkapitányt, hogy a bánáti zsidók nagybirtokait a németek szisztematikusan felvásárolják – nyomott áron, sok esetben a vételárat ki sem fizetve –, a zsidó birtokosok ingó és ingatlan vagyonát lefoglalják,

¹⁵⁵ MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 222. t. 1941 – 21366; ill. A. Sajti: *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés*, 69-70.

¹⁵⁶ A 310-es számú magyar ügynök jelentése a bánáti magyarok helyzetéről, 1941. április. VL, sz. n., géppel írt másolat, aláírás nélkül. Közli: A. Sajti: *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés*, 736-742, kül. 740-741.

¹⁵⁷ Gröfner Dénes szervezési megbízott körlevele a bánáti magyar szervezetekhez, 1941. május 26. VL, Magyar ügyek, 1941/11913. Közli: Uo., 758-759.

¹⁵⁸ Erre Várady Imrét kérte fel, de nem tudható, hogy Várady eleget tett-e a kérésnek, vagy egyáltalán reagált-e rá. Tallián Tibor levele Várady Imréhez, d. n. VL, sz. n. eredeti, kézzel írt levél, nyomtatott aláírással. Közli: Uo., 760.

¹⁵⁹ A 310-es számú magyar ügynök jelentése a bánáti magyarok helyzetéről, 1941. április. VL, sz. n., géppel írt másolat, aláírás nélkül. Közli: Uo., 736-742, kül. 739.

a zsidó üzleteket elkobozzák.¹⁶⁰ Hasonlókról számolt be ezzel egy időben a Külügyminisztériumnak Tallián Tibor, akinek arról is tudomása volt, hogy a náci megszálló hatóság rendeletileg kényszerített minden zsidó földbirtokost, hogy a birtokát németországi német magánszemélynek vagy vállalatnak adja el. Talliánt ezzel kapcsolatban elsősorban az aggasztotta, hogy így a németek javára még jobban el fognak tolni a bánáti lakosság etnikai arányai és a magyar földigénylőknek nem jut majd elég föld.¹⁶¹

A fenti és hasonló tartalmú jelentések fényében a magyar hatóságok megpróbálták biztosítékot nyerni arra, hogy a bánáti magyarság nem fog kimaradni a zsidó vagyonok felosztásából. A DHKKCs polgári osztályának vezetője, dr. Szmolenszky József gazdasági főtanácsos Krámer Gyulával, a DMKSz elnökével együtt már 1941. augusztus 28-án elutazott Nagybecskerekre, hogy felkeressék a bánáti német hatóságok részéről Jakob Awendert, a bánai hivatal gazdasági osztályának vezetőjét, és tájékozódjanak a bánáti zsidó ingatlanok kisajátításának és felhasználásának mikéntjéről. A megbeszélésekről Szmolenszky által a Belügyminisztériumba küldött szigorúan bizalmas jelentés szerint Awender megígérte, hogy ezekből a bánáti magyarok is kapni fognak.¹⁶²

Hamar kiderült azonban, hogy Awender hazudott. A zentai rendőrkapitányság vezetőjével egy időben, szeptember 15-én a Belügyminisztérium közbiztonsági osztályának küldött jelentésében a magyarkanizsai rendőrkapitányság vezetője is megerősítette azokat az értesítéseket, melyek szerint a bánáti magyar lakosságot kihagyták a zsidó vagyonok elprédálásából. Felháborodottan részletezte továbbá, hogy a Bánátban este 10 után csak a Volksbund/Kulturbund tagjai járhatnak az utcán, akik az éjszakákat a zsidó lakások fosztogatására használják ki. A zsidók ingó és ingatlan vagyonát a helyi német lakosságnak adták el olcsón, a rendőrkapitány szerint azért, hogy az megerősödjön, és „visszacsatolás esetén készhelyzet elé állítsák a magyar kormányt”. Két héttel később a Belügyminisztérium ismét arról értesült, hogy a bánáti népi németek lopják a hátramaradt zsidó vagyont, efelett gyakran a hatóságok is szemet hunynak. Olyan esetekről is érkeztek hírek, hogy a kulturbundista rendőrség még azokat a németeket is veri, terrorizálja, akik a lopásokat szóvá teszik, az ilyeneket a „zsidó vagyon őrzőinek”, „zsidóbérenceknek”, rossz németeknek bélyegzik.¹⁶³ A mintegy 6 000 holdnyi bánáti zsidó földvagyonot szintén csaknem teljesen egészében németek vették át. Csak Törökkanizsán, Törökbecsén és Torontálvásárhelyen ajánlottak fel egyes parcellákat magyaroknak megvételre.¹⁶⁴ A Revíziós Liga és a Szabadkaiak Szövetsége szeptember eleji közös memorandumában szintén arról számolt be a miniszterelnöknek, hogy a Bánátban a „leghatározottabban üldözik a magyarokat”, gyakoriak a „brutális tettelegességek”, továbbá, hogy a Bánátban „erős kulturális és gazdasági német térfoglalás folyik”, aminek részeként a zsidóbirtokokat sorra németek veszik meg.¹⁶⁵

Azok után, hogy a délvidéki magyar hatóságok maguk is inkább eltávolítani igyekeztek az országrészből a zsidókat, nem meglepő, hogy a bánáti helyzetről beszámoló bácskai rendőrségi jelentések sem fejeztek ki megdöbbenést vagy sajnálatot az elhurcolt bánáti zsidók sorsa felett. A felháborodásuk, aggodalmuk sem

¹⁶⁰ MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 222. t. 1941 – 2 – 11117.

¹⁶¹ Uo., 1941 – 2 – 11408.

¹⁶² MNL OL, K149. PTL, BM Vidéki rendőrkapitányságok politikai helyzetjelentései, 1941 – 6 – 14298; MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 122. t. 1941 – 22810.

¹⁶³ MNL OL, K149. BM Res., 1941 – 6 – 13509.

¹⁶⁴ MNL OL, K 28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 222. t. 1943 – 32311.

¹⁶⁵ Uo., 167. t. 1941 – 21421.

elsősorban annak szólt, hogy a hátramaradt zsidó vagyont a németek széthordták, hanem annak, hogy az egyébként is mostohán kezelt bánáti magyarokat *még ebből is* kihagyták, illetve hogy mindez a lakosság gazdasági és társadalmi erőviszonyait olyképpen alakítja majd, ami kedvezőtlenül befolyásolja a Bánát visszaszerzésének esélyét, amelyben a magyar politikai és katonai vezetés még egy jó ideig bizakodott.

Mit lehet és mit szabad?

A zsidók kifosztásában a visszafoglalt délvidéki terület magyar katonai hatóságai eleinte maguk is a bánáti németek nyomdokaiban indultak el. A megszálló magyar hadsereg a zsidó lakosság vagyonát lényegében szabad prédának tekintette. A zsidók kirablásában a hatalom új birtokosainak megfélemlítési, erőfitogtatási szándéka keveredett a mohó zsákmányszerzési vágygal. Az egyszerű honvédektől a tisztelig nem kevesen érezték úgy, hogy a hadi események zűrzavarában büntetlenül tehetik rá a kezüket a zsidók javaira. Azonnal megkezdődtek a zsidók ingatlanai, járművei, egyéb javai kárára a különböző katonai, háborús szükségletekkel indokolt „hivatalos” tulajdonelkobzások és -igénybevételek.¹⁶⁶ A magyar csapatok bevonulását követően elmenekült, elűzött délszláv tisztviselők, zsidók és más „nemkívánatos elemek” gazdátlanul maradt birtokait, házait, jószágait, terményét, üzleteit, üzemeit a katonai hatóságok nyilvántartásba vették, majd „szociális felhasználás” céljából arra „érdemes” magyaroknak adták át. A kilakoltatott dobrovoljácok ingatlanait, ingóságait Bukovinából betelepített székelyek kapták. A rablásban a lakosság is aktívan részt vett: sokszor meg sem várva a hátrahagyott vagyonok hivatalos úton történő szétosztását önkényesen fosztogatni kezdte a gazdátlan ingatlanokat. A katonai hatóságoknak rendszeresen őrséget kellett felállítaniuk az elhagyott házak védelmére, hogy megelőzzék a „nemzeti vagyon” széthordását.¹⁶⁷

A katonák – szintén sokszor a helyi civilek részvételével – rendszeresen zsarolták is a zsidókat. Már-már hétköznapiak számítottak az olyan esetek, mint egy bizonyos Gulyás István tizedesé, aki 1941 augusztusában Léderer Gyula zombori elektrotechnikustól igyekezett pénzt kicsikarni azzal, hogy elhitette vele: parancsa van rá, hogy Léderert munkatáborba vigye, de némi „honorárium” ellenében el tudja intézni a dolgot.¹⁶⁸ Szegeden az a hír járta – nem teljesen alaptalanul –, hogy a megszállásban részt vevő szegedi hadtest katonái közül egyik-másik „kilószámra” hordta haza a Bácskából a zsidóktól (is) kizsarolt, elrabolt pénzt, aranyat.¹⁶⁹

A hadsereg moráljának és a törvényesség legalább látszatának fenntartása érdekében a felettes parancsnokok általában nem túrták a közkatonák ilyen és hasonló egyéni akcióit. Nem volt azonban könnyű ezeknek gátat szabni akkor, amikor maguk a katonai hatóságok is ugyanezt tették. Újvidék város katonai parancsnoka, Bayer Ferenc például a város elfoglalása után 48 órát adott a helyi zsidó lakosságnak, hogy összegyűjtsön egy csillagászati összegű, 5 millió pengős „hadisarcot”. Ugyanennyit követeltek a zombori

¹⁶⁶ Az ún. honvédelmi törvény (1939:II. tc.) értelmében minden civil lakos köteles volt szükség esetén a katonaság rendelkezésére bocsátani a járműveit, szállítóeszközeit, stb., de a délvidéki katonai hatóságok elsősorban a zsidók és a szerbek tulajdonait szerették ilyen célokra lefoglalni. Pl.: TLZo, F110. Zombor város katonai közigazgatás, 4 – 183/1941.

¹⁶⁷ ÚVTL, F227. Újvidéki járás katonai közigazgatása, 151/1941.

¹⁶⁸ TLZo, F110. Zombor város katonai közigazgatása, 4 – 273/1941.

¹⁶⁹ Blahm memoár, YVA, 3.

zsidóktól is.¹⁷⁰ A jelenség olyannyira elterjedt, hogy még a kisebb kisközségekben is átvették a szokást, hogy kicsikarjanak ezt-azt a helyi szinten vagyonosabbnak számító zsidókból. A magyar csapatok bevonulását követően Kiszácsról „eltávozott” zsidó kereskedőknek például árukészleteik egyharmadát kellett a katonai hatóságoknak átadniuk cserébe azért, hogy a községbe visszatérhessenek és az áruikat visszakaphassák.¹⁷¹ Egy martonosi kereskedő pedig több ezer pengő értékű textilanyagot adott a községnek „ajándékba”.¹⁷²

Ellentétben a zsidókat többnyire a saját zsebükre zsaroló katonák egyéni akcióival, a katonai hatóságok a zsidóktól kisarcolt vagyonokat jellemzően a magyar állam antiszemita szociálpolitikai koncepciójába illeszkedő módon, a helyi magyarság támogatására használták fel. A kiszácsi zsidó kereskedőktől megszerzett csaknem 23 000 pengő értékű textilt és ruhaneműt például az újvidéki járás területén letelepített bukovinai székelyek között osztották szét.¹⁷³ Az újvidéki zsidóktól elvett összegből az ottani hatóságok átfogó szociális akciót valósítottak meg. A határváltozások miatti átmeneti gazdasági recesszió miatt aggasztó méreteket öltő és jelentős részben magyarokat sújtó munkanélküliség enyhítésére közmunkaprogramokat indítottak, amelyek révén a város szociális és infrastrukturális szempontból legelhanyagoltabb – zömmel szintén magyarok lakta – részeit, elsősorban az ún. Darányi-telepet is fejlesztették. Jelentős összegeket fordítottak árvízvédelmi intézkedésekre, sokgyermekes családok házhoz juttatására, kulturális és egészségügyi szervezetek támogatására is. 1941. június végéig Újvidék katonai vezetése összesen mintegy kétmillió pengőt költött a zsidóktól kisarcolt összegekből közcélokra, 80%-kal csökkentve közben a munkanélküliek számát.¹⁷⁴

Nem voltak tehát minden tekintetben megalapozottak, de hamar elterjedtek és a lakosság körében felháborodást szültek a zsidók zsarolásából busásan meggazdagodó, korrupt katonai parancsnokokról szóló híresztelések, így ezek az ügyek a felsőbb katonai és politikai vezetés számára is kínossá váltak. A legnagyobb botrány az újvidéki „zsidópénzek” körül keletkezett. Ez az ügy rávilágít néhány további olyan tényezőre, amelyek segítenek megérteni, hogy mik voltak a délvidéki katonai hatóságok antiszemita túlkapásainak mozgatórugói. Bár az így szerzett javakat a szóban forgó hatóságok többnyire „nemzeti vagyónként” kezelték és „nemzeti célokra” használták, tény, hogy ezeket a pénzszerző akciókat a saját szakállukra végezték, ezekre felsőbb helyről nem kaptak utasítást vagy felhatalmazást. Még ha hittek is az eljárásaik „jogosságában”, kezdeményezéseik önkényes mivoltának is tudatában lehettek. Nem pusztán cinizmusnak tűnik, hanem egyfajta óvatosságnak is, hogy a kizsartolt összegeket igyekeztek önkéntes felajánlásoknak feltüntetni. Zomborban például úgy állították be, hogy az ottani zsidók maguk kínálták fel a pénzt a város fejlesztéséhez, mivel „lelkiismeret-furdalásuk” volt a jugoszláv állammal szembeni korábbi lojalitásuk miatt és amiatt, mert ők szervezték a helyi csetnik ellenállást. Újvidék városparancsnoka, Bayer Ferenc utóbb szintén azt állította, hogy az újvidéki zsidók maguk ajánlották fel a pénzt afeletti örömeikben, hogy a „magyar hadsereg megszabadította őket a szerb zsarnokságtól”.¹⁷⁵

A források között valóban megtalálható az újvidéki hitközség kísérelve, amelyben „hazafias

¹⁷⁰ A. SAJTI 1987, 33.; A. SAJTI 2004, 179.; MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 222. t. 1941 – 20445.

¹⁷¹ ÚVTL, F227. Újvidéki járás katonai közigazgatása, 1315/1941.

¹⁷² TLZe, F104. Martonos község, 1941/II. Pk. 605/1941, 1043/1941.

¹⁷³ ÚVTL, F227. Újvidéki járás katonai közigazgatása, 1315/1941.

¹⁷⁴ ÚVTL, F259. Újvidék város városi elöljárósága, 31423/1941; Uo., Jelzet nélküli iratok, 25. sz. és 26. sz. (272. d.).

¹⁷⁵ A. Sajti: *Impériumváltások*, 179.

kötelességüként” jelölik meg, hogy „méltó összeget” adjanak át a katonai parancsnokságnak.¹⁷⁶ Bizonyára a zsidók maguk is jobbnak látták együttműködni a tőlük pénzt, javakat követelő katonai hatóságokkal abban a reményben, hogy a még szélsőségesebb megtorlásoknak elejét vehetik. Önkéntes adományokról azonban nem volt szó. Ezt bizonyítja az a panaszlevél is, amelyet a hitközség 1941. július közepén küldött a miniszterelnöknek a „hadisarc” és a helyi zsidóságot ért egyéb atrocitások kapcsán. Ebben leírják, hogy Bayor azzal fenyegette őket, hogy ha nem fizetnek, mindannyiukat internáltatja. A követelt 5 millió pengőből csak mintegy 2 milliót tudtak határidőre készpénzben összegyűjteni, és a maradék összeg előteremtésére a katonai parancsnokság csak úgy volt hajlandó haladékat adni, hogy a zsidók áruban és ingatlanokban fedezetet nyújtottak. Az ekkor lefektetett írásokban az addig Bayor által is csak „hadisarcként” emlegetett összeg már mint „önkéntes felajánlás” szerepelt, és a továbbiakban ilyen címen is követelték azt a zsidóktól.¹⁷⁷

Bár az újvidéki zsidók hajlandónak mutatkoztak Bayorral együttműködni, tömeges internálásuk ennek ellenére is megkezdődött. Ráadásul az összes zsidó férfit megalázó, sokszor kegyetlen körülmények között zajló kényszermunkára rendelték ki. A hitközség tagjai a miniszterelnöktől kérték, hogy vessen véget az őket sújtó zaklatásoknak és hogy ne kelljen odaadniuk a maradék összeget, amelyet képtelenek voltak összegyűjteni.¹⁷⁸

A kormány az esethez ellentmondásosan állt hozzá: nem sietett igazságot szolgáltatni az újvidéki zsidóknak, de az is egyértelmű volt, hogy a városparancsnok önkényes eljárása nem volt ingyére. A hitközségi beadvány több illetékeshez is eljutott, és Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter július végi délvidéki hivatalos útja során személyesen is tájékozódott az ügyről. Novákovitstól azt kérte, intézkedjen, hogy ilyen „adományokat” többet semmiképp ne „szorgalmazzanak”, és hogy ezek felhasználására se indítsanak további akciókat. A Novákovits által benyújtott kimutatások szerint az Újvidéken és Zomborban befolyt összegeken kívül ekkora már „felajánlottak” Zentán is 40 ezret, Ókér községben 10 ezer, Topolyán pedig 50 ezer pengőt. A belügyminiszter tehát tisztában volt azzal, hogy a katonai hatóságokhoz Délvidék-szerte tetemes összegeket gyűjtenek be zsidóktól. Afelől sem lehetett kétsége, hogy zsarolás folyik, mivel szükségesnek tartotta, hogy a katonai hatóságok szerezzék be az érdekeltek írásos kijelentését arról, hogy a „felajánlások” nem kényszerre történtek.¹⁷⁹

Keresztes-Fischer minderről augusztus elején a miniszterelnöknek is jelentést tett. Határozott intézkedés azonban nem történt az ügyben, Bayor pedig továbbra is követelte az újvidéki zsidóktól a hiányzó három milliót. A hitközség ezért ügyvéd bevonásával újabb beadványokat küldött Decleva Zoltán altábornagynak, a vezérkari főnök katonai közigazgatási osztályának vezetőjének és a miniszterelnöknek. Ezekben már azt is megkísérelték, hogy visszakérjék a tőlük kicsikart összegeket, arra hivatkozva, hogy magyar állampolgárokra nem vethető ki hadisarc, és ha még önkéntesen ajánlották is volna fel a pénzt, az erőszakos behajtásnak akkor se lenne helye.¹⁸⁰

Az érintett délvidéki katonai hatóságok tagadtak. A levelet a Miniszterelnökséghez felterjesztő Declevát felhaborította, hogy a hitközség eleinte csak a további behajtás megszüntetését, később viszont a már átadott összegek visszaadását is kérte, „sőt, szinte fenyegetőleg követeli”. Decleva ezt cinikus módon a zsidók hazafiatlanságának bizonyítékaként hozta fel, nem ügyelve arra, hogy maga is ne „behajtásról” beszéljen akkor,

¹⁷⁶ Pihurik: Kórkép mint történelmi forrás, 3.

¹⁷⁷ MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 167. t. 1941 – 20994.

¹⁷⁸ Uo.

¹⁷⁹ Uo.

¹⁸⁰ MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 222. t. 1941 – 20445.

amikor azzal vádolta az újvidéki zsidókat, hogy „letagadták” az önkéntes felajánlás tényét. Hasonló szellemben írt jelentést az ügyről a „zsidópénzek” egyelőre fel nem használt maradékát kezelő DMKSz elnöke, Krámer Gyula is. Ő a „felajánlást” azoknak a „szemrehányásoknak” a folyamatoként magyarázta, melyek szerint az újvidéki zsidóság korábban „szerb nacionalista célokra nagy összeget adományozott” és sokszor „a szerbség mozgalmaiban is részt vett”. Ha pedig a hitközség az összeget visszaköveteli, azzal Krámer értékelése szerint „bizonyoságot tennének amellett, hogy a magyar ügy érdekében kevésbé hajlandók áldozatot hozni, mint 22 év alatt szerb hazafias célokért”. A visszafizetést azért sem látta lehetségesnek, mert az összeg nagyját már amúgy is elköltötték. Krámer úgy tudta, hogy a katonai közigazgatás végén a hátralékos összeg az „adományozók javára elengedett” – úgy látszik, neki sem tűnt fel, hogy önkéntes adományt a dolog természeténél fogva nem lehet „elengedni”.¹⁸¹

Az elvett összegeket a hitközség végül nem látta újra, Bayort viszont a zsarolásokért – igaz, csak jóval később, 1942 folyamán – bíróság elé állították. Jellemző, hogy a vád központjában nem annyira maga a zsarolás ténye, mintsem a pénz felhasználásának tisztázatlan körülményei, valamint a Bayor által a városparancsnoki működése alatt elkövetett egyéb gazdasági és hivatali visszaélések álltak. A per során elhangzottak is megerősítették azonban, hogy a katonai és civil felsőbb hatóságok nem helyeselték a katonai parancsnok önhatalmú pénzszerző akcióját. A teljes összeg végül azért sem folyt be, mert a vezérkari főnök leállította a pénzbeszédést. Werth a Bayor által a hadsereg fejlesztésére felajánlott összeget sem fogadta el, mondván, „könnyen olyan látszata lenne, mintha a zsidók szerelnék fel a hadsereget”. Amikor a katonai közigazgatás megszűnésével lejárt a hivatali megbízása, Bayor hiába próbálta átadni a megmaradt összegeket Nagy Miklós újvidéki polgármesternek, aki a belügyminiszter rendelkezésére hivatkozva nem volt hajlandó bizonytalan eredetű, nem egészen tiszta dolgot átvenni a katonai közigazgatástól. Bayor saját bevallása szerint „ismételten és kétségbeesetten” fordult a hadsereg szállásmesteri osztályához a pénz elhelyezése ügyében, de se innen, se Bárdossy László miniszterelnöktől nem kapott útmutatást. Ezért döntött végül úgy, hogy a pénzt a DMKSz-nek adja át.¹⁸² A politikai vezetés „kellemetlen tehertételként” tekintett a „zsidópénzek” ügyére, amit, úgymond, „a katonák csináltak, egyék meg a katonák”.¹⁸³

Bayort ebben és más ügyekben elkövetett sikkasztásért és közokirat-hamisításért 1943-ban két év börtönre, pénzbüntetésre és öt év hivatalvesztésre ítélték. Tény, hogy Bayor a zsidóktól beszédett összegek és értéktárgyak kezelése során követett el szabálytalanságokat, túlnyomó részük hova fordítását azonban igazolni tudta, és világos volt, hogy „jóhiszeműen” igyekezett azokat felhasználni. Ennél jóval érdekesebb, és Bayor konkrét szerepén túlmenően a katonai közigazgatás szereplőinek működéséről, végső soron pedig antiszemita akcióik háttérében álló okokról általában is többet mond el az az orvosszakértői vélemény, ami Bayor személyiségét vizsgálta a tárgyalás során. Ez kiemelte, hogy a városparancsnok korlátozott intelligenciájú, jellemét, szakmai teljesítményét illetően közepeszerű figura volt, aki csak a háborús körülmények miatt szerezhetett magas katonai rangot és juthatott felelősségteljes pozícióba. Amikor azonban önálló hatáskörben, soha nem érzett hatalommal a kezében kellett döntéseket hoznia olyan helyzetekben, ahol nem volt pontosan megszabva, hogy mit kell, illetve mit szabad megtennie és mit nem, jellemének és képességeinek hiányosságai

¹⁸¹ Uo.

¹⁸² Pihurik: Kórkép mint történeti forrás, 3.

¹⁸³ VL, F159. Újvidéki ügyészség, vegyes, szn/1944.

miatt azt sem volt képes megítélni, hogy mit lehet és mit nem.¹⁸⁴

A „mit szabad és mit lehet” erkölcsi kérdésén túlmenően a dokumentum által felvetett több olyan tényezőre is érdemes rámutatni, amelyek hozzájárulhattak a délvidéki katonai hatóságok zsidóellenes túlkapásaihoz. Tény például, hogy alapvető irányelveket leszámítva a megszálló csapatok és a térség közigazgatását átvevő katonai hatóságok nem kaptak időben egyértelmű utasításokat a régió soknemzetiségű lakosságával való bánásmódra vonatkozóan. Ahogy a Szabadkára bevonuló 14. gyalogdandár parancsnoka, Stomm Marcell emlékirataiban kifejtette: „De nem kaptunk irányelveket arra vonatkozóan sem, hogy Bácska megszállásánál, ahol egy városban vagy községben négyféle nemzetiség lehet, mi legyen a magatartás a lakosság érdekében. (...) Hiányzott az olyan tájékoztatás is, hogy mi legyen a magatartásunk a különböző nemzetiségekkel szemben, és milyen magatartás várható el az egyes nemzetek részéről irányunkban.”¹⁸⁵

A zsidókkal kapcsolatos bánásmód szempontjai eleinte ugyanígy nem voltak részletezve. Az anyaországban antiszemita rendelkezések százai szabták meg a végrehajtó hatóságoknak a zsidókkal szemben alkalmazandó korlátozások menetét, ütemét és mértékét. A Délvidék feletti hatalmat átvevő hadseregnek és a katonai közigazgatásnak csupán néhány általános utasítás állt rendelkezésére arról, hogy ebben az anyaországitól alapvetően eltérő politikai és társadalmi közegben hogyan viszonyuljanak a zsidókhöz. A visszacsatolás első hónapjaiban, a magyarországi civil jogrendre történő általános átállás előtt az anyaországban hatályos antiszemita törvényeket és rendeleteket nem vezették be a Délvidékre. Így az itteni katonai hatóságoknak az anyaországban érvényes „zsidópolitika” csupán támpontokat adott saját antiszemita gyakorlatuk kialakításához, de ezekhez nem szabott egyértelmű, pláne kötelező határokat. A megszállás körülményeihez, az erődemonstráció és a „rendteremtés” igényéhez igazított hadparancsok, a katonai felső vezetés utasításai kemény kezű bánásmódra buzdították a helyi parancsnokokat a zsidókkal szemben, miközben a felső katonai vezetés és a kormány maga sem tűnt teljesen határozottnak abban, hogy miként kívánja vagy tudja a „zsidókérdést” kezelni a Délvidéken. A katonai közigazgatás időszakát általában is az államhatalmi viszonyok átrendeződése, átmenetiség és az ebből fakadó általános feszültség és bizonytalanság jellemezte. Ezek a körülmények a zsidókkal szemben is tág teret biztosítottak a helyi katonai hatóságok egyéni akcióinak, egyszersmind azt is sugallták, hogy olyan helyzetekben, amikor a zsidókkal való bánásmód irányelvei nem voltak pontosan definiálva, a radikális módszerek követendők.

A visszacsatolt Délvidéken a szélsőséges antiszemita gyakorlat kifejlődését ugyanakkor kétségkívül az is táplálta, hogy a zsidóellenes politika hivatalos kereteit, azaz a hatályban lévő antiszemita rendelkezések „törvényes” korlátait az anyaországi hatóságok közül sem sokan vették komolyan. Már a zsidótörvények végrehajtását szabályozó miniszteri rendeletek és utasítások is az esetek nagy részében súlyosabb diszkriminációt írtak elő, mint maguk a törvények. A végrehajtás során országszerte elterjedt gyakorlattá vált a törvények és rendeletek rosszindulatú, túlzó értelmezése. A zsidótörvények betűje által elő nem írt intézkedéseket végre lehetett hajtani azok „szellemére”, vagy a „közérdekre” hivatkozva.¹⁸⁶ Az anyaországban a zsidók jogfosztása és

¹⁸⁴ Pihurik: Kórkép mint történeti forrás, kül. 5-6.

¹⁸⁵ Pihurik: Magyarok és szerbek, 85.

¹⁸⁶ 1940 októberében a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 10 oldalas dokumentumot állított össze azokról a rendeletekről és hatósági intézkedésekről, amelyek a második zsidótörvényben (1939:IV. tc.) lefektetett korlátozásokon túlmenő jogfosztást alkalmaztak. MNL OL, Z199. Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara. Gyáripari és Szociálpolitikai Osztály, 88. t. A zsidótörvények végrehajtásával kapcsolatos ügyek, 1940; A zsidótörvények végrehajtás során jellemzővé vált túlzásokról, hivatali túlkapásokról lásd:

kifosztása ennek ellenére jellemzően megmaradt többé-kevésbé ésszerű határok között, amelyeket a gazdasági és társadalmi stabilitás fenntartásának igénye is megszabott. A törvényes keretek „rugalmasságára”, viszonylagosságára épülő anyaországi háttérgyakorlat azonban veszélyes példát mutatott a visszacsatolt területek hatóságainak ahhoz, hogy rendkívüli körülmények között meddig szabad, illetve lehet elmenni a zsidókkal szemben.

Nem kérdés, hogy a délvidéki katonai hatóságok szélsőséges zsidóellenes akcióit az antiszemita buzgalom is hajtotta. A túlzó, sokszor ötletszerű, akár az általánosabb társadalmi és gazdasági érdekeket is figyelmen kívül hagyó intézkedések hátterében azonban legalább részben a parancsnokok közigazgatási ügyekben való tapasztalatlansága, dilettantizmusa is állhatott. A visszacsatolt területeken – a Délvidéken és az azt megelőző revíziók nyomán is – a korábbi államokhoz kötődő közigazgatási apparátus felváltásához, a magyar katonai, majd később polgári közigazgatás kiépítéséhez jelentős létszámú katonai és civil hivatalnoki személyzetre volt szükség. Mivel pedig ehhez nem állt rendelkezésre megfelelő számú képzett szakember, ezért a katonai közigazgatás személyzetét sok esetben nyugdíjból visszahívott, vagy tartalékos tisztekkel töltötték fel, akiknek helyismerete alig volt, és közigazgatási „tapasztalatukat” állami gyorstalpaló tanfolyamokon szerezték röviddel azelőtt, hogy a posztjaikat elfoglalták.¹⁸⁷

Bayor esete jellemző példa volt erre a gyakorlatra. Mielőtt 1941-ben Újvidék városparancsnoka lett, 1940-ben, Észak-Erdély visszacsatolása után az akkor már nyugdíjas táborno­kot reaktí­válták, és fél évig Szatmárnémeti városparancsnokaként működött. Bayor már itt is számos jelét adta közigazgatási alkalmatlanságának, a káderhiány miatt azonban később Újvidéken is megkapta ugyanezt a pozíciót. Ironikus módon a táborno­k 1942-43-as pere során a saját védőügyvédje is mentő körülményként hozta fel Bayor hozzá nem értését, arra hivatkozva, hogy a táborno­kot mindössze három félnapos katonai parancsnoki tanfolyam után nevezték ki. A tárgyaláson Bayor maga is azzal védekezett, hogy városparancsnokként a sok bonyolult kérdés elintézéséhez nem volt meg a szaktudása.¹⁸⁸

Valószínűleg nem volt általános, hogy Bayorhoz hasonló szélsőséges mértékben inkompetens személyek foglalják el a délvidéki katonai közigazgatás pozíciót. Tény azonban, hogy a katonai közigazgatás működését kezdettől fogva visszasságok és panaszok kísérték. Ezekre többek között Lenz Albin nyugalmazott honvéd altábornagy is kitért abban a beadványában, amelyet „Észrevételek a Bácska visszatérése alkalmával” címmel írt a kormánynak 1941. május végén. Lenz szerint a katonai közigazgatás a Délvidéken még rosszabbul debütált, mint a korábban visszacsatolt területeken, amit annak tudott be, hogy az események ezúttal sokkal gyorsabban zajlottak, mint a korábbi revíziók esetében, így nem volt idő a felkészülésre. Lenznek nem volt igaza abban, hogy a korábban visszacsatolt területeken egy jóval rátermettebb, gyakorlottabb apparátus végezte volna a katonai közigazgatás teendőit. A Délvidéken azonban ugyanezek a hiányosságok sokszor valóban jobban kiütözköztek. „...[A] katonai közigazgatáshoz odarendelt polgári közegeink legnagyobb része tájékozatlan, nem ismeri a helyi és a különös bácskai viszonyokat. Ez a körülmény a szervek működését bizonytalanná, ingadozóvá tette, balfogások történtek, és hogy egyáltalában működhessenek, több esetben olyanokhoz fordultak felvilágosításért, akik önkínálkozásuk ellenére nem lettek volna hivatva tájékoztatást, irányítást adni. (...) E körülménynek az

Kádár és Vági: *Hullarablás*, 82-92.; Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 452-457.

¹⁸⁷ A. Sajti: *Délvidék*, 34.; Pihurik: *Magyarok és szerbek*, 84-85.

¹⁸⁸ Pihurik: *Kórkép mint történeti forrás*, 1, 4.

eredménye viszont az, hogy a név »katonai« közizgatás folytán az eddig lelkesedéssel és szeretettel fogadott és várvavárt katonaság iránt keletkezik ellenszenv. (...) Már most sokan hangoztatják a Bácskában »Majd másképp lesz ez, csak a rossz „katonai” közizgatás szűnjön meg.« – sorolta Lenz a katonai közizgatással szemben felmerült kifogásokat.¹⁸⁹

A katonai közizgatás időszakának feszültségei, bizonytalanságai egyre erősebb igényt támasztottak a kiszámíthatóbb viszonyok és általában a civil rend kiépítése iránt.¹⁹⁰ A délvidéki viszonyok általános konszolidációjára irányuló, egyelőre csak óvatos kormányzati lépések mentén a hatóságok zsidókkal kapcsolatos eljárásai is a szélsőségek irányából a mérsékeltebb, (a hatályos antiszemita jogszabályok szerinti) „törvényesebb” bánásmód felé mozdultak el. Ezt a folyamatot erősítette az is, hogy a kormány nem engedhette meg magának, hogy szemet hunyjon a katonai hatóságok egyes túlkapásai felett. Ez persze nem annyira a zsidók érdekében történt, hanem mert ellenkező esetben úgy tűnt volna, hogy a kormány nem képes kontrollálni a helyi viszonyokat, ami a lakosság körében bizalmatlanságot, elégedetlenséget kelthetett. A Belügyminisztériumba már 1941 júliusában terjedelmes rendőri jelentés érkezett arról, hogy a Délvidéken is egyre népszerűbbé váló szélsőjobboldali mozgalmakba azért is lépnek be sokan, mert az egyébként is létező szociális feszültségeket tovább szítják a hírek, melyek szerint a katonai parancsnokok „illegitim eszközökkel, hatalmukkal visszaélve illegális anyagi előnyöket szereznek”. Az is szóbeszéd tárgya volt, hogy bár a kormány utasította a parancsnokokat a „hadisarcok” visszafizetésére, ezt többen kijátszották. A jelentés arra is figyelmeztetett, hogy ezek a hírek a Délvidéken kívül már a fővárosban is elterjedtek, és „természetesen többnyire úgy lesznek feltárlva, hogy a magyar kormány és hatóságok tehetetlensége domborodik ki”.¹⁹¹

Tény, hogy a Délvidék adminisztrációját augusztus folyamán, szeptember elejére teljesen átvevő polgári közizgatás hatóságainak egy része ugyanazt az önkényes antiszemita gyakorlatot folytatta, amelyet a katonai hatóságok bevezettek. A zentai civil városvezetés például maga is a zsidók megsarcolásával kezdte a működését: a két helyi hitközség elnökei 1941 augusztusában „jótékony célokra felajánlottak” 20 ezer pengőt a hivatalát elfoglaló Gusáth György polgármesternek. A városvezetés utóbb még több pénzt csikart ki a helyi zsidóktól, melynek végösszege meghaladta a 114 ezer pengőt. Az esetből ezúttal is botrány lett, mert bár a pénz java része szociális, kulturális és infrastrukturális fejlesztésekre ment el, itt is elterjedt, hogy a polgármester a zsidók pénzén magának vett új házat, földet, autót. Még ha azonban korrupcióval gyanúsíthatták is Gusáthot, azzal semmiképp sem lehetett vádolni, hogy nem volt antiszemita. A helyi zsidókat egy sor önkényes korlátozással sújtotta: fenntartotta például azt a még a helyi katonai közizgatás által bevezetett intézkedést, amely kötelezte a zsidókat üzleteik szombati nyitva tartására. Megtiltotta, hogy a zsidók délelőtt tíz óra előtt vásároljanak a piacokon, és kezdeményezte egy olyan szabályrendelet megalkotását, mely szerint egy letelepedési engedélyért akár 50 ezer pengőt is el lehessen kérni a zsidóktól.¹⁹²

Általánosságban azonban a katonai közizgatás végére, még inkább pedig a polgári közizgatás bevezetésével a zsidók helyzetében bizonyos mértékű enyhülés következett be. A magyar kormány elsődleges célja az volt, hogy minél előbb megtörténhessen az újonnan visszaszerzett országrész konszolidációja, az

¹⁸⁹ MNL OL, K184. FM, Ált., 1941 – 137 – 120446.

¹⁹⁰ A katonai közizgatás felszámolásáról és a polgári közizgatásra történő áttérésekről bővebben: A. Sajti: *Délvidék*, 73-84.

¹⁹¹ MNL OL, K149. BM Res., 1941 – 6 – 12224.

¹⁹² MNL OL, K150. BM Ált., IV – 1 – 63904/1942; A zsidópénz és az igazság. *Zentai Újság*, XXI. évf. 77. sz. (1942. júl. 3.) 2-3.

anyaországba történő integrációja, kiépülhessen a polgári jogrend és normalizálódjanak a határváltozások miatt felbolydult társadalmi-gazdasági viszonyok. Az is egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az etnikai kisebbségek eltávolítására nem fog egyhamar sor kerülni. Meg kellett tehát találni a módját annak, hogy beilleszék őket az új állami, társadalmi keretek közé, és ki kellett alakítani a velük való hosszabb távú együttélés kereteit. Ezzel állt összefüggésben az is, hogy május végén megkezdődött az internálások felülvizsgálata, és a polgári közigazgatás bevezetését követően a kormány további – bár egyelőre csak óvatos – lépéseket tett annak érdekében, hogy egyfajta modus vivendit találjon a bácskai szerbekkel, és feledtesse velük a magyar uralom első heteinek keserű tapasztalatait. Erre a bácskai németekkel és a muraközi horvátokkal kialakult feszültségek ellenpontozása érdekében is szükség mutatkozott.¹⁹³ Mindez az etnikai politika általános mérséklődésének irányába hatott, ennek részeként pedig a zsidókkal szembeni kezdeti, szélsőségesen represszív bánásmód is valamelyest higgadtabbá vált.¹⁹⁴

A lakosság etnikai összetételének megváltoztatására irányuló törekvések mellett a bevonulás után azonnal megindult az országrész politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális struktúráinak, arculatának etnikai alapú, átfogó átalakítása is. Míg az anyaországban ez a jellemzően „örségyváltásként” emlegetett folyamat elsősorban antiszemita jellegű volt, addig a Délvidéken a többi visszacsatolt országrészhez hasonlóan a zsidókon kívül más etnikai kisebbségek javait, pozícióit is célba vette, mindenekelőtt – de nem csak – a szerbekét. A „visszamagyarosítással” összefüggésben zajló antiszemita „árjásítás” a Délvidéken a katonai közigazgatás idején összességében radikálisabb módszerekkel folyt, mint amelyek a trianoni országrészben jellemzőek voltak. Már ekkor tapasztalható volt azonban az a fajta kettősség, amely a magyar hatóságok délvidéki zsidópolitikáját a későbbiek során is meghatározta, és ami magában foglalt mind a jog- és vagyonszférák általános mértékén gyakran jóval túllépő, mind pedig ezekhez képest feltűnően körültekintő eljárásokat. Mindez egyrészt annak tudható be, hogy a társadalmi és gazdasági élet etnikai alapú átszervezésére irányuló szándék a megvalósítás során időnként gyakorlati korlátokba ütközött. Másrészt az általános konszolidációs tendenciákat követve a délvidéki zsidópolitika is egye inkább a hivatalos állami antiszemitizmus jellegéhez és annak jogszabályi kereteihez igazodott. 1941. november végén kiterjesztették a második zsidótörvény hatályát az újonnan visszacsatolt országrészre.¹⁹⁵ Ezzel párhuzamosan pedig az antiszemita korlátozások végrehajtását az országrész társadalmi-gazdasági stabilitásának helyreállítására vonatkozó igények is egyre inkább meghatározták.

A délvidéki zsidópolitika mérséklődő tendenciáira ugyanakkor árnyékot vetett, hogy mindeközben nem szűntek meg a „beszivárgott”, „külhonos” zsidók és más „gyanús elemek” felkutatását, kitoloncolását célzó razziák és az ok nélküli letartóztatások, internálások sem. A zsidók listázása, nyilvántartása – a dobrovoljácokhoz és a lakosság többi „megbízhatatlannak” tartott csoportjaihoz hasonlóan – szintén tovább folyt. A zombori járás főszolgabírája például 1942 márciusában arra utasította a községi előljáróságokat, hogy vegyék jegyzékbe a

¹⁹³ A. Sajti: *Délvidék*, 164-165.

¹⁹⁴ A. Sajti: *Délvidék*, 73-84.; A délvidéki zsidópolitika általános tendenciáiról lásd még: Uő: *Megtörlés vagy konszolidáció? Délvidék 1941-1944.* In: Randolph L. Braham és Attila Pók (szerk.): *The Holocaust in Hungary: Fifty Years Later.* Rosenthal Institute for Holocaust Studies, New York, 1997, 379-388, kül. 381.

¹⁹⁵ 8.550/1941. ME. sz. rendelet a zsidók közeleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939:IV. tc. egyes rendelkezéseinek a visszafoglalt délvidéki területeken való alkalmazásáról. (1941. nov. 29.) *Magyarországi Rendeletek Tára 1941.* IV. k. Belügyminisztérium, Budapest, 1942, 3744-3750.

községeikben élő összes zsidót és dobrovoljácot, megjelölve, hogy mióta élnek ott.¹⁹⁶ A következő hónapban a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) újvidéki kirendeltségét vezető rendőrkapitány felhívta a járási főszolgabírókat, hogy sürgősen vegyék „kataszterbe” a zsidókat községenként, állampolgárságra tekintet nélkül, a vagyoni helyzet megjelölésével.¹⁹⁷ Ugyanilyen zsidó „katasztert” kellett készíteniük a községi elöljáróságoknak a következő év tavaszán is.¹⁹⁸ Ezek a listázások tehát a zsidó lakosság jóval szélesebb köreit érintették, mint a zsidótörvények végrehajtása során „szokásossá” vált, azokhoz szorosan kapcsolódó összeírások, így például a zsidó iparúzókról, az egyes szakmák zsidó képviselőiről, zsidó földbirtokosokról, szavazókról, stb. készített kimutatások. Azon túl, hogy „nemzetbiztonsági okok” miatt a hatóságok szoros ellenőrzés alatt igyekeztek tartani a zsidókat, ezek az ismétlődő összeírások azt is sugallják, hogy egyelőre a zsidó lakosság nagyobb arányú kitelepítésének lehetősége sem került le a napirendről.

Az ellenállási mozgalommal szembeni megtorlások és az 1942. januári dél-bácskai razziák

A délvidéki viszonyok konszolidációjára vonatkozó kormányzati szándékot és ehhez kapcsolódóan a délvidéki etnikai politika enyhítésének irányába tett első lépéseket a térségben már 1941 nyarán megindult és az ősz elejére egyre aktívabbá váló szervezett ellenállási mozgalom megtörésére hozott drasztikus intézkedések is látványosan ellenpontoszták.

A délvidéki ellenállást a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) szervezte, amely Jugoszlávia széthullását követően is megőrizte egységét, és a Szovjetunió elleni német támadás után fegyveres harcra szólította fel a helyi pártszervezeteket. A felhívásnak eleget téve az egyébként viszonylag szűk bázisra – elsősorban a mintegy 400 helyi párttagra és a párt ifjúsági szárnyának 1200 tagjára támaszkodó – bácskai kommunista ellenállás 1941 júliusában nagy erővel látott hozzá a kis létszámú, 3-5 fős akciócsoportok megszervezéséhez. A rövid időn belül várt szovjet győzelem elősegítése érdekében a többségükben fegyvertelen akciócsoportok különféle diverzáns- és szabotázscelemek (vasútrobantás, termés felgyújtása, katonák és csendőrök elleni merényletek, stb.) révén igyekeztek a magyar csapatok anyagi és katonai erejét gyengíteni. Július és október között Bácska-szerte 35 szabotázsakciót hajtottak végre, ezeken kívül a Baranyai-háromszögben és a Muraközben is történtek hasonló megmozdulások.¹⁹⁹

A magyar hatóságok vaskézrel láttak hozzá az egyre intenzívebbé váló ellenállási tevékenység felszámolásához. A rendőrség igyekezett ugyan elkerülni, hogy a kommunisták elleni hajtóvadászat a délvidéki bevonulást követő tömeges megtorlásokhoz hasonló, indokolatlanul széles körű letartóztatásokhoz vezessen, gyakran „megelőző jelleggel”, a legkisebb gyanú alapján is vettek őrizetbe embereket. Mivel közvetlenül Magyarországnak a Szovjetunió elleni, 1941. június 27-i hadba lépése után a belügyminiszter elrendelte a rögtönbíráskodás kiterjesztését, a letartóztatottakat statáriális úton ítélték el. Az eljárások a katonai közigazgatás

¹⁹⁶ TLZo, F120. Nemesmilitics község, 1136/1942.

¹⁹⁷ ÚVTL, F257. Újvidéki járás, 3846/1942; lásd még pl.: TLZo, F116. Bácskertes község, 11 – 601/1942; TLZe, F105.38. Mohol község, 2949/1942.

¹⁹⁸ Lásd pl.: TLZe, F104. Martonos község, 2044/1943.

¹⁹⁹ A. Sajti: *Délvidék*, 128-135.

idején katonai bíróság előtt, a polgári közigazgatás bevezetése után a közigazgatásilag illetékes törvényszékek rögtönítelő bíróságai előtt zajlottak. Az ellenállásban részt vevők szigorú megbüntetésén túl az ítéletek egyértelműen a példastatuálást, elrettentést is szolgálták. Jelentéktelen mozgalmi szerepvállalás miatt is rendszeresen szabtak ki 10-15 éves fegyházbüntetést, a gyakori halálbüntetések alól pedig még a fiatakorúakat sem mentesítették, holott ez ellenkezett a hatályos magyar törvényekkel. A sajtó nem csak arról gondoskodott, hogy a közvélemény rendszeresen, nagy terjedelemben értesüljön a letartóztatásokról és kivégzésekről, de arra is megragadta az alkalmat, hogy a letartóztatottak jó részének zsidó származása ürügyén az ellenállást a nemzetközi cionista és bolsevik erők közös felforgató tevékenységeként tálalja.²⁰⁰

A mozgalom aktivitása a kíméletlen hatósági fellépés dacára is erősödni látszott, és a csendőrökkel és katonákkal történt fegyveres összetűzések is szaporodtak. Ebben a helyzetben felmerültek olyan javaslatok, amelyek az addigiaknál keményebb, és lényegében a katonai közigazgatás első időszakában alkalmazott, tömeges elrettentést szolgáló módszerekhez hasonló intézkedéseket szorgalmaztak az ellenállás visszaszorítására. Október elején Deák Leó bácskai főispán többek között mozgó csendőrőrsök megalakítását, a kijárási tilalom bevezetését és a katonai közigazgatás idején zajlott túszedések felújítását indítványozta Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek. A délvidéki katonai és karhatalmi jelenlét megerősítését és a bácskai ellenállók fegyver- és robbanószer-ellátásának feltételezett útvonalául szolgáló magyar-horvát határ fokozott felügyeletét Keresztes-Fischer indokoltnak látta. A kijárási tilalmat és a túszedést azonban nem tartotta sem szükségesnek, sem célszerűnek. A belügyminisztérium tehát egyelőre a hagyományos módszereket részesítette előnyben a bácskai ellenállás megfékezésére: egyrészt azért, mert az ellenállás erejét reálisabban mérte fel, másrészt mert a délvidéki bevonulást követő tömeges megtorlások következményei révén már egyszer egyértelművé vált, hogy az ilyen módszerek keresztezik a kormánynak a térség minél gyorsabb politikai, gazdasági és kulturális integrálására irányuló törekvéseit.²⁰¹

A délvidéki ellenállási mozgalommal szembeni fellépés egyik fő eszköze ezért 1941 őszén a statáriális ítélkezés maradt, amely október közepétől sajátos formában zajlott. E hónap elején Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök kezdeményezte a kormánynál, hogy a fokozódó bácskai „terrorcselekmények” erőteljesebb megtorlása érdekében a kommunisták szervezkedését és akcióit kezeljék hűtlenségként, és mint ilyenek katonai rögtönítelő eljárás vonatkozzon rájuk. Miután a kormány jóváhagyta az elképzelést, megkezdte délvidéki működését a gyors egymásutánban lefolytatott helyszíni eljárásairól hírhedtté vált ún. „repülő bíróság”.²⁰² A demonstratív szigorúsággal alkalmazott, legnagyobb arányban halálbüntetéseket osztó eljárások továbbra is az elrettentést szolgálták, az ítéletek nagy publicitást kaptak és a kivégzéseket is nyilvánosan hajtották végre. November végére azonban a letartóztatások és a könyörtelen statáriális eljárások révén lényegében felszámolták a délvidéki kommunisták szervezeteit. Ennek következtében az őszi utolsó eljárásoknál a korábbi gyakorlathoz képest már jóval enyhébb ítéletek is születtek. A bíróság ekkor úgy látta, hogy az elrettentő példát már megadták, a rend helyreállni látszott, és ilyen körülmények között a túlságosan elrettentő ítéletek a kívánttal ellentétes hatást

²⁰⁰ Uo., 135-138. A zsidók részvételét a délvidéki szervezett ellenállásban a X. fejezet tárgyalja részletesebben.

²⁰¹ Uo., 138-141.

²⁰² A bíróság eleinte a budapesti honvédtörvényszék rögtönítelő bíróságként működött. Novembertől kezdve új névvel, de változatlan összetétellel és funkcióval folytatta a tevékenységét mint a honvéd vezérkar főnökének bírósága.

váltottak volna ki, gátolták volna a kormány által szorgalmazott konszolidációs folyamatot.²⁰³

A délvidéki ellenállással kapcsolatos politikában ezt az alig elkezdődött, viszonylagos enyhülési folyamatot fordította visszajára, hogy 1941 késő őszen, telén egyre több jel mutatott arra, hogy a bácskai kommunisták szétvert szervezeteit a határon túlról, elsősorban a Bánátból igyekeznek újjászervezni. Novemberben megalakult a Bácska egyetlen szervezett partizánosztága, az 58 fős sajkási partizáncsoport. A következő hetekben sűrűsödtek a fegyveres összetűzések a partizánok és a csendőrség, katonaság között, melyeknek mindkét oldalon voltak sebesültjei és halottjai. Január 5-én Szombathelyi vezérkari főnök intézkedett a Dél-Bácskában a katonai jelenlét megerősítéséről, és ezzel egyidejűleg razziát rendelt el a Sajkás-vidéken, Feketehalmy-Czeydner Ferenc altábornagyot bízva meg a razziát végző karhatalmi erők egységes vezetésével.

A vezérkari főnökség előzetesen 100-110 főre becsülte a partizánok létszámát, akik akkor valójában már csak 40-en voltak. A razziára nagy erővel kivonuló katonai és csendőrségi alakulatok 4-5-én felszámolták a sajkási partizáncsoportot, ennek ellenére január 6-án megkezdődött a terület „tervszerű átfésülése és megtisztítása”. Az akcióval kapcsolatban nyíltan megfogalmazott elvárás az volt, hogy annak révén „az egész Bácskában hosszabb időre a teljes rend fog uralkodni, mert most módunkban van a összes nemkívánatos elemektől megszabadulni és így a lakosságnak elrettentő példát mutatni.” A sajkási razzia során tehát számos ponton megisméltődtek az 1941. áprilisi „tisztogatások” történései: az ellenállás erejét túlbecsülték, az ellenállókkal szembeni fellépést pedig a helyi lakossággal szembeni tömeges atrocitásokká szélesítették ki. A polgári közigazgatás bevezetésével fokozatosan háttérbe szorított katonai módszerek tehát ismét előtérbe kerültek az ellenségesnek tekintett lakossági csoportokkal szembeni bánásmódban, akiket ezúttal azzal a kollektív váddal illették, hogy maguk is kommunisták, az ellenállókat támogatják.²⁰⁴

A tisztogatások a következő napokban Csurog, Zsablya és Sajakásszentiván községek területén folytatódtak. A foglyokból kicsikart és egyéb módon beszerzett információk a korábbi, egyértelműen eltúlzott feltételezéseket látszottak alátámasztani egy Bánátból irányított, nagyarányú felkelésről, amely „a német és magyar lakosság kiirtását”, a magyar katonai és karhatalmi erők megsemmisítését célozta.²⁰⁵ Közben a tisztogatásokról Szombathelyinek írt helyzetjelentésében a vezérkari főnök helyettese, Bajnóczy József altábornagy az elrettentő példa eredményességét hangsúlyozta, mondván „a szerbekre legjobb benyomást gyakorolta a komoly erőszak alkalmazása. Ők az erőszakhoz vannak szokva és eddig gyengének, tehetetlennek hittek minket.”²⁰⁶ Arra hivatkozva hogy „a terület a kommunizmustól példátlanul fertőzött, és az egész lakosság a partizánokat támogatja”, a tisztogatásokba január 15. és 20. között bevonták Óbecsét és környékét, valamint a Szenttamás, Temerin és Újvidék által közrezárt területet is. Ezzel egyidejűleg a bánáti német hatóságok is hajtóvadászatot indítottak az ottani partizánok ellen, és a két akciót a magyar és német hatóságok igyekeztek összehangolni.²⁰⁷

²⁰³ Uo., 141-152. Augusztus elejétől november végéig 99 halálos ítélet született a kommunista tevékenységért letartóztatottak ellen, és 71 főt végeztek ki. Szombathelyi adatai szerint az 1941. őszi kommunistaellenes nyomozások során 2367 főt tartóztattak le, december elejéig mintegy 600 fő ügyét vizsgálták ki, a vezérkar főnökének rögtönítélő bírósága elé 342 ügy került, ebből 116 főt ítélték el hűtlenségért, köztük 93 fő kapott halálos ítéletet és 64-et végeztek ki. Enyhébb esetekben a letartóztatottak ügyét átadták a szegedi, illetve a pécsi törvényszék öttagú különtanácsának. Lásd még: A. Sajti: Az újvidéki razzia elő- és utótörténete, 33.

²⁰⁴ A. Sajti: *Délvidék*, 152-154.

²⁰⁵ Uo., 155.

²⁰⁶ Pihurik: „Vagy ők vagy mink”, 114.

²⁰⁷ A. Sajti: *Délvidék*, 156.

Szándékosan félretájékoztatva a belügyminisztert, a honvédelmi minisztert és a vezérkari főnököt, Fekethalmy-Czeydner január 12-én a sajkási razzia addigi eredményeit összegezve azt állította, hogy a partizánok Újvidékre húzódtak. A kormány ennek tudatában döntött úgy, hogy a razziát ki kell terjeszteni a városra. Az újvidéki razziát végző karhatalmi alakulatok Grassy József vezérezredes vezetésével január 20-án éjjel körülvették a város, a telefon- és távíró-összeköttetés megszüntetésével elvágták a külvilágtól, és másnap megkezdődtek az igazoltatások. Az első nap mintegy 25-30 főt végeztek ki, amit Feketealmy-Czeydner és Grassy is kevesellt. Grassy a razziázó egységek számára világossá tette, hogy „itt nem igazoltatásról, hanem megtorlásról van szó”.²⁰⁸ A razziát végző katonáknak alkoholt osztottak és nagy zsákmánnyal kecsegtették őket.²⁰⁹ Dacára annak, hogy a vezérkari főnök már január 22-én táviratban utasította Feketealmy-Czeydner a civilek elleni atrocitások beszüntetésére, az ártatlan lakosság, köztük nők, aggok, gyermekek tömeges kivégzése másnap folytatódott. Aznap este Nagy Miklós polgármester – aki a város több vezetőjéhez hasonlóan csak utólag értesült az akció megindításáról – egy küldöttség élén felkereste Grassyt, és követelte a razzia beszüntetését. Grassy néhány órával később hirdetőben közölte a lakossággal, hogy a városban a tisztogatásokat beszüntetik, legalábbis az első újabb ellenségesnek tekintett megmozdulásig. Nem tagadta, hogy ártatlanok is áldozatul estek a razziának, de ezekért a katonaságot „kötelessége teljesítése közben megtámadó”, „felelőtlen és lázadó elemeket” hibáztatta.²¹⁰

Feketealmy január 24-én kiadott irányelveinek megfelelően a dél-bácskai „partizánvadász” akciót fokozatosan szüntették be. Így Újvidék után még Óbecsén és Szenttamason is razziáztak, de a partizángyanús személyeket ekkor már nem végezték ki, hanem javarészt internálták őket. A vezérkari főnök január 30-án adott parancsot a razziák befejezésére. A tömegmészárlásoknak a magyar hatóságok által készített kimutatások alapján összesen 3309, más adat szerint 3340 fő esett áldozatul. A meggyilkoltak döntő többsége szerb (2550 fő) és zsidó (743 fő) volt. A magyar adatokhoz képest a szerbiai történetírás valamivel több, közel 4 ezer áldozatot tart számon.²¹¹

Azt, hogy nem az ellenállás felszámolásáról, hanem etnikai tisztogatásról volt szó, az áldozatok etnikai összetétele világosan mutatja. Egy csendőr őrmester beszámolója szerint a parancsnoka így biztatta őket: „Fiúk, öljetek mindenkit, aki nem magyar, az mind ellenség.”²¹² Újvidéken, ahol a gyilkosságok kifejezetten egy antiszemita karhatalmi pogrom jellegét öltötték, a járőrök házról-házra haladva, szisztematikusan fésülték át a zsidó lakosság által lakott utcákat.²¹³ A csurogi razzia elkövetőinek vallomásai is alátámasztják, hogy csupán szerb és zsidó mivoltuk alapján ölték meg az áldozataikat, a kivégzettek zöme nem lehetett kommunista vagy partizán – utóbbiak kiválasztásához a razziák végrehajtói a parancsnokaiktól utasítást, szempontokat sem kaptak.²¹⁴

Ma már tudjuk, hogy a magyar politikai és katonai vezetés szándékosan „mértetezte túl” a dél-bácskai

²⁰⁸ Uo., 156-158.

²⁰⁹ Braham: *A népiirtás politikája*, 243.

²¹⁰ A. Sajti: *Délvidék*, 158-159.

²¹¹ Uo., 159-160. Az áldozatok számairól lásd még a 2. sz. lábjegyzetet.

²¹² Pihurik: *Magyarok és szerbek*, 92.

²¹³ Uo.

²¹⁴ Uó: „Vagy ők, vagy mi”, 123. Lásd még: Ungváry: *Vojvodina under Hungarian Rule*, 78.

razziákat.²¹⁵ Ebben az ellenállási mozgalom tényleges és potenciális tömegbázisának megsemmisítésére, megfélemlítésére irányuló belpolitikai célok mellett külpolitikai megfontolások is jelentős szerepet játszottak. A tisztogatások Joachim von Ribbentrop német külügyminiszternek és Wilhelm Keitel, a Wehrmacht főparancsnokságának budapesti látogatásaival álltak összefüggésben. Ribbentrop és Keitel azért érkeztek január folyamán a magyar fővárosba, hogy elérjék a kormánynál a magyar hadsereg fokozottabb bevetését a keleti fronton. A magyar vezetés arra a veszélyre hivatkozva igyekezett kitérni a német követelés teljesítése elől, hogy a Balkánon egyre erősödő fasiszta- és náciellenes közhangulat és ellenállási tevékenység a Bánáton keresztül Magyarországra is átcsap. A magyar vezetés ezt kívánta alátámasztani az által, hogy szándékosan eltúlozta a bácskai helyzetet, demonstrálva, hogy a magyar hadsereg az ország déli határain belül van szükség a rendteremtéshez.²¹⁶

Hangsúlyozni kell, hogy a valós partizánveszély tudatos felnagyításán alapuló tisztogatások a kormány tudtával és jóváhagyásával indultak meg, és a kormány azoknak kül- és belpolitikai szerepet szánt. Az akciót azonban a térségben ekkor ismét szinte kizárólagos hatalmi tényezővé váló hadsereg – a csendőrséggel karöltve – a kormány utasítása és beleegyezése nélkül szélesítette ki többeszres tömeggyilkossággá.²¹⁷ A „hideg napok” során elkövetett vérengzésekben ugyanúgy, mint korábban a katonai közigazgatás alatti etnikai atrocitásokban megkérdőjelezhetetlen a hadsereg szerepe, felelőssége. Az is kétségtelen ugyanakkor, hogy a magyar kormány politikája is hozzájárult ahhoz, hogy az események ilyen irányt vehettek.²¹⁸ Bizonyos szempontból a razziákra is érvényesnek tekinthető, ami Bayor Ferenc bírósági tárgyalásán a katonai közigazgatásra vonatkozóan elhangzott: a katonai uralom „csak arra volt jó, hogy olyan intézkedéseket is megtegyen, amelyeket a mi alkotmányos, törvényes államéletünkben nem lehetett megtenni.”²¹⁹

A kormány által kívánatosnak tartott kereteket a tisztogatások, különösen Újvidéken, jóval túllépték, és súlyos ellenhatást váltottak ki. Miközben tehát a helyszíni eseményeket irányító hadsereg igyekezett betölteni azt a funkciót, amelyet politikai céljai elérése érdekében a kormány rászabott, a túlkapások révén hátráltatta is ezeknek a céloknak a megvalósítását. Az akció mérlege kül- és belpolitikai szempontból egyaránt negatív volt. A kormánynak nem ezek révén, hanem az SS magyarországi toborzásának engedélyezésével sikerült végül mérsékelnie a keleti frontra küldendő magyar csapatok számát. Az ország egyébként is rendkívül kedvezőtlen külpolitikai helyzetét, megítélését viszont a tömeggyilkosságok tovább rontották. Nem kevésbé voltak jelentősek a razziák okozta belpolitikai károk. A kormánynak a polgári közigazgatás bevezetése óta a bácskai szerbekkel történő kiegyezés érdekében tett óvatos lépéseit a tömeggyilkosságok hatástalanították, és drasztikusan visszavetették az alighogy megindult konszolidációs folyamatot.²²⁰

A magyar politikai vezetés tehát bizonyos határok között nyíltan vagy hallgatólag támogatta, eltűrte az etnikai kisebbségekkel – zsidókkal és másokkal – szembeni túlkapásokat. A razziák eseményei is mutatják

²¹⁵ Az akció méreteit az is érzékelteti, hogy annak során mintegy 8000 katonát, csendőrt és határőrt vetettek be. Ungváry, Vojvodina under Hungarian Rule, 78.

²¹⁶ A. Sajti: *Délvidék*, 160-162.

²¹⁷ Bárdossy László miniszterelnök háború utáni népbírósi perében az 1942. januári dél-bácskai mészárlások képezték az egyik vádpontot. Ez alól végül felmentették, mert a népbírósi ügy találta, hogy Bárdossy nem adott utasítást az atrocitások elkövetésére, nem volt abban a helyzetben, hogy azokat megakadályozza, illetve miután a vérengzések kitódódtak, elrendelte azok kivizsgálását. Pritz Pál: *A Bárdossy-per*. Kossuth, Budapest, 2001, 62.

²¹⁸ A. Sajti: *Délvidék*, 32-33, 164.

²¹⁹ VL, F159. Újvidéki Ügyészség, Vegyes, szn/1944.

²²⁰ Uo., 164-165.

azonban, hogy nem számíthattak azonban a kormány jóváhagyására ezek a túlkapások akkor, amikor veszélyessé váltak olyan elsődlegessé váló érdekekre nézve, mint az országrész szétzilált társadalmi-gazdasági viszonyainak helyreállítása, a tarthatatlan mértékben feszültté váló etnikai kapcsolatok normalizálása, vagy az ország külpolitikai érdekei.

A súlyosan negatív kül- és belpolitikai reakciókat kiváltó tömeggyilkos razziák után ismét, és most már határozottan előtérbe kerültek a konszolidációs igények a visszacsatolt Délvidékre vonatkozóan. Ezzel állt összefüggésben az is, hogy bár mind a katonai, mind a politikai vezetést erősen foglalkoztatta az elképzelés, hogy a tisztogatások által teremtett helyzetet kihasználva a székely telepítésekhez hasonló, nagyobb arányú magyar telepítéseket hajtsanak végre a Sajkás-vidék etnikai arányainak „javítására”, annak megvalósítását végül nem tartották célszerűnek.²²¹ Az 1942 tavaszán hatalomra kerülő Kállay-kormány reálpolitikai szükségszerűségéből, de saját kisebbségpolitikai meggyőződéséből fakadóan is mérsékeltebb zsidó- és nemzetiségpolitikát vezetett be, ami a Délvidéken élő zsidók és szerbek helyzetét is a korábbiakhoz képest kiszámíthatóbbá tette. A magyar hatóságoknak a zsidókkal és szerbekkel szemben alkalmazott, addig sokszor nagyon hasonló bánásmódja ezzel egyidejűleg azonban jól érzékelhetően kettéágazott. Míg a szerbekkel kapcsolatos bánásmódban a békülékenységesztusai kiemelt szerephez jutottak, addig a zsidók államilag szankcionált diszkriminációja, ha mértéktartóbb formában is, de tovább folyt, és innentől kezdve egyre inkább az etnikai elnyomás fő csapásirányát jelentette.²²² Ennek a különbségtételnek csak egy, bár igen jellemző példája volt, hogy miután a korszakban egyedülálló módon megindult a dél-bácskai razziák főbűnöseinek felelősségre vonása és az áldozatok hozzátartozóinak kárpótlása, zsidók akkor sem kaptak kárpótlást, ha igényjogosultnak számítottak.²²³

A következő fejezetek ezeket a jelenségeket, folyamatokat mutatják be a diszkrimináció és üldöztetés különböző területein.

²²¹ Uo., 164. A razziákhoz kapcsolódó sajkás-vidéki telepítési elképzelésekkel a VII. fejezet foglalkozik részletesebben.

²²² Erről és a Kállay-kormány délvidéki etnikai politikájáról bővebben lásd: A. Sajti: *Délvidék*, 169-216.

²²³ A. Sajti: *Délvidék*, 188.

IV. „ŐRSÉGVÁLTÁS” A KÖZALKALMAZOTTI RÉTEGBEN ÉS A SZAKÉRTelmiSÉGI PÁLYÁKON

Közalkalmazottak

A visszacsatolt Délvidék zsidó lakosságának egyes csoportjait egyértelműen durvább diszkrimináció sújtotta, mint anyaországi sorstársaikat, és durvább, mint amit a magyarországi antiszemita törvények és rendeletek általánosságban előírtak. Ez történt a délvidéki zsidó közalkalmazottak esetében is.

A hatályos jogkorlátozó-jogfosztó rendelkezések által a közalkalmazotti karban előirányzott „őrségváltás” a trianoni országrészen egyfajta fokozatosság mentén zajlott. A második zsidótörvény megtiltotta ugyan a zsidók felvételét az állami, törvényhatósági állásokba, a törvény megjelenésekor már alkalmazotti viszonyban állók elbocsájtását azonban nem írta elő. Ezt csak később, Magyarország német megszállása után rendelte el a náci-kollaboráns Sztójay-kormány, így a trianoni határokon belül a zsidó közalkalmazottak jelentős része 1944 tavaszáig megtarthatta állását.²²⁴ Kivételt képeztek az állami, városi, községi vagy (nem izraelita) egyházi iskolák zsidó tanárai, tanítói: az ő kényszernyugdíjazásukat a második zsidótörvény kötelezővé tette, de ennek végrehajtására viszonylag hosszú, 1943. január 1-ig terjedő határidőt adott.

A Délvidéken ezzel szemben a zsidó közalkalmazottaknak a visszafoglalást követően rövid időn belül, többnyire még a katonai közigazgatás idején felmondtak. Megjegyzendő, hogy a zsidók eltávolítása azoknak a széles körű, etnikai alapú személycseréknek a részeként történt, amelyek során a délvidéki állami, törvényhatósági, községi hivatalok, intézmények személyi állományát a visszacsatolás után gyors ütemben „visszamágyarosították”. Ez a politika nem a zsidókra fókuszált, mivel csakúgy, mint az anyaországban, az újonnan visszacsatolt országrészen is viszonylag kis létszámban voltak zsidók ezekben az állásokban.²²⁵ A délvidéki közalkalmazotti karban levezényelt „őrségváltás” mindenekelőtt az annak zömét kitevő délszláv, köztük is főleg a szerb hivatalnokok, tisztviselők, pedagógusok és egyéb alkalmazottak lecserélését célozta. Utóbbiak jelentős része már a terület visszafoglalásakor elmenekült. A helyükön maradtakat az új magyar hatóságok szigorú nemzetiségi vizsgálatnak vetették alá, amelynek eredményeként a többségüket nemzeti szempontból megbízhatatlannak nyilvánították és elbocsájtották. Pozícióikat részben helyi, részben a trianoni országrészből érkező magyarok vették át.²²⁶

Bár tehát a délvidéki közalkalmazottak között végbement elbocsájtások összességében viszonylag kevés zsidót sújtottak, az érintettek hátrányosabb helyzetben voltak, mint azok a zsidók, akik az anyaországban töltöttek be állami, városi állásokat. Az újonnan visszacsatolt országrészen ugyanis a közhivatalok és közintézmények személyzetének revíziója lényegében *tabula rasát* jelentett a korábbi állapotokhoz képest, ami azt eredményezte, hogy nem csak újonnan nem vettek fel zsidókat ilyen állásokba, hanem a visszafoglaláskor már alkalmazásban állókat sem vették át. Ebben a tekintetben pedig a zsidók kilátásai a szerbekénél is rosszabbak voltak, mivel

²²⁴

1.210/1944. ME. sz. rendelet a zsidók közszolgálatának és közmegbízatásainak, továbbá ügyvédi működésének megszüntetéséről (1944. márc. 31.). *Magyarországi Rendeletek Tára, 1944.* Belügyminisztérium, Budapest, 1944, 257-260.

²²⁵ Erre vonatkozó pontos adataink nincsenek, de a részadatokat ezt támasztják alá. Igen kevés zsidó szerzett például tanítói diplomát a Délvidéken a két világháború között. A térségben egyedül Versecen, Zomborban és Újvidéken működött államnyelvű tanítóképző, utóbbi csak lányok számára. A magyarok főleg a zomborit látogatták, amelyben 1920-1931 között összesen 1770-en kaptak oklevelet, köztük csupán 127 magyar és 3 zsidó. Csuka J.: *A délvidéki magyarság*, 62.

²²⁶ A. Sajti: A magyar állam berendezkedése a Délvidéken, 1941-1944. *Limes*, 23 évf. 2. sz. (2009) 63-82, kül. 65-69.

utóbbiaknak volt némi esélyük arra, ha mégoly kevés is, hogy megőrizték az állásukat.

A forrásokból nem derül ki, hogy pontosan hány délvidéki zsidó közalkalmazott vesztette el az állását az országrész visszacsatolását követően. A rendelkezésünkre álló, elsősorban zsidó pedagógusokra vonatkozó példák azonban jól jellemzik a helyzetet. Tudjuk, hogy a Szabadkai Városi Zeneiskola kilenc tanára közül öt volt zsidó származású, és a katonai közigazgatás idején mindannyiuknak felmondtak.²²⁷ Zomborban két zsidó tanítót kényszernyugdíjaztak, Zentán egy zsidó tanítónőt, a zentai járási katonai parancsnokság pedig egy további zsidó tanítót.²²⁸ Többnyire olyan magyar érzelmű zsidó pedagógusokról volt szó, akik évtizedek óta a pályán voltak, élvezték diákjaik, kollégáik nagyrabecsülését, és a városi, járási katonai parancsnokok még azokra sem voltak tekintettel, akik még az első világháború előtt, a magyar állam alkalmazásában kezdték meg a pályafutásukat.

A délvidéki katonai hatóságok a zsidó közalkalmazottak, köztük a pedagógusok elbocsajtását szigorú értelemben nem a visszacsatolt országrészben hivatalosan ekkor még be sem vezetett második zsidótörvény alapján végezték, hanem zsidó származásuk miatt gyakorlatilag automatikusan feltételezett „megbízhatatlanságuk” okán. Utóbbi körülmény az egzisztenciális helyzetüket az anyaországi társaikhoz képest még tovább rontotta. Azok az anyaországi zsidó tanítók, tanárok, akiket a második zsidótörvény miatt kényszernyugdíjaztak, általában megkapták a hatályos jogszabályok értelmében nekik járó nyugellátást. A Délvidéken azonban a magyar bevonulás után – legtöbbször rosszindulatú bemondás alapján, illetve pusztán zsidó mivoltuk miatt – számos sorstársukhoz hasonlóan több zsidó pedagógus rendőrségi nyilvántartó lapjára is feljegyezték, hogy az illető „szerbbarát”, „magyarelles”. Ez a nyugdíjjogosultságuk elvesztését vonta maga után, így jövedelem nélkül maradtak. A kultuszminiszter csak 1943 őszén rendelte el a nyugellátásokra vonatkozó igazolási eljárások tényleges lefolytatását, aminek köszönhetően több délvidéki zsidó pedagógusnak is utóbb sikerült bizonyítania nemzeti megbízhatóságát, és bár állásukat nem, nyugdíjjogosultságukat visszakapták.²²⁹

A délvidéki köztisztviselői, közalkalmazotti réteg „visszamágyarosítása” a katonai közigazgatás idején rendkívül gyorsan és általában hatékonyan zajlott le. A délszlávok tömeges elmenekülése, elbocsajtása miatt azonban egyes magasabb képzettséget igénylő, szakértelmiségi foglalkozásokban átmeneti szakemberhiány lépett fel, amit nem mindig tudtak zökkenőmentesen pótolni nem zsidó magyarokkal. Ez volt az oka annak, hogy a zsidók közalkalmazásával kapcsolatos politika általános radikalizmusa ellenére is a hatóságok e téren időnként engedményekre kényszerültek. Egyik példa erre az iskolaügy. A Délvidék iskolahálózatának újjászervezését, a magyar nyelvű és nemzeti szellemű oktatás dominanciájának helyreállítását az új magyar hatóságok kiemelt fontosságú feladatnak tekintették. Az országrész visszafoglalásakor a délszláv pedagógusok egy része szintén eltávozott, a helyükön maradtak zömét pedig nemzeti megbízhatatlanságukra hivatkozva elbocsajtották. A megüresedett állások betöltését a jugoszláv időszakban durván megcsappant helyi magyar pedagógusi karral nem lehetett megoldani, ezért a visszafoglalás utáni első tanév kezdete előtt, 1941 augusztusában mintegy 1300 tanárt és tanítót hoztak a trianoni országrészből a délvidéki iskolákba.²³⁰ Az anyaországból érkezett jelentős létszámú utánpótlás ellenére is azonban több helyen átmeneti pedagógushiánnyal küzdöttek. Mivel az oktatás

²²⁷ TLSz, F60. PM, P. II. 1980/1943.

²²⁸ VL, F151. Újvidéki II. fokú Tanügyigazgatási Kirendeltség, 111/1941-42, 3635/1943-44, 3635/1943-44, 3922/1943-44 és F152. Újvidéki Főtanügyigazgatási Kirendeltség, 134/1941, 138/1941.

²²⁹ VL, F151. Újvidéki II. fokú Tanügyigazgatási Kirendeltség, 3635/1943-44, 3922/1943-44.

²³⁰ A. Sajti: A magyar állam berendezkedése, 69-71.

folyamatosságának fenntartása érdekében nagy szükség volt magyarul tudó, képzett és kétségtelenül magyar elkötelezettségű tanítókra, tanárookra, ezért kivételes esetekben meghagytak az állásukban olyan zsidó pedagógusokat, akiket nem tudtak helyettesíteni, de megfelelték ezeknek a kritériumoknak. A Szabadkai Városi Zeneiskolából kényszernyugdíjazott zsidó tanárok egyikét például a katonai hatóságok utóbb kénytelenek voltak visszatartani. Később a város polgármestere maga fellebbezett a meghagyása érdekében a kultuszminiszternél, ráadásul sikerrel, amihez hasonló még a trianoni országrészen is ritkán fordult elő, holott nem egy iskolaigazgató és polgármester igyekezett elérni zsidó tanerőik meghagyását, mert pótlásuk súlyos nehézségekbe ütközött.²³¹

Az oktatás területén kívül is előfordult, hogy a hatóságok szükség esetén megtűrték zsidó szakembereket olyan fontos közalkalmazotti pozíciókban, ahol nem lehetett őket keresztény magyarokra cserélni. Így például zsidó gyermekszakorvost neveztek ki a Szabadkai Állami Gyermekmenhely megüresedett igazgató főorvosi tisztségére,²³² Petróc községben pedig zsidó községi állatorvos működött.²³³

Tény azonban, hogy ezek egyedi, kivételes esetek voltak. Elterjedt gyakorlatról azért sem beszélhetünk, mert a számszerűleg eleve kevés délvidéki zsidó közalkalmazott meghagyására széles körű szükség nem jelentkezett, de azért sem, mert a hatóságok ilyesmire nem mutattak hajlandóságot sem. Az állami, városi hivatalok, intézmények személyzetében a zsidók pótlása azért sem okozott hosszabb távon jelentősebb problémát, mert a kiszámítható jövedelmet, létbiztonságot, nyugdíjat és társadalmi státuszt biztosító közalkalmazotti, köztisztviselői állások a keresztény magyarok körében igen népszerűek voltak. Ezek a foglalkozások a jugoszláv érában a magyarok előtt el voltak zárva. A visszacsatolást követően azonban ismét elérhetőkké váltak, és jelentős vonzerőt gyakoroltak a helyi, nemkülönben a trianoni országrészből érkező magyarokra – sokkal inkább, mint a szabadfoglalkozású szakmák vagy a különféle vállalkozási lehetőségek. A zsidó közalkalmazottak kényszerű meghagyását a hatóságok átmeneti állapotnak tekintették, és amint lehetőség nyílt rá, őket is eltávolították az állásaikból.²³⁴

Orvosok és gyógyszerészek

Míg a visszafoglalt Délvidék közalkalmazotti karának „visszamagyarosítása” során végrehajtott etnikai alapú elbocsátások az anyaországi gyakorlatnál szigorúbban bár, de viszonylag kevés zsidót sújtottak, foglalkozásszerkezetéből fakadóan az országrész zsidóságát a szabadfoglalkozású (azaz nem hivatali, közalkalmazotti) szakértelmiségi pályákon alkalmazott antiszemita diszkrimináció jóval szélesebb körben érintette. A trianoni országrészhez hasonlóan a Délvidéken is az egyes szakértelmiségi csoportokon belül

²³¹ TLSz, F60. PM, P. II. 1980/1943.

²³² TLSz, F60. PM, Rendezetlen anyagból. “Déli hadsereg katonai közigazgatási csoport parancsnokság 1941” c. dosszié, II. ics. 616/1941 kat. közig.

²³³ ÚVTL, F257. Újvidéki járás, 3846/1942.

²³⁴ Erre enged következtetni, hogy 1944 tavaszán, a Sztójay-kormány által kiadott, a zsidó közalkalmazottak általános elbocsátását kötelezővé tevő rendelet megjelenésekor Szabadkán a városi tisztviselők, alkalmazottak között ekkor már egy zsidó sem volt (MNL OL, K150. BM Ált., IV, 32. t. 3573. cs. 67850/1944). A feltárt forrásokból nem derül ki, hogy az állami gyermekmenhely zsidó igazgató főorvosának alkalmazását mikor, milyen körülmények között szüntették meg. A városi zeneiskola zsidó zongoratanárnőjéről is csak annyit tudni, hogy az iskola 1941/42-es és 1942/43-as tanévi értesítőjében még szerepel, az 1943/44-esben viszont már nem (*Szabadka szabad királyi thj. város zeneiskolájának értesítője az 1941/42-1943/44. tanévekről*. Közzéteszi: Szemlér István. Szabadka, Globus-Papp, 1942-1944).

kiemelkedő volt a zsidók aránya. Az ellenük irányuló jogfosztás radikalizmusa ezúttal is nagyban függött attól, hogy milyen mértékben voltak „nélkülözhetőek” vagy keresztény magyarokkal pótolhatóak az adott területen.

Az egyes szakmák közül a zsidó orvosok korlátozásánál jártak el a legkörütekintőbben. A visszafoglalt országrészben berendezkedő új magyar hatóságoknak ugyanis nemcsak bizonytalan közegészségügyi helyzettel és nyomasztó orvoshiánnyal, hanem az orvosi kar magyar szempontból rendkívül kedvezőtlen etnikai megoszlásával is szembe kellett nézniük. Szabadkán például a bevonulás előtt 99 orvos praktizált. Döntő többségük zsidó (38) és szerb (22 fő), illetve más nemzetiségi származású volt, és csak 17 volt nem zsidó magyar. Jelentős részük a jugoszláv hadsereg mozgósításakor bevonult, és csak lassan érkeztek vissza. A délszláv orvosok egy részének visszatérésére a városvezetés nem is számított. A nyolc városi orvostól (zsidó nem volt köztük) politikai okokból vagy származása miatt négy „alkalmatlannak” bizonyult. Keresztény magyar szakemberekkel történő pótlásuk nem ment zökkenő nélkül.²³⁵

Szabadka példája az egész térség állapotait tükrözte. A visszacsatolt Bácskában az orvosok egyharmada volt zsidó, míg a keresztény magyarok a szakmai kar egyötödét sem tették ki.²³⁶ Újvidéken, ahol a magyar lakosság aránya eleve jóval alacsonyabb volt, mint az észak-bácskai és a Tisza-menti településeken, 120 orvos közül mindössze öt volt keresztény magyar.²³⁷ Ilyen körülmények között hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a zsidó orvosok működésének szigorú korlátozása gyakorlatilag megbénította volna az országrész egészségügyi ellátását. Nem tekinthető ezért váratlannak, hogy a kormány úgy rendelkezett, hogy a délvidéki orvosi kamarai tagfelvételeknél a második zsidótörvény előírásai – amelyek a testületben 6%-ban maximálták a zsidó tagok arányát – nem alkalmazandók.²³⁸

Fontos megjegyezni, hogy a szakmai karnak országosan közel 40%-át kitevő zsidó orvosok ellen irányuló korlátozások bevezetésénél a betegellátás működőképességének szempontjai kezdettől fogva érvényesültek már az anyaországban is. A kamarákban 20%-os „zsidókvótát” felállító első, majd ezt 6%-ra csökkentő második zsidótörvény a zsidó orvosok szerzett jogait nem érintette. Arányukat nem a kamarából történő kizárással, hanem az új zsidó tagok felvételének korlátozása révén, fokozatosan kívánták redukálni.²³⁹ Ezek a megszorítások elsősorban nem a már régóta praktizáló, szakmai tekintéllyel és bejáratott páciensi körrel rendelkező orvosokat sújtották, hanem a friss diplomásokat, akik kamarai tagsághoz már gyakorlatilag nem juthattak, ennek híján pedig magánpraxist nem folytathattak. Kovács M. Mária kutatásaiból tudjuk, hogy a szakértelmiségen belül az orvosi volt az a szakma, ahol a radikális zsidóellenesség a legkorábban jelentkezett és a legkíméletlenebb formában teljesedett ki. A fajvédő, antiszemita szakmai szervezet, a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete (MONE) a szintén egyre szélsőségesebb álláspontra helyezkedő orvosi kamarákkal vállvetve

²³⁵ TlSz, F60. PM, „F 60 sgt. 1941 – Rendezetlen anyagból. „Bizalmas iratok 401-900 (hiányos)” d. 14/sgt.1941. Az említetteken kívül 13 bunyevác, öt horvát, két bosnyák és két orosz orvos működött praktizált Szabadkán. A fentiekhez hasonló volt a helyzet Magyarokán is, ahol bár a három városi orvos – egy német és két keresztény magyar – nemzeti szempontból megfelelt, a hat magánorvos közül négy volt zsidó volt, egy szerb és csak egy keresztény magyar. TLZe, F096.6. Magyarokánisa város katonai közigazgatása, 199/1941.

²³⁶ *Felsőházi Napló*, 1939-1944. II. 383. (1941. dec. 17.).

²³⁷ A délvidéki magyarság legégetőbb kérdéseit sürgősen meg kell oldani. Dr. Deák Leó és Dr. Nagy Iván előadása Szegeden. *Újvidéki Reggeli Újság*, XXII. évf. 154. sz. (1941. jún. 26.) 3.

²³⁸ 5.590/1941. ME. sz. rendelet a visszafoglalt délvidéki területen az orvosi kamarai tagság kérdésének és egyes közegészségügyi kérdéseknek rendezése tárgyában (1941. aug. 12.) *Magyarországi Rendeletek Tára, 1941*. Belügyminisztérium, Budapest, 1942, 2028-2033.

²³⁹ A első és második zsidótörvényen kívül két további törvény és 17 rendelet diszkriminálta a zsidó orvosokat. Karsai: A magyarországi zsidótörvények, 1291.

követelte – gyakran a közegészségügyi racionalitásokat is figyelmen kívül hagyva – a zsidó orvosok szigorúbb korlátozását.²⁴⁰

A visszacsatolt országrészekben az egészségügyi ellátás színvonala jóval alatta maradt a trianoni területekének, ami arra készítette a kormányzatot, hogy a zsidó orvosok korlátozásánál ezekre az országrészekre vonatkozóan még átgondoltabban járjon el. Már a Felvidék esetében azzal szembesültek a döntéshozók, hogy csaknem kétszer annyi lakosra jutott egy orvos, mint az anyaországban. Az orvoshiány mellett a felvidéki orvosi karban a zsidó orvosok magas, ugyanakkor a nem zsidó magyar orvosok rendkívül alacsony száma miatt vállalhatatlan közegészségügyi helyzetet teremtett volna, ha a zsidókat csak erősen korlátozott számban veszik fel az újonnan felállított érsekújvári és kassai kamarákba. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter – a MONE agresszív követelésével szemben a betegellátás érdekeit tartva szem előtt – lehetővé tette a zsidó orvosok reális, 47%-ban, illetve 41%-ban történő bejutását a térség kamaráiba. Azokat pedig, akik még e keretek között sem fértek be a felvidéki kamarákba, a miniszter bejegyzésre ajánlotta a trianoni országrész más városaiban. Észak-Erdélyben az orvos-beteg arány még rosszabb, a szakemberhiány még súlyosabb, a nem zsidó magyar orvosok aránya pedig még alacsonyabb volt, mint a Felvidéken. Így a visszacsatolást követően létrehozott kolozsvári kamara esetében is a fentiekhez hasonló szempontok érvényesültek az erdélyi zsidó orvosok felvételénél.²⁴¹ Ezek a korábbi tapasztalatok egyértelműen irányadóak voltak a Délvidék esetében is.

Kezdetben felmerült, hogy a Felvidékhez és Észak-Erdélyhez hasonlóan a visszafoglalt Délvidéken is különálló kamarát hozzanak létre Újvidéken, amelyhez teljes Bács-Bodrog vármegye, továbbá Újvidéken kívül Baja, Szabadka és Zombor törvényhatósági jogú városok tartoztak volna.²⁴² Ez az elképzelés ahhoz az általános törekvéshez kapcsolódott, hogy Újvidék a visszacsatolást követően meg tudja őrizni azt a jelentőségét, amelyet a revízió előtt a jugoszláv Duna-bánság adminisztratív és gazdasági központjaként betöltött. Ehhez mindenekelőtt ki kellett egyensúlyozni azokat a negatív hatásokat, amelyeket az impériumváltás a város életére gyakorolt. Határvárossá válása miatt Újvidék ipari-kereskedelmi élete jelentős visszaesést szenvedett, ezért sokat veszített a korábbi gazdasági súlyából, és a közintézményeit is újjá kellett szervezni. Lakossága a kiutasítások és elmenekülések következtében átmenetileg lecsökkent. A visszacsatolt országrész városai között ráadásul itt volt a legalacsonyabb a magyarok aránya, ezzel együtt a magyarok jelenléte, befolyása egyes fontosabb ágazatokban és szakmákban is itt volt a legkisebb. Mindezek miatt a kormányzat arra törekedett, hogy minél több közhivatal, közintézményt, testületet telepítsenek Újvidékre, hogy ezáltal is fennmaradjon a város regionális központi szerepe, és ott tartsák a helyi magyarságot.

Az újvidéki kamaralapításra azonban végül mégsem került sor. A Bácska a szegedi orvosi kamara körzetéhez, a Baranyai-háromszög, a Muravidék és a Muraköz pedig a visszacsatolással kialakult új közigazgatási határokat követve a pécsi és a szombathelyi orvosi kamarákhoz került.²⁴³ A kamarai felvételi

²⁴⁰ Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Helikon, Budapest, 2001, 151-162.

²⁴¹ Uo., 155-162.

²⁴² 970/1941. BM. sz. rendelet az orvosi kamarák számának, székhelyének és működési területének megállapítása tárgyában (1941. aug. 14.), ill. 980/1941. BM. sz. rendelet a visszafoglalt délvidéki területen az orvosi kamarai tagok felvételének szabályozásáról (1941. aug. 14.) *Magyarországi Rendeletek Tára, 1941*. Belügyminisztérium, Budapest, 1942, 2195-2197 és 2146-2157.

²⁴³ A visszafoglaláskor már létezett Újvidéken orvosi kamara, de ennek működését azonnal beszüntették, és később már nem is szervezték újjá. Az orvosi kamarák számát, székhelyét és működési területét végül az 1000/1941. BM. sz. rendelet állapította meg (1941. nov. 22.). *Magyarországi Rendeletek Tára, 1941*. Belügyminisztérium, Budapest, 1942, 3929-3932.

jelentkezések elbírálására Újvidéken és Csáktornyán egy-egy felvételi bizottságot állítottak fel helyi „megbízható magyarokból”.²⁴⁴

A szegedi kamara antiszemita elnöke, vitéz dr. Meskó Zoltán felsőházi képviselő megkönnyebbülését fejezte ki, hogy az újvidéki kamaraalapítás ötletét elvetették. Rámutatott, hogy a Bácskában 106, „többségében szélsőséges volksbundista” német, 170 zsidó és 190 délszláv orvossal „szemben” csupán 106 magyar praktizált, így aztán „el [lehet] képzelni, hogy ilyen heterogén összeállítás mellett mi lett volna abból az orvosi kamarából”.²⁴⁵ Az egészségügyi kormányzat, amikor lemondott arról, hogy a visszacsatolt részeket, elsősorban a Bácskát önálló kamarai körzetként szervezze meg, bizonyára figyelembe vette a tervezett újvidéki kamara „nemkívánatos” etnikai összetételét. A döntésben azonban valószínűleg nagyobb súllyal estek latba azok a kihívások, amiket az országrész egészségügyi rendszerének újjáépítése jelentett, és amikkel egy nagyobb tapasztalattal és stabil szervezettel bíró szakmai testület jobb eséllyel boldogulhatott.²⁴⁶ Az „aranykalászos” Bácska előnyös gazdasági adottságai ugyanis távolról sem mutatkoztak meg a lakosság szociális és közegészségi állapotában. A térség az ország legjobban termő vidékei közé tartozott. A jugoszláv földbirtokreform azonban azon túl, hogy felszámolta az itt korábban jelentős nagybirtokot és konzerválta a kisbirtokos réteget, a 80%-ban földműveléssel foglalkozó helyi lakosság körében – különösen a magyar lakosság között, akiket a földosztásból eleve kizárt – jelentős agrárproletariátust is fenntartott, amely életkörülményeit tekintve kifejezetten elesett volt. A két világháború közötti jugoszláv állam a közegészségügyi kérdéseket elhanyagolta, a fertőző népbetegségek, a tuberkolózis, a trachoma, a malária arattak. Különösen a Tisza-menti magyarság közegészségügyi állapotát lényegesen befolyásolta az erre a vidékre jellemző kiterjedt tanyarendszer is: a tanyák elszigeteltsége, nehéz megközelíthetősége az egészségügyi ellátást rendkívül megnehezítette, a viszonyok helyenként kifejezetten aggasztóak voltak.²⁴⁷

A visszacsatolt országterületen összesen csak négy közkórház működött: Szabadkán, Zomborban, Újvidéken és Muraszombaton. Ezek befogadóképessége, felszereltsége és szakemberekkel való ellátottsága elégtelen volt. A helyzetet tovább rontotta, hogy a távozó szerb személyzet a műszerek, berendezés, gyógyszerek egy részét elvitte. Habár a szakemberhiány a Délvidéken nem volt annyira súlyos, mint Észak-Erdélyben, az egy orvosra jutó lakossági arány a Felvidék színvonalát nem érte el, az anyaországit pedig meg sem közelítette. A hatóságok elsősorban a községi, városi és a közkórházi orvosi karban beállt hiányok megszüntetésére koncentráltak. Jelentkezők hiányában azonban még a közkórházak személyzetét sem lehetett kielégítően pótolni. Utóbbinál a vezető orvosi pozíciók beöltésére helyezték a hangsúlyt, az alorvosi és segédorvosi állásokat viszont már nem tudták betölteni, ami miatt hosszabb távon fennakadások voltak várhatók. A térség magánorvosokkal való ellátottsága eleve kedvezőtlen volt, a hatósági és intézményi állások betöltése pedig további orvosokat vont el a magánpraxistól, elsősorban az amúgy is kisszámú keresztény magyar szakembergárdából.²⁴⁸

A délvidéki zsidó orvosok működésének korlátozásánál ezeket a szempontokat nem lehetett figyelmen

²⁴⁴ MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 167. t. 1941 – 20843.

²⁴⁵ *Felsőházi Napló, 1939-1944. II.* 383. (1941. dec. 17.).

²⁴⁶ A belügyminiszter egy 1941. november 23-i, kézzel írt megjegyzése szerint erre az elhatározásra „olyan célszerűségi szempontok vezettek rá, amelyek nem teszik kívánatossá, hogy a visszacsatolt délvidéki területnek ezen a részén új orvosi kamara működjék.” (MNL OL, K150. BM Ált., I – 1941 – 13. t. – 982).

²⁴⁷ Dr. Vlimon Gyula és dr. Dunszt Ferenc: A Bácska közegészségügyi viszonyai. *Népegészségügy*, 25. sz. (1944) 586-591.

²⁴⁸ MNL OL, K148. BM Eln., 1941 – 23. t. – 5650.

kívül hagyni. Mindezek ellenére, valamint dacára a zsidók kamarai felvételét érintő megszorításokat pontosan ezen okok miatt hatályon kívül helyező kormánydöntésnek, a szegedi kamara első lépésben 593 bácskai orvos közül csak 381-et vett fel, akik közül 106 volt keresztény magyar, 101 szerb, 100 német és mindössze 41 zsidó.²⁴⁹ A zsidó orvosok mintegy háromnegyede – holott az előírt nemzethűségi igazolásokat a jelentkezők mindegyike megszerezte – nem jutott kamarai tagsághoz.²⁵⁰

A zsidók tömeges elutasítását magyarázza az a szélsőségesen antiszemita légkör, ami a többihez hasonlóan a Meskó-féle szegedi kamarában is uralkodott. A testületben állandósultak a zsidó tagok kizárására irányuló törekvések, a választmány egymás után küldte a belügyminiszterhez a zsidó orvosok újabb korlátozását sürgető felterjesztéseket és hozta saját hatáskörben a kamara területén működő zsidó orvosokat tovább akadályozó, sok esetben a közegészségügyi realitásoktól elrugaskodó döntéseket. A kamara körzetében még a városokban is gondot okozott a közkórházak posztjainak betöltése, holott a nagyobb települések általában jobban el voltak látva orvosokkal, mint a falvak. Ennek ellenére a kamara 1939 őszén megtiltotta például a hódmezővásárhelyi közkórháznak – amely akkor már hónapok óta képtelen volt két megüresedett orvosi állást betölteni, mert nem zsidók nem jelentkeztek, zsidókat viszont közalkalmazásba nem vehettek fel – a zsidó gyakorló orvosok foglalkoztatását is, ami a nehézségeket tovább súlyosbította.²⁵¹ Szegeden szintén problémát jelentett a városi és intézményi orvosi állások betöltése.²⁵² Ez azonban nem tartotta vissza a kamarát attól, hogy bepanaszolja a polgármestert a főispánnál és a belügyminiszternél, amiért az két elbocsájtott zsidó kórházi főorvost állásukban időlegesen visszatartott.²⁵³ Meskó a Felsőházban ismételten követelte az egyetemi orvosi kari felvételeknél a második zsidótörvény által megszabott 6%-os *numerus clausus* helyett a *numerus nullus* bevezetését, holott saját értékelése szerint is annyira lecsökkent országszerte az orvostanhallgatók száma, hogy az katasztrofálisnak tűnt a szakmai utánpótlás szempontjából.²⁵⁴

A szegedi kamara volt az, amely elsőként, már 1941 októberében sürgette a kormányt, hogy tiltsa meg a zsidó orvosok számára, hogy nem zsidó betegeket kezelhessenek. Követelését alátámasztandó rámutatott arra az egyébként kétségtelen tényre, hogy ez a kérdés akkora már Európa-szerte – legalábbis a náci megszállás vagy kollaboráns kormányzat alatt álló országokban – kevés kivétellel mindenütt „rendeztetett”.²⁵⁵ Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter azonban tisztában volt azzal, hogy ez a lépés katasztrofális hatással lenne az ország egészségügyi ellátására. A miniszternek a szegedi kamara feliratára a miniszterelnökhöz írt véleményéből az is kiderül, hogy a korlátozás bevezetése ellen az egyik fő érvet a visszacsatolt területeken uralkodó rendkívül rossz

²⁴⁹ Kivonat a Szegedi Kerületi Kamara 1942. január 31-én tartott választmányi ülés jegyzőkönyvéből. *Országos Orvoskamarai Közlöny*, 6. évf. 2. sz. (1942. febr. 15.) 88.

²⁵⁰ A Szegedi Orvosi Kamara felterjesztése a belügyminiszterhez az újvidéki felvételi bizottság által elutasított, de fellebbezés folytán gyakorlatot folytató orvosok tagdíjváltása tárgyában. *Országos Orvoskamarai Közlöny*, 6. évf. 12. sz. (1942. dec. 15.) 510.

²⁵¹ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Hódmezővásárhelyi Levéltár (a továbbiakban: MNL CsML HL), IV. B. 1406. a. PM Eln., 56/1940 – 845/1940.

²⁵² Fülöp András: *A zsidótörvények hatása Szegeden (1938-1944)* Szakdolgozat, Szegedi Tudományegyetem, 2004, 45-46.

²⁵³ Kivonat a Szegedi Kerületi Orvosi Kamara választmánya 1941. február 1-jén tartott ülésének jegyzőkönyvéből. *Országos Orvoskamarai Közlöny*, 5. évf. 2. sz. (1941. febr. 15.) 65.

²⁵⁴ *Felsőházi Napló, 1939-1944. II.* (1942. júl. 14. és 1942. dec. 15.).

²⁵⁵ A Szegedi Orvosi Kamara javaslata a zsidó orvosok gyakorlatának szabályozása tárgyában. *Országos Orvoskamarai Közlöny*, 6. évf. 3. sz. (1942. márc. 16.) 121-122. Ez az elképzelés az orvostársadalom radikális antiszemita köreiből rendkívül elterjedt volt. A szegedi kamara feliratát az Országos Orvosi Kamara a székesfehérvári és kolozsvári kamarák egyetértő átiratával együtt továbbította a miniszterelnöknek azzal a megjegyzéssel, hogy az országos MONE már a szegedi kamara határozatát megelőzően is hasonló szellemben foglalt állást. A szegedi javaslattal körülbelül egy időben a hódmezővásárhelyi MONE is kezdeményezte ugyanezt, és büszke volt rá – mint látható, alaptalanul –, hogy az országban elsőként állt elő ezzel az ötlettel. (MNL OL, K150. BM Ált., I – 13. t. – 259/1943).

közegészségügyi ellátási helyzetet szolgáltatta. A miniszter rámutatott arra, hogy a visszacsatolt országrészekben a keresztény magyar orvosok hiánya, a második zsidótörvény zsidó orvosokat érintő korlátozásai, a honvédségnek a háborús viszonyok között előállt fokozott orvosszükséglete több más tényező mellett országszerte, de főleg vidéken akut orvoshiányhoz vezetett, ami miatt hatósági és közkórházi orvosi állásokba is egyre gyakrabban kellett magánorvosokat alkalmazni. A kamara javaslata ezen a helyzeten csak rontott volna.²⁵⁶ A magyar kormány ilyen radikális intézkedést egészen a német megszállásig nem akart, nem mert hozni. Csak 1944 júniusában lépett hatályba olyan rendelkezés, ami kimondta, hogy zsidó orvos csak zsidó pácienszt kezelhet.²⁵⁷

Mindennek fényében ugyanakkor az sem meglepő, hogy a szegedi kamara részéről a bácskai zsidó orvosok nem számíthattak kedvező fogadtatásra. Hasonló hozzáállás jellemezte a bácskai orvosok jelentkezéseit – a kamara felügyelete mellett – közvetlenül elbíráló újvidéki felvételi bizottságot is, amelynek tagjai a már korábban említett, a visszacsatolás előtt alakult antiszemita szakmai szervezet, a Keresztény Magyar Orvosszövetség (KMOSz) tagjai közül kerültek ki. Az impériumváltás után – az újonnan visszacsatolt ország rész közegészségügyi állapotainak és orvosszakmai viszonyainak bizonytalanságait minden bizonnyal figyelembe véve –, 1941 májusában a szövetség tagjai a délvidéki városi katonai parancsnokoknak eljuttatott kérelmükben egyelőre még nem kérték a zsidó és szerb pályatársaik korlátozását, hanem csak azt, hogy a fontosabb állások betöltésénél őket vegyék elsősorban figyelembe.²⁵⁸ Hamarosan azonban a KMOSz nem csak szoros „testvéri együttműködést” épített ki a szegedi kamarával és az ottani MONE-val, hanem igazodott is azok radikálisan nacionalista és antiszemita szellemiségéhez, amit a zsidók és a szerbek felvételénél tanúsított állásfoglalása is jelez. A Délvidéken nem is alakultak MONE tagegyesületek, hanem a KMOSz töltötte be a MONE funkcióját. Alapítója és elnöke, az újvidéki kórház igazgató főorvosa, dr. Szalontay Zoltán pedig a szegedi kamara alelnöke lett.²⁵⁹

A szegedi kamara kereszténnyé tételét – azaz „zsidótlanítását” – a testület elnöksége mindennél fontosabbnak tartotta. Így bár Meskó a délvidéki orvosi karban a nemzeti kisebbségek magas aránya miatt is nemtetszését fejezte ki, a kamara vezetése egyértelműen délszláv, mintsem zsidó orvosokat látott szívesebben a testületben. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a szerb orvosok akadálytalanul juthattak be a kamarába. A nem zsidó nemzetiségi orvosok felvételét nem szabályozta hivatalos kvóta. Ám mivel a tagság a nemzethűség kritériumához volt kötve, ez lehetőséget nyújtott a „megbízhatatlannak” minősítettek kirotálására. Első körben a szerb orvosoktól a zsidókhöz képest kisebb, de még így is jelentős arányban, mintegy 40%-uk esetében tagadták meg a felvételt. Ennél szigorúbb korlátozásokra a zsidók tömeges elutasítása mellett nem nyílt lehetőség a betegellátás komoly veszélyeztetése nélkül.

A kamara légkörét a délszláv orvosok felvételét követően súlyos etnikai feszültségek terhelték meg. Az enyhülés jelei csak 1942 második felében mutatkoztak, ami nyilvánvaló összefüggésben állt az időközben hivatalba lépett Kállay-kormány új nemzetiségpolitikai irányvonalával. 1942 nyarán a kamara elnöksége a délvidéki orvosoknak a kamarai életbe való bevonása érdekében Zomborban, Újvidéken és Szabadkán

²⁵⁶ MNL OL, K150. BM Ált., I – 13. t. – 259/1943.

²⁵⁷ 2.250/1944. ME. sz. rendelet a zsidók orvosi gyakorlata és orvosi kamarai tagsága tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 140. (1944. jún. 23.) 2.

²⁵⁸ TLSz, F60. PM, P-1254/1941.

²⁵⁹ Kivonat a Szegedi Kerületi Orvosi Kamara 1941. október 22. napján tartott évi rendes közgyűléséről. *Országos Orvoskamari Közlöny*, 5. évf. 11. sz. (1941. nov. 15.) 396.

tagértekezleteket tartott, bár ezekről a délszláv orvosok egy része tüntetőleg távol maradt.²⁶⁰ Az újvidéki ülésen dr. Szalontay arra kérte Meskót, hogy a délvidéki orvosok között „ esetleg” fennálló „indokolatlan” ellentéteket küszöbölje ki, mert azok már a szakmai érdekek rovására mentek. Beszédében Meskó a „szentistváni gondolat” jegyében csakugyan békülékeny hangot ütött meg a nemzetiségi orvosok irányában. Leszögezte, hogy bár az átmenet „bizonyos nehézségekkel járt”, „minden törekvésünk oda irányul, hogy a múltbani ellentéteket elsimítsuk (...) hogy az ősi magyar földön az idegen nemzetiségű orvosok is megelégedetten szolgálják a közös magyar hazát.” Ugyanakkor azt is egyértelművé tette, hogy ennek előfeltétele „nemcsak a magyar államnak mindenekelőtti elismerése, hanem annak az elgondolásnak a vallása, hogy az idegen nemzetiségűek a magyar nemzet javát akarják és belátják azt, hogy semmilyen náció ezen a földön még nem adott nekik többet, mint a magyar.” Meskó arra helyezte a hangsúlyt, hogy „nem az ellentéteket keressük most, hanem azt, ami összefog bennünket”, és világossá téve, hogy mit ért közös nevező alatt leszögezte, hogy a kamara „világnézetileg csak egy irányt ismer”, mégpedig „erős keresztény alapon áll, mert csak ebben látja Magyarország és Európa jövőjét biztosítva”.²⁶¹

Meskó tehát azt üzenté a nemzetiségi orvosoknak, hogy feltétlen államhűségük esetén a kamara hajlandó összefogni velük a „kereszténység” jegyében – azaz antiszemita alapon, a zsidókkal szemben. Maradéktalan etnikai megbékéléshez ez sem vezetett a testületben. A bácskai orvosok felvételével kapcsolatban a végső döntést meghozó belügyminiszter azonban a kamara nacionalista, még inkább antiszemita megközelítése helyett a térség közegészségügyi szükségleteit helyezte előtérbe. A kamara által fel nem vett jelentkezők a miniszterhez fellebbezhettek, és a jogerős döntés megszületéséig folytathatták praxisukat. Mivel a kamara többszöri sürgetése dacára a miniszter a fellebbezések nagy részéről csak 1943 nyarán határozott, ez azt jelentette, hogy két éven keresztül a bácskai orvosok többé-kevésbé változatlan számban működhetek tovább. A miniszter ekkor kötelezte a kamarát további 23 szerb és 58 zsidó orvos felvételére, de azok is, akinek az ügye még függőben volt, egyelőre tovább praktizálhattak.²⁶²

A razzianak áldozatul esett újvidéki zsidó orvosok még 1941 végén kelt fellebbezéseinek ügye olyan abszurd helyzetet teremtett, amely megmutatta, hogy a szegedi orvosi kamarához hasonlóan a helyi közigazgatási hatóságok egy része is hajlott rá, hogy antiszemita buzgalmában figyelmen kívül hagyja nem csak a közegészségügyi helyzet realitásait, de esetenként a legalapvetőbb tényeket is. Amikor a belügyminiszter a szokásos döntéshozatali eljárás keretében a fellebbezők megbízhatósága felől informálódott Újvidék főispánjánál, Fernbach Péter kifejtette, hogy a szóban forgó illetők a januári „események” során időközben „eltűntek”, és bár nemzeti szempontból nincs kifogás ellenük, zsidó származásuk miatt a kamarai felvételüket „elvi okokból” nem javasolja.²⁶³ Nem kétséges, hogy a zsidókkal csakúgy, mint a délszláv kisebbségekkel szembeni bánásmódot nagyban befolyásolta a helyi végrehajtók hozzáállása is. A szélsőjobboldali beállítottságú, a szerb-és zsidókérdésben is radikális álláspontot képviselő Fernbachot 1943 márciusában leváltották. Helyére Deák Leó

²⁶⁰ *Országos Orvostudományi Kamara Közlöny*, 6. évf. 9. sz. (1942. szept. 15.) 370, 374.

²⁶¹ A magyar orvosi kar nem akarja a más nemzetiségűeket visszaszorítani. *Újvidéki Reggeli Újság*, XXIII. évf. 147. sz. (1942. júl. 6.) 2.

²⁶² Kivonat a Szegedi Kerületi Orvosi Kamara 1943. október 2-án tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyvéből. *Országos Orvostudományi Kamara Közlöny*, 7. évf. 11. sz. (1943. nov. 15.) 442. A szegedi orvosi kamara 1943. májusi kimutatása szerint a belügyminiszter az alábbi orvosok felvételét az orvosi kamarába végérvényesen megtagadta: összesen 36 fő, köztük Szabadka 17, Újvidék 2, Zombor 2, Zenta 2. (ÚVTL, F259. Újvidék város városi elöljárósága, 25134/1943).

²⁶³ ÚVTL, F260. Újvidék város főispánja, 1426-1429/1943.

addigi Bács-Bodrog vármegyei és zombori főispán került az újvidéki főispáni székbe. Deák már a két világháború között is mérsékelt, konszenzuskereső politikusként mutatkozott be, és racionalista, a nemzetiségekkel szót érteni igyekvő politikáját a visszacsatolás után is folytatta.²⁶⁴ A zsidó orvosok működését – a halottakét is – „elvből” ellenző Fernbachhal szemben Deák hasonló esetekben általában támogatólag járt el.²⁶⁵ Tény ugyanakkor, hogy a belügyminiszter a legtöbb esetben a betegellátás érdekeire koncentráló, független döntést hozott.

A gyógyszerárak szintén kulcsfontosságú szerepet tölthettek be az újonnan visszacsatolt országrész sérülékeny közegészségügyi ellátási rendszerében. A zsidó tulajdonú délvidéki patikák árjásítása során azonban a hatóságok jóval kevésbé hajlottak kompromisszumra, mint a zsidó orvosok korlátozásánál. Ennek nagyrészt a délvidéki magyarságnak a jugoszláv időszakban kialakult rendhagyó foglalkozási struktúrája volt az oka. Mivel a magyar középosztály hagyományos, földbirtoklához, illetve az állami adminisztrációhoz kötődő megélhetési formái elérhetetlenné váltak, a két világháború között – ahogy arról korábban már volt szó –, a kisebbségi magyarság körében fokozott érdeklődés keletkezett a piacképes értelmiségi pályák iránt.²⁶⁶ Ez nem csak azt jelentette, hogy a délvidéki „örségváltás” során e foglalkozások egy részében jobban rendelkezésre állt helyi keresztény magyar szakmai utánpótlás, de erős társadalmi igény is jelentkezett az etnikai kisebbségekhez tartozó konkurens félreállítására. Láthattuk, hogy az orvosi pályán a keresztény magyarság délvidéki szakmai érdekképviselője a körzeti kamarával együttműködve erőteljes nyomást gyakorolt a helyi és központi hatóságokra a zsidó és nemzetiségi pályatársak korlátozása érdekében. Fontos azonban megjegyezni, hogy bár a két világháború között a trianoni Magyarországhoz képest a Délvidéken arányaiban több keresztény magyar lépett orvosi pályára, létszámuk a szakmai karon belül ennek ellenére sem volt elegendő ahhoz, hogy a praktizálástól széles körben eltiltott zsidó vagy délszláv orvosokat pótolhatták volna. A keresztény magyar gyógyszerészek viszont voltak annyian, hogy átvehessék a délvidéki zsidó gyógyszerárak zömének felügyeletét.

Ennek következtében a zsidó gyógyszerárak árjásítása a Délvidéken sokkal kevésbé kompromisszumos formában zajlott, mint a trianoni országrészben. A második zsidótörvény előírta a zsidók gyógyszerári jogositványainak bevonását, de a közegészségügyi ellátás igényeit figyelembe véve a törvény esetükben is viszonylag ésszerű óvatossággal járt el, és hosszú, lényegében nyolc éves határidőt engedélyezett a végrehajtásra. Csak 1942 májusában kezdődött volna az az ötéves időszak, aminek a végére az összes zsidó patikatulajdonos kényszerítették volna gyógyszerárak átadására. Mivel pedig az anyaországban sok helyen nem akadt megfelelő keresztény szakember a patikák átvételére, ezek jelentős részét 1944 tavaszáig az eredeti tulajdonosok működtették.²⁶⁷ Antiszemita szakmai berkekben általános volt a panasz, hogy a zsidó patikák átadása túl lassan folyt: 1944 elején még mindig 300 gyógyszerár, az összes gyógyszerárak 15%-a volt zsidó kézben országwide. A második zsidótörvény hatályba lépésétől addig eltelt négy év alatt a zsidó patikák aránycsökkenése 5% alatt maradt.²⁶⁸

²⁶⁴ Lásd: Sajti: *Délvidék*, 238-239.

²⁶⁵ ÚVTL, F260. Újvidék város főispánja, 1804/1943, 1059/1942, 48347/1942.

²⁶⁶ A. Sajti: *Büntudat*, 44-45., 58-63.

²⁶⁷ Karsai: A magyarországi zsidótörvények, 1292. Lásd még: Szmodits László és Dobson Szabolcs: A holokauszt és a gyógyszerészet I. A magyar zsidóság és a gyógyszerészet a Numerus Clausus törvénnyel bezárólag. *Gyógyszerészet*, LVIII. évf. 10. sz. (2014) 628-632.; Uők: *A magyar zsidóság és a gyógyszerészet 1945-ig*. Magyar Gyógyszerésztörténeli Társaság, Budapest, 2014.

²⁶⁸ Szmodits és Dobson: *A magyar zsidóság*, 28.

A Délvidéken ezzel szemben a zsidó gyógyszerárak döntő többségét már a katonai közigazgatás idején hatósági biztosokra bízták. Szabadkán például 16 gyógyszerárból eredetileg nyolc volt zsidó, öt szerb, és csak három keresztény magyar tulajdonban.²⁶⁹ 1941. július folyamán a város katonai parancsnoka a „megbízhatatlannak” ítélt zsidó gyógyszerárakat átadta hatósági kezelőknek, az utolsót azzal az ürüggyel, hogy az eredeti tulajdonosnál történő meghagyása veszélyeztetné a többiek forgalmát, „mert Szabadka zsidói csak itt vásárolnának.”²⁷⁰

A kormány már a visszacsatolt Észak-Erdély esetében is fontolgatta, hogy egy radikálisabb eljárás keretében fosztja meg a zsidókat a gyógyszeráraiktól. A második zsidótörvény hatályát Észak-Erdélyre kiterjesztő kormányrendelet 1941. februári tervezetében Radocsay László igazságügy-miniszter lehetővé akarta tenni, hogy a zsidók gyógyszerári jogát ebben az országrészben a törvényben eredetileg lefektetett határidő, azaz 1942 májusa előtt is el lehessen vonni. A Délvidékhez hasonlóan Észak-Erdélyben is a helyi hatóságok már a katonai közigazgatás idején széles körben vették el önkényesen a zsidóktól a patikáikat. A rendelettervezetben a miniszter ennek az eljárásnak szándékozott utólag jogalapot szolgáltatni, arra is hivatkozva, hogy a román államhatalom által „kedvezményezett” zsidó engedélyesekkel szemben „kíméleti szempontok” még annyira sem számítanak, mint az anyaországiak esetében.²⁷¹

Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter viszont ragaszkodott az egységes eljáráshoz. A második zsidótörvényt Észak-Erdélyben életbe léptető rendelet így végül a zsidó patikák kisajátításának menetét itt is a törvény eredeti rendelkezéseinek megfelelően szabta meg.²⁷² Saját indoklása szerint Keresztes-Fischer attól tartott, hogy ellenkező esetben „mozgalom” indulna el Észak-Erdélyben az összes zsidó patika azonnali átvételére, ami a gyógyszerárak forgalmi értékét – a keresztény kézben lévőkét is – jelentősen csökkentené. Ezt a szempontot egyébként annak idején a második zsidótörvény vonatkozó rendelkezéseinek megalkotásánál is figyelembe vették. A belügyminiszter ezzel, a „keresztény gazdaság érdekeire” hivatkozva érvelt amellett, hogy az egész országban azonos elvek szerint, azonos ütemben vegyék el a zsidóktól a gyógyszeráraikat, és hogy erre megfelelő idő álljon rendelkezésre.²⁷³ Valószínű, hogy a miniszter azt is el akarta kerülni, hogy az észak-erdélyi gyógyszerárak egy elhamarkodott árjásítási akció során nem megfelelő kezekbe kerüljenek, és ezáltal a betegellátás érdekei sérüljenek.

A belügyminiszter azért sem siethetett kitenni a patikáikból az anyaországi és észak-erdélyi zsidókat, mert a gyógyszerész szakmában dolgozó zsidók közül a gyakorlatban ekkorra többnyire már csak a gyógyszerár-tulajdonosok működtek. A zsidó gyógyszerész alkalmazottak többségét időközben elbocsájtották. Az értelmiségi munkakörökben foglalkoztatott zsidók helyzetét szabályozó diszkriminatív intézkedések ugyanis az értelmiségi pályák közül a gyógyszerészetben éreztették leginkább a hatásukat. A patikák zömében két-három értelmiségi alkalmazott volt, jellemzően egy (zsidó) gyógyszerész és egy-két (nem zsidó) pénztáros. A zsidótörvény értelmében egy vállalatnál a zsidó értelmiségi alkalmazottnak nem lehetett magasabb a fizetésük,

²⁶⁹ TLSz, F60. PM, P-1399/1941.

²⁷⁰ TLSz, F60. PM, P-16519/1941.

²⁷¹ MNL OL, K150. BM Ált., I – 31/h. t. – 168/1941.

²⁷² 2.220/1941. ME. sz. rendelet a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939:IV. törvénycikk egyes rendelkezéseinek a visszacsatolt keleti és erdélyi területen alkalmazásáról (1941. márc. 21.) *Magyarországi Rendeletek Tára 1941.* Belügyminisztérium, Budapest, 1942, 318-323.

²⁷³ MNL OL, K150. BM Ált., I – 31/h. t. – 168/1941.

mint a keresztényeké. A gyógyszerész-tulajdonosok ezért nem fizethettek többet a zsidó gyógyszerész alkalmazottaknak, mint a keresztény pénztárosoknak. A kötelező munkabér-minimumot megállapító rendelkezések viszont a zsidó alkalmazottakra is vonatkoztak, és ezek a gyógyszerészeknek magasabb fizetést írtak elő, mint a pénztárosoknak. Ebből az ellentmondásos helyzetből kifolyólag a zsidó gyógyszerész alkalmazottak foglalkoztatása – noha ezt a törvény közvetlenül nem tiltotta – gyakorlatilag lehetetlenné vált.²⁷⁴

A Magyarországi Gyógyszerész Egyesület 1942 márciusában aggódó hangnemű beadványban hívta fel a kultuszminiszter figyelmét arra, hogy az így megüresedett állások közül sok maradt betöltetlen, és hogy az alkalmazott hiány miatt országszerte több gyógyszerész is szünetelni kényszerült. Az egyesület még kevésbé látta megoldottnak, hogy honnan fognak keríteni számításuk szerint további mintegy 300 keresztény gyógyszerészt, akik majd a következő években a zsidók kisajátítandó patikáit átveszik. A gyógyszerészek számának gyarapodására azért sem volt egyhamar kilátás, mert az érettségizett fiatalok jelentős része katonai szolgálatra vonult, ezzel együtt pedig az egyetemi gyógyszerészképzésre jelentkezők száma is csökkent az előző évekhez képest. A gyógyszerészképzést ráadásul épp ebben az időszakban reformálták meg, a megnövekedett képzési idő miatt pedig egy teljes évfolyam végzettjei kimaradtak a munkaerőpiacról. A beadvány arra is rámutatott, hogy sokat rontott a helyzeten, hogy a visszacsatolt területeken a (zsidó és nemzeti kisebbségi) gyógyszerészek számottevő részétől a magyar hatóságok megvonták a működési engedélyt. Észak-Erdélyben például több, mint egytizedüket, 600-ból 70 főt tiltottak el a foglalkozásuk gyakorlásától. Az egyesület arra számított, hogy a délvidéki gyógyszerészek még nagyobb arányban fogják elveszíteni a működési engedélyüket, és további 200-250 szakember pótlására lesz szükség. Az érdekképviselő a „közegészségügyet fenyegető rendkívüli veszélytől” tartott, amely gyógyszerésztárak tömeges bezárását fogja eredményezni. Jellemző azonban, hogy ez a „keresztény-nemzeti” alapokon álló testület, bár a szakma helyzetét figyelemre méltó józansággal mérte fel, nem a zsidó gyógyszerészekkel szembeni diszkrimináció enyhítésében látta a megoldást. Ehelyett a keresztény gyógyszerészhallgatók képzési idejének tömörítésére tett javaslatot a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, hogy minél előbb munkába állhassanak.²⁷⁵

Úgy tűnik azonban, hogy a délvidéki gyógyszerészi felülvizsgálatokat illetően a szakmai érdekképviselő aggodalma alaptalan volt. A belügyminiszter sem látta indokoltnak, hogy a délvidéki zsidó gyógyszerész-tulajdonosokkal, gyógyszerészi alkalmazottakkal kapcsolatban óvatos eljárást kövessen. A délvidéki gyógyszerészek működési engedélyeinek revíziója lényegében egybeesett azzal az időponttal, amit a második zsidótörvény a zsidó gyógyszerészi jogosítványok elvonásának megkezdésére előírt. Fontos különbség volt, hogy míg ez a folyamat az anyaországban ekkor indult meg és fokozatosan zajlott, a Délvidéken rövid idő alatt befejeződött. 1942 áprilisától a délvidéki gyógyszerészek csak belügyminiszteri engedéllyel működhetnek tovább.²⁷⁶ A zsidó gyógyszerészeket illetően hozott döntés sok esetben csak a már amúgy is fennálló helyzetet szentesítette. A már a katonai közigazgatás idején hatósági kezelésbe adott szabadkai zsidó gyógyszerésztárak

²⁷⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szegedi Levéltár (a továbbiakban: MNL CSML SZL), VIII. 1. A M. kir. Ferenc József Tudományegyetem Rektori Hivatalának iratai, 2308/1941-42.

²⁷⁵ Uo.

²⁷⁶ 5.590/1941. ME. sz. rendelet a visszafoglalt délvidéki területen az orvosi kamarai tagság kérdésének és egyes közegészségügyi kérdéseknek rendezése tárgyában (1941. aug. 12.) *Magyarországi Rendeletek Tára, 1941.* Belügyminisztérium, Budapest, 1942, 2028-2033. és 960/1941. BM. sz. rendelet a visszafoglalt délvidéki területen a gyógyszerészi tevékenység engedélyezéséről (1941. aug. 14.) *Magyarországi Rendeletek Tára, 1941.* Belügyminisztérium, Budapest, 1942, 2194-2195.

tulajdonosainak ilyen irányú kérelmét például a város polgármestere elutasítani kérte, tevékenységi engedélyüket egyikük kivételével a belügyminiszter meg is vonta, gyógyszerértárait véglegesen átadták keresztény magyaroknak.²⁷⁷

A visszafoglalt országrészben összesen 155 gyógyszerár működött.²⁷⁸ Ebből végül csupán hét maradt zsidó kezelésben 1944 tavaszáig, egy-egy Szabadkán, Palicsfürdön, Zomborban, Küllődön, Magyarakanizsán, Temerinben és Zentán.²⁷⁹

A katonai közigazgatás idején a zsidókéhoz hasonlóan a szerbek gyógyszerárainak egy részét is a tulajdonos „megbízhatatlanságára” hivatkozva átadták keresztény magyar hatósági biztosoknak. A Sajkás-vidék egyes településein a szerb patikák „átállítása” már a gyógyszerári engedélyek általános revíziója előtt megtörtént. Csurogon például mindkét patika tulajdonosa szerb volt, és a januári razzia során mindkettejüket meggyilkolták. A szablyai járás főszolgabíróját a csurogi jegyző ugyan arról tájékoztatta, hogy a helyi szerb patikusok „ismeretlen helyre költöztek”, de a biztonság kedvéért arra az esetre is elutasítani javasolta az működési engedély iránti kérelmüket, ha azt egyikük felesége „esetleges özvegyi jogon” adná be.²⁸⁰

A későbbiek folyamán a helyi hatóságok javaslatai alapján, „nemzeti és hivatástisztség szempontjából való megbízhatóságuk” hiányára hivatkozva a belügyminiszter is vont el szerb patikusoktól működési engedélyt.²⁸¹ A szerb gyógyszerészek „lepriorálásánál” is a közigazgatási hatóságok messzemenően figyelembe vették a szakma keresztény magyar művelőinek véleményét is. Csakúgy tehát, mint az orvosok esetében, a délvidéki gyógyszerészet antiszemita és nacionalista szempontú „átállítása” is erőteljes civil közreműködéssel folyt. A gyógyszerészek „keresztény-nemzeti” alapú szervezkedéséhez eleinte a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség biztosított keretet, amely 1941 júliusában Újvidék központtal gyógyszerész szakosztályt alakított.²⁸² A következő hónapban önálló testületet hoztak létre, a zombori székhelyű Délvidéki Keresztény Gyógyszerész Képviselőtestületet.²⁸³ A helyi keresztény magyar patikusok mellett az országos fajvédő szakmai szervezet, a Magyarországi Gyógyszerész Egyesület is figyelemmel kísérte a délvidéki gyógyszerész szakma „átállítását”, és már 1941 októberében, mielőtt a délvidéki gyógyszerészek működési engedélyeinek felülvizsgálata megkezdődött volna, figyelmeztette a belügyminisztert, hogy gondoskodjon a visszacsatoláskor megszüntetett Jugoszláv Gyógyszerész Kamara Újvidéken elfekvő irattárának lefoglalásáról, mert az a szerb gyógyszerészekről „erősen kompromittáló” adatokat tartalmaz, amit az igazolásoknál fel lehet használni. Az újvidéki polgármester végül úgy látta jónak, hogy az iratok ilyen célú átfésülését az egyesület Bács-Bodrog megyei kerülete – amely a jugoszláv kamara jogutódjául lépett elő – maga végezze.²⁸⁴ A Magyarországi Gyógyszerész Egyesület tehát a Délvidéken csakúgy, mint országszerte tevékenyen elősegítette a zsidó és nemzetiségi kisebbségekhez tartozó gyógyszerészek működésének hatósági korlátozását. És bár az egyesült vezetése időközben egyre világosabban látta, hogy ez az eljárás milyen veszélyeket hordoz, mint láthattuk, nem adta fel a diszkriminációs politika támogatását, és a döntéshozókat sem intette ilyen irányú önmérsékletre.

²⁷⁷ TLSz, F60. PM, P-24831/1941, P-25102/1941, P-35584/1942.

²⁷⁸ MNL OL, K148. BM Eln., 1941 – 23. t. – 5650.

²⁷⁹ Pályázatot írtak ki a zsidóktól elvett gyógyszerárakra. *Délvidéki Magyarság*, IV. évf. 100. sz. (1944. máj. 4.) p. 3.

²⁸⁰ ÚVTL, F249. Csurog község, RES 1942, 1/1942.

²⁸¹ Többek között pl. Pincéden: ÚVTL, F243, Pincéd község, 1402/1942.

²⁸² Felhívás a délvidéki keresztény gyógyszerészekhez. *Hírlap*, XI. évf. 86. sz. (1941. júl. 31.) 10.

²⁸³ A délvidéki magyar gyógyszerészek gyűlése Zomborban. *Délvidéki Magyarság*, I. évf. 18. sz. (1941. aug. 23.) 9.

²⁸⁴ ÚVTL, F259. Újvidék város városi előljárósága, 40374/1941.

A szerb gyógyszerár-tulajdonosok és gyógyszerész alkalmazottak jó része azonban a zsidókkal ellentétben végül kapott működési engedélyt, illetve a belügyminiszter több olyan szerb gyógyszerész ügyét is hajlandó volt felülvizsgálni, akiktől először megtagadta az engedélyt. Ez bizonyára annak tudható be, hogy a fellebbezések elbírálására már egy olyan időszakban került sor, amikor a Kállay-kormány szerbekkel kapcsolatos békülékenyebb politikája érvényesült, és egyre kevésbé alapítottak jogfosztó intézkedést olyan konkrétumok nélküli, sztereotipikus vádakra, mint hogy az illető „dobrovoljác” vagy „magyargyűlölő” volt.²⁸⁵ A szerb gyógyszerészekkel kapcsolatos eljárás enyhülésében továbbá az is szerepet játszhatott, hogy az 1942 folyamán egyre gyakoribbá váló katonai behívások miatt a gyógyszerészek személyzetét egyre nehezebben lehetett biztosítani. Ennek lehetett köszönhető, hogy elvéve bár, de a zsidó gyógyszerészi alkalmazottak közül néhányan szintén kaptak működési engedélyt – volt, aki szintén utólag, fellebbezés után –, és egyes gyógyszerészekben zsidó munkaszolgálatosokat is alkalmazni kényszerültek.²⁸⁶

Összességében tehát a délvidéki gyógyszerész szakmán belül nem került sor drasztikus „örségváltásra” a szerbekkel szemben, főleg közgyógyellátási érdekek és egyéb nemzetiségpolitikai megfontolások miatt. A zsidókat sújtó jogfosztás a szerbekénél jóval látványosabb volt. A zsidók diszkriminációjában a szerbekéhez hasonló általános elvi, nemzetiségpolitikai szempontú korlátok nem érvényesültek. A keresztény magyar szakmai utánpótlás könnyebb elérhetősége miatt a zsidók félreállításának ebben a szakmában gyakorlati, ésszerűségi akadálya is – néhány kivételtől eltekintve – kevésbé volt. A délvidéki zsidó gyógyszerészek ezért mind a délvidéki szerb pályatársaiknál, mind pedig a trianoni országterületen működő zsidó kollégáiknál hátrányosabb helyzetbe kényszerültek.

Ügyvédek és mérnökök

A délvidéki zsidó szakértelmiségen belül az ügyvédek alkották az egyik olyan csoportot, amelyet a magyar uralom visszaállítása után életbe léptetett antiszemita jogfosztás a legsúlyosabban érintett. Általánosságban elmondható, hogy a visszacsatolt országrészekben élő zsidó ügyvédek a magyarországi antiszemita törvények és rendeletek által előírt korlátozások szigorúbban sújtották, mint a trianoni országrészben működő pályatársaikat. Az ügyvédi kamarák esetében az első zsidótörvény megtiltotta a zsidók felvételét addig, amíg a zsidók aránya a tagságon belül 20% alá nem csökken, majd a második zsidótörvény ezt a kvótát 6%-ra redukálta. Csakúgy, mint az orvosok esetében, ezek az intézkedések az anyaországi zsidó ügyvédek közül is leginkább a pályájuk elején járókat sújtották. Mivel a zsidók aránya a szakmai karon belül az 50%-ot is meghaladta, az

²⁸⁵ Újvidéken, ahol a legtöbbször került sor szerb gyógyszerészekkel szembeni hátrányos döntés felülvizsgálatára ezen kívül még az is közrejátszhatott, hogy – csakúgy, mint azt az orvosi kamarai jelentkezések hatósági véleményezésénél is láthattuk – időközben főispáncsere történt, és az új főispán, Deák Leó jóval méltányosabb hozzáállást tanúsított, mint elődje, Fernbach Péter. Újvidéken 1942 májusában összesen tíz gyógyszerár volt, ezek közül a felülvizsgálatok után is csak egy volt magyar, illetve kettő német tulajdonban. A hét szerb patika közül öt a tulajdonos, kettő pedig hatósági gondnok kezelésében állt, de utóbbiak egyike később, Deák alatt szintén visszakapta az engedélyt. A belügyminiszteri engedélyt nyert újvidéki gyógyszerészi alkalmazottak etnikai megoszlása magyar szempontból valamivel „kedvezőbbben” alakult: 1942 májusában összesen 13 közül hat volt keresztény magyar, négy szerb, kettő német és egy zsidó. Később azonban még további négy szerb gyógyszerész fellebbezését bírálta el pozitívan a belügyminiszter. ÚVTL, F259. Újvidék város városi előjárósága, 18808/1942; F260, Újvidék város főispánja, 904/1942, 55417/1942, 55418/1942, 56006/1942, 56009/1942, 1242/1943, 54805/1943, 54807/1943, 22/1944; MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 172. t. 1943 – 34008.

²⁸⁶ ÚVTL, F259. Újvidék város városi előjárósága, 29920/1942, 48347/1942 és F206. Újvidék város főispánja, 1059/1942.

egyetemekről frissen kikerült zsidó jogvégzetteknek gyakorlatilag nem volt esélyük arra, hogy kamarai felvételt nyerjenek.²⁸⁷ Az antiszemita rendelkezések bevezetésekor már kamarai tagsággal, kiépült ügyfélkörrel, stabil szakmai háttérrel rendelkező zsidó ügyvédek ennél jóval kedvezőbb helyzetben voltak. A visszacsatolt területeken felállított ügyvédi kamarák esetében azonban az létszámkorlátozásokat egyre növekvő szigorral alkalmazták. A felvidéki zsidó ügyvédek még az összlétszám 40%-ának erejéig bekerülhettek az újonnan létrehozott kassai kamarába. Radocsay László igazságügy-miniszter ugyanis ekkor még amellelt foglalt állást – egyébként összhangban a zsidótörvények eredeti intenciójával –, hogy „nem az ügyvédi gyakorlatot folytató zsidó ügyvédek működésének megszüntetésével, hanem a zsidó ügyvédek további felvételének megakadályozásával” kellett a zsidók arányát csökkenteni a szakmában. 1940/41-re azonban a helyzet lényegesen romlott, és a miniszter a visszacsatolt észak-erdélyi területeken alakuló új kamarákba már csak 6% erejéig engedélyezte a zsidók felvételét. A rendelkezés nyomán mintegy 400-500 zsidó ügyvéd vált munkanélkülivé ebben az országrészben.²⁸⁸

A zsidó ügyvédek működésének szabályozása a Délvidéken a már Észak-Erdély esetében is alkalmazott szigorúbb elvek szerint történt. A visszafoglalást követően a délvidéki ügyvédeknek először a magyar jogrendszernek megfelelő ügyvédi fogadalmat kellett tenniük, és kérelmezniük kellett a katonai hatóságoktól ügyvédi gyakorlatuk folytatásának engedélyezését. A délvidéki ügyvédi kar működésének szakmai felügyeletét később az ügyvédi kamarák vették át. A Bácska a már a visszacsatolás előtt is létezett, most újjáalakított újvidéki ügyvédi kamarához került. A Baranyai-háromszög, a Muravidék és a Muraköz visszacsatolt részeit a pécsi, a szombathelyi és zalaegerszegi kamarák körzeteihez illesztették. A területileg illetékes ügyvédi kamarákba bekerülni szándékozó délvidéki ügyvédeknek kérelmet kellett benyújtaniuk egy Újvidéken működő, helyi szakmabeliekből álló felvételi bizottsághoz, amelynek javaslata alapján az igazságügy-miniszter döntött a jelentkezőkről. Zsidók csak 6% erejéig kerülhettek be a kamarákba, továbbá elutasítandóak voltak azok is, akiket nemzeti szempontból kifogásolhatónak ítélték.²⁸⁹

A délvidéki zsidó ügyvédek kamarai felvételénél tehát nem működött ugyanaz a fajta „engedékenység”, mint ami a zsidó orvosok esetében, akiknek a működése az előbbieknél a közérdek, közellátás szempontjából összehasonlíthatatlanul fontosabb, korlátozása ezért jóval kockázatosabb volt. Ugyanez a szempont a szerb ügyvédek kilátásait is rontotta, akik között egyébként ezúttal sem hivatalos kvóta szerint, hanem „megbízhatósági” alapon szelektáltak a felvételeknél.

Mindenek következtében az ügyvédi kar etnikai szerkezete a revízió előtti állapotokhoz képest drasztikusan átalakult. A jugoszláv időszakban az ügyvédi karon belül a nem zsidó magyarok részaránya a szerbekéhez képest annak ellenére is jelentősen csökkent, hogy az állami állásoktól elzárt, földbirtokaitól javarészt megfosztott magyar középosztály körében az ügyvédi pálya népszerűsége megnőtt. A szerbek mellett a zsidók aránya is kiemelkedő volt az ügyvédi karon belül: Szabadkán például 40% körül mozgott.²⁹⁰ A nem zsidó magyarok szempontjából a helyzet e szakma esetében is a dél-bácskai térségben mutatta a legkedvezőtlenebb

²⁸⁷ 1939-ben Magyarországon 6738 ügyvéd közül 3523 volt zsidó származású (52,3%). Ennél is magasabb volt az arányuk Budapesten, ahol 3386 ügyvéd közül 2040 volt zsidó (60,2%). Kovács M.: *Liberalizmus, radikalizmus*, 175.

²⁸⁸ Uo., 176.

²⁸⁹ 5.470/1941. ME. sz. rendelet a visszafoglalt délvidéki területre vonatkozó igazságügyi szervezeti rendelkezésekről (1941. júl. 22.) *Magyarországi Rendeletok Tára, 1941*. Belügyminisztérium, Budapest, 1942, 1939-1945.

²⁹⁰ TLSz, F376.1.1. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, jegyzőkönyvek 1941-1944 (1941. jún. 10.).

képet: a visszafoglalás idején Újvidéken 125 ügyvéd közül csupán hat volt nem zsidó magyar.²⁹¹

A visszacsatolás utáni kamarai felvételek ezeket az állapotokat jelentősen megváltoztatták. Az újjászervezett újvidéki ügyvédi kamarába 1941-ben összesen 193 bácskai ügyvéd és ügyvédjelölt került be, ezen belül Újvidék városából 38 fő, ami az ott praktizált 125 ügyvédnek csak mintegy harmadát jelentette.²⁹² A nem zsidó magyar és német származású jelentkezők nagyjából teljes létszámban bekerültek a kamarába, míg a zsidókra szabott 6%-nyi kvóta mindössze 13 fő számára tette lehetővé a bejutást.²⁹³ Később az újvidéki kamarai összlétszámának bővülésével a zsidó tagok száma is gyarapodott, de 6% körüli arányuk végig megmaradt. 1943 elején 268 ügyvéd és ügyvédjelölt közül 18 volt zsidó, 1944 tavaszára pedig a számuk 31-re emelkedett.²⁹⁴

A szerb ügyvédek a zsidóknál valamivel magasabb, de még így is rendkívül alacsony számban kerültek be a kamarába. Jelentős részük eleve nem is kérte a felvételét, mert az egész eljárást törvénytelennek tekintette. Azok közül, akik jelentkeztek, a felvételi bizottság erősen szelektált, és általában azokat vette fel, akik még az első világháború előtt szereztek diplomát a Monarchia területén, Budapesten vagy más magyarországi egyetemen tettek ügyvédi szakvizsgát, akik az osztrák-magyar hadsereg tisztjei voltak, vagy valamilyen okból élvezték a magyarok szimpátiáját. Így az eredetileg mintegy 240 szerb ügyvéd közül első körben csak 34 vált kamarai taggá, Újvidékről 60-ból 10 fő.²⁹⁵

Csakúgy, mint az orvosok esetében, az újvidéki ügyvédi kamara újjáalakításakor is előre látható volt, hogy a múltbeli mellőzöttségük sérelmeit hordozó és szakmai, esetenként személyes elégtételre vágyó magyar ügyvédek, a magyar fennhatósággal elégedetlen német pályatársaik, valamint a háttérbe szoruló, diszkriminációval szembesülő zsidó és szerb ügyvédek közös szakmai testületbe történő tömörítése súlyos feszültségekkel fog járni. Ezek az ellentétek a kamara 1941. decemberi alakuló közgyűlésén nyíltan a felszínre törtek, összekapcsolódva a délvidéki magyar vezető értelmiséget a jugoszláv időszak óta megosztó, elsősorban a mérsékelt, konzervatívabb csoportokat és a radikális nacionalista köröket egymással szembeállító politikai, világnézeti konfliktusokkal.

E két utóbbi tábor egymással és a kormánnyal is közös nevezőn volt a tekintetben, hogy biztosítani kell a kamarában a magyar etnikai befolyás dominanciáját. A vezető tisztségeket érintő konkrét személyi kérdésekkel és ezzel összefüggésben a kamara politikai irányultságával kapcsolatban azonban a két ellentétes érdekcsoportnak eltérő elképzelései voltak. Az alakuló közgyűlésen ezért külön-külön választási listát indítottak. Az egyik újvidéki ügyvédet, Nagy Ivánt jelölte elnöknek, aki a két világháború közötti jugoszláviai magyarság radikális, nacionalista köreinek egyik vezető egyénisége volt. A visszacsatolás után – csakúgy, mint a Délvidékről behívott országgyűlési képviselők mindegyike – Nagy is a kormánypárt soraiban foglalt helyet a parlamentben, ténylegesen azonban a szélsőjobb felé orientálódott. A másik listát Deák Leó vármegyei főispán öccse, Deák Imre ügyvéd állította, aki Streliczky Dénest, az egykori jugoszláviai Magyar Párt mérsékelt, középutas ügyvéd-

²⁹¹ A délvidéki magyarság legégetőbb kérdéseit sürgősen meg kell oldani. Dr. Deák Leó és Dr. Nagy Iván előadása Szegeden. *Újvidéki Reggeli Újság*, 22. évf. 154. sz. (1941. jún. 26.) 3.

²⁹² *Bács-Bodrog vármegye tiszti címtára*. „Új Nép” kiadóhivatala, Újvidék, é. n. 93-96. ('Bács-Bodrog vármegye ügyvédi kara').

²⁹³ A Vajdasági Ügyvédi Kamara (Advokatska komora Vojvodine, Novi Sad) irattára, „Az újvidéki ügyvédi kamarában regisztrált ügyvédek személyi lapjai” c. kötet. A 13 közülük négy fő már nem szerepel a Bács-Bodrog vármegye tiszti címtárában közölt ügyvédi névjegyzékben. Feljegyzés szerint egyiküket az újvidéki razzia során megölték.

²⁹⁴ ÚVTL, F263. Bácskapalánkai járásbíró, IX. B. 1943 – Ügyvédek és ügyvédjelöltek ügyei.

²⁹⁵ Milorad BOTIĆ: *50 godina advokatske komore u Novom Sadu 1921-1971*. Advokatska komora u SAP Vojvodini, Novi Sad, 1971.

politikusát javasolta Nagy ellenében.²⁹⁶

Az ülés végül botrányba fulladt. A véletlen úgy hozta, hogy a közgyűlést levezetni hivatott korelnök szerb volt, aki a magyar radikálisok tiltakozása és provokatív bekiabálásai közepette megalakultnak nyilvánította a kamarát, majd a törvényi előírásoknak megfelelően kitűzött egy későbbi időpontot a tisztikar megválasztására. Miután az ülés hivatalosan véget ért, a jelenlévők többsége kivonult a teremből, beleértve az összes zsidó és szerb ügyvédet, a Nagy Ivánnal és köreivel szemben ellenérzéseket tápláló magyarokat, valamint a németek többségét. Mintegy 60-70 magyar ügyvéd a helyszínen maradt, és puccsszerűen elnökké választották Nagyt. Elnöki beszédében Nagy világossá tette, milyen szellemben kívánja a testületet vezetni: kikelt azok ellen, akik „a helyzet teljes félreértésével ott akarták folytatni működésüket, ahol a felszabadító magyar honvédség bevonulása után abba kellett hagyniok” és leszögezte, hogy „a magyar ügyvédi kamara Újvidéken nem azért alakult meg, hogy eszköze legyen olyan törekvéseknek, amelyek magyarellenesek. Ez az újvidéki ügyvédi kamara, mint minden más magyar intézmény, a felszabadított Délvidéken csakis a magyar öncélúság szolgálatában állhat”.²⁹⁷

A radikális magyar ügyvédeket némileg meglepte, hogy német kollégáik, a „híres nemzetiszocialisták” inkább a zsidókkal és a „szerb szabadkőművesekkel” tartottak. A német ügyvédek valójában nem a zsidók és szerbek mellett, vagy Nagy ellen foglaltak állást, hanem a saját érdekeikből kiindulva igazodtak inkább a Deák-féle mérsékelt magyar körökhöz. Egyértelmű volt ugyanis a számukra, hogy a fiatal, dinamikus, radikális nacionalista Nagy Ivánnal „nem csinálhatják azt, amit akarnak, mert ugyanolyan eszközökkel dolgozik mint ők”. Úgy vélték, több előnyöz juthatnak, ha a köztük fennálló világnézeti különbségek ellenére is inkább az „öreg liberális gondolkozásúakkal” működnek együtt. Utóbbiak képviselőjében egyébként Deák Leó a Miniszterelnökségen dolgozó összekötője révén megpróbálta elérni, hogy a kormány ne hagyja jóvá Nagy Ivánék önkényes akcióját, hanem inkább függesse fel a kamara autonómiáját és állítson kormánybiztost a testület élére, de nem járt sikerrel. Hangsúlyozni kell azonban, hogy bár egy mérsékelt vezetés alatt a szakmai testületben az etnikai kisebbségekhez tartozó ügyvédek helyzete valamelyest könnyebb lehetett volna, Deákék is hangsúlyozottan a magyar túlsúlynak és érdekeknek akarták alárendelni a kamara működését. Ezért is javasolta például Deák Leó, hogy a testület székhelyét Újvidékről helyezték át, illetve vissza Szabadkára, ahol az első világháború előtt is volt, mivel itt könnyebben lehetett volna biztosítani annak „megfelelő” nemzetiségi összetételét – és persze valószínűleg azért is, mert ilyen módon a kamara kikerült volna Nagy Iván és köreinek közvetlen politikai hatósugarából.²⁹⁸ A kisebbségi, elsősorban szerb ügyvédek érdekérvényesítési lehetőségei tehát ezen elképzelések mentén is korlátok közé lettek volna szorítva. A zsidók intézményes diszkriminációja is fennmaradt volna, igaz, ennek mindennapi hatásait egy kevésbé ellenséges szakmai közeg valamelyest enyhíthette volna.

Az újjáalakult kamara végül Újvidéken maradt Nagy Iván elnökle, illetve a hozzá politikailag-ideológiailag közel állók befolyása alatt. A testület vezetőségébe magyarokon kívül néhány német és egy bunyevác ügyvéd került be, szerb – és persze zsidó – egy sem. A „faji”, etnikai alapon alaposan megrostált tagságon belül a magyarok pozícióikat tekintve erőfölényhez jutottak, számszerűleg azonban továbbra is

²⁹⁶ ÚVTL, F260, Újvidék város főispánja, közellátási hivatal, 88a/1941; MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 167. t. 1942 – 15761.

²⁹⁷ Uo.

²⁹⁸ MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 167. t. 1942 – 15761.

kisebbséget alkottak. Többen féltették az intézmény működésének „magyar szellemét” – és agresszív módon igyekeztek folyamatosan nyomatékossítani is azt.²⁹⁹

Azt, hogy a kamarában milyen légkör uralkodott, azok a fölényes, fenyegető, revansista hangnemben írt cikkek is tükrözték, amelyeket Nagy Iván újságja – az 1935-ben elindított *A Nép* című újvidéki hetilap, amely a visszacsatolás után *Új Nép*-ként, a tulajdonosának politikai állásfoglalását híven tükröző radikális jobboldali, antiszemita tartalommal jelent meg³⁰⁰ – közölte az ügyvédi szakmát érintő változásokról. A lap sietett az emlékezetébe vésni azoknak, akik „szolgálatkész fullajtárjai voltak az elnyomó szerb rendszereknek”, hogy „ma egy új világ van s ebben az új világban egy keresztény és nemzeti Magyarország”. Leszögezte, hogy „a délvidéki magyarság és az egész magyar nemzet nem bosszúálló, hatalmi lehetőségeit ilyenre nem használja fel”, de figyelmeztetett, hogy „senki se gondolja azt, hogy elfelejtettünk mindent, ami velünk több, mint két évtizeden át történt. Azok pedig, akik a múltban nem a magyar ügyet szolgálták és nem a keresztény nemzeti gondolat térhódítását mozdították elő, hanem annak ellenkezőjét, nem jutnak és nem juthatnak szerephez sem az Ügyvédi Kamarában, sem a magyar közéletben másutt (...). Az ő napjuk leáldozott”.³⁰¹

A Deák Leó és Deák Imre-féle konzervatívoknak azért sem sikerült, nem sikerülhetett kormányzati támogatást szerezniük ahhoz a törekvésükhöz, hogy az újvidéki kamara vezetésétől távol tartsák Nagy Ivánt és táborát, mert a kormányzat ugyanebben az időszakban pontosan azzal volt elfoglalva, hogy az ügyvédi kamarákban országszerte a radikális, fajvédő ügyvédi köröket segítse hatalomra. Míg az orvosoknál, ahogy láthattuk, a kormányzat gyakran mérséklő erőként lépett fel a szakma szélsőségei ellenében, az ügyvédek esetében más volt a helyzet. Az értelmiségi szakmák között egyedülálló módon ugyanis az ügyvédek szervezetei jelentékeny ellenállást tanúsítottak a zsidóellenes törvényekkel szemben. A zsidó gazdasági elithez sokoldalú érdekkapcsolatokkal kötődő, de a többi szakértelmiségi terület képviselőinél életkori összetételéből, társadalmi-szakmai szocializációjából fakadóan is konzervatívabb, a fajvédő szélsőségektől idegenkedő ügyvédi kar néhány körzeti kamara kivételével jó ideig lassította, hátráltatta az antiszemita korlátozások teljes körű érvényesítését. A keresztény ügyvédek többsége távol tartotta magát a radikális, antiszemita szakmai egyesülettől, a Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesületétől (MÜNE), amely az ügyvédi kamarákat sem tudta teljes mértékben a befolyása alá vonni. A kamarák mérsékelt magatartása nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a zsidó ügyvédek szakmai kilátásai, munkalehetőségei nem szűkültek be drasztikusan. Meg kell azonban jegyezni, hogy mindez elsősorban az anyaországi zsidó ügyvédek helyzetére volt érvényes, és igazán hatékony támogatást nem tudott biztosítani azoknak, akik a zsidótörvényektől függetlenül eleve nehéz helyzetben voltak, tehát az ügyvédjelölteken kívül a visszacsatolt területek ügyvédjeinek sem.³⁰²

A MÜNE fajvédői végül 1942 elején kormányzati segítséggel átvették a hatalmat az ország kamarái felett.³⁰³ Ennek a folyamatnak a részeként értelmezhető, hogy az újvidéki kamarát már eleve radikális vezetés alatt alakították újjá 1941 végén, és hogy ezt még a Deák Leóhoz és társaihoz hasonló, befolyásos pozícióban

²⁹⁹ Megjegyzések a kamarai közgyűléshez. *Új Nép*, VIII. évf. 1. sz. (1942. jan. 3.) 6.

³⁰⁰ A lap azért változtatta meg a címét 1942. január 1-től, mert Magyarországon már létezett egy *A Nép* című újság, és a törvények értelmében két azonos című sajtókiadvány nem jelenhetett meg. Lásd: Tomán Sándor: Egy újságíró emlékezései I. *Magyar Szó*, 2004. júl. 29. <http://archiv.magyarso.com/arhiva/2004/jul/29/main.php?!=../26/kilato.htm> (Letöltve: 2015. május 18.).

³⁰¹ Megjegyzések a kamarai közgyűléshez. *Új Nép*, VIII. évf. 1. sz. (1942. jan. 3.) 6.

³⁰² Kovács M.: *Liberalizmus, radikalizmus*, 172-180.

³⁰³ Uo., 181.

lévő, jó felsőbb összeköttetésekkel is bíró konzervatív délvidéki politikusok sem tudták megakadályozni. A radikális, fajvédő szakmai körök hatalomra jutása országszerte kedvezőtlen fordulatot jelentett a zsidó ügyvédek helyzetére nézve, a legsúlyosabban azonban ismét csak a visszacsatolt országrészek zsidó ügyvédjeit érintette. Leszámítva ugyanis azokat a keveseket, akik közülük kamarai tagok lettek, a többségük inntől kezdve már nem is reménykedhetett abban, hogy előbb-utóbb bejuthat a testületbe. E nélkül pedig a praxisuk még működési engedély birtokában is bármikor felfüggeszthető volt.³⁰⁴

A Délvidéken egyébként a MŰNE nem terjeszkedett. A budapesti központ a visszafoglalás után nem sokkal eljuttatta a toborzóanyagait az itteni keresztény magyar ügyvédi körökhöz, amelyek a zsidókon kívül a nemzetiségi ügyvédek is a szakma nemkívánatos tagjaiként jelölték meg. Az egyesület augusztusra Újvidéken és Szabadkán is összejövetelt tűzött ki, de semmi nyoma annak, hogy végül csakugyan kiépítette volna helyi szervezeteit az országészben.³⁰⁵ Az a szellemiség azonban, amit a MŰNE képviselt, ettől függetlenül is érvényesült az újvidéki kamarában. Ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy az újvidéki kamara felett befolyást vesztő mérsékelt körök maguk sem, távolról sem voltak annyira egyértelműen és nyíltan szolidárisak zsidó pályatársaikkal, mint az jó pár anyaországi kamara esetében megfigyelhető volt. A délvidéki zsidó ügyvédeknek tehát nem csak szigorúbb korlátozásokkal kellett szembe nézniük, hanem az őket körülvevő szakmai közeg is elutasítóbb volt.

A működési engedélyt, illetve kamarai tagságot nyert délvidéki zsidó ügyvédek folytatták ugyan a praxisukat, de a szakmán belüli elszigeteltségüket, diszkriminációjukat a hatósági szervek informális, adminisztratív eszközökkel tovább súlyosbították. Hasonlóan hátrányos körülmények között tevékenykedtek a szerb pályatársaik is. Ennek persze nem csak az érintett ügyvédek látták kárát, hanem az ügyfelek is. A két világháború közötti jugoszláv agrárreform során kisajátítást szenvedett földbirtokosok kárpótlási ügyeihez kapcsolódó személyes meghallgatásoknál például a Délvidéki Földbirtokrendezési Tanács előírta, hogy az egykori károsultaknak jogi képviselőik nélkül kell megjelenniük. Ezt a kikötést a Tanács kifejezetten azért tette, mert jugoszláv agrárreform által sújtott földbirtokosokat annak idején csaknem kizárólag szerb és zsidó ügyvédek képviselték – nyilvánvalóan azért, mert a jugoszláv hatóságok előtt ők jobb eséllyel tudtak érvényt szerezni az ügyfelek érdekeinek, mint a magyar ügyvédek. Most azonban a Tanács úgy ítélte, hogy ezen ügyvédek jelenléte „a birtokpolitikai kérdések elvi tisztázásánál (...) nem volt kívánatos és félő volt, hogy esetleg megbízotti minőségben a birtokrendezéssel kapcsolatos olyan tervek és elgondolások ismeretéhez jutnak, amelyek magasabb rendű magyar szempontból csak a legnagyobb titoktartással kezelhetők”. Az ügyvédi kamarák közös szerve, az Ügyvédi Kamarák Országos Bizottsága (ÜKOB), úgy tűnik, eleinte nem látta át ezeket a „magasabb rendű magyar szempontokat”, mert a hozzá befutott panaszok hatására az igazságügy-miniszterhez fordult az intézkedés miatt. Rámutatott, hogy ez a rendelkezés nem csak az ügyvédek és ügyfelek érdekeit sértette, hanem törvénytelen is volt.³⁰⁶ A Tanács kénytelen volt elmagyarázni az ÜKOB-nak, hogy a kifogásolt kitétel csak a szerb és zsidó ügyvédek ellen irányult, a magyar ügyvédek bevonása ellen a gyakorlatban nem emeltek kifogást.³⁰⁷

³⁰⁴ Uo.

³⁰⁵ MV, A magyar közigazgatás iratai 1941-1944, Sajtó és propaganda, 33/21.

³⁰⁶ Az ügyvédi rendtartás tárgyában intézkedő 1937. évi IV. tc. 75. §-a szerint.

³⁰⁷ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), Délvidéki Földbirtokrendezési Tanács iratai, Iktatott iratok,

A visszacsatolt területeken élő zsidó ügyvédekkel és egyes más szakértelmiségekkel szembeni szigorúbb szabályozást „megirigyelve” az anyaországi fajvédő szakmai körök sürgetni kezdték a kormányt, hogy a trianoni területeken is vezessen be hasonlóan radikális korlátozásokat. 1942 márciusában a MÜNE, a MONE, valamint az ezekhez hasonló ideológiai platformon lévő mérnökegyesület, a Magyar Mérnökök és Építészek Nemzeti Szövetsége elnökei közös felterjesztésben kérték a miniszterelnököt, hogy azonnal tiltsa meg, hogy zsidók építési, mérnöki, orvosi vagy ügyvédi gyakorlatot folytathassanak. Úgy látták, a hatályos zsidótörvények nem érték el a kívánatos hatást az értelmiségi pályákon, mivel „zsidókérdés ma is van. És pedig azóta van, amióta a zsidóság megjelent Magyarországon, s valószínűleg mindaddig lesz, amíg itt maradnak.” Arra hivatkoztak, hogy Észak-Erdélyben és a Délvidéken a zsidók ezeken a pályákon már csak országos számarányuknak megfelelően működhetnek, így az a „tarthatatlan” helyzet állt elő, hogy arányuk ezekben a foglalkozásokban eltér az anyaországitól. Javaslatukkal ezt a „feltűnő aránytalanságot” kívánták megszüntetni.³⁰⁸

A beadvány fogalmazóinak pontosan tudniuk kellett, hogy érvelésük csak részben volt igaz. A kormány, mint láthattuk, nem kockáztatta, hogy a visszacsatolt területeken, köztük a Délvidéken, az orvosok között keresztülvigye a 6%-os zsidókvótát. Ez a kvóta a visszacsatolt területek zsidó mérnökeit sem kötötte szigorúan. Utóbbiakkal kapcsolatban a kormányzat lényegében érdektelennek mutatkozott. A mérnökszakma anyaországi szabályozását, egyúttal a második zsidótörvény hatályát a Délvidékre csak 1943 márciusában terjesztették ki, és ez a rendelet ugyanennek az évnek a végéig adott határidőt a visszacsatolt országrészben praktizáló mérnököknek arra, hogy felvételüket kérjék a mérnöki nyilvántartásba, illetve a mérnöki kamarába. A rendelet lehetővé tette, hogy a zsidó mérnököket a jogszabályokban meghatározott 6%-os arányt meghaladóan is felvegyék. A kamarai arányszám érvényesítésének ebben a szakmában azért volt kisebb jelentősége, mert ellentétben például az orvosokkal, a mérnököknek nem volt kötelező a kamarai tagság. A délvidéki zsidó mérnökök számára az okozhatott bizonytalanságot, hogy a rendelet viszont a mérnöki nyilvántartásba is csak olyan arányban engedte felvenni a zsidókat, amilyen arányban a kamarába bejuthattak. Lehetőségeik összességében tehát attól függtek, hogy az iparügyi miniszter egy későbbre ígért rendeletében milyen konkrét arányszámot szab meg majd a mérnöki kamarákra vonatkozóan.³⁰⁹ A szabályozás elhúzódó menete miatt azonban az egykori jugoszláv mérnöki engedélyek alapján a délvidéki zsidó mérnökök is lényegében 1944 tavaszáig érdemi korlátozás nélkül folytathatták a praxisukat.

Az ügyvédek esetében a 6%-os kvótát a visszacsatolt területeken valóban kíméletlenebbül valósították meg, mint az anyaországban, de ennél tovább a kormányzat nem ment. A trianoni területeken a zsidó szakértelmiség tagjait sújtó diszkriminációt nem igazították hozzá a visszacsatolt részekben érvényesülő szigorúbb gyakorlathoz, és utóbbiak ellen sem vezettek be még drasztikusabb korlátozásokat egészen 1944 tavaszáig. A Kállay-kormány idején a zsidó ügyvédek helyzete országszerte stabilizálódott. A kormány igyekezett elvonni a hatalmat a radikalizálódott kamaráktól, és határozottan visszautasította a fajvédő ügyvédi köröknek azt az ismétlődő követelését, hogy a zsidó ügyvédek teljesen tiltsák el a gyakorlattól.³¹⁰ Ez utóbbi intézkedésre végül

1197/1942.

³⁰⁸ MNL OL, K150. BM Ált., I – 13. t. – 259/1943.

³⁰⁹ 1.540/1943. ME. sz. rendelet a mérnöki rendtartásról szóló 1923:XVII. törvényeknek a Magyar Szent Koronához visszacsatolt délvidéki területeken való alkalmazása, valamint a budapesti mérnöki kamara választmányának és a Mérnöki Tanácsnak kiegészítése tárgyában (1943. márc. 18.) *Magyarországi Rendeletek Tára, 1943.* Belügyminisztérium, Budapest, 1944, 218-223.

³¹⁰ Kovács M.: *Liberalizmus, radikalizmus*, 181.

csak a német megszállás után, a Sztójay-kormány rendelkezése nyomán került sor.³¹¹

Újságírók és sajtóviszonyok

A délvidéki intelligencia tagjai közül a visszacsatolást követően életbe léptetett nacionalista, antiszemita diszkrimináció az újságírók esetében volt a legradikálisabb. Az új magyar hatóságok az országrész szellemi, kulturális életében is teljes *tabula rasát* kívántak teremteni, ami magában foglalta a sajtóviszonyok alapvető átrendezését is magyar etnikai, nemzetpolitikai szempontok mentén.³¹² A Bácskában a katonai hatóságok valamennyi szerb lapot és a magyar baloldali újságokat, folyóiratokat betiltották. Indult néhány új lap, a meghagyott régiek zöme pedig olyan új nevet választott, amely jobban megfelelt az aktuális viszonyoknak. A korábbról fennálló újságok egy része önként vett radikális fordulatot, mások a fennmaradás érdekében átszervezték önmagukat, amely a legtöbb esetben magában foglalta a kiadói, szerkesztői, cikkírói gárdában létezett vagy feltételezett bármilyen zsidó befolyás demonstratív kiküszöbölését is. A sajtóélet a nyelvi, kulturális, politikai orientációs és kifejeződési lehetőségeket tekintve durván beszűkült és homogenizálódott, az újonnan alapított vagy továbbélő újságok zöme a kormányzat propagandaszócsöve lett, néhányuk pedig kifejezetten szélsőjobboldali hangnemet vett fel.³¹³

Komoly átalakuláson ment keresztül például Zombor város egyetlen magyar nyelvű napilapja, az 1930 óta megjelent *Új Hírek*. A zsidó származású Kerényi Imre által 1935 óta tulajdonosként és kiadóként jegyzett újság innentől kezdve *Délvidék* címmel jelent meg. A régi-új lap főszerkesztője a lap korábbi munkatársa és felelős szerkesztője, Illés Sándor lett, aki biztosította a városi katonai parancsnokságot arról, hogy ő maga nem zsidó származású, a lap pedig a „legkisebb mértékben sem áll anyagi, erkölcsi és politikai vonatkozásban zsidó kapcsolatban, úgynevezett strómanságról egyáltalán szó nincsen”.³¹⁴

A több évtizedes múltra visszatekintő, színvonalas, a délvidéki napilapok közül a legnagyobb példányszámban megjelenő szabadkai *Napló*-t újra *Bácsmezei Napló* címmel adták ki, de csak egy száma jelenhetett meg. A magyar csapatok bevonulásának másnapján katonák jelentek meg a szerkesztőségben, és a zsidó tulajdonos, Fenyves Ferenc fivérét fegyverrel kísérték ki az irodájából.³¹⁵ A lapot, amely a két világháború közötti jugoszláviai magyar nyelvű újságírás fellegvára volt, a hatóságok azzal az indoklással szüntették meg, hogy „a szerb megszállók szolgálatában állt, és 23 éven át együttműködött velük”.³¹⁶

A *Napló* helyett Csuka János, a délvidéki magyar újságírás egyik kiemelkedő alakja indította el ismét az egykori Magyar Párt hivatalos lapjának számító, az 1929-ben betiltott szabadkai *Hírlapot*. A lap hangneme azonban még mindig nem felelt meg a hivatalos elvárásoknak, és az olvasók egy része is kételkedett abban, hogy a lapnál valódi változások történtek. Csuka hangsúlyozta, hogy munkássága során mindig az „öntudatos

³¹¹ 1.210/1944. ME. sz. rendelet.

³¹² A feltárt források nem tartalmaznak elegendő anyagot ahhoz, hogy a kulturális és szellemi élet más területein, így például a színházaknál, a filmszakmában, stb. érvényesülő antiszemita diszkrimináció helyi, regionális hatásait rekonstruálni lehessen.

³¹³ A. Sajti: *Délvidék*, 39.

³¹⁴ TLZo, F110. Zombor város katonai közigazgatása, 4 – 40/1941.

³¹⁵ Oral history interview with Steven Fenyves. USHMM Oral History Collection, RG-50.856*0002, Accession Nr. 2014.372.2 (a továbbiakban: Fenyves interjú, 2014, USHMM)

³¹⁶ Kalapis Zoltán: Százötven éves sajtótörténetünk dátumai és fejezetei (1848-1998). *Létünk*, 32. évf. 1-2 sz. (2002) 13-36, kül. 23.

keresztény magyar nemzeti irányt” képviselte, ugyanakkor azt is leszögezte, hogy keresztény magyarság alatt „türelmességet, békességet” ért, „nem egyenlenségeket, zavarkeltést”. Csukát állásfoglalása miatt „strómansággal” is megvádolták, amit visszautasított, de leszögezte: a „legmélyebben együttérzek kartársaimmal, munkatestvéreimmel, akikkel annyi éve járjuk az újságírás fárasztó, nehéz útját s szeretném valahogyan a kiverekedett keretet fenntartani, minden értéket megőrizni az új délvidéki magyar sajtószolgálat részére”.³¹⁷

Csuka kivételesen bátor állásfoglalása nem győzte meg a katonai hatóságokat. A Déli Hadsereg Katonai Közigazgatási Csoport parancsnoka, Novákovits Béla altábornagy május 7-én bizalmasan utasította a szabadkai városi katonai parancsnokságot a *Hírlap* szerkesztőségének haladéktalan átszervezésére, mert úgy találta, hogy az „csak külsőségekben különbözött” a betiltott *Naplótól*. A városparancsnok beismerte, hogy az újságot változatlanul a zsidó Fenyves Ferencné tulajdonában lévő Minerva Nyomda és Lapkiadó Vállalat állította elő, mivel a városban nem volt másik erre alkalmas nyomda. A vezérkar főnöke kormánybiztost rendelt ki a laphoz, aki „megállapította”, hogy a kiadó „nemzetközi zsidótársaság”, és kezdeményezte az eltávolításukat.³¹⁸ A Minerva tulajdonosait, tisztviselőinek és újságíróinak egy részét, a 29 fős alkalmazotti gárdából 13 embert a vezérkari főnök azonnali hatállyal elbocsájtott.³¹⁹ A méltatlanul félreállított újságírók, köztük Havas Károly, Hirschler Ferenc, Lévy Endre és Szegedi Emil a délvidéki magyar közírás kiváló képviselői voltak, Havas Károly egy időben maga is a régi magyar párti *Hírlap* felelős szerkesztőjeként működött.³²⁰

A most újra kiadott *Hírlap*-ot végül nem átalakították, hanem megszüntették. Helyette 1941. augusztus 2-án *Délmagyarország*, két nappal később pedig *Délvidéki Magyarság* címmel új „keresztény politikai napilap” indult Szabadkán, amely szintén a kormányzat szellemiségét képviselte.³²¹ Az eset Csuka megítélésének sem tett jót. Kivívta a hatóságok tartós bizalmatlanságát, rendőri megfigyelés alá vonták, zsidó kötődésüként, „nagy szerbbarátként”, „megbízhatatlanként” tartották számon, aki „a magyar sajtó útján a szerb érdekeket szolgálta” – egyedül azt nem „sikerült” kinyomozni róla, hogy ő maga kommunista érzelmű vagy „csak” kommunistákkal tart fenn kapcsolatot.³²²

A további fontosabb sajtókiadványok közül a *Reggeli Újság* a visszacsatolás után *Újvidéki Reggeli Újság*ként folytatta a pályafutását. Az újvidéki napilapok közül azonban nem ez, hanem egy német nyelvű újság, a *Deutsches Volksblatt* jelent meg a legnagyobb példányszámban, amelyet az újvidéki német kisebbség alapított a két világháború között, és a korabeli Délkelet-Európa legjelentősebb német nyelvű napilapjának számított.³²³ Szemben a délszláv, elsősorban szerb kiadványokkal, a német sajtókiadványok megjelenését a hatóságok nem akadályozták, viszont a délvidéki német kisebbség kétes lojalitása miatt ezeket is erőteljesen szemmel tartották – a *Deutsches Volksblatt*-ról például olyan értelmű jelentések szóltak, melyek szerint a sorai között „magyar nemzeti szempontból nem kívánatos gondolatok” voltak elrejtve.³²⁴ A napilapokon kívül jelentős olvasótáborral bírt Újvidéken a kormánypárti, de szélsőjobboldalra húzó országgyűlési képviselő, Nagy Iván radikális hangnemű hetilapja, az *A Nép* is. Az újvidéki katonai hatóságok egyetlen szerb nyelvű lapra adtak ki engedélyt,

³¹⁷ Csuka János: Beszéljünk őszintén. *Hírlap*, XI. évf. 4. sz. (1941. ápr. 24.) 2.

³¹⁸ TLSz, F60. PM, P-3783/1941.

³¹⁹ TLSz, F60. PM, P-5720/1941, P-9015/1941, P-9168/1941, P-11326/1941, P-6302/1941, P-6347/1941.

³²⁰ Csuka J.: *A délvidéki magyarság*, 106.

³²¹ A szabadkai sajtóviszonyok átszervezéséről lásd: Kolozsi Tibor: *A szabadkai sajtó (1919-1945)*. Fórum, Újvidék, 1979, 249-262.

³²² MNL OL, K149. BM Res., 1941 – 6 – szn/4.

³²³ ÚVTL, F260. Újvidék város főispánja, 268/1941.

³²⁴ MNL OL, K149. BM Res., 1941 – 6 – 10959.

de a *Nova Posta* kiadása csak később, a Kállay-kormány idején kezdődött meg Bács-Bodrog vármegye területén, szigorú megfigyelés mellett.³²⁵

1941 év végére megtörtént az „idegen impérium alatt” megjelent és a katonai közigazgatás ideiglenes engedélyével továbbra is kiadott délvidéki lapok végleges felülvizsgálata, amely lényegében a katonai közigazgatás idején kialakult állapotokat tartósította.³²⁶ A sajtóviszonyok azonnali, radikális átszervezésének következményeként a Délvidéken gyakorlatilag már a katonai közigazgatás alatt, tehát már azt megelőzően végbement a zsidó újságírók eltávolítása a szakmából, mielőtt a magyarországi antiszemita törvények erre vonatkozó paragrafusait hivatalosan is kiterjesztették volna a visszacsatolt országészre. Az anyaországban már az első zsidótörvény megjelenésétől kezdve gyors ütemben folyt a magyar antiszemita szerint túlságosan „elzsidósodott” újságírói és lapkiadói szakma árjásítása. A magyar antiszemita figyelmen kívül hagyták, hogy a zsidók aránya a sajtószakmában – csakúgy, mint az összes fontosabb értelmiségi pályán – már a század elejétől kezdve folyamatosan csökkent, de tény, hogy a harmincas évek végén még mindig minden harmadik újságíró és lapszerkesztő zsidó volt.³²⁷ Az első zsidótörvény a lapkiadói, szerkesztői, újságírói működést sajtókamarai tagsághoz kötötte, az újonnan felállított Sajtókamarába pedig 20%-ban engedélyezte zsidók feltételét. Az intézkedések következtében állásukat veszítették számáról már abból az adatból is fogalmat alkothatunk, hogy csak 1938 novembere-decembere folyamán mintegy 150 időszakos lapot tiltottak be.³²⁸ A helyzet tovább súlyosbodott a második zsidótörvény nyomán, amely a zsidók arányát a Sajtókamarában 6%-ra csökkentette, továbbá kimondta, hogy zsidó nem lehet időszakos lap felelős szerkesztője, kiadója, főszerkesztője „vagy bármily névvel megjelölt olyan munkatársa, aki a lap szellemi irányát megszabja”.

A Délvidéken a zsidó újságírók sorsát tekintve lényegében már egy kész helyzetet szentesített az a szabályozás, mely szerint 1941. október 15. után az újonnan visszacsatolt országészben is csak sajtókamarai tagok dolgozhattak újságíróként vagy lehettek lapkiadók. A Délvidékről beadott összesen 90 kérelmező közül a Sajtókamarába végül csupán 36 újságírót és 15 lapkiadót vettek fel, akik döntő többségükben keresztény magyarok vagy német nemzetiségűek voltak.³²⁹ Ahogy az lényegében várható volt, egy szerb újságírónak sem fogadták el a jelentkezését. Mivel a nemzetiségi és „nemzethűségi” alapon elvégzett szigorú szelekció miatt az összes felvettek száma eleve rendkívül alacsony volt, ezért a zsidók esetében engedélyezett kvótába mindössze két személy fért bele (5,6%). A kamarai tagságot nyert zsidó származású délvidéki újságírók (Gyöngyösi Dezső és Arányi Jenő) ugyanakkor mentesítettek voltak, így ők a kvótába tulajdonképpen nem számítottak bele. Zsidónak minősülő hírlapírók a visszacsatolt Délvidékről tehát egyáltalán nem kerültek be a Sajtókamarába, ráadásul a mentesített zsidó újságírók közül sem mindegyiknek fogadták el a jelentkezését, így Buzás Lászlóét és

³²⁵ ÚVTL, F260. Újvidék város főispánja, 268/1941.

³²⁶ A következő rendelet végrehajtásaként: 7.000/1941. ME. sz. rendelet a visszafoglalt délvidéki területen megjelenő időszakos lapok és hírlaptudósító újságok további megjelenésének engedélyezéséről (1942. okt. 12.). *Magyarországi Rendeletek Tára, 1941.* Belügyminisztérium, Budapest, 1942, 3230-3236.

³²⁷ 1910-ben országosan 42,2%, Budapesten 48,4%, 1920-ban országosan 34,3%, Budapesten 38,3%, 1930-ban országosan 31,7%, Budapesten 36,1%. Lendvai L. Ferenc, Sohár Anikó és Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében.* MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 1990, 193.

³²⁸ Karsai: A magyarországi zsidótörvények, 1290.

³²⁹ A délvidéki újságírók felvételi kérvénye a magyar sajtókamara választmánya előtt. *Délvidéki Magyarság*, I. évf. 54. sz. (1941. okt. 5.) 8.; Megtörtént a délvidéki újságírók és lapkiadók sajtókamarai felvétele. *Délvidéki Magyarság*, I. évf. 59. sz. (1941. okt. 11.) 6. Ekkor még függőben volt további hat újságíró és öt lapkiadó kérvénye, akiknek a felvételét egyelőre csak kilátásba helyezték.

Lefkovics Ernőét sem.³³⁰ A Délvidéken alkalmazott sajtópolitika tehát még az anyaországban is durva korlátozást jelentő antiszemita sajtószabályozáson is túlmenve szorította vissza a zsidók szerepét a helyi lapkiadásban és az újságírásban.

Így vált mellőzötté származása miatt a két világháború közti magyar nyelvű délvidéki sajtó számos kiemelkedő alakja. Közéjük tartozott a már említett Havas Károly a *Hírlap*-tól, aki valóban közmegebecsültségnek örvendett, ezért az elutasítását a helyi közvéleményben is rossz visszhangot keltett. Több befolyásos személy megkísérelt közbenjárni az érdekében, köztük a vármegyei főispán, Deák Leó, illetve annak testvére, Deák Imre ügyvéd is. Utóbbiak a velük szívélyes viszonyban lévő, szintén délvidéki származású Balla Pál miniszterelnökségi miniszteri osztálytanácsoshoz fordultak, aki azonban nem tett további lépéseket az ügyben a Sajtókamaránál.³³¹

Lefkovics Ernőnek majdnem sikerült megszereznie Fernbach Péter újvidéki főispán pártfogását a sajtókamarai felvételéhez. Lefkovics a két világháború között egy ideig a *Délbácska* című, 1920-tól 1929-ig megjelent újvidéki napilap belgrádi tudósítója volt.³³² A visszacsatolás után Újvidéken élt. Az egyébként erőteljesen antiszemita beállítottságú Fernbach szokatlanul szívélyes hangnemű személyes ajánlást írt Lefkovics érdekében a belügyminiszternek, amelyben kifejtette, hogy Lefkovics a „szerb megszállás ideje alatt önfeláldozó magyar hazafinak bizonyult, aki a magyarság ügyeit saját érdekeinek kockáztatásával mindenkor önzetlenül szolgálta. Vezető szerepet töltött be a belgrádi keresztény magyarság megszervezésénél és igen értékes, bizalmi szolgálatokat teljesített a belgrádi és bácskai magyarság politikai és szellemi kapcsolatainak kiépítése körül”. Az ajánlólevelet azonban a főispán „újabb/rossz információk beérkezése miatt” végül mégsem küldte el a Belügyminisztériumba.³³³ Lehet, hogy Fernbach nem volt tisztában Lefkovics kommunista múltjával, amiről időközben informálhatták – ez pedig a főispán szemében valószínűleg felülírta Lefkovicsnak a délvidéki magyarság érdekében kifejtett tevékenységét.³³⁴

A korabeli országos, regionális és helyi sajtókiadványoknak az antiszemita közhangulat kialakításában játszott szerepét nehéz lenne túlbecsülni.³³⁵ Ugyanez elmondható a „nemzeti-keresztény” alapon újjászervezett

³³⁰ Vö. a 8.550/1941. ME. sz. rendelet alapján mentesített zsidók neveit tartalmazó 12. sz. táblázattal (X. 4. fejezet). Ebben a kimutatásban mind a négy fent említett hírlapíró szerepel. A sajtókamarai felvételek azonban javarészt már az előtt lezajlottak (1941. október), hogy a második zsidótörvény hatályát a hivatkozott rendelet kiterjesztette a visszacsatolt Délvidékre (1941. november), és az érintettek hivatalosan is mentesítést kaptak a törvény hatálya alól. Bár kétségtelennek tűnik, hogy két felvett zsidó származású hírlapíró esetében számított az a körülmény, hogy jogosultak voltak a mentesítésre, további kutatások révén lehetne pontosítani, hogy milyen egyéb szempontok szerint (a mentesítés konkrét jogalapja és más tényezők) választották ki őket, illetve hagyták ki ekkor a többieket. A 8.550/1941. ME. sz. rendelet kimondta, hogy a magyarság szolgálatában szerzett érdemeikért mentesítettek személyeket a kamarai felvételek (a Sajtókamarán kívül a többi szakmai kamarát is ideértve) első körének lezárulta után, utólag is figyelembe kell venni, és tőlük a felvételt zsidó származásuk miatt nem szabad megtagadni (2-3.§.). Az eddig feltárt forrásokban nincs nyoma annak, hogy az első körben elutasított két mentesített újságíró utólag mégis bejutott volna a Sajtókamarába.

³³¹ MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 222.t. – 1941 – 22951. Erre utal legalábbis, hogy az ügy a Miniszterelnökségen 1941. november 13-án a következő kézírásos megjegyzéssel lett ad acta helyezve: „Deák főispánnal közöltem, hogy az ügyben nem interveniálunk.” Nem lehet természetesen kizárni, hogy Balla informális úton mégis megpróbált tenni valamit Havas érdekében.

³³² Hornyik Miklós: *A Délbácska története (1920-1929)*. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1985, 16.

³³³ ÚVTL, F260. Újvidék város főispánja, 154/1941.

³³⁴ Munkásmozgalmi aktivitásáról és a Tanácsköztársaság idején játszott szerepéről Lefkovics több memoárt is írt. Lásd pl.: Lefkovics Ernő visszaemlékezése: A munkásmozgalmak Baranyában a szerb megszállás 13 hónapja alatt, 1918-1921. In: dr. Szinkovich Márta (szerk.): *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 1968*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1968, 177-189. A feltárt források fényében nem világos, hogy Lefkovics Ernő miként kapott mégis mentesítést a zsidótörvény hatálya alól a két világháború között a magyarság érdekében végzett tevékenységére tekintettel – különösen, mivel az ilyen típusú mentesítéseknél az illetékes főispánok véleményét hangsúlyosan figyelembe vették. Lásd a X. 4. fejezetben az érdem-alapú mentesítésekről szóló részt.

³³⁵ A témáról általában lásd: Pelle János: *A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény 1938-1944*. Európa, Budapest,

délvidéki magyar nyelvű lapokról is. Zsidókkal, a „zsidókérdéssel” foglalkozó cikkek százait közölték, amelyekben a korlátozó intézkedéseket egyetértőleg, nem ritkán lelkesen, kárörömmel tolmácsolták. Ezek az írások nagymértékben hozzájárultak az antiszemita sztereotípiák rögzítéséhez, éveken keresztül sulykolva az olvasókba, hogy a zsidók bolsevisták, szabadkőművesek, a magyar faj vesztére törnek, összejátszanak a háborús ellenséggel, kapzsik, pénzsóvárok. A zsidók elleni feljelentésekben, állásuk, vagyonuk kiigénylésére benyújtott kérelmek „indoklásában” ezek a vádak rendszeresen visszaköszöttek, nem kérdés, hogy sokan el is hitték őket. A délvidéki újságok is rendszeresen adtak hírt zsidók által elkövetett gazdasági bűncselekményekről, amelyekből „kiderült”, hogy az árdragítók, síberek, valutacsempészek többsége zsidó – holott a zsidótörvények időszakára vonatkozó bűnözési statisztikák ezt nem támasztották alá.³³⁶ A *Délvidéki Magyarország* például, amely maga is jócskán hozzájárult a zsidók elleni árdragítási hisztéria terjesztéséhez, 1943 januárjában már arról volt kénytelen beszámolni, hogy a szabadkai törvényszék felmentett egy zentai zsidó textilkereskedőt, akit áruelvonással és árdragítással vádoltak hamisan. A vádlott ugyanis bebizonyította, hogy a kérdéses időpontban hatósági gondnok kezelte az üzletet.³³⁷

A visszacsatolt Délvidéken megjelent lapok zöme kezdettől fogva széles publicitást biztosított a fajvédő társadalmi szervezetek programjainak, felhívásainak. Így kapott rendszeresen felületet például az antiszemita gazdasági érdek-képviseleti egyesület, a Baross Szövetség, amely különösen arról igyekezett meggyőzni a lakosságot, hogy ne zsidóknál vásároljanak. Viszonzásképp a szervezet anyagi áldozatokra is hajlandónak mutatkozott: a szabadkai fiókegyesületben például felmerült, hogy a *Délvidéki Magyarország* támogatására éves hirdetéseket adjanak fel, mert csak így vélték elérhetőnek, hogy a zsidó hirdetéseket kiszorítsák.³³⁸ A *Délvidéki Magyarország* az antiszemita propaganda egyéb formáinak is bőséges helyet biztosított: az *Őrségváltás* című, a szabadkai városi moziban is bemutatott antiszemita magyar filmet úgy reklámozta, mint a „filmszínházidény legjelentősebb alkotását”, amely „elénk tárja azokat a fekélyeket, amelyben az ország gazdasági élete szenvedett, belenyúl évszázados tragédiánkba, megmutatja, hogy a magyarság testén mennyi élődsi nyerte el boldogulását”.³³⁹ Az országszerte vetített, nagy hatású antiszemita náci szerzeményt, a *Jud Süsst* pedig a Délvidék moziba járó közönsége a lap tolmácsolásában „a német filmművészet remekműveként” ismerhette meg.³⁴⁰

Hasonló hangnemet ütött meg a zsidókkal kapcsolatban az *Újvidéki Reggeli Újság* is, még inkább pedig a szélsőjobboldali orientációjú *Új Nép*, amely a mindennapos politikai, háborús híradásokba beleszórt „hétköznapi” zsidózás mellett tucatszámra közölt terjedelmes „felvilágosító”, „leleplező” szándékú antiszemita uszító írásokat. Ezeknek egy része személyesen a főszerkesztő Nagy Iván tollából származott, vagy szerkesztőségi, esetleg olvasóinak álcázott cikként jelent meg, de a lap rendszeresen szentelt egész oldalakat Bosnyák Zoltán, a Zsidókérdést Kutató Magyar Intézet alapítója és vezetője más lapoktól átvett írásainak is.³⁴¹

2001. Helyi esettanulmányra példa: Nagy Enikő Orsolya: A dési sajtó antiszemitizmusa és antiszemítái (1940-1944). In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról VII.* Múlt és Jövő, Budapest, 2016, 109-140.

³³⁶ Karády Viktor: Zsidótörvények és életfeltételek a szociális jelzők körében. In: Uő: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás.* Cserépfalvi, Budapest, 1997, 320-321.

³³⁷ Felmentettek egy árdragítással és áruelvonással vádolt zentai kereskedőt. *Délvidéki Magyarország*, III. évf. 16. sz. (1943. jan. 21.) 6.

³³⁸ TLSz, F:376.1.1. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, jegyzőkönyvek 1941-1944 (1942. dec. 23.).

³³⁹ Őrségváltás. *Délvidéki Magyarország*, II. évf. 222. sz. (1942. okt. 1.) 6.

³⁴⁰ JUD SÜSS, a német filmművészet remekműve a Városi Moziban, 23-tól. *Délvidéki Magyarország*, I. évf. 71. sz. (1941. okt. 25.) 9.

³⁴¹ Pl.: Bosnyák Zoltán: A nürnbergi törvényektől a sárga csillagig. *Új Nép*, VIII. évf. 2. sz. (1943. jan. 10) 11.; Bosnyák Zoltán: Liszt

A revíziók korabeli közvélemény gyakran vádolta a visszacsatolt területeken élő zsidókat azzal, hogy a két világháború között „cserbenhagyták” az idegen uralom alatt, kisebbségi sorban sínylődő magyarságot. A délvidéki zsidók „árulását” az országrész lapjai szintén előszeretettel tárgyalták, sőt, a téma még az országos sajtóba is bekerült. A vajdasági zsidók inkriminált „hűségnyilatkozatával” például a hírheht nyilas napilap, az *Új Magyarság* terjedelmes cikkben foglalkozott.³⁴²

A zsidóellenes hangulatkeltést illetően a szabadkai *Hírlap* bizonyos szempontból kivételt jelentett – talán nem meglepő, hogy nem volt hosszú életű. A főszerkesztő, Csuka János hangsúlyozottan „keresztény-nemzeti” szemléletűnek vallotta magát, ugyanakkor ragaszkodott a keresztény gondolat humanista felfogásához, és elutasította az annak égisze alatt folyó gyűlöletkeltést. Határozottan szembeállította egymással a „kétféle kereszténységet”, és figyelmeztette azokat, „akik kedvező helyzetükkel esetleg visszaélnék, megcsúfolva a keresztény gondolatot, az isteni szavakat, el ne felejtsek, hogy a kereszténység nem gyűlölködésben, hanem a szeretetben éli ki magát.”³⁴³

Az alig néhány olyan délvidéki kötődésű vagy tematikájú sajtótermék között, amely nem kifejezetten ellenségesen viszonyult a zsidókhöz, megemlíthető még a *Délvidéki Szemle*. Az 1942-ben indult tudományos, kulturális havilapot a Horthy Miklós Tudományegyetem Barátainak Egyesülete adta ki Szegeden. A szegedi egyetemnek távolról sem volt filozemita légköre, de a lap szerkesztőbizottságát alkotó neves tudósok között olyan kiváló humanista, antifasiszta, a faji szemléletet elutasító személyiségek is helyet foglaltak, mint – az egyébként zsidó származású – Sík Sándor vagy Szent-Györgyi Albert. Utóbbi épp a *Délvidéki Szemle* megjelentető egyesület rendezésében tartott egyik előadásában szögezte le, hogy „aki faji, vagy nemzeti gyűlöletet hirdet, ellensége hazájának”.³⁴⁴

Tudományos-kulturális kiadványként a lap távol tartotta magát a politikai témáktól, és a „zsidókérdéssel” is csak elvétve foglalkozott. Rendszeresen közölt viszont társadalmi kérdéseket érintő írásokat, így a Délvidék nemzetiségeinek története, kultúrája, kapcsolatai és egymás mellett élése is visszatérő témái közé tartozott. Ebben a kérdésben kifejezetten mérsékelt, kiegyensúlyozottságra törekvő álláspontot képviselt. Hangsúlyozta a különböző nemzetiségi csoportok megbékélésének, történelmi egymásrautaltságuk felismerésének fontosságát, igyekezett előmozdítani egymás kultúrájának kölcsönös megismerését és tiszteletét. A Délvidék etnikumainak számbavétele során még attól sem ódzkodott, hogy olyan hangnemben szóljon a zsidókról, ami akár elismerőnek is tekinthető: úgy jellemzi őket, mint „ha számban nem is, de mozgékonyaságánál, szellemi érettségénél, anyagi képességénél fogva számottevő csoport”. Igaz, ez az írás sem szakít teljesen a magyarságát kollektíven feladó délvidéki zsidóság mítoszával. Azt azonban, hogy ez a zsidóság már a visszatérés előtt „sorsát a szerb államhatalomhoz kötötte”, az európai zsidótörvények következményének tekinti, nem a zsidók „igazi”, „áruló”, „opportunistá” természetének tudja be, mint tette azt oly sok más kiadvány írás, nyilatkozat.³⁴⁵ A *Délvidéki Szemle* és az általa képviselt visszafogott szemlélet persze nem jutott el tömegekhez, legfeljebb egy szűk

Ferenc a zsidókról és a zsidókérdésről. *Új Nép*, VIII. évf. 4. sz. (1943. jan. 26.) 11.

³⁴² A bácskai zsidóság szabadkai nagygyűlése a szerb megszállás alatt. Szemelvények az *Új Magyarság* cikkéből. *Hírlap*, XI. évf. 24. sz. (1941. máj. 17.) 2.

³⁴³ Kétféle kereszténység. *Hírlap*, XI. évf. 27. sz. (1941. máj. 21.) 3.

³⁴⁴ Miklós Péter: Szent-Györgyi Albert politikai szerepvállalása. In: Uő: *A szegedi bölcsészkar Radnóti Miklós diákéveiben. Tanulmányok Radnóti Miklósról, kortársairól és a szegedi egyetemről*. Radnóti Szegedi Öröksége Alapítvány, Szeged-Szabadka, 2011, 109-122.

³⁴⁵ Balogh Ányos: A délvidéki szellem kialakulásának tényezői. *Délvidéki Szemle*, II. évf. 8. sz. (1943. aug.) 360.

értelmiségi réteg hozzáállására lehetett hatással. A szélesebb közvéleményt a Délvidéken is többnyire a sajtóviszonyokat szinte kizárólagosan uraló kormányközeli lapok és esetleg az antiszemita uszításban ezeket túlszárnyalni igyekvő szélsőjobboldali kiadványok formálták.

Felsőoktatás

Antal István igazságügyi államtitkár 1941 decemberében a szabadkai Magyar Olvasóköriben tartott előadásában büszkén emlékeztette a hallgatóságot arra, hogy Magyarország volt az első olyan állam Európában, amely törvényes intézkedést hozott a „zsidókérdés” rendezésére.³⁴⁶ Az államtitkár az 1920. évi XXV. törvénycikkre, az ún. *numerus clausus* törvényre utalt, amely valóban az első világháború utáni Európa első antiszemita törvényeként szerzett magának kétes hírnevet, és azzal a kifejezett céllal született, hogy korlátozza a zsidók egyetemi beiratkozását. A törvény végrehajtó rendelete az addigi hivatalos, alkotmányos meghatározástól eltérően a magyarországi izraelitákat immár nem vallásfelekezetnek, hanem „népfajnak”, illetve nemzetiségnek nyilvánította. Akkoriban tehát, amikor a Magyarországgal szomszédos trianoni utódállamok arra törekedtek, hogy külön nemzetiségként történő statisztikai nyilvántartásuk és etnikai-nemzetiségi alapú önmeghatározásuk szorgalmazása révén a zsidókat a magyar kisebbségtől elkülönítsék, Magyarország – bár gyökeresen eltérő indítékból – maga is hasonló lépéseket tett a zsidóságnak a magyar nemzetből történő kirekesztésére. Az antiszemita *numerus clausus* nem csak a magyar zsidó diákok helyzetére nézve járt súlyos következményekkel: az a tény, hogy a magyar állam diszkriminálta a magyarországi kisebbségeket hivatkozási alapul szolgált a határon túl rekedt magyar kisebbséggel szembeni hasonló bánásmódhoz.³⁴⁷

A törvény antiszemita passzusát végül 1928-ban hatályon kívül helyezték, annak lényegi korlátozó intézkedéseit azonban más módon, például a beiratkozók szüleinek foglalkozását figyelembe véve, továbbra is igyekeztek fenntartani.³⁴⁸ Egy bő évtizeddel később a második zsidótörvény hivatalosan is visszaállította a felsőoktatási „zárt számot”, előírva, hogy az egyetemek és főiskolák első évfolyamára csak olyan arányban lehet zsidót felvenni, hogy a zsidó hallgatók száma ne haladja meg az adott karra felvett összes hallgatók 6%-át. Az intézkedés elsősorban a zsidók utánpótlását kívánta megakadályozni az értelmiségi pályákon azáltal, hogy a korlátozta a részvételüket az elitképzésben.

A Délvidék visszacsatolása az értelmiségi pályára készülő délvidéki fiatalok számára egyaránt mélyreható, de nemzetiségtől, származástól függően eltérő következményekkel járt. A keresztény magyar fiatalságnak, amely a két világháború között a jugoszláv állam oktatási nacionalizáló intézkedései révén a továbbtanulás terén súlyos hátrányba és lemaradásba került, az újabb impériumváltás azt jelentette, hogy az egyetemi továbbképzés jóval könnyebben elérhetővé vált a számára. Előttük a felsőoktatásban való részvétel lehetőségei kiszélesedtek, aminek a jugoszláv érában megtizedelődött délvidéki magyar értelmiség utánpótlása szempontjából döntő jelentősége volt. A délszláv, elsősorban szerb diákok továbbtanulási lehetőségei ezzel szemben drámaian beszűkültek. A legrosszabb helyzetbe a délvidéki zsidó tanulók kerültek, akiket a második

³⁴⁶

A szegedi gondolat diadala. *Délvidéki Magyarság*, I. évf. 113. sz. (1941. dec. 15.) 3-4.

³⁴⁷ A *numerus clausus* témaköréről lásd: Molnár Judit (szerk.): *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, Budapest, 2011; Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920-1945*. Napvilág, Budapest, 2012.

³⁴⁸ Uo., kül. 200-202.

zsidótörvény értelmében alkalmazott felsőoktatási *numerus clausus* az anyaországi sorstársaiknál is súlyosabban érintett.

A délvidéki egyetemisták tanulmányainak folyamatosságát biztosítandó, Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter már tíz nappal az országrészt visszafoglalása után rendeletet adott ki, melyben engedélyezte a jugoszláviai egyetemeken tanulmányaikat megkezdett hallgatók utólagos felvételét – a felvétel kritériumainak tisztázásáig egyelőre feltételesen – a magyarországi felsőoktatási intézményekbe az akkor folyó 1940-41. tanév második félévére. A rendelkezés hangsúlyozottan csak a magyar nemzetiségű diákokra vonatkozott.³⁴⁹ Rövidesen azonban a miniszter május 12-i újabb közleményében tovább pontosította a délvidéki diákok átíratkozásának szabályait, és ezúttal már a hallgatók nemzetiségére való tekintet nélkül egységes intézkedést írt elő. A zsidók egyetemi felvételére vonatkozó korlátozásokat azonban a miniszter fenntartotta, leszögezve, hogy a délvidéki hallgatók akadálytalanul beiratkozhatnak a magyarországi egyetemekre és főiskolákra, feltéve, hogy nem esnek az 1939:IV. tc. hatálya alá.³⁵⁰ A zsidó hallgatókkal kapcsolatos további irányelvekről Hóman egyelőre csak szóban, telefonon tájékoztatta az egyetemeket. Az ő felvételüket a miniszter csak szeptembertől helyezte kilátásba, de ígéretet tett arra, hogy a megkezdett félévüket nem fogják elveszíteni.³⁵¹

Mivel az átíratkozásoknak rendkívüli gyorsasággal, május 17-ig meg kellett történnie, a torlódások elkerülése érdekében a délvidéki joghallgatókat a pécsi Erzsébet tudományegyetem jog- és államtudományi karára, az orvos-, bölcsész- és gyógyszerészhallgatókat a természettudományi szakokon tanulókkal együtt a szegedi Horthy Miklós tudományegyetem karaira irányították. Minden más kar (mérnök, állatorvos, bányász, erdőmérnök, stb.) hallgatóinak Budapesten, illetve Sopronban kellett beiratkozniuk.³⁵²

A délvidéki hallgatókat befogadó egyetemek követték a kultuszminisztérium utasításait, és csak a zsidók esetében alkalmaztak korlátozásokat, a nemzeti kisebbségekhez tartozó diákok felvételét nem gátolták. A gyakorlatban azonban az átíratkozni kívánó délszláv hallgatók is számos nehézséggel szembesültek. A legegyszerűbb akadály a nyelvtudás hiánya volt: a magyarul folyó képzésben eleve csak azoknak a kisebbségi hallgatóknak volt esélyük részt venni, akik magas szinten bírták a magyar nyelvet. A nyelvi hátrány már az első, májusi felvételi adatokban is megmutatkozott: a szegedi egyetem orvosi karára például az összes évfolyamra 124 diák jelentkezett, akiknek döntő többsége, 77 fő magyar volt, és csak feleannyi, 38 szerb kérte egyáltalán a felvételét.³⁵³

Még a magyarul jól vagy legalább elegendő szinten tudó délszláv hallgatók számára sem ígért azonban sok jót az a körülmény, hogy a végleges felvételhez minden jelentkezőnek igazolnia kellett a magyar nemzeti megbízhatóságát. Az erről szóló tanúsítványt Hóman eredeti elképzelése szerint egy újonnan alakított diákszervezettől, a Délvidéki Diákok Irodájától (DDI) kellett beszerezni. Ez az egyesület nem csak antiszemita volt, hanem markánsan nacionalista-revansista álláspontot is képviselt. A DDI-t, amely lényegében a DMKSz alosztályaként jött létre, még május elején állította fel a kultuszminiszter a délvidéki hallgatók érdekeinek

³⁴⁹ 37.677/1941. IV. 2. VKM. sz. rendelet. Szegedi Tudományegyetem Levéltára (a továbbiakban: SZTEL), M. kir. Ferenc József Tudományegyetem, 1940-től M. kir. Horthy Miklós tudományegyetem Orvosi Karának iratai, 518/1940-41.

³⁵⁰ VL, F149. Déli Hadsereg Katonai Közigazgatási Csoport Parancsnokság, Újvidék, 2 – 4246/1941.

³⁵¹ SZTEL, M. kir. Ferenc József Tudományegyetem, 1940-től M. kir. Horthy Miklós tudományegyetem Orvosi Karának iratai, 575/1940-41.

³⁵² VL, F149. Déli Hadsereg Katonai Közigazgatási Csoport Parancsnokság, Újvidék, 2 – 4246/1941.

³⁵³ SZTEL, M. kir. Ferenc József Tudományegyetem, 1940-től M. kir. Horthy Miklós tudományegyetem Orvosi Karának iratai, 575/1940-41.

képviselőjére és ügyintézésük elősegítésére.³⁵⁴ A szervezet azt szeretne volna elérni, ha a délszláv diákokkal szemben ugyanaz a diszkriminatív oktatáspolitikai irányítás érvényesül a magyar egyetemeken, ami a jugoszláv államban a magyar hallgatókat sújtotta. Az oktatási kormányzatnak azonban nem állt szándékában a hazai felsőoktatási intézmények kapuit bezárni a szerb hallgatók tömegei előtt. Valószínűleg ezért is döntött utóbb úgy a minisztérium – és ezzel az érintettek kétségkívül jobban jártak – hogy a szerb diákok nemzethűségi igazolását visszaveszi a saját hatáskörébe, és arra is utasította az egyetemeket, hogy azoknak a szláv hallgatóknak is adjanak feltételes beiratkozási engedélyt, akiknek a nemzethűségi bizonyítása még nem zárult le.³⁵⁵

A visszacsatolást követő első tanévben, 1942. június 30-ig összesen 882 délvidéki hallgató iratkozott be magyarországi egyetemekre, kétharmaduk (540 fő) magyar volt. Rajtuk kívül 191 szerb, 65 német, 38 bunyevác, 12 vend, 10 horvát, és 21 egyéb nemzetiségű hallgatót regisztráltak. A zsidók pontos létszámáról nincsenek adatok: vagy az „egyéb” kategóriában keresendők a szlovákokkal, oroszokkal és egyéb nemzetiségekkel együtt, vagy anyanyelv alapján a magyarokhoz számították őket. Ezek az adatok azonban más szempontból sem teljesen tükrözik a valós helyzetet. A magyar hallgatók kétségkívül többségben voltak, számukat azonban valószínűleg olyan, más nemzetiségű hallgatók is gyarapították (esetleg a zsidókon kívül is), akik most valamilyen okból magyaroknak vallották magukat. Másrészt azonban a délvidéki szerb hallgatóknak az elvi lehetőség ellenére is csak kevesebb, mint a fele tudott magyarországi egyetemekre átiratkozni. A Délvidék visszafoglalását megelőző 1940-es tanévben a régióból 500-700 szerb hallgató járt különböző jugoszláv felsőoktatási intézményekbe. Továbbtanulásukat az akkori állami kultúrpolitika is fokozottan támogatta, amely az olyan, nemzetiségpolitikai szempontból kiemelten fontosnak számító területeken, mint a Vajdaság, jelentős ösztöndíjakkal igyekezett értelmiségi pályákra irányítani a délszláv fiatalokat. A Délvidék visszacsatolása után a magyar nyelvismerettel nem rendelkezők mellett sok olyan szerb diák is kénytelen volt megszakítani a tanulmányait, akik korábban csak állami segéllyel tudtak tanulni, mivel most a magyar állam nem biztosított számukra ösztöndíjat. Ők elsősorban egyházi alapítványoktól, illetve a legjelentősebb szerb kulturális egyesülettől, a Maticától számíthattak tanulmányi támogatásra – utóbbtól az után, hogy a visszafoglalást követően betiltott intézmény működését a Kállay-kormány 1943 augusztusában újra engedélyezte, de csak olyan formában, hogy az intézmény élén Balla Pál, a Miniszterelnökség nemzetiségi és kisebbségi osztályának délvidéki referense személyében továbbra is magyar kormánybiztos állt. Nagyobb létszámú hallgató segélyezését azonban ezek sem tudták vállalni. A magyar egyetemekre átiratkozó délvidéki hallgatók között a németek létszáma azért maradt feltűnően alacsony, mert többségük, mintegy 300-400 diák, Magyarország helyett a náci Németországban tanult tovább.³⁵⁶

Bár tehát Délvidéknek a magyarországi felsőoktatási rendszerbe történő beillesztése során a délszláv, elsősorban szerb hallgatók továbbtanulási lehetőségei is erősen korlátozottak voltak, az új helyzet legnagyobb veszteségeinek a zsidó hallgatók tekinthetők. A kultuszminiszter elvben nem tiltotta meg, hogy a magyarországi egyetemek és főiskolák a délvidéki hallgatók között zsidókat is átvegyenek. A gyakorlatban azonban a délvidéki zsidó diákoknak erre alig volt esélyük. Mivel a *numerus clausus* 1939-es újbóli bevezetésekor a felsőbb évfolyamokon a zsidó hallgatók száma jellemzően meghaladta a 6%-ot, ezért innentől kezdve az első

³⁵⁴ Uo., 565/1940-41.

³⁵⁵ Uo., 600/1940-41 és 696/1940-41.

³⁵⁶ *A Délvidékért. A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség Egyetemi és Főiskolai Hallgatók alosztályának értesítője, 1941-1942.* Uránia, Újvidék, 1942, 17-18. A Matica újbóli megnyitásának körülményeiről: A. Sajtó: *Impériumváltások*, 308.

évfolyamokra zsidó diákokat már a trianoni országrészben is csak nagyon ritkán vettek fel, többnyire csak mentesítettek. A délvidéki zsidó fiatalok közül azonban azoknak is, akik addig jugoszláv egyetemekre jártak, kérdésessé vált, hogy tovább tudják-e vinni folyamatban lévő tanulmányaikat magyarországi intézményekben. A helyzetet az egyes egyetemek ellenséges hozzáállása is rontotta. A délvidéki hallgatók zömét befogadó szegedi egyetemen például már a *numerus clausus* visszaállítását megelőző években törvényi kényszer nélkül is betartották a felvételeknél a „zsidókvótát”.³⁵⁷

A visszacsatolt országrészben fennálló akut orvoshiány közrejátszhatott abban, hogy a délvidéki zsidó orvostanhallgatók átiratkozásánál valamelyest kisebb szigor érvényesült. Bár a visszafoglalás idején folyamatban lévő 1940/41-es tavaszi félévre a kultuszminiszter megtiltotta a zsidók átvételét, azt az egy zsidó diákot, aki ennek ellenére már májusban jelentkezett a szegedi egyetem orvoskarára, ha fel nem is vették, de beengedték az előadásokra. 1942 márciusában pedig a kultuszminiszter utasítására a kar létszámon felül, hivatalosan is átvett három olyan zsidó hallgatót, akik korábban jugoszláviai egyetemeken tanultak.³⁵⁸

A döntést adminisztratív szempontból megkönnyítette, hogy a szegedi egyetemre tömegesen átiratkozó délvidéki nem zsidó diákok miatt az orvoskari hallgatók száma több, mint másfélszeresére, közel 400 főre duzzadt, a gyógyszerészhallgatók létszáma pedig megduplázódott.³⁵⁹ Ennek köszönhetően a zsidók számára engedélyezett 6%-os keretbe is többen belefértek. Az 1941-42. tanév második félévében összesen 416 orvostan- és gyógyhallgató tanult a karon, akik közül 25 volt zsidó (6%). Mivel az 1939:IV. tc. bevezetése idején a felsőbb évfolyamokon a zsidó hallgatók aránya már eleve túllépte a 6%-ot, ezért innentől kezdve két éven át, az 1939-40-es és az 1940-41-es tanévekben elsős zsidó diákokat a kar egyáltalán nem vett fel. A második zsidótörvény bevezetése óta az 1941-42-es volt az első olyan tanév, amikor az újonnan érkező délvidékiek miatt megnövekedett hallgatói összlétszámnak köszönhetően új zsidó hallgatók felvételére is lehetőség nyílt mind az első, mind a felsőbb évfolyamokon.³⁶⁰

A szegedi egyetemisták antiszemita köreiből a három – egyébként magyar anyanyelvű, identitású – délvidéki zsidó orvoshallgató felvétele hatalmas felháborodást szült. A DDI tisztában volt azzal, hogy a jugoszláv érásban súlyos lemaradásba került magyar szakértelmiség utánpótlására a visszacsatolást követően kibővülő továbbtanulási lehetőségek mellett sem voltak túl jó kilátások. Saját becslésük szerint évi ötven orvos végzettre lett volna szükség ahhoz, hogy a „kidőlt elődök” helyébe lépjenek, de legfeljebb tizenötre számíthattak. A szervezet ennek ellenére sem volt hajlandó belátni azt, amit a minisztériumnak sikerült: orvoshiány van, a betegeket kezelni kell, a zsidó doktor is doktor. A DDI vezetésével a szegedi egyetemisták tüntetni kezdtek az újonnan felvett három zsidó diák eltávolításáért.³⁶¹ Követeléseik azonban nem álltak meg itt, belevették az összes zsidó és „félzsidó” diák azonnali kizárását is, valamint, hogy a törvény által lehetővé tett kvótát a „25%-os

³⁵⁷ Fülöp: *A zsidótörvények hatása*, 51.

³⁵⁸ SZTEL, M. kir. Ferenc József Tudományegyetem, 1940-től M. kir. Horthy Miklós tudományegyetem Orvosi Karának iratai, 575/1940-41.

³⁵⁹ Uo.

³⁶⁰ Uo., 691/1941-42.

³⁶¹ *A Délvidékért...*, 19, 24. Úgy tűnik, a DDI jóval nagyobb buzgalommal kampányolt a zsidó és szerb diákok ellen, mint amekkora szorgalommal segítette az egyetemi adminisztrációt a délvidéki hallgatók átiratkozásának lebonyolításában. Ez a szervezet egyik fő funkciója lett volna. A szegedi orvoskari dékán azonban még 1942 decemberében is arról panaszkodott a kultuszminiszternek, hogy a karra átiratkozott délvidéki hallgatók egy részénél a jugoszláv egyetemeken elvégzett félévek beszámítása még mindig nem történhetett meg, mert a DDI többszöri sürgetés ellenére sem bocsátotta a kar rendelkezésére az ehhez szükséges információkat, köztük a jugoszláv egyetemek tanulmányi rendjét. (SZTEL, M. kir. Ferenc József Tudományegyetem, 1940-től M. kir. Horthy Miklós tudományegyetem Orvosi Karának iratai, 575/1940-41).

zsidókkal” töltsék be, őket pedig kötelezzék sárga karszalag viselésére az egyetem területén. Sürgették a zsidó tanársegédek, egyetemi tisztviselők elbocsátását, továbbá a szerb hallgatókét is. Az erősen jobboldali beállítottságú új rektor, Kogutowitz Károly – aki nem sokkal korábban váltotta Szent-Györgyi Albertet – megígérte, hogy a kultuszminiszterrel egyeztetve felülvizsgálja a délvidéki zsidó hallgatók és a zsidó tanársegédek ügyét. A többi kérést azonban elutasította, mondván, hogy azok meghaladják a törvényes előírásokat.³⁶²

Azt, hogy „az ifjúság nevében” tett követelések visszautasítása mögött elsősorban nem a (zsidó)törvények tisztelete állt, jelzi, hogy az egyetemi vezetés már a következő évben a jogszabályi előírásokat meghaladva „*numerus nullus iudeorum*” javasolt, felkérve a karokat, hogy ne használják ki a 6%-os keretet, és hogy az 1941-es fajvédelmi törvény szigorúbb meghatározása szerint minősítsék zsidónak a jelentkezőket.³⁶³ Az igazi gondot az jelentette, amint arra a szegedi rendőrfőkapitány, Buócz Béla rámutatott a Tukats Sándor főispánhoz írt bizalmas jelentésében, hogy a hallgatók nem csak a zsidó, hanem a délszláv diákokkal szemben is szervezkedtek. Buócz hangsúlyozta, hogy ez „nemzeti szempontból egyáltalán nem kívánatos”, és kérte a rektort, hogy számolja fel a mozgalmat.³⁶⁴ A szegedi egyetemi és városi vezetés bizonyára nem volt tájékozatlan a Kállay-kormány által a dél-bácskai razziák után bevezetett új, konszolidációs nemzetiségpolitikai irányvonallal kapcsolatban. Az sem tekinthető véletlennek, hogy a *Délvidéki Magyarság* terjedelmes cikkben számolt be a hallgatók zsidóellenes tüntetéséről, de a szerbellenes követeléseket egy szóval sem említette.³⁶⁵ Végül csak a három délvidéki zsidó hallgató felvételét hatálytalanították. A döntés az országész orvosutánpótlása szempontjából hosszabb távon hátrányosnak tűnhetett, ám az aktuális délszláv nemzetiségpolitikai érdekek elsődlegessége miatt alkalmasnak mutatkozott a kedélyek megnyugtatóására és a szerbellenes éllel is bíró kezdeményezés leszerelésére.

A szegedi egyetemi vezetés tehát kész volt feláldozni a jugoszláviai intézményekből újonnan érkezett zsidó hallgatókat a diáktársadalom antiszemita-nacionalista indulatainak lecsillapítása, a korábban felvett zsidó, valamint a szerb diákok helyzetének stabilizálása érdekében. Az incidens azonban a szerb diákoknak is egyértelműen értésére adta azt, amit a zsidó egyetemisták már régóta jól tudtak: tanulhatnak, de befogadó környezetre ne számítsanak. Miután nyilvánvalóvá vált, hogy az egyetem nem fogja kirúgni a szerb hallgatókat, a

³⁶² Tüntetés a szegedi egyetemen a délvidéki zsidó orvostanhallgatók felvétele miatt. *Délvidéki Magyarság*, II. évf. 63. sz. (1942. márc. 18.) 5.; A szegedi egyetem rektora nem mindenben teljesítette az ifjúság kívánságait. *Délvidéki Magyarság*, II. évf. 67. sz. (1942. márc. 23.) 3.; Fülöp: *A zsidótörvények hatása*, 51-52.

³⁶³ Fülöp: *A zsidótörvények hatása*, 52. A szegedi egyetem berkeiben megnyilvánuló antiszemizmussal és zsidó diákok diszkriminációjával kapcsolatban lásd még: Szabó Tibor és Zallán Andor: *A Szent-Györgyi Albert Orvostudományi Egyetem története I: Orvostudományi Kar (1921-1944)*. Szent-Györgyi Albert Orvostudományi Egyetem, Szeged, 1992, 25-27, 70-73.; Kiss Róbert Károly és Vajda Tamás: *Egyetemi ifjúsági egyesületek Szegeden 1919 és 1944 között*. Universitas Szeged, Szeged, 2012; Sajnos a szegedi egyetem, illetve az egyes karok történetével foglalkozó kiadványok közül némelyek teljesen valótlan képet közvetítenek arról, hogy milyen volt a zsidó diákok helyzete az intézményben a két világháború között, valamint hogy az egyetem vezetése és a nem zsidó diákság hogyan viszonyult a zsidó hallgatókhoz – ha egyáltalán érintik a témát. A szegedi gyógyszerészképzés történetét bemutató egyik munka például azt állítja, hogy az „egyetem vezetése, amíg lehetett, mindent megtett a hallgatók és az alkalmazottak segítésében, a zsidótörvények (...) ellen.” (Erős István [szerk.]: *90 éves a szegedi gyógyszerészképzés*. SZTE Gyógyszerésztudományi Kar, Szeged, 2011, 28.) Ugyanennek a karnak a történetével foglalkozó egy másik kötet röviden kitér ugyan az 1920-as *numerus clausus*-ra, de nem teszi világossá, hogy az elsősorban a zsidó diákok ellen irányult. A későbbi antiszemita korlátozásokat pedig egyáltalán nem említi. (Erős István [szerk.]: *A szegedi gyógyszerészképzés és a szegedi Gyógyszerésztudományi Kar története*. JATEPress, Szeged, 2007, 32-45.

³⁶⁴ Fülöp: *A zsidótörvények hatása*, 52.

³⁶⁵ Tüntetés a szegedi egyetemen a délvidéki zsidó orvostanhallgatók felvétele miatt. *Délvidéki Magyarság*, II. évf. 63. sz. (1942. márc. 18.) 5.; A szegedi egyetem rektora nem mindenben teljesítette az ifjúság kívánságait. *Délvidéki Magyarság*, II. évf. 67. sz. (1942. márc. 23.) 3.

különböző diákszervezetek, élükön a DDI-vel beadványok sokaságával igyekezett elérni a kultuszminisztériumnál és az egyetemi vezetésnél legalább azt, hogy a délszláv hallgatókat is másodrangú egyetemi polgárokként kezeljék. Az 1942. januári dél-bácskai események legfőbb tanulságát például a DDI abban látta, hogy „a szerbségnek a közelmúltban mutatott államellenes magatartása, gyakori lázadásai” bebizonyították, hogy „ebből a népből ki nem kerülnek loyális állampolgárok”, ezért a a szerb diákok sem méltók semmilyen méltányos bánásmódra. E logika mentén a szervezet 1942 márciusában a „szegedi egyetemi ifjúság óhaját” tolmácsolva azt követelte a karok vezetőitől, hogy a délszláv hallgatók ne (továbbra se) kaphassanak semmilyen tanulmányi vagy szociális segélyt. A DDI-nek igaza volt abban, hogy a jugoszláv állam sem adott kedvezményeket a magyar diákoknak. A délszláv diákoktól a támogatás megtagadását azonban ezúttal szerintük „a szerbségnek a közelmúltban mutatott államellenes magatartása, gyakori lázadásai” is indokolták, amely, úgy vélték, mindenkit meggyőz arról, hogy „ebből a népből ki nem kerülnek loyális állampolgárok”.³⁶⁶

A visszacsatolás után a szegedi orvoskarra felvett szerb hallgatók aránya egyik évfolyamon sem haladta meg az összlétszám egynegyedét, összesen pedig 15% alatt maradt.³⁶⁷ A szerb diáktársaik ellen (is) fáradhatatlanul gyűlölködő rasszista-nacionalista egyetemista körök viszont mindezt úgy érzékelték, hogy a hallgatók aránya „rohamosan tolódik el a nemzetiségek javára, ezzel együtt természetesen a magyar hallgatóság kárára”. E „sajnálatos ténnyel” kapcsolatos aggodalmaikat a Szegedi Egyetemi Ifjúság (SZEI) diákegyesület képviselői 1943. márciusi beadványukban a kultuszminiszternek is kifejtették. A SZEI memoranduma egy 1942 decemberében Kolozsváron megtartott háromnapos országos orvoskari hallgatói kongresszus megállapításain nyugodott. A kongresszus résztvevői és az emlékirat szerkesztői is tisztában voltak azzal, hogy azért is áll betöltetlenül országszerte sok törvényhatósági és intézményi orvosi állás, mert a magyar fiatalokat egyre kevésbé vonzotta az orvosi pálya. A képzésidő a klinikai gyakorlattal együtt 8-9 évre nyúlt, ami a diákok családjai számára súlyos anyagi terhet jelentett, mert a fokozott tanulmányi igénybevétel miatt az orvoshallgatók többsége más szakos diákokkal ellentétben az egyetem mellett nem tudott munkát vállalni. A kezdő orvosok, klinikai díjas gyakornokok, kórházi alorvosok rosszul kerestek, és nem voltak jobb helyzetben a falusi körorvosok sem.³⁶⁸

Az orvoshiány valós, mélyebb okain túl azonban a SZEI képviselői a magyar orvoshallgatók csökkenését a nemzetiségi hallgatók szerintük „veszélyes” mértékű létszámgyarapodásával is összekötötték. Arról vizionáltak, hogy a nemzetiségi orvosok el fogják „özönleni” a rendelői és klinikai állásokat, és „ezáltal a magyar egészségügyi élet egyensúlyában súlyos eltolódásokat és ezzel kapcsolatos zavarokat” idéznek elő. A SZEI arról is meg volt győződve, hogy „a nemzetiségi orvost sohasem lehet az igazi magyar lelkiismerettel rendelkező orvosok sorába számítani. A nemzetiségi orvos sohasem fogja becsületbeli kötelességének érezni a magyar néppel való törődést”.³⁶⁹

A diákok emlékiratát felterjesztő szegedi orvoskari vezetés maga is felhívta a kultuszminiszter figyelmét arra, hogy csak a képzés megreformálásával és a kezdő orvosok fizetésének javításával lehetne több fiatal az

³⁶⁶ SZTEL, M. kir. Ferenc József Tudományegyetem, 1940-től M. kir. Horthy Miklós tudományegyetem Orvosi Karának iratai, 730/1941-42.

³⁶⁷ Uo., 463/1943-44.

³⁶⁸ Uo., 444/1942-43.

³⁶⁹ Uo.

orvosi pályára csábítani. A SZEI-vel ellentétben azonban a kari vezetés valószínűleg nem tartott attól, hogy a nemzetiségi orvosok „el fogják özönlenni” a szakmát. A hivatalos kimutatás szerint 1944 februárjában az orvoskaron összesen 455 hallgató tanult, közülük csak 64 (14,4%) volt görögkeleti vallású, azaz feltehetőleg szerb nemzetiségű. A karra 470 főt lehetett volna beírni.³⁷⁰ Az engedélyezett keretet tehát annak ellenére nem sikerült, még a szerb hallgatókkal együtt sem betölteni, hogy utóbbiakat a kultuszminisztérium és az egyetem a keresztény magyar hallgatókkal többé-kevésbé azonos elvek alapján vette fel, tömeges, szisztematikusan elutasításukra nem került sor. A kari vezetés viszont arra sem vállalkozott, hogy a felvételi keretet zsidó hallgatókkal egészítse ki, holott erre még a *numerus clausus* kvótán belül is lett volna lehetősége. Az orvoskarral ekkor már csak 12 zsidónak minősülő diák járt, arányuk jóval 6% alatt maradt, miközben minden félévben zsidó jelentkezők tucatjait utasították el.³⁷¹

A visszacsatolt területekről származó zsidó hallgatók átvétele a trianoni utódállamok felsőoktatási intézményeiből a magyar egyetemekre már korábban is ürügyet adott a szélsőséges diákmozgalmaknak a zsidó diákok elleni agresszívabb fellépésre. A délvidéki zsidó (és szerb) diákok felvétele miatt tüntető szegedi egyetemisták, élükön a DDI-vel, sokat tanulhattak például a kolozsvári társaiktól. Utóbbiak a román egyeteméről érkező erdélyi zsidók ellen (is) kampányolva követeltek új, szélesebb körű antiszemita korlátozásokat. A kolozsvári egyetem vezetése azonban a szegedivel ellentétben nem ment bele még a román egyeteméről átvett zsidó hallgatók eltávolításába sem az antiszemita diákmozgalmak leszerelése érdekében.³⁷² 1942 júniusában már két tucat különböző egyetemi diákszervezet kérte közös felterjesztésben a kultuszminisztert, hogy a zsidó hallgatók ügyében adjon ki új, szigorított rendeleteket. Az aláírók, köztük a DMKSz egyetemi és főiskolai hallgatókat tömörítő alosztálya, a Felvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete, a Kolozsvári Magyar Diákok Szövetsége, valamint több budapesti, szegedi és debreceni egyesület azzal is próbált a miniszterre hatni, hogy az egyetemi kampuszokon elharapódzott antiszemita agresszió beszüntetését a zsidó diákok elleni radikálisabb korlátozások életbe léptetésétől tette függővé. Egy ilyen „megoldás”, érveltek, „a jövőben feleslegessé teszi az ifjúság (sic!) részéről minden zsidóellenes tüntetést, tömegmozdulást, erőszakot és megszünteti azt a hangulatot, amely ma bármely egyetemi városban erőszakos akciók kezdeményezésére alkalmas.” Kérték, hogy a jövőben a felvételeknél az 1939:IV. tc. helyett a fajvédelmi törvényt alkalmazzák annak meghatározásánál, hogy ki a zsidó, hogy az egyetemek és főiskolák akkor se vegyenek fel új zsidó hallgatókat, ha egy adott karon nem telt be a 6%-os kvóta, hogy zsidó hallgatók semmilyen tanulmányi vagy szociális segílyt, kedvezményt ne kaphassanak, és hogy zsidók ne lehessenek tanársegédek, gyakornokok, könyvtárnokok.³⁷³

A kormányzat ugyan nem szigorította tovább a zsidó diákok felvételének kritériumait, a délvidéki zsidó hallgatóknak a magyar egyetemekre való bejutásának esélye azonban a visszacsatolás időszakában így is végig a nullához közelített. Köztük is azoknak voltak a legrosszabbak a kilátásaik, akik a jugoszláv egyetemeken korábban megkezdett tanulmányaikat szerették volna magyar egyetemeken felsőbb évfolyamain folytatni. Tudjuk, hogy az újvidéki Blahm Ervinből azért lett gyári munkás, mert nem sikerült bekerülnie a szegedi egyetemre. Két

³⁷⁰ Uo., 463/1943-44.

³⁷¹ Uo.

³⁷² MNL CSML SZL, VIII. 1. A M. kir. Ferenc József Tudományegyetem Rektori Hivatalának iratai, 1043/1941-42, 1054/1941-42.

³⁷³ Uo., 2629/1941-42.

unokafivére ugyanebből az okból kifolyólag tanult iparos szakmát.³⁷⁴ Arról nincsen pontos adatunk, hogy hozzájuk hasonlóan még hány délvidéki zsidó fiatal sorsa került kényszerpályára a felsőoktatási *numerus clausus* miatt.

A délvidéki zsidó (és délszláv) fiatalok felsőoktatási helyzetéről szólva végül mindenképpen említést kell tenni az Újvidéken alapított Keleti Kereskedelmi Akadémiáról. Bár a Délvidék küszöbén fekvő egyetemi város, Szeged jelentős vonzerőt gyakorolt a továbbtanulni vágyó délvidéki ifjúságra, a déli országrész és különösen Újvidék gazdaságföldrajzi adottságainak kiaknázására, valamint a „magyarságnak a Balkán és Kelet felé való irányító, kultúrakisugárzó hivatásának betöltésére” érdemesnek látszott itt egy új főiskola létrehozása. A Keleti Kereskedelmi Akadémia az ország egyetlen ilyen típusú felsőfokú szakintézménye volt. Az 1942/43-as tanévben összesen 113 hallgató járt ide, döntő többségükben magyarok (86 fő), és csak 14 szerb.³⁷⁵ Az ország kereskedelmi életének „átállításán” is fáradozó állami politika fényében „természetesnek” vehető, hogy zsidó diákot a főiskola egyáltalán nem vett fel.

Középfokú oktatás

Míg a szakirodalom viszonylag bőségesen foglalkozik a zsidókat sújtó felsőoktatási *numerus clausus*-sal, a középiskolai „zárt szám” korlátozásokról jóval kevesebb szó esik, pedig utóbbi is zsidó fiatalok tömegeinek mindennapi tapasztalataira, életkilátásaira nyomta rá a bélyegét. A második zsidótörvény és annak általános végrehajtási rendelete az egyetemekkel, főiskolákkal ellentétben nem tartalmazott kifejezett utasítást arra nézve, hogy a középfokú oktatásban is diszkriminálni kellene a zsidó diákokat. Mégis, a Hóman Bálint vezette kultuszminisztériumot már az 1939:IV. tc. megjelenésének évében elkezdte foglalkoztatni a túlteljesítés lehetősége, és a törvény „szellemét” követve, saját hatáskörben rendeletet dolgozott ki a „zsidókvóta” érvényesítéséről a középiskolákban is. Ennek értelmében az első évfolyamokon a hivatalosan engedélyezett osztálylétszám legfeljebb 6%-át teheték ki a zsidók. A zsidó diákok szegregációját tovább fokozta, hogy egyes fővárosi gimnáziumokban a VKM utasítására zsidó párhuzamos osztályokat létesítettek, szintén abban a reményben, hogy ennek révén képesek lesznek a zsidó középiskolások számát jelentősen csökkenteni. A korlátozások következtében zsidó fiatalok tömegei szorultak ki a közoktatásból. Az állapotokat híven szemlélteti, hogy két évvel később az *Izraelita Tanügyi Értesítő* több felekezeti középiskola alapítását sürgette, mert „bár az állami és községi elemi- és polgári iskolák nagyjában ugyan nyitva állanak gyermekeink előtt, a középiskolákba azonban az odatörekvő zsidó tanulóifjúságnak már csak egy töredéke juthat be. Ma ugyanis az a helyzet, hogy a középiskolák I. osztályaiba 1-2 és csak elvétve 3 zsidó gyermek juthat be”.³⁷⁶

Az 1941 szeptemberétől kezdődő első magyar tanév a visszacsatolt Délvidék középfokú iskoláiban már

³⁷⁴ Blahm memoár, YVA, 15, 44.

³⁷⁵ Balogh Ányos: A délvidéki szellem kialakulásának tényezői. *Délvidéki Szemle*, II. évf. 8. sz. (1943. aug.) 370. A többi hallgató: 4 szlovák, 2 német, 1 ruszin és 6 „külföldi”.

³⁷⁶ K. Farkas Claudia: Párhuzamos történet a zsidók iskolai kirekesztéséről Olaszországban és Magyarországon az 1930-as évek végén. *Yerusha. Zsidóság és kulturális antropológia. Online folyóirat*, 2014/2. sz. <http://yerushaonline.com/content/?v=651q03zg> (Letöltve: 2017. dec. 03.) Lásd még: Ungváry Krisztián: *Hóman Bálint és népbírósi pere*. MTA Law Working Papers, 2016/1. sz. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2016. http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/mtalwp/2016_01_Ungvary.pdf (Letöltve: 2017. dec. 03.) 8-9.

az antiszemita *numerus clausus* jegyében indult meg. A Bácska közoktatási intézményeinek felügyeletét ellátó újvidéki II. fokú tanügyigazgatási kirendeltség még a tanévkezdés előtt köriratban tájékoztatta a középiskolák vezetőit a zsidó tanulók felvételének irányelveiről. Ennek értelmében a zsidó diákok jelentkezését az első osztályokba csak 6% erejéig lehetett elfogadni. A felsőbb évfolyamoknál tekintettel voltak a zsidó tanulók szerzett jogaira, tehát azok, akik már korábban is ugyanabba az intézménybe jártak, alapelv szerint akkor is folytathatták a tanulmányaikat, ha a létszámuk túllépte a 6%-os keretet. Valójában azonban a felsőbb éves zsidó diákok beiratkozása sem zajlott teljesen korlátozásoktól mentesen. Előfordult, hogy őket akkor vették csak fel, ha belefértek az osztálylétszámba. A gyakorlatban ez azért jelenthetett problémát, mert a tanulólétszám általános csökkenése következtében az iskolák az új tanév kezdetén több megcsappant létszámú párhuzamos osztályt összevontak. A délszláv lakosság egy részének elmenekülése, elüldözése miatt ugyanis az új tanévet eleve kevesebb diák kezdte meg, a Délvidéken maradt délszláv növendékek közül sokan pedig a nagyrészt magyar nyelven újraindult oktatási rendszerben a nyelvtudás hiánya miatt kényszerültek megszakítani a tanulmányaikat. Az egyesített osztályok a korábbiaknál zsúfoltabbak lettek. Az újvidéki II. fokú tanügyigazgatási kirendeltség főigazgatója pedig arra utasította az iskolák vezetőit, hogy a zsidó diákokat csak akkor vegyék fel, ha az osztályokban „hely van”.³⁷⁷

Ezzel együtt is azonban az első magyar tanév kezdete előtt még úgy tűnt, hogy a tanulmányaikat már megkezdett zsidó tanulók jó eséllyel járhatnak továbbra is iskolába, és erősen korlátozott számban ugyan, de az első osztályokba is bekerülhet legalább néhány zsidó diák.

Ez a gyakorlat azonban nem élt sokáig. Hóman Bálint kultuszminiszter már szeptember 9-én rendeletet adott ki a délvidéki középfokú és szakiskolák megnyitásáról, amelyben lefektette a felvételi eljárás irányelveit, a zsidó diákok beiratkozására vonatkozóan pedig szigorúbb szabályozást vezetett be.³⁷⁸ Eszerint már csak olyan arányban lehetett felvenni zsidó tanulókat, hogy a számuk az adott iskolában az összlétszám 6%-át ne haladja meg. A rendelet tehát nem tett különbséget az első osztályba jelentkező és a felsőbb évfolyamos zsidó tanulók között. Utóbbiakra vonatkozóan nem írt elő méltányosabb bánásmódot, csupán annyit fogalmazott meg, hogy a felvételnél azokat kell előnyben részesíteni, akik már előzőleg is az iskola tanulói voltak.³⁷⁹

A rendeletet tehát úgy is lehetett értelmezni, hogy először a felsőbb évfolyamos zsidó diákok iratkozhatnak be, de közülük is csak annyian, ahányan beleférnek a kvótába. Valószínű, hogy a délvidéki oktatásügyi hatóságok azért nem e szigorúbb elvek szerint hajtották végre a rendeletet, mert azt a gyakorlatot tekintették irányadónak, amely az antiszemita *numerus clausus* alkalmazása során az anyaországban már életben volt: azaz, hogy a korlátozás nem visszamenő hatályú, hanem csak az újonnan jelentkező diákokra érvényes. Ennek megfelelően a délvidéki középiskolák is megtartották a zsidó növendékeket a felsőbb évfolyamokon, arányszámuktól függetlenül. Az első osztályokba viszont csak akkor kerülhettek be, ha az intézményi összlétszámhoz képest a zsidók aránya 6% alatt volt.³⁸⁰

³⁷⁷ VL, F151. Újvidéki II. fokú Tanügyigazgatási Kirendeltség, 49. d. 13/1941.

³⁷⁸ 57.500/1941. VKM. sz. rendelet a visszafoglalt délvidéki területen működő közép-, középfokú és szakiskolák megnyitása tárgyában. *Hivatalos Közlöny*. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Budapest, XLIX. évf. 18. sz. (1941. szept. 15.) 578-583.

³⁷⁹ Később, 1943 augusztusában a kultuszminiszter még úgy rendelkezett, hogy a zsidó tanulók felvételénél azok élvezzenek előnyt, akiknek az apjuk munkaszolgálatot teljesít, illetve munkaszolgálatosként életét veszítette, megsebesült vagy megrokkant. VL, F151. Újvidéki II. fokú Tanügyigazgatási Kirendeltség, 115/1943-44.

³⁸⁰ Uo., 13/1941, 154/1941-42, 532/1941-42.

Súlyos nehézséget jelentett azonban az első osztályosok számára, hogy a kultuszminiszter szeptember 9-i rendelete azután jelent meg, hogy Délvidék középiskolaiban a beiratkozások gyakorlatilag már lezajlottak. Több iskolában azonban – így például a szabadkai és az újvidéki leánygimnáziumokban, vagy a Zombori Állami Gimnáziumban – az antiszemita kvóta már a felsőbb évfolyamos tanulókkal betelt, így ezekbe az intézményekbe az újonnan jelentkezőknek már nem volt esélyük bekerülni. Nem egy zsidó diáknak és családjainak okozott keserves csalódást, hogy a tanév elején az első osztályokba felvett, majd a rendelet fényében „fölössé vált” növendékeket az iskolák rövid úton eltávolították. Többen közülük már a tankönyveket, iskolai egyenruhát és egyéb felszereléseket is beszerezték. A Szabadkai Állami Leánygimnázium például az eredetileg felvett 43 zsidó növendék közül utóbb az összes elsőt – 14 főt, a beiratkozottak egyharmadát – mint létszám felettit kizárta.³⁸¹

Az utólag elbocsátott zsidó diákoknak azonban ekkorra már kevés kilátásuk maradt arra, hogy egy másik intézménybe bejussanak. Esélyeiket nagyban rontotta, hogy a tanügyi kirendeltség – ezúttal a miniszteri rendeletet kétségkívül rosszindulatúan értelmezve – azoknak az iskoláknak sem engedélyezte, hogy az elsősök közé az *osztály létszámának* 6%-án felül vegyenek fel zsidó növendékeket, ahol az *intézményi összlétszámhoz* képest számított keretbe egyébként még belefértek volna. Mire azonban az utólag elbocsátott nebulók más lehetőség után néztek volna, az első osztályokban a kvóta a legtöbb helyen már betelt, különösen a rangosabb városi iskolákban. Megpróbálkozhattak beiratkozni egy alacsonyabb presztízsű intézménybe, jellemzően valamely vidéki településen, ahol eleve kevesebb zsidó diák lakott, tehát az első osztályos helyekért is kisebb volt a verseny. Még ha azonban találtak is olyan iskolát, ahová befértek volna, nem minden család tudta fedezni a tanuló vidéki utazásának, szállásának költségeit.³⁸² Egyes szülők nem látták értelmét, hogy a gyermekeiket rangosabb iskolák helyett alacsony színvonalú oktatási intézményekbe küldjék, de inkább csak a módosabb, középosztálybeli zsidó családok engedhették meg maguknak, hogy a gyermekeik magántanítására gondoljanak.³⁸³ A zsidó diákok helyzetét e tekintetben az is tovább nehezítette, hogy a miniszteri rendeletnek engedelmeskedve az iskolák azt sem engedélyezték, hogy a tanévet magántanulóként elvégző zsidó növendékek nyilvános iskolai vizsgát tegyenek.³⁸⁴ Nem egy délvidéki zsidó fiatal kényszerült tanulás helyett kenyérkereseti lehetőség után nézni valamilyen ipari vagy kereskedelmi szakmában bedolgozóként, kisegítőként azért, mert félbe kellett szakítania a középiskolai tanulmányait, vagy mert el sem tudta azokat kezdeni.³⁸⁵

Csak a két világháború közötti iskolázottsági, iskolaválasztási trendek figyelembe vételével lehet pontosabb képet rajzolni arról, hogy a visszacsatolás után bevezetett középiskolai *numerus clausus* milyen hatással volt a délvidéki zsidó fiatalok továbbtanulási lehetőségeire. Magyarországon a 19. század második felétől kezdve, és még a két világháború között is végig megfigyelhető volt a zsidók mennyiségi túliskolázottsága az egyetemekhez, főiskolákhoz hasonlóan a középfokú oktatásban is – az a jelenség, amely a kultuszminisztérium számára az ürügyet adta az antiszemita korlátozások bevezetésére.³⁸⁶ Ugyanezek az iskolázottsági minták éltek

³⁸¹ Uo., 532/1941-42.

³⁸² Uo., 763/1941-42.

³⁸³ Brosan interjú, USHMM.

³⁸⁴ VL, F151. Újvidéki II. fokú Tanügyigazgatási Kirendeltség, 1453/1941-42. A visszaemlékezésekből úgy tűnik, hogy egy-egy jómódú családból származó, magán úton tanuló zsidó diáknak a rendeleti tiltás ellenére is lehetősége nyílt arra, hogy nyilvános iskolai vizsgát tegyen. Nem elképzelhetetlen, hogy a szülőknek ezt megvesztegetéssel vagy jókora összegű „vizsgadíj” megfizetésével sikerült elérniük. Lásd pl. Brosan interjú, USHMM.

³⁸⁵ Stajner interjú, USHMM.

³⁸⁶ A zsidó „túliskolázás” jelenségét Karády Viktor számos munkájában elemezte, lásd pl.: Karády Viktor: Felekezetsajátos

tovább a Délvidéken az elcsatolás időszakában is. A középiskolai szcénát az ismét magyar uralom alá kerülő országrészben még az újonnan bevezetett *numerus clausus* árnyékában is a zsidó tanulók erőteljes jelenléte jellemezte. A visszacsatolást követő első magyar tanév kezdetén a Bácska nem zsidó lakosságának összesen 0,6%-át tették ki a gimnáziumi tanulók, míg a zsidók között ez az arány ennek a háromszorosára, 1,8%-ra rúgott. A polgári iskolai tanulók a nem zsidó népességben 0,8%-ot, az izraeliták esetében 1,3%-ot tettek ki. (2. sz. táblázat) Csakúgy tehát, mint a trianoni országrészben, a zsidó tanulók középiskolai felülreprezentáltsága a Délvidéken is kimutatható. Különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a polgárosodottabb, demográfiai értelemben az össznépességhez képest általában modernizáltabb zsidóság körében az alacsonyabb gyermekszám volt jellemző, az iskoláskorúak rétege tehát eleve szűkebb volt, mint a nem zsidó lakosság körében.

2. sz. táblázat

A gimnáziumi és polgári iskolai tanulók aránya a bácskai zsidó (izraelita) és nem zsidó lakosságban, 1941. október

	Nem zsidó		Zsidó	
Lakosság száma	766 602		12 926	
Gimnáziumi tanulók száma és aránya	4740	0,6%	230	1,8%
Polgári iskolai tanulók száma és aránya	5989	0,8%	172	1,3%

Forrás: Az 1941. évi népszámlálási statisztikák és VL, F151. Újvidéki II. fokú Tanügyigazgatási Kirendeltség, 772/1941-42, 6/1943-44, 57/1942-43³⁸⁷

Egyszersmind azonban az is feltűnik, hogy a visszacsatolás utáni első magyar tanévben a zsidó növendékek a gimnáziumok többségében még az antiszemita rendelet által engedélyezett keretet sem töltötték ki, és arányuk a polgári iskolák egyikében sem érte el a 6%-ot. Tudjuk, hogy az iskolák az első osztályokba akkor is legfeljebb az osztálylétszám 6%-ának erejéig vettek fel zsidókat, ha az intézményi összlétszám szerinti kvóta még nem telt be. A források alapján ugyanakkor nincs okunk feltételezni, hogy a tanulmányaikat folytatni kívánó felsőbb évfolyamos zsidó diákokat elutasították volna. Mindez arra enged következtetni, hogy a délvidéki középiskolák döntő többségében a zsidók arányszáma már a visszacsatolás előtt is kevesebb volt, mint 6%. (3. és 4. sz. táblázat)

3. sz. táblázat

A zsidó (izraelita) tanulók száma és aránya a bácskai gimnáziumokban, az 1941/42-es és az 1942/1943-es tanévben

	1941/42			1942/43		
	Összesen	Zsidó tanulók	Zsidó tanulók %	Összesen	Zsidó tanulók	Zsidó tanulók %
Óbecsei Áll. Gimn.	244	13	5,3%	299	5	1,7%
Szabadkai Áll. Fiúgimn.	954	42	4,4%	917	45	4,9%
Szabadkai Áll. Leánygimn.	379	29	7,7%	418	23	5,5%
Újverbászi Áll. Gimn.	191	4	2,1%	297	1	0,3%
Újvidéki Áll. Fiúgimn.	592	32	5,4%	637	13	2,0%

³⁸⁷ A táblázat alapjául szolgáló eredeti jegyzékekben két külön kimutatás szerepel a tanulók vallási és anyanyelvi megoszlásáról. Az izraelita vallású és a zsidó „anyanyelvű” tanulók száma az esetek zömében vagy megegyezett, vagy az utóbbiak száma alacsonyabb volt (az 1941/42-es tanévben például az Újvidéki Állami Fiúgimnáziumban 0, az Újvidéki Állami Leánygimnáziumban 19, a Zentai Állami Gimnáziumban 0, a Zombori Állami Gimnáziumban 1). Valószínűleg tehát az iskolák egy része az izraelita növendékeket automatikusan zsidó „anyanyelvűeknek” vette (az anyanyelv alatt feltehetően inkább származást értve), más részük viszont ténylegesen az anyanyelvüket vette figyelembe. Egyedül az Újvidéki Állami Szerbtanyelvű Gimnázium esetében haladja meg a zsidó „anyanyelvűek” száma (11 fő – 1,6%) az izraelita vallásúakét (4 fő – 0,6%). Itt a többletet feltehetően a keresztény vallású, de zsidó származású növendékek adják. Bizonyára a többi iskolába is jártak kikeresztelkedett diákok, ám ez a jegyzékből nem derül ki. A zsidó tanulók számáról a kétféle lista közül a vallási besorolás mond többet, ezért a 2., 3. és 4. sz. táblázatokban ez szerepel.

Újvidéki Áll. Leánygimn.	288	42	14,6%	337	17	5,0%
Újvidéki Áll. Szerbtanny. Gimn.	653	4/11	0,6%/1,6%	681	9/9	1,3%
Zentai Áll. Gimn.	357	19	5,3%	681	18	2,6%
Zombori Áll. Gimn.	588	45	7,7%	617	38	6,2%
Újverbászi Alap. Német Gimn.	278	-	-	482	-	-
Apatini Alap. Német Gimn.	446	-	-	333	-	-
Szabadkai Kegyesrendi Gimn.*				60	-	-
Összesen	4970	230	4,6	5510	169	3,1%

* A Szabadkai Kegyesrendi Gimnázium 1942-ben nyílt meg.

Forrás: VL, F151. Újvidéki II. fokú Tanügyigazgatási Kirendeltség, 772/1941-42, 6/1943-44, 57/1942-43

4. sz. táblázat

A zsidó tanulók száma és aránya a bácskai polgári iskolákban, az 1941/42-es és az 1943/44-es tanévben

	1941/42			1943/44		
	Összesen	Zsidó tanulók	Zsidó tanulók %	Összesen	Zsidó tanulók	Zsidó tanulók %
A dai Áll. Polgári Iskola	214	12	5,6%	268	11	4,1%
Apatini Áll. Polgári Iskola	330	4	1,2%	325	4	1,2%
Hódsági Áll. Polgári Iskola				130	1	0,8%
Kulai Áll. Polgári Iskola	273	1	0,4%	220	3	1,4%
Magyarkanizsai Áll. Polgári Iskola	423	3	0,7%	514	1	0,2%
Moholi Áll. Polgári Iskola	157	4	2,5%	181	4	2,2%
Óbecsei Áll. Polgári Iskola	188	2	1,1%	216	1	0,5%
Palánkai Áll. Polgári Iskola	255	9	3,5%	315	4	1,3%
Petrőci Áll. Polgári Iskola				166	-	-
Szabadkai Áll. Fiú Polgári Iskola	551	23	4,2%	491	12	2,4%
Szabadkai Áll. Leány Polgári Iskola	388	21	5,4%	483	12	2,5%
Szabadkai Rk. Leány Polgári Iskola	266	15	5,6%	364	19	5,2%
Szenttamási Áll. Polgári Iskola	209	5	2,4%	281	3	1,1%
Temerini Áll. Polgári Iskola	148	1	0,7%	220	-	-
Titeli Áll. Polgári Iskola	111	2	1,8%	129	1	0,8%
Topolyai Áll. Polgári Iskola	275	7	2,5%	329	5	1,5%

Újvidéki Áll. Fiú Polgári Iskola	389	22	5,7%	441	11	2,5%
Újvidéki Áll. Leány Polgári Iskola	330	12	3,6%	415	13	3,1%
Újvidéki Szerbtanny. Polgári Iskola				110	-	-
Zentai Áll. Leány Polgári Iskola	212	12	5,7%	294	16	5,4%
Zombori Áll. Fiú Polgári Iskola	270	7	2,6%	288	8	2,8%
Zombori Áll. Leány Polgári Iskola	291	10	3,4%	299	2	0,7%
Újverbászi Alap. Német Polg. Iskola	478	-	-	273	-	-
Újvidéki Alap. Német Polgári Iskola	403	-	-	511	-	-
Hódsági Alap. Német Polgári Iskola				412	-	-
Összesen	6161	172	2,8%	7675	131	1,7%

Forrás: VL, F151. Újvidéki II. fokú Tanügyigazgatási Kirendeltség, 772/1941-42 és 6/1943-44

Ennek a jelenségnek a magyarázata nyilvánvalóan a jugoszláv kormány által 1940 októberében bevezetett oktatási *numerus clausus*ban keresendő, amely az egyetemek mellett a középiskolákat is érintette. Ahogy arról korábban már esett szó, a világháború kitörését követően a délszláv kormányzat két zsidóellenes törvénnyel igyekezett a németek kedvében járni. Az egyik az élelmiszer-kereskedelemben, a másik a közép- és felsőfokú oktatásban korlátozta a zsidók részvételét. „A zsidó származású személyek egyetemekre, középiskolákba, tanítóképző intézetekbe és más szakiskolákba történő felvételéről szóló rendelet” értelmében zsidókat csak olyan arányban szabadott az egyes iskolák tanulói közé felvenni, ami nem haladta meg a zsidó lakosság arányszámát a teljes népességben belül. A rendelkezés egy hónappal azután jelent meg, hogy az 1940/41-es tanév elkezdődött, ennek ellenére már azokra is vonatkozott, akik ebben a tanévben iratkoztak be az első évfolyamokra. A rendelet nem határozta meg, hogy ki tekintendő „zsidó származásúnak”, és mentességre is lehetőség nyílt: azok a tanulók, akiknek a szülei fel tudtak mutatni hazafias érdemeket, az oktatásügyi hatóságok engedélyével a kvótán felül is felvételt nyerhettek. Viszonylagos „rugalmassága” ellenére is azonban a rendelkezés súlyos korlátozást jelentett. A zsidók a délszláv állam lakosságának ekkor mindössze 0,46%-át tették ki, míg a zsidó tanulók aránya a kereskedelmi iskolákban elérte a 4%-ot, a középiskolákban a 2,6%-ot, szakiskolákban pedig a 1,5%-ot, országosan. A városokban, ahol a zsidó népesség döntő többsége élt, ezek az arányok még magasabbak voltak. A zsidó diákok igen jelentős részének ezután tehát semmi esélye nem volt középfokú tanulmányokba kezdeni.³⁸⁸ Országszerte a gimnáziumok első osztályaiba mindössze 108 zsidó jutott be ebben az évben.³⁸⁹ A rendelkezés hatása a Bácskában hatványozottan érvényesült, mivel ebben a térségben a zsidó lakosság aránya jóval meghaladta az országos átlagot. Tekintve, hogy a rendelet bevezetésének idején a zsidó diákok aránya az összes bácskai középiskolában túllépte a jugoszláv kvótát, így már az 1940/41-es tanévben gyakorlatilag egy teljes évfolyamnyi zsidó diák kimaradt a középfokú képzésből. A délvidéki térséget

³⁸⁸ Goldstein: *The Jews in Yugoslavia*, 60.

³⁸⁹ Csuka J.: *A délvidéki magyarság*, 479.

közigazgatásilag jórészt lefedő Duna-bánság területén összesen 28 zsidó középiskolás tudta megkezdeni az első évfolyamot.³⁹⁰ Egy, a bácskai polgári iskolák tanulóiról 1943 őszén készült évfolyamonkénti részletes kimutatás szerint is az 1940 őszén indult évfolyamokban csak elvétve akadt egy-két zsidó tanuló.³⁹¹

Az a különös helyzet állt tehát elő, hogy bár a magyar uralom visszaállítása a délvidéki zsidóság számára az élet gyakorlatilag minden területén rosszabb helyzetet eredményezett a jugoszláv időszakhoz képest, az első magyar tanévben bevezetett középiskolai *numerus clausus* tulajdonképpen enyhébb korlátozást jelentett, mint egy évvel korábban a jugoszláv kvóta. A felvehető zsidó diákok arányát mindkét rendelkezés az ország zsidó lakosságának százalékában állapította meg, a magyarországi 6%-os keretszám viszont jobb esélyekkel kecsegtetett, mint az egykori délszláv államban alkalmazott 0,46%. A Délvidék visszacsatolása után valószínűleg számos olyan fiatal megpróbálta megkezdeni a középfokú tanulmányait, akik ezt a jugoszláv zárt szám miatt az előző tanévben nem tehették meg. Ha a magyar oktatásügyi hatóságok a miniszteri rendeletet jóindulatúbban alkalmazzák, tehát a kvótaszámításnál az intézmények összlétszámát veszik figyelembe, és nem tartják be az első évfolyamoknál külön is a 6%-os keretet, akkor a délvidéki zsidó fiatalok zöme valószínűleg komolyabb akadály nélkül be is iratkozhatott volna valamelyik középiskolába.

Az antiszemita zárt szám az iskoláztatás *minősége* tekintetében is erősen rányomta a bélyegét a zsidó tanulók továbbtanulási lehetőségeire. A középfokú iskolatípusok közül a polgári iskola volt a Délvidéken a legelterjedtebb. A négyosztályos ún. középpolgári iskola a népiskolára épült, általános műveltséget adott, és a különböző irányú gazdasági szakiskolákban való továbbtanulást alapozta meg, vagy pedig a kistisztviselői, polgári foglalkozásokban történő elhelyezkedéshez biztosított képzettséget. Az 1941/42-es tanév elején a visszacsatolt Bácskában összesen 22 polgári iskola nyitotta meg a kapuit. Minden nagyobb településen működött legalább egy ilyen intézet, a hozzáférés tekintetében tehát a helyzet viszonylag kedvező volt (bár az újvidéki és újverbászi alapítványi német polgári iskolákat a zsidó tanulók felvételi esélyeit illetően nem érdemes figyelembe venni, mert ezekbe kizárólag német fiatalok jártak). A zsidó diákok aránya ezekben az intézményekben az 1941/42-es tanév elején Bácska-szerte összesen csak 2,8%-ot tett ki. A városokban, így például Szabadkán, Újvidéken, Zentán vagy Zomborban számottevőbb zsidó lakosság élt, így a helyi polgári iskolákra is több zsidó tanuló jutott, és valószínűleg vidékről is többen jártak be ezekbe a nagyobb presztízsűnek számító intézetekbe. Ennek ellenére a zsidó növendékek aránya a városi polgári iskolákban sem érte el a 6%-ot. Ezek az arányszámok már a jugoszláv és a magyar felvételi korlátozások által befolyásolt eredményeket mutatják, ezzel együtt is látszik azonban, hogy az antiszemita kvóta szempontjából a polgári iskolák kevésbé voltak zsúfoltak, a zsidó fiataloknak tehát összességében ezekbe az intézményekbe volt jobb esélyük bekerülni.

A középfokú elitképzés színhelyeinek azonban nem a polgári iskolák, hanem a gimnáziumok számítottak: ezek az egyetemek és a vezető értelmiségi pályák előiskoláiként funkcionáltak. A visszacsatolás idején a Délvidék középiskolái közül – ahogy egyébként az a trianoni országrészben is jellemző volt – a zsidó tanulók jelenléte a gimnáziumokban volt a legerőteljesebb. Arányukat még a jugoszláv, majd az azt követő magyar *numerus clausus* sem szorította összességében 4,6% alá. Ez azonban egyúttal azt is jelentette, hogy az újabb tanulógenerációk tagjai a gimnáziumok nagyfokúbb telítettsége miatt ezekbe az intézményekbe tudtak a

³⁹⁰ Uo.

³⁹¹ VL, F151. Újvidéki II. fokú Tanügyigazgatási Kirendeltség, 6/1943-44.

legnehezebben bejutni. Bár a Délvidék gimnáziumokkal való ellátottsága országos viszonylatban jónak számított, ebből az iskolatípusból eleve jóval kevesebb volt az országrészben, mint a polgári iskolákból. Az első magyar tanév kezdetén csak Újvidéken, Szabadkán, Zentán, Zomborban, illetve Óbecsén és Újverbászon működtek állami gimnáziumok, tehát azokban a városokban, nagyobb községekben, ahol egyúttal a legnépesebb zsidó közösségek is éltek (itt ismét csak nem érdemes figyelembe venni az apatini és az újvidéki alapítványi német gimnáziumokat, amelyekbe kizárólag német diákok jártak, a Szabadkai Kegyesrendi Gimnázium pedig csak a következő évben nyílt meg). Ezeknek az intézeteknek egy részében a 6%-os antiszemita kvótát már a felsőbb osztályos tanulók betöltötték. Azokban a gimnáziumokban is azonban, ahol még volt lehetőség új tanulók felvételére, az első osztályos helyekért jóval élesebb verseny folyhatott, mint más középiskola-típusok esetében. A magyar közigazgatás idején bevezetett középiskolai *numerus clausus* tehát mindenekelőtt a középfokú elitképzésben, illetve ezen keresztül a magas szintű értelmiségi oktatás irányában torlaszolta el a zsidó fiatalok útját. A források között több kétségbeesett hangú szülői levél is tanúskodik arról, hogy a nagyobb presztízsű városi gimnáziumokból utólag kizárt tanulók második választásként igyekeztek a polgári iskolákba átiratkozni, hogy legalább valamilyen középfokú képzésben részt vehessenek – bár ekkora jellemzően már a népszerűbb polgári iskolák első osztályaiban sem maradt hely.³⁹²

A következő tanévek során a zsidó tanulók száma és aránya mind a gimnáziumokban, mind a polgári iskolákban számottevően csökkent. Az 1942/43-as tanévben a zsidó gimnazisták száma már csak háromnegyede volt az előző évinek: 230 tanuló helyett 169 koptatta a padokat, arányuk 4,6%-ról 3,1%-ra apadt. A legdrámaibb fogyás Újvidéken következett be: ekkorra az itteni fiú- és leánygimnáziumba egyaránt mintegy 60%-kal kevesebb zsidó diák járt. Hasonló mértékű volt a létszámcsökkenés Óbecsén is. Az 1942. januári razziák ezeket a településeket súlyosan érintették, és valószínűsíthető, hogy az esetleges áldozatok mellett a megszárlásokat követő nagyarányú elköltözések miatt is számos zsidó diák maradt ki. A polgári iskolákban szintén jelentősen csökkent a zsidók jelenléte: míg a visszacsatolást követő első magyar tanévben 172 fő iratkozott be, az 1943/44-es tanévben ennek már szintén csak a háromnegyede, 131 fő. Mivel eközben a polgári iskolás diákok összlétszáma számottevően, 6161 főről 7675 főre nőtt, a zsidó diákok arányának változása még látványosabb volt: 2,8%-ról 1,7%-ra zsugorodott. Mivel az extrém alacsony jugoszláv zsidókvótával indult évfolyam után a magasabb zsidó arányszámot engedélyező magyar kvóta szerinti újabb évfolyamok következtek, ezért a zsidó tanulók számának, arányának a korlátozások ellenére is lényegében kissé növekednie kellett volna azokban az intézményekben, ahol a visszacsatolás idején jóval alacsonyabb volt. Ez nem történt meg: a zsidók aránya azokban az iskolákban, ahol kezdetben még 6% felett volt, gyorsan az alá süllyedt, ahol pedig eleve alatta volt, ott – egyes helyeken jóval – alacsonyabb is maradt. Egy-egy kisebb község, például Kula, Titel vagy Apatin esetében, ahol eleve alig néhány, legfeljebb néhány tucat zsidó élt, elképzelhető, hogy a zsidó tanulók egyszerűen nem voltak annyian, hogy kitöltsék a kvótát. Az olyan nagyobb, népesebb zsidó közösségnek otthont adó településeken viszont, mint például Magyarkanizsa, nehezen hihető, hogy csupán egy-két zsidó tanuló akart volna az ottani polgári iskolába járni, különösen, hogy más középfokú oktatási intézmény nem is volt a városban. Nem lehet kizárni, hogy az intézmények egy része a jogszabályilag engedélyezett kvótánál is kevesebb zsidó tanulót volt csak hajlandó felvenni.

³⁹² Pl.: VL, F151. Újvidéki II. fokú Tanügyigazgatási Kirendeltség, 763/1941-42, 1453/1941-42.

A zsidó diákokhoz hasonlóan a továbbtanulni vágyó délszláv fiatalok is súlyos akadályokkal találták szembe magukat a visszacsatolás után.³⁹³ Csakúgy azonban, mint az egyetemi képzésben, a délszláv diákokat a középiskolákban sem diszkriminatív kvóták, hanem elsősorban nyelvi hátrányok sújtották. Az átszervezett, új magyar iskolarendszer egészén belül az elemi volt az egyetlen oktatási szint, ahol a délszláv növendékek lényegében esélyegyenlőséget élveztek. A visszacsatolt Bácskában az 1942/43-as tanévben összesen 335 népiskola fogadta a növendékeket.³⁹⁴ A népiskolák mintegy fele, 175 intézmény volt kizárólag magyar tannyelvű. Ezekon kívül 21 tisztán szerb, 17 német, 5 bunyevác, 3 szlovák és egy ruszin tannyelvű népiskola is működött. Az egynyelvű iskolák mellett 77 intézményben kettő, és további 36 iskolában három vagy több nyelven folyt az oktatás. A viszonylag széles nyelvi választéknak köszönhetően az elemi iskolákba járó közel százezer tanuló anyanyelvi megoszlása lényegében megfelelt azoknak az arányoknak, amelyekkel az egyes anyanyelvi csoportok a teljes lakosságon belül képviseltették magukat. (5. sz. táblázat)

5. sz. táblázat

A bácskai tanulók nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása a iskolatípusok szerint az 1942/43-as tanévben

	Magyar		Délszláv (szerb, horvát, bunyevác, sokác, vend)		Német		Egyéb (szlovák, ruszin, román, cigány, zsidó, egyéb)		Összesen	
Elemi népiskolák	41 410	42,2%	25 518	26,0%	18 283	18,6%	7325	7,5%	98 197	100%
Kereskedő tanonciskolák	162	54,0%	122	40,7%	16	5,3%	5	1,7%	300	100%
Középpolgári iskolák	3773	52,6%	549	7,7%	1848	25,8%	256	3,6%	7174	100%
Gimnáziumok	2896	52,6%	1258	22,8%	1028	18,7%	321	5,8%	5510	100%
Ipariskolák	143	46,4%	112	36,4%	32	10,4%	21	6,8%	308	100%
Kereskedelmi középiskolák	470	72,1%	97	14,9%	89	13,7%	6	0,9%	652	100%
Női kereskedelmi szaktanfolyamok	28	77,8%	4	11,1%	1	2,8%	3	8,3%	36	100%
Líceumok és tanítóképzők	412	61,1%	94	13,9%	156	23,1%	29	4,3%	674	100%

³⁹³ A visszacsatolás utáni délvidéki iskolahelyzetet áttekinti: A. Sajti: *Impériumváltások*, 244-249.

³⁹⁴ Az újvidéki II. fokú közoktatásügyi igazgatási kirendeltség körzetéről van szó, amely a teljes visszacsatolt Bácskát magába foglalta, azaz Bács-Bodrog vármegyét a bajai járás kivételével.

Az adott anyanyelvi csoport aránya a lakosságon belül	346 990 44,7%	212 966 27,4%	162 029 20,9%	54 733 7,0%	776 718 100%
---	---------------	---------------	---------------	-------------	--------------

Forrás: Balogh Ányos: A délvidéki szellem kialakulásának tényezői. *Délvidéki Szemle*, II. évf. 8. sz. (1943. aug.) 362-369.³⁹⁵

A középiskolai szcéna azonban gyökeresen más képet mutat. A középfokú és szakiskolák túlnyomó részében a magyar tanítási nyelv dominált, így csak azoknak a növendékeknek volt lehetőségük részt venni az oktatásban, akik ehhez megfelelő nyelvtudással bírtak. A nyelvi esélyegyenlőtlenség következményeit az iskolatípusok többségében a délszlávok súlyos alulreprezentáltsága világosan mutatja. A helyzet a polgári iskolákat illetően volt a legrosszabb. A 25 bácskai polgári iskola közül 20-ban magyarul folyt a tanítás, háromban németül és egy intézményben szlovákul. Szerb tannyelvű polgári iskola a visszacsatolást követő első két tanévben nem létezett. A magyar nyelvű iskolákban az idegen nyelvek közül is csak a németet tanították kötelező jelleggel, a szerbet csak rendkívüli tantárgyként.³⁹⁶ A szerb nyelvű oktatás akut hiánya miatt ezekben az iskolatípusokban a délszláv tanulók jelenléte még a zsidókénál is kirívóbban alacsony volt. A zsidó polgári iskolások aránya a felvételi korlátozások ellenére is elérte legalább azt a százalékot, amellyel a zsidóság a teljes bácskai lakosságon belül képviseltette magát. A délszláv tanulók ezzel szemben 8%-ot sem tettek ki, ami a délszlávok összlakosságon belüli arányának kevesebb, mint egyharmada volt. (5. sz. táblázat) A délszláv tanulók nyelvi nehézségeit a magyar nyelvű polgári iskolákban magyar nyelvtanfolyamokkal kísérelték meg átmenetileg áthidalni. Hátrányaikat hosszabb távon azonban csak szerb tannyelvű polgári iskolák felállításával lehetett volna felszámolni. Ilyen irányú lépések csak „a politikai meghiggadás” után történtek.³⁹⁷ Az első és egyetlen szerb tannyelvű polgári iskola Újvidéken nyitotta meg kapuit 1943 őszén, 110 tanulóval. Ezzel együtt is azonban ezren felülre becsülhető azoknak a délszláv fiataloknak a száma, akik a nyelvi akadályok miatt kimaradtak a polgári iskolákból.

A gimnáziumokban kedvezőbb volt a helyzet. A 13 bácskai gimnázium közül 10-ben magyar, kettőben német volt a tanítási nyelv, de már az első tanítási évtől kezdve működött egy szerb tannyelvű gimnázium is

³⁹⁵ A fenti táblázat alapjául Balogh Ányos, az újvidéki tanügyigazgatási kirendeltség főigazgatója által publikált tanulmány szolgált. A szerző a zsidó diákokra vonatkozóan is közölt adatokat, ezek azonban nem alkalmasak elemzésre, mivel nem a vallás vagy az antiszemita törvények szerinti származást, hanem az anyanyelvet, illetve nemzetiséget veszik alapul. Az egyes iskolák kimutatásai, amelyekre a tanulmány adatsorai épülne – ahogy arra a fentebbi táblázatoknál rámutattam – az izraelita vallású diákokat rendkívül következtetlenségül hol automatikusan a zsidó „anyanyelvűek” közé sorolták, hol pedig a tényleges anyanyelvüket vették alapul. Ezzel magyarázható például, hogy az elemi népiskolákban – amelyek esetében a zsidó növendékekre semmiféle felvételi korlátozás nem vonatkozott – valószínűtlenül alacsonynak, mindössze 184 főnek mutatja a zsidó tanulók létszámát. Ugyanígy például a kereskedő tanonciskolákban a tanulmány szerint egy zsidó diák sem volt, és az ipariskolákban is mindössze öt, holott más források szerint az 1943/44-es tanévben csak a Zombori Általános Iparos Tanonciskolába 13 zsidó növendék járt, és további 22 tanult Bácskossuthfalva, Petróc, Ada és Újvidék kereskedő és iparos tanonciskoláiban (VL, F151. Újvidéki II. fokú Tanügyigazgatási Kirendeltség, 59/1943-44). A fenti táblázatban ezért a Balogh által jegyzett „zsidó anyanyelvű/nemzetiségű” tanulókat minden esetben az „egyéb” kategóriába soroltam. Mivel a bácskai zsidóság többsége magyar anyanyelvű volt, ezért az eredeti kimutatásokban is a zsidó tanulók egy része valószínűleg a magyar anyanyelvű diákok kategóriáját gyarapította, mint ahogy egyébként ez az 1941-es népszámlálás anyanyelvi, illetve nemzetiségi kategóriái esetében is történt. Ez a körülmény azonban az itt bemutatott táblázat adatai esetében nem jelent számottevő mértékű aránytorzulást.

³⁹⁶ Balogh: A délvidéki szellem, 365-366. Bács község polgári iskolája tanárihiány nem működött, tehát a gyakorlatban összesen 24 ilyen iskola volt.

³⁹⁷ Uo.

Újvidéken.³⁹⁸ Ez az iskola tömörítette a bácskai délszláv gimnazisták kétharmadát, és ennek volt köszönhető az is, hogy bár a kultuszminisztérium által megszabott tanulói létszámkeret erősen korlátozott volt, az összes gimnáziumi tanuló között a délszlávok aránya (22,8%) nem maradt el drámaian a délszlávoknak a teljes lakosságon belüli arányától.

Mindeközben arra is érdemes felfigyelni, hogy az újvidéki szerb gimnáziumot rendkívül kevés zsidó diák látogatta. Arányuk az összes gimnázium között ebben az intézményben volt a legalacsonyabb (0,6%/1,6%). Az Újvidéki Szerbtannyelvű Polgári Iskolába egy zsidó diák sem iratkozott be. Mindez arról tanúskodik, hogy a térség zsidóságának zöme a magyar nyelvű oktatást és iskolai környezetet részesítette előnyben. (3. és 4. sz. táblázat)

Az ipari, különösen pedig a kereskedelmi szakképzés intézményei szintén nem számítottak a lehetőségek tárházának a délszláv diákok számára. Egyrészt mert ezekben is jellemzően magyarul tanítottak, másrészt mert ezekből Bácska-szerte viszonylag kevés létezett, és a létszámkapacitásuk sem volt elegendő arra, hogy felszívja a más iskolatípusokból kiszorult diákok tömegeit. Iparos tanonciskolákkal az országrész viszonylag jól el volt látva, kereskedő tanonciskolából azonban csak a számottevőbb kereskedelemmel bíró városokban, Újvidéken, Zomborban és Szabadkán működött egy-egy, összesen csupán 300 tanulóval, bár közöttük szép számmal voltak délszlávok is (40%).³⁹⁹ A négy középiskolai osztályra épülő (felsőbb) ipariskolából szintén három volt, és együttesen 308 növendéket fogadtak be, akiknek több, mint egyharmada volt délszláv (36,4%). Az ipariskolákban szintén magyarul folyt a tanítás, ám az oktatásügyi hatóságok azzal érveltek, hogy ez az iskolatípus „a nyelvi nehézségeket könnyebben kiegyenlítő gyakorlati irányzatával” alkalmas a nemzetiségi tanulók képzésére is.⁴⁰⁰

A gazdasági szakiskolák között a legnagyobb tanulólétszámmal a kereskedelmi középiskolák bírtak, a három bácskai intézménybe összesen 652 diák járt. A kereskedelmi középiskolák esetében a magyar tanítási nyelv kizárólagosságát azzal indokolták, hogy a szerb és német tanulók alacsony száma nem indokolta egy külön nemzetiségi nyelvű intézet felállítását. Így azonban a magyarul nem vagy nem jól beszélő délszláv fiataloknak esélyük sem volt jelentkezni: ebben az iskolatípusban a délszlávok száma a növendékek egyhatodát sem tette ki. Némi ésszerű belátásból azonban a magyar tanulók számára kötelezővé tették a szerb és a német nyelv tanulását, hogy „a gazdasági élet vérkeringésében a nyelvi megértés hiánya zavart ne okozzon”.⁴⁰¹

A magyar diákok erőteljes felülreprezentáltsága a kereskedelmi középiskolákban részben arra is visszavezethető, hogy a két világháború között az állami állásokból kiszorult és a földosztásból is kimaradt magyarság nagyobb arányban keresett megélhetést a kereskedelemben, ami az újabb generációk pályaaorientációjára is kihatott. Másrésztől azonban a visszacsatolás után a magyar diákok túlsúlyának fenntartása a kereskedelmi képzést nyújtó délvidéki középiskolákban a „nemzeti-keresztény” gazdaság megteremtésén fáradozó hatósági törekvések oktatáspolitikai vetületének is tekinthető. A hivatalos propaganda – természetesen nem csak a Délvidéken, hanem országszerte is – mindent megtett azért, hogy a keresztény magyar fiatalokat a kereskedelmi pályákra csábítsa és kifejlődjön egy olyan új kereskedőgeneráció, amely hosszabb távon ki tudja venni a részét a gazdasági „örsgváltásból”. Ezzel párhuzamosan a zsidókat, a visszacsatolt Délvidéken pedig a

³⁹⁸ Uo.

³⁹⁹ Uo.

⁴⁰⁰ Uo., 368-369.

⁴⁰¹ Uo.

délszláv nemzetiségeket is igyekeztek távol tartani a szakmai utánpótlást biztosító oktatástól. Miközben a zsidó fiatalokat hivatalos kvótákkal zárták el a szakirányú képzéstől (is), a délszlávok esetében ugyanennek a nyelvi diszkrimináció volt a hatékony eszköze.

Ez a gyakorlat természetesen nem csak a gazdasági oktatás területén volt kitapintható. Ugyanez volt megfigyelhető a líceumok és tanítóképző intézetek esetében is. Kézenfekvő, hogy miután a visszacsatolt Délvidék iskolarendszerét a délszláv – és zsidó – pedagógusok jó részének elbocsátása mellett „visszamagyarosították”, a bácskai tanítóképzés fő funkciójának a továbbiakban a keresztény magyar tanítók jövőbeli generációjának kinevelését tekintették. A négy bácskai tanítóképző közül háromban magyarul, egyben pedig németül folyt a képzés. A magyar nyelvű intézetekben nagy hangsúlyt helyeztek a nemzetiségi nyelvek elsajátítására, a német és a szerb egyaránt kötelező tantárgy volt, és minden tanítójelölt köteles volt a magyar mellett valamely nemzetiségi nyelven való tanításra jogosító oklevelet is szerezni. A cél tehát a nemzetiségi gyerekekkel szót értő, de „megbízható”, magyar szellemben oktató új tanítónemzedék létrehozása volt, akik alkalmasak lesznek a népoktatásban „a magyar államvezetés elgondolását, a nemzetiségek között a régi megértést” erősíteni.⁴⁰² A tanítóképző intézetek növendékeinek ennek megfelelően csak egyhatede volt délszláv, zsidó egy sem.⁴⁰³

A zsidókkal és délszlávokkal ellentétben a német fiatalok kedvező helyzetben voltak a délvidéki középiskolai piacon. Velük szemben még az állami intézmények esetében sem figyelhető meg olyan direkt vagy indirekt szelekciós gyakorlat, amely a továbbtanulási esélyeiket rontotta volna. Igaz, a magyar tannyelven folyó oktatásban a német tanulók közül is csak azok vehettek részt, akik megfelelő mértékben bírták az új államnyelvet. Számukra azonban még a magyar nyelvtudás hiánya sem jelentett akkora hátrányt, mint a délszláv tanulóknak. Az iskolatípusok többségében létezett német nyelvű alapítványi iskola, ami a német diákok számára alternatívát jelentett a magyar nyelvű állami intézmények helyett. Német gimnáziumok működtek Apatinban és Újverbászon, német polgári iskolák Újverbászon, Újvidéken és Hódságban, volt továbbá egy német líceum és tanítóképző intézet is. A német nemzetiségű diákok zömét ezek az intézmények fogadták be. Ennek következtében az iskolatípusok többségében a német diákok aránya nagyjából megfelelt a németiség összlakosságán belüli arányának, vagy meg is haladta azt.⁴⁰⁴

A visszacsatolt Délvidék nacionalista, rasszista alapon átszervezett közoktatási rendszerének legnagyobb vesztesei tehát a zsidó és délszláv (mindenekelőtt szerb) fiatalok voltak. Az akadályok, amikkel szembesültek, különböző jellegűek voltak, de a zsidókkal szemben közvetlenül alkalmazott antiszemita kvóta és a délszlávok esetében érvényesülő nyelvi diszkrimináció egyaránt diákok sokaságát fosztotta meg a tanulás lehetőségétől már középiskolai szinten. A nyelvi hátrány természetesen hosszabb távon ledolgozható volt, és a magyar kormány délszláv kisebbségpolitikájának enyhülésével oktatáspolitikai gesztusok is történtek, melynek egyik legfőbb

⁴⁰² Uo.

⁴⁰³ Uo. Feltehető, hogy ebben az esetben a Balogh által a zsidó növendékekre vonatkozóan megadott adat helyes. A vajdasági tanítóképzőkben már a két világháború között is igen kevés zsidó szerzett diplomát. A térségben ebben az időszakban Versecen, Zomborban és Újvidéken működtek tanítóképzők (utóbbi csak lányoknak), kizárólag államnyelven. A zombori intézményben például 1920-1931 között csupán 3 zsidó növendék végzett. (Csuka J.: *A délvidéki magyarság*, 62.) A forrásokból nem derül ki, hogy a visszacsatolás után zsidó diákok meg sem próbáltak bekerülni a bácskai tanítóképzőkbe, vagy csak nem vették fel őket. A zsidók tanulmányi és foglalkozási lehetőségeire nehezedő antiszemita korlátozások fényében ez sem, az sem lenne meglepő: a zsidó tanítóképzős végzeteknek semmi esélyük nem volt elhelyezkedni az izraelita felekezeti iskolákon kívül.

⁴⁰⁴ Uo., 365.

eredménye a szerb tannyelvű polgári iskola megnyitása volt. A délszláv tanulók esélyegyenlőségének megteremtéséhez ennél persze jóval több anyanyelvi iskolára, osztályra lett volna szükség, ám ebbe irányba még a Kállay-kormány sem tett határozott lépéseket. Az antiszemita *numerus clausus* ugyanakkor a zsidó tanulók számára olyan korlátozást jelentett, amelyet semmilyen módon nem volt esélyük áthidalni.

A források nem csak azoknak a zsidó diákoknak a küzdelmeiről beszélnek, akik a nacionalista, antiszemita oktatáspolitikai gyakorlat következtében kiszorultak az iskolákból. Képet adnak a növendékek hétköznapi tapasztalatairól is azokban az osztályterekben, ahová beülhettek ugyan, de ahol korántsem mindig látták őket szívesen. A visszacsatolt Délvidék hétköznapi atmoszféráját egyre erőteljesebben meghatározó antiszemitizmus az iskolák falai közé is beszivárgott. Nem egy tanár kelletlenül, sőt, ellenségesen bánt a zsidó növendékekkel. A Szabadkai Állami Fiúgimnáziumban például a zsidó diákokat a hátsó padokba száműzték, a tanárok általában keresztülnéztek rajtuk, nem vettek róluk tudomást, nem szólították fel őket, ha az órán jelentkeztek. Bár egy közfenntartású állami iskoláról volt szó, a más diákok számára ingyenes oktatásért a zsidó tanulók szüleinek – teljesen törvénytelen módon – fizetniük kellett.⁴⁰⁵

Rendszeresen előfordult, hogy az iskolák önkényesen megkövetelték, hogy az izraelita tanulók a vallási főünnepken is iskolába menjenek, hogy szombaton írjanak, számoljanak, rajzoljanak. A korabeli hatályos törvények mentesítették az izraelita tanulókat a szombati osztálytermi munkavégzés egyes formái alól, valamint a legfontosabb vallási ünnepeken az iskolalátogatás alól – ahogy egyébként a keresztény tanulókat is a keresztény egyházi ünnepeken. Mégis, több iskolában csak azután engedélyezték a zsidó tanulók felmentését, hogy a helyi hitközségek panaszára a Magyar Izraeliták Országos Irodája közbenjárt a tankerületi főigazgatónál, aki utasította az intézmények vezetőit a törvények betartására.⁴⁰⁶

Megdöbentő cinizmusról tanúskodik az a levél, amelyet az Újverbászi Állami Gimnázium igazgatója írt az újvidéki tankerületi főigazgatónak 1942 februárjának végén. Ebben jelentette, hogy az intézményébe járó „zsidótanulókat” a szülei január végén a katonai razziától való félelmükben Budapestre vitték. A családok csak egy hónappal később tértek vissza. Mindegyik diák hozott igazolást arról, hogy távolléte idején „gyógykezelés alatt állt”. A gimnázium vezetőjének felhaborodására csupán egyikük „vonta le a következményeket” és lépett ki önként. A többiek elbocsátását az iskolaigazgató „nyílt csalásra” hivatkozva maga kezdeményezte. A főigazgató a hosszú, „nyilvánvalóan igazolatlan” mulasztásuk miatt jóváhagyta a diákok kizárását.⁴⁰⁷ Újverbászon ugyan nem került sor tömegmészárlásokra, de sem az iskolaigazgató, sem a tankerületi főigazgató nem állíthatta, hogy az újvidéki vérengzések után az újverbászi zsidók alaptalanul féltették az életüket. Ennek ellenére egyikük sem volt hajlandó legalább minimális megértést tanúsítani, hanem az volt a legfőbb gondjuk, hogy a zsidó diákokat hiányzásuk ürügyén eltávolíthassák.

Valószínűleg az újverbászi eset apropóján, a tankerületi főigazgató az összes iskolát felszólította a zsidó tanulók hiányzásainak bejelentésére, és kötelezte az intézményeket, hogy a jövőben szigorúan csak tisztiorvosi igazolásokat fogadjanak el. Nem minden pedagógus viszonyult azonban a zsidó diákokhoz együttérzés nélkül. Az Újvidéki Állami Leánygimnázium helyettes igazgatója például a jelentésében hangsúlyozta, hogy az érintett növendékek igazolták a mulasztásaikat, holott nyilván maga is tisztában volt vele, hogy valójában nem valami

⁴⁰⁵ Fenyves interjú, 2014, USHMM.

⁴⁰⁶ VL, F151. Újvidéki II. fokú Tanügyigazgatási Kirendeltség, 488/1942-43 és 1115/1943-44.

⁴⁰⁷ Uo., 3870/1941-42.

furcsa járvány következtében kaptak hirtelen többen is január végén rubeolát, középfülgyulladást, fogtályogot. Egyikük esetében – bizonyára a méltányos elbírálás érdekében – az igazgató külön is kiemelte, hogy jeles, derék tanuló volt, aki az osztály erőssége.⁴⁰⁸

Nem ártott azonban óvatosságnak lennie annak a pedagógusnak, aki pártját fogta a zsidó diákjainak, mert könnyen magára vonhatta a kollégái, felettesei rosszallását. Így járt az Adai Állami Polgári Iskola megbízott igazgatója is, aki 1943 februárjában terjesztette az újvidéki tankerületi főigazgató elé az iskola tantestületének kérelmét aziránt, hogy vonja vissza a zsidó tanulóknak adott szombati felmentést. A büntetés okaként a tantestület a zsidó növendékek tiszteletlenségére hivatkozott, illetve arra, hogy szombatonként némi zsebpénz, uzsonna ellenében keresztény tanulókkal vitetik az iskolatáskájukat. A tankerületi főigazgató utasítására az igazgató kivizsgálta a panaszokat, és a vizsgálati jegyzőkönyvet azzal a megjegyzéssel terjesztett be, hogy „az iskola tanulói el vannak telve zsidógyűlölettel a családi házból kifolyólag, s így még azt is ráfognak a zsidó tanulóra, ami nem egészen úgy történt, vagy egyenesen kitalálták”. Hozzátette még, hogy a tantestület a szombati felmentés megvonását tulajdonképpen a keresztény szülők nyomására kezdeményezte, mert azt kiváltságnak tekintették és az osztályban irigységet keltett. Utóbb bizonyára az igazgató számára is világossá vált, hogy meggondolatlanság volt az iskola keresztény tanulói és ezek szülei körében uralkodó antiszemitizmust hibáztatnia a zsidók helyett. A tankerületi főigazgató szigorú hangnemben utasította rendre, amiért „nem ítélte meg a helyzetet kellő tárgyilagossággal, mert a családi házból hozott zsidógyűlölet következményének tartja a keresztény tanulók vallomását,” és ezért ezeknek kevesebb hitelt ad, mint a zsidó diákok vallomásainak. A főigazgató úgy találta, hogy „az iskola nevelő irányításában a keresztény öntudatra nevelés hiányára vall, hogy egyes tanulók szolgálai teendőket végeztek” – utalva a szombati iskolatáska-cipelésre –, és az igazgató értéské adta, hogy ezért őt teszi felelőssé. A szombati felmentések visszavonására végül nem került sor, de a főigazgató az eset kapcsán utasította az iskolát, hogy ezentúl „a nemzetvédelmi ellenőrzést fokozott gonddal végezzék”.⁴⁰⁹

A Délvidék társadalmi légköréről sokat elmond, hogy már a gyerekek, kiskamaszok körében is sokszor annyira eluralkodott az antiszemitizmus, hogy az egy-két jobb érzésű pedagógust is megdöbentett. Nem egy délvidéki származású holokauszt-túlélő számolt be arról a keserű tapasztalatáról, hogy korábbi barátaik, játszópajtásaik elfordultak tőlük, kiközösítették őket.⁴¹⁰ Ez az élmény délvidéki zsidó diákok tucatjai számára tette még súlyosabbá azt a veszteséget, hogy az életük az antiszemita korlátozások miatt már igen fiatalon kényszerpályára került.

⁴⁰⁸ Uo., 5387/1941-42.

⁴⁰⁹ Uo., 3671/1942-43.

⁴¹⁰ Lásd pl.: Brosan interjú, USHMM és Fenyves interjú, 2005, USHMM.

VI. AZ IPAR ÉS KERESKEDELEM „ÁTÁLLÍTÁSA”

„Nacionalizálás” és árszabályozás a gyáriparban és a nagykereskedelemben

Az iparban és a kereskedelemben, ahol – a gazdaság és társadalom más szegmenseihez hasonlóan – az „örésváltás” az anyaországban jórészt antiszemita alapon zajlott, a Délvidéken a keresztény magyarok dominanciáját a zsidók és a nemzeti kisebbségek ellen egyaránt, de nem mindig egyformán irányuló intézkedések sorozata volt hivatott megteremteni. Mint láthattuk, a visszacsatolt országrész teljes körű „visszama­gyarosi­tásán” fáradozó hatósági politika számára léteztek olyan kérdések és területek, ahol a zsidók, más ellenségesnek tekintett etnikumoknál, mindenekelőtt a délszlávoknál jóval kisebb jelenléte, szerepe miatt, nem képeztek központi „problémát”. Ilyenek voltak mindenekelőtt a lakosság etnikai összetételének megváltoztatására, vagy például az adminisztráció, a közalkalmazotti kar kicserélésére irányuló erőfeszítések. Ez ugyanakkor nem jelentette azt, hogy a zsidók ezekben az esetekben kikerültek volna az etnikai elnyomás és üldöztetés hatósugarából, még ha nem is álltak annak közvetlen fókuszában. Sőt, helyzetük adott esetben még rosszabb is lehetett, mint sorstársaiké a trianoni országterületen. A Délvidék ipari-kereskedelmi életében – különösen a gyáriparban és a nagykereskedelemben – azonban a zsidók a délszlávoknál jóval erősebb pozíciókkal bírtak, ezért ezen a területen a hatóságok fő törekvése a zsidók befolyásának felszámolására irányult, amely különösen kezdetben, jóval kíméletlenebb eszközökkel is folyt, mint az az anyaországban általában jellemző volt. Határozott lépéseket tettek ugyanakkor a délszlávok, és bizonyos mértékig a németek gazdasági szerepének visszaszorítására is.

„Örésváltó” törekvéseiket a magyar hatóságoknak mindenekelőtt azzal az égető szükséglettel kellett összehangolniuk, amelyet az újonnan visszacsatolt országrész gazdasági viszonyainak stabilizálása jelentett. A háborús események és a határváltozások a délvidéki kereskedelem és ipar helyzetét alapjaiban rendítették meg. A vállalatok elvesztették korábbi üzleti összeköttetéseiket, nyersanyag-beszerzési forrásaikat és piacaikat. Az üzemek nagy része leállt, a termelés átmenetileg megbénult, és nagyarányú munkáselbocsátásokra került sor. A munkanélküliek összlétszáma a visszafoglalt területeken meghaladta a 17 ezret, közöttük igen jelentős számban voltak magyarok.⁴¹¹

Az impériumváltással bekövetkezett gazdasági recesszió a visszacsatolt Délvidék városai közül a legszámottevőbb iparral és kereskedelemmel rendelkező, országos szinten is jelentős számú üzemmel bíró gyárvárosnak számító Újvidéket érintette a legsúlyosabban. Az itteni nagyvállalatok döntő többsége zsidó és szerb tulajdonban volt, amit a helyi hatóságok nem csak nemzeti szempontból „végtelenül szomorú képet festő”, hanem rendkívül veszélyes állapotnak is tekintettek. (6. és 7. sz. táblázat) Attól tartottak, hogy a gazdasági háttérüket veszített zsidó és szerb érdekeltségű cégek az üzemeiket külföldre telepítik. Az ezzel járó elbocsátások tovább súlyosbították volna az amúgy is aggasztó munkanélküliségi helyzetet. A városban már a visszacsatolás előtt több, mint 2000 – jelentős számban magyar – munkanélkülit tartottak nyilván. Számukat nem csak az üzemleállások duzzasztották tovább, hanem az a körülmény is, hogy az immár „külfölddé” vált Péterváradról és a környező falvakból százszámra jártak át magyar ipari munkások Újvidékre, rontva ezáltal a helyiek munkavállalási esélyeit. A hatóságok nem csupán a munkanélküliség szociális következményeitől tartottak, hanem attól is, hogy a helyi magyar munkások más ipari centrumokba költöznek, ami tovább rontja majd az

⁴¹¹

MNL OL, K148. BM Eln., 1941 – 23. t. – 5650.

újvidéki magyar lakosság eleve alacsony arányát (27,12%).⁴¹²

6. sz. táblázat

Az újvidéki gyáripari vállalatok nemzetiségi megoszlása a visszacsatolás idején

Magyar	Német	Zsidó	Szerb, horvát	Állami, városi, egyéb	Összesen
5	16	20	18	6	65
7,69%	24,61%	30,76%	27,69%	9,23%	100%

Forrás: ÚVTL, F259. Újvidék város városi előjárósága, 31423/1941 és „Jelöletlen iratok”, 31. sz. (272. d.)

7. sz. táblázat

Az újvidéki nagykereskedők nemzetiségi megoszlása a visszacsatolás idején

Magyar	Német	Zsidó	Szerb, horvát	Összesen
9	5	40	15	69
12,85%	7,13%	57,13%	21,31%	100%

Forrás: ÚVTL, F259. Újvidék város városi előjárósága, 31423/1941 és „Jelöletlen iratok”, 31. sz. (272. d.)

Az újvidékihez hasonló problémákkal küszködtek más települések, így például Zombor és Apatin is, ahol egy hónappal a visszafoglalás után még mindig nem indult újra a termelés, mert az üzemek az utazási korlátozások miatt nem tudtak új összeköttetéseket kiépíteni a magyarországi piaccal. Zomborban a helyzetet súlyosbította, hogy a zömmel selyem- és szövetgyártással foglalkozó és javarészt zsidó kézben lévő helyi gyárak német művezetőit még Jugoszlávia megtámadásakor a szerbek kiutasították, a zsidó üzemtulajdonosok közül pedig a magyar katonaság bevonulásakor egyesek „eltűntek”, másokat munkaszolgálatra vezényeltek, a többségüket letartóztatták.⁴¹³

A zilált viszonyok indokoltá tették a hatósági beavatkozást. Az új magyar katonai hatóságok azonban a háborús hatalmi változások nyújtotta lehetőségeket kihasználva olyan intézkedéseket léptettek életbe, amelyekkel a gazdasági és szociális stabilizáción túl az ipari és kereskedelmi pozíciók és tulajdonviszonyok etnikai szerkezetét is drasztikusan meg kívánták változtatni. Első intézkedéseik között magyar állami tulajdonba vették a jugoszláv állam minden tulajdonát. Emellett keresztény magyar hatósági biztosokat neveztek ki számos, különösen a haditermelési, közellátási szempontból fontos szerb és zsidó magánvállalat élére.⁴¹⁴ A Délvidék legjelentősebb üzeimei közül hatósági kezelésbe adták Újvidéken a Kulpin konzervgyárat – dacára, hogy a tulajdonos egy magyarbarátnak számító szerb földbirtokos volt – és az Albus vegyi üzemet is.⁴¹⁵ Hasonló sorsra jutott az egykori Jugoszlávia legnagyobb vasöntődéje, a 3-400 munkást foglalkoztató újvidéki Bácskai Vasöntőde, illetve az újverbázi cukorgyár, melynek igazgatóját „a szerb éra alatt elkövetett üzelmeiért”

⁴¹² ÚVTL, F259. Újvidék város városi előjárósága, 31423/1941 és „Jelöletlen iratok”, 31. sz. (272. d.).

⁴¹³ TLZo, F110. Katonai közigazgatás, 4 – 177/1941, 5 – 2467/1941, 5 – 2744/1941, 6 – 3867/1941, 6 – 5459/1941, 6 – 5955/1941, 6 – 6398/1941; F124. Monostorszeg község, 1765/1941; F127. Zombor város iratai, KIG, 2 – 11455/1941.

⁴¹⁴ A. Sajti: *Impériumváltások*, 96.

⁴¹⁵ A. Sajti: *A magyar állam berendezkedése*, 73.

bebörtönözték.⁴¹⁶ Zomborban a racionalitásnak engedve, az üzemmenet biztosítása érdekében a korábban őrizetbe vett zsidó gyárosokat szabadon engedték, de az ő vállalataikat is hatósági kezelésbe vonták azokkal az üzemekkel együtt, amelyek vezető nélkül maradtak. Hatósági felügyelet alá került többek között a Groszberger Dávid-féle bútorszövet gyár, a Duna Műselyemgyár és a Gewürtz Adolf és Fiai erna- és kesztyűgyár, melyeket egyúttal hadiüzemmé is nyilvánítottak.⁴¹⁷

A katonai hatóságok az egyik legfőbb feladatuknak a magyar munkanélküliek keresethez juttatását és szociális ellátását tekintették, de ezen túlmenően azt is célul tűzték ki, hogy az egyébként valóban nagyrészt nyomorúságos körülmények között élő magyar munkásságot „huszonkét évi szenvedés után”, úgymond, „céltudatos munkaközvetítéssel” jobban fizetett munkahelyekhez juttassák.⁴¹⁸ Ennek során a legtöbb esetben azt adták a magyaroknak, amit a zsidóktól és a szerbektől elvettek. Jelentős összegeket fordítottak a munkanélküliek helyzetének javítását célzó szociális akciókra, önálló egzisztenciák megteremtésére alkalmas kölcsönök folyósítására, továbbá közmunkaprogramok keretében útépitéseken, csatornázásokon, háborús erődítmények eltávolításánál foglalkoztatták az állásnélkülieket. Újvidéken mindennek túlnyomó részét a „zsidópénzekből” fedezték.⁴¹⁹ Hasonló módszerekkel láttak a hatósági biztosok is a kezelésükbe adott üzemek átszervezéséhez. A vállalatokat sokszor önkényes, hatalmaskodó stílusban felügyelték, előfordult, hogy a tulajdonosokat kitiltották a gyár területéről. A keresztény magyarok számára a szerbek és zsidók rovására igyekeztek foglalkoztatást biztosítani. Több üzemnél leváltották a szerb „származású és érzelmű” munkásokat, a zsidó alkalmazottakat pedig mint „megbízhatatlanokat” vagy elbocsájtották és helyükre keresztény magyarokat vettek fel, vagy ha egy vállalat mindenképpen kénytelen volt csökkenteni a személyzeti létszámot, akkor elsősorban a zsidóknak mondtak fel.⁴²⁰ A hatósági biztosok által végrehajtott „céltudatos” alkalmazási politika sok esetben igen látványos változásokat hozott a dolgozók etnikai összetételében. A Kulpin konzervgyárban például, amikor a hatósági biztos átvette a vállalat irányítását, a mintegy 80 munkás közül ketten-hárman voltak magyarok. Az év végére a 369 főre növekedett munkáslétszámból már 303 volt magyar.⁴²¹

A munkanélküli helyzet diszkriminatív, nacionalista módszerekkel történő javítását megkönnyítette, hogy a visszacsatolást követő kiutasítások jelentős számú szerb munkást érintettek, főleg Újvidéken. Az itteni hatóságok abban reménykedtek, hogy a városba a jugoszláv időszakban „nagy számban beözönlött és betelepített” délszláv munkások kiutasítása miatt a magyar munkások könnyebben munkához juthatnak, ezért a kiutasításoknak „nagy szociális jelentőséget” is tulajdonítottak. Azt azonban be kellett látniuk, hogy a „zsidópénzekből” indított közmunkaprogramok nem tudtak a közel háromezer állástalan részére tartós munkaalkalmat, megélhetést biztosítani. A helyzet hosszabb távú megoldása érdekében a legsürgősebb feladatuknak a teljes kapacitású termelés újraindítását tekintették, amelyet keresztény magyar érdekeltségű vállalatok esetében különböző kormányzati szubvenciókkal és kedvezményekkel kívántak elősegíteni. A szerb és zsidó cégek helyben tartását és magyar nemzetpolitikai szempontból megfelelő működését pedig elsősorban az üzemek feletti hatósági ellenőrzés fenntartása, illetve a fontosabb zsidó üzemek mielőbbi árjásítása révén

⁴¹⁶ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 7 – 10377/1942.

⁴¹⁷ TLZo, F110. Katonai közigazgatás, 4 – 177/1941, 5 – 2467/1941, 5 – 2744/1941, 6 – 3867/1941, 6 – 5459/1941, 6 – 5955/1941, 6 – 6398/1941; F127. Zombor város iratai, KIG, 2 – 11455/1941.

⁴¹⁸ ÚVTL, F259. Újvidék város városi eljárósága, 31423/1941 és „Jelöletlen iratok”, 26. sz. (272. d.).

⁴¹⁹ MNL OL, K148. BM Eln., 1941 – 23. t. – 5650.

⁴²⁰ TLSz, F60. PM, “F 60 sgt. 1941 – Rendetlen anyagból. „Bizalmas iratok 401-900 (hiányos)” d. 192/3/sgt.1941, P-11834/1941, F:60. P-10695/1941 és TLZo, F110. Katonai közigazgatás, 6 – 5955/1941.

⁴²¹ ÚVTL, F260. Újvidék város főispánja, 312/1942.

igyekezetek elérni.⁴²²

A termelés, közellátás vagy foglalkoztatás szempontjából szükségtelennek ítélt zsidó üzemek egy részét a hatósági megbízottak ellenőrzése mellett már a katonai közigazgatás idején beszüntették. Azokat a jelentősebb zsidó nagyvállalatokat pedig, amelyek üzemben tartása közérdeket szolgált, igyekeztek keresztény bérlőknek vagy tulajdonosoknak juttatni. Egy részük átadását a hatósági biztosok vezényelték le, más üzemek tulajdonosai a rájuk nehezedő nyomás hatására maguk kezdtek tárgyalásokba annak érdekében, hogy a lehetőségekhez képest érvényesíteni tudják az érdekeiket. Már 1941 őszére keresztény bérlőkhöz került például az újvidéki Bácskai Vasöntöde, amit a Magyar Mezőgazdák Szövetkezete és egy budapesti keresztény cég vett bérbe. A vállalat ettől kezdve Újvidéki Vasöntöde Kft. néven működött.⁴²³ Szintén árjásítva lett a szabadkai Jugodrog gyógynövénytermelő, -feldolgozó és nagykereskedő cég, amelynek horvátországi illetőségű zsidó tulajdonosait a katonai hatóságok kiutasították. A vállalatot ideiglenes hatósági kezelés után bérbe adták, majd végül egy helyi gyógyszerész vásárolta meg, és Bácskadrog néven folytatta a működését.⁴²⁴ Az apatini kendergyárat újpesti textilgyár tulajdonosok vásárolták fel igen kedvező feltételek mellett.⁴²⁵ A környék jelentős paprikatermeszt feldolgozó martonosi Délvidéki Paprikamalmot pedig egy helyi lakos vette meg, aki már régen szemet vetett a jól menő üzemre, de a zsidó tulajdonos csak most ment bele az eladásba, miután többé „nem látott biztonságot üzleti tevékenységének folytatására.”⁴²⁶

Hangsúlyozni kell, hogy a magyar hatóságok a délvidéki ipar és kereskedelem „átállításánál” sem elégedtek meg „csupán” a zsidó befolyás kiküszöbölésével. A cél az volt, hogy a zsidó vállalatok tulajdoncseréje révén a keresztény magyarok gazdasági ereje növekedjen. A zsidó érdekeltségek délszlávok által történő átvételét nyilvánvalóan nem támogatták, de a legfőbb konkurenciát a nem zsidó magyaroknak e tekintetben nem is elsősorban a délszlávok, hanem a németek jelentették, akiknek a gazdasági terjeszkedését a magyar hatóságok szintén igyekeztek meggátolni. Ennek különösen a Bácska déli részén állt fenn a veszélye, ahol számarányát és gazdasági potenciálját tekintve a magyarság meglehetősen kedvezőtlen helyzetben volt, a zsidó üzemeket megszerezni képes, tőkeerős vállalkozók pedig jelentős részben németek voltak. A miniszterelnökhöz írt 1941. szeptemberi memorandumában a Revíziós Liga és a Szabadkai Szövetsége már arról panaszkodott, hogy a Dél-Bácskában „céltudatos német kulturális és gazdasági térfoglalás” zajlik a magyarság kárára, melynek egyik eredményeként a régió kender- és cukorgyárainak zöme ekkorra már német kézben volt.⁴²⁷ Az újvidéki Bácskai Vasöntödének a budapesti keresztény érdekeltség által történő átvételének jóváhagyását a helyi főispán is azzal érvelve sürgette az iparügyi miniszternél, hogy a városban a magyar tőkét minél nagyobb szerephez kell juttatni, mert ellenkező esetben „a német tőkének erős terjeszkedéséről” kell tartani.⁴²⁸ A magyar hatóságoknak azért sem állt szándékukban a helyi németységnek zsidó vállalatokat juttatni, mert a bánáti magyaroknak az ottani német hatóságok szinte semmit sem juttattak az időközben deportált zsidók vagyonából.

A délvidéki magyar hatóságoknak a németek regionális gazdasági befolyásának korlátozására, és ennek részeként a zsidó tulajdonok átvételének megakadályozására irányuló politikája a Magyarország és Németország között fennálló szövetségi viszony miatt rendkívül kényes ügynek számított. Ezt talán a szabadkai Hartmann-

⁴²² ÚVTL, F259. Újvidék város városi előjárósága, 31423/1941 és „Jelöletlen iratok”, 26. sz. (272. d.).

⁴²³ ÚVTL, F260. Újvidék város főispánja, 70/1941, 374/1942.

⁴²⁴ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 7 – 30964/1943.

⁴²⁵ A. Sajti: A magyar állam berendezkedése, 73.

⁴²⁶ TLZe, F104. Martonos község, 1941/II. Pk. 1979/1941 és 2451/1941.

⁴²⁷ MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 167. t. 1941 – 21421.

⁴²⁸ ÚVTL, F260. Újvidék város főispánja, 70/1941.

Conen baromfitelep és húsüzem esete példázta a legjobban. A rájuk nehezedő árjásítási kényszer alatt a vállalat tulajdonosai 1941 nyarán tárgyalni kezdtek a cseh Škoda Művek pénzügyi érdekeltségével a telep átadásáról. A Duna-Tisza Közi Mezőgazdasági Kamara augusztus végén szigorúan bizalmas emlékiratban tájékoztatta a bácskai főispánokat a körvonalazódó megállapodásról, leszögezve, hogy a tranzakciót a földművelésügyi minisztérium ellenzi, és hogy mindent meg kell tenni, hogy a telepet ne az „idegen”, „cseh érdekekben álló” pénzcsoport, hanem „nemzeti szellemű magyar érdekeltség” vegye át.⁴²⁹

Nem valószínű, hogy a kamara, pláne a minisztérium ne lett volna tisztában azzal, hogy a Škodát ekkor már nem lehetett cseh érdekeltségnek tekinteni. 1941 nyarára a vállalat részvényeinek többsége a náci Németország állami tulajdonú ipari konglomerátuma, az ország háborús acéltermelésében központi szerepet betöltő Reichswerke Hermann Göring (Hermann Göring Birodalmi Művek) tulajdonába került. Németország háborús expanziójával párhuzamosan a Reichswerke is agresszívan terjeszkedett, magába olvasztva először az osztrák és a cseh, majd később a lengyel, francia és szovjet nehézipar számottevő részét is a náci uralom alá került területeken. 1941 végére az akkori Európa legnagyobb vállalatává nőtte ki magát.⁴³⁰

A Škoda Művek tehát a Reichswerke érdekkörébe került többi iparvállalathoz hasonlóan a náci hadigépezet részévé vált, és a Wehrmacht számára gyártott tankokat, fegyvereket, közlekedési eszközöket. A magyar hatóságok bizonyára felmérték, hogy náci állami érdekekkel kerültek szembe akkor, amikor meg akarták hiúsítani, hogy a Škoda megszerezze a Hartmann-céget. A helyi német lakosság gazdasági ambícióinak nyíltan, szisztematikusan történő akadályozásától egyébként is tartózkodni igyekeztek. Míg azonban a helyi német magánbefektetőkkel, magánvállalkozókkal felmerülő eseti súrlódások – amíg egy kritikus szint alatt maradtak – nem veszélyeztették komolyan Magyarország és Németország politikai és immár háborús szövetségét, addig, náci állami érdekeltségről lévén szó, a Škoda által tervezett beruházásnak nagyobb tétje volt. Magyar részről ezért igyekezhetek nyílt konfrontáció helyett az ügyletbe történő beavatkozást a „cseh terjeszkedés” elleni fellépésnek maszkírozni és a széles nyilvánossággal megtámogatni azt. Fernbach Péter újvidéki főispán egyébként kötelezte magát, hogy mindent megtesz az ügylet megakadályozására és a tranzakció végül nem is valósult meg: a Hartmann-üzemet a Hangya vásárolta fel.⁴³¹

A délvidéki zsidó és szerb nagyvállalatokra kényszerített külső kontroll a későbbiek folyamán a közigazgatási és gazdasági viszonyok konszolidálódásával valamelyest enyhült, és a hatóságok igyekeztek visszaterelni a termelés menetét annak szokásos medrébe. Az üzemi személyzet és a munkásság soraiban szükségesnek vélt legsürgősebb változtatások végrehajtását követően a hatósági biztosok egy részét vagy még a katonai közigazgatás alatt, vagy nem sokkal a polgári közigazgatás bevezetését követően felmentették. Ha egy üzem már rendszeresen működött és ezért „különös ellenőrzésre nem szorult”, többnyire visszaadták azt a tulajdonosnak, annak származására való tekintet nélkül. Elsősorban akkor hagytak egy vállalatot gondnoki kezelésben, ha a tulajdonos elmenekült, kiutasították vagy internálták.⁴³² Az újvidéki Kulpin Konzervgyárat például 1941 decemberében annak ellenére is visszaadták szerb tulajdonosnak, hogy az üzem akkor már túlnyomórészt magyar nemzetiségű alkalmazottai tiltakoztak ez ellen a hatóságoknál. A panasz szerint az üzem

⁴²⁹ Uo., 38/1941.

⁴³⁰ Richard J. Overy: *War and Economy in the Third Reich*. Oxford University Press, Oxford, 1995, 144-177.

⁴³¹ ÚVTL, F260. Újvidék város főispánja, 38/1941 és A. Sajti: *A magyar állam berendezkedése*, 73.

⁴³² A visszafoglalt délvidéki területen lévő egyes vállalatokhoz ideiglenes gondnokok kirendeléséről szóló 6.940/1941. ME. sz. rendelet alapján, amely lefektette, hogy milyen körülmények között lehet/kell a hatósági gondnokokat kirendelni. (194. szept. 23.) *Magyarországi Rendeletek Tára, 1941*. Belügyminisztérium, Budapest, 1942, 3192-3195.

irányítását visszavett „nem magyar érzelmű” vállalatvezetők a magyar munkásoknak nem adták meg a nekik járó juttatásokat, „nemzetvédelmi és közbiztonsági szempontból kifogásolható” szerbeket és „csetnik-gyanús elemeket” alkalmaztak, működésük nyomán visszaesett a termelés, az áruraktárat pedig kizárólag zsidó kereskedők között osztották ki. Az iparügyi miniszter azonban nem látta sem indokoltnak, sem jogszerűnek a hatósági felügyelet visszaállítását.⁴³³

A zsidó vállalatok közül szintén többnyire azok maradtak folytatólagos gondnoki kezelésben, amelyek hadiüzemként funkcionáltak, vagy amelyeknél az üzletvezetés és ezáltal a termelés, áruellátás folyamatossága nem volt biztosított. A katonai közigazgatás idején megindult első, rapid árjásítási hullámot egyelőre túlélt zsidó cégekre nehezedő közvetlen hatósági nyomás tehát csökkent. Gazdasági mozgásterük szűkítése azonban tovább folytatódott egyéb, zömében olyan módszerekkel, amelyek az ipar és kereskedelem „átállításában” az anyaországban is domináltak.

Gazdasági központosítás és etnikai diszkrimináció

A katonai közigazgatás idején a gyárak, üzemek, nagyvállalatok mellett a visszacsatolt Délvidék ipari és kereskedelmi életének más területein is azonnali, radikális átszervezési folyamat indult meg etnikai alapon. Szabadkán például a rendőrség először listát írt azokról a vendéglőről, kocsmákról, egyéb vendéglátóipari egységekről, amelyeket tulajdonosaik zsidó származása, nemzeti „megbízhatatlansága” miatt a megszálló hadsereg katonái nem látogathatták.⁴³⁴ Rövidesen aztán ezek „őskeresztény” tulajdonba kerültek.⁴³⁵ A második zsidótörvény előírta a zsidók italmérési és dohányárusítási engedélyeinek visszavonását. Egyes helyi katonai hatóságok azonban nem várták meg a törvény hatályának kiterjesztését a délvidéki országrészre, hanem azonnal nekiláttak – ismét csak „megbízhatatlanságuk”, „magyarellenességük” ürügyén –, nem csak a zsidók, hanem sokszor a szerbek trafikjainak elvételéhez is. Az új engedélyesek kivétel nélkül nem zsidó magyarok lettek.⁴³⁶ Szemben például Szabadkával vagy Zomborral, Zentán „csak” a zsidóktól vették el a trafikjaikat, a szerbektől nem. A katonai közigazgatás ezen „mulasztása” fel is háborította a zentai keresztény magyar közvéleményt, annál is inkább, mert a városban sok volt a hadirokkant, hadiözvegy, akik a trafikokat „megérdemelték volna”.⁴³⁷ Egyes hatóságok a zsidó kereskedőktől – ha csak nem volt kivételes közérdek – szisztematikusan megtagadták a szállítási engedélyt, így azok az anyaországból nem juthattak áruhoz.⁴³⁸

A Délvidék ipari és kereskedelmi életének „átállításában” azonban csakúgy, mint az árjásítási folyamatban országszerte, a döntő szerepet az áru- és nyersanyagelosztás etnikai diszkriminációval egybekötött centralizációja játszotta. Központosító törekvései nyomán, valamint egyre inkább a háborús áru-és anyaggazdálkodási viszonyok miatt is, a gazdasági kormányzat a kereskedelmet és az ipari nyersanyag-

⁴³³ ÚVTL, F260. Újvidék város főispánja, 312/1942.

⁴³⁴ TLSz, F60. PM, Rendezetlen anyagból. „F 60 sgt. 1941 – „Bizalmas iratok 401-900 (hiányos) d. 290/sgt.1941.

⁴³⁵ TLSz, F376.2. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Fiókja, Levelezések, 1942-1944, szn/1942.

⁴³⁶ Pl.: TLSz, F60. PM, „F 60 sgt. 1941 – Rendezetlen anyagból. „Bizalmas iratok 401-900 (hiányos)” d. 192/3/sgt.1941; P-984/1941; P-6969/1941, P-6973/1941, P-6987/1941, P-6991/1941; TLZo, F110. Katonai közigazgatás, 5 – 521/1941; TLZe, F105.30. Mohol község, 1263/1941, 1419/1941; Uo., F096.9. Magyarkanizsa város katonai közigazgatása, 556/1941, 564/1941, 565/1941, 566/1941.

⁴³⁷ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 6 – 20427/1942.

⁴³⁸ TLZe, F096.18. Magyarkanizsa város katonai közigazgatása, 1980/1941.

kiutalásokat hatósági szabályozás alá vonta. A legfontosabb közellátási cikkek (bőr, textil, gabona, cukor, tüzelőanyag, petróleum, stb.) nagy- és kiskereskedelmi forgalmazását 1940-1941 folyamán hatósági megbízásokhoz, kijelölésekhez kötötték. Zsidók ilyen kijelöléseket – hacsak nem volt közérdekből kivételesen indokolt – nem kaphattak.

A kijelölési rendszert a kormány a visszacsatolt Délvidékre már a katonai közigazgatás idején rendeletileg kiterjesztette.⁴³⁹ Az alapvető közszükségleti cikkek kereskedelméből azonban a zsidók a gyakorlatban már ezt megelőzően kiszorultak, mivel az ilyen típusú cikkeket a katonai hatóságok az országrész visszafoglalása után azonnal zár alá vették, a zsidóknak pedig a készleteiket át kellett adniuk keresztény kereskedőknek. Rövidesen a hivatalos kijelölések is megtörténtek az egyes szakmákban: a megbízásokat kizárólag „keresztény és nemzeti szempontból kifogástalan személyek” kapták, ami elsősorban nem zsidó magyarokat, illetve a kritériumnak megfelelő németeket jelentett.

A kérelmező „megbízhatatlanságára” vagy „magyar nemzetgazdasági érdekekre” hivatkozva délszlávoktól, főleg szerbektől is gyakran tagadták meg a kijelölést. Ellentétben azonban a zsidókkal, az érintett szakmákból, különösen ezek kiskereskedelmi ágazataiból a délszlávokat nem zárták ki teljesen. A hatóságok nyilván felmérték, hogy a zsidók kereskedelmi jogainak széles körű megvonása mellett a lakossági ellátás rovására ment volna, ha a szerb kereskedők esetében is ugyanígy járnak el, de erre utóbbiak eleve jóval szerényebb ipari-kereskedelmi súlya miatt nem is törekedtek. Ennek ellenére is egyértelmű volt azonban a délszláv kereskedők mellőzöttsége. Az 1941 folyamán kijelölt bácskai 105 lábbeli-kereskedőből például legfeljebb tucatnyian, a 64 talpbőr-kiskereskedő közül hárman voltak délszlávok.⁴⁴⁰

Az egyes nemzetiségek gazdasági súlya szempontjából sokkal meghatározóbb nagykereskedelemben a hatóságok az etnikai szelekció elvét jóval szigorúbban alkalmazták, és itt már nemigen tűrtek meg délszlávokat. Az 1941 folyamán hatósági engedélyt nyert bácskai tűzifa- és szénnagykereskedők például kivétel nélkül magyar vagy német nemzetiségűek voltak.⁴⁴¹ Úgy tűnik azonban, hogy amennyiben a közellátás szempontjai ezt lehetővé tették, a nagykereskedői kijelöléseknél már a németeket is igyekeztek mellőzni. Az 1942 tavaszán textilnagykereskedői kijelölésért folyamodó 17 különböző nemzetiségű újvidéki cég közül például a németeket ugyanúgy elutasították, mint a zsidó és szerb cégeket, és kizárólag keresztény magyarokat választottak ki.⁴⁴²

A Délvidék iparának és kereskedelmének antiszemita, nacionalista szempontú átszervezése során kiemelt szerephez jutottak azok a különböző szövetkezetek, amelyeket a két világháború közötti Magyarországon alakultak vagy kifejezetten azzal a céllal, hogy az árjásítás lebonyolításában a kormányzat segítségére legyenek, vagy időközben felvállalták ezt a feladatot. Az egyik ilyen legfontosabb szövetkezeti hálózat a Hangya volt, amely a zsidóknak a kis- és nagykereskedelemből történő kiszorításában kulcsszerepet játszott az anyaországban is. A Délvidék gazdaságának „átállításában” ezeknek a szövetkezeteknek a jelentősége megnőtt, mivel az újonnan visszacsatolt országrészben a zsidók és más félreállítandónak tekintett nemzetiségi kereskedők helyét átvenni

⁴³⁹ A következő rendeletek alapján: 209.000/1941. KM. sz. rendelet a visszafoglalt délvidéki területen a cukornagykereskedői körzetek megállapításáról és a cukorkiskereskedők kijelöléséről. (1941. aug. 12.) *Magyarországi Rendeletek Tára 1941*. Belügyminisztérium, Budapest, 1942, 2586-2587.; 209.200/1941. KM. sz. rendelet a visszafoglalt délvidéki területen a bőrtalpu lábbeli, valamint a talpbőr forgalmának szabályozásáról. (1941. aug. 12.) Uo., 2590-2592.; 209.700/1941. KM. sz. rendelet a visszafoglalt délvidéki területen a mosószippan kereskedői forgalmának szabályozásáról. (1941. aug. 12.) Uo., 2595.; 209.300/1941. KM. sz. rendelet a tüzelőanyag-kereskedők kijelölésével kapcsolatos határidőknél, valamint a tűzifanagykereskedői körzeteknek a visszafoglalt délvidéki területen való megállapításáról. (1941. aug. 12.) Uo., 2593-2594.; Lásd még: A bácskai keresztény nagykereskedők újvidéki értekezlete. *Hírlap*, XI. évf. 76. sz. (1941. júl. 19.) 8.; A fákereskedők és a Baross Szövetség. *Hírlap*, XI. évf. 86. sz. (1941. júl. 31.) 10.

⁴⁴⁰ *Bács-Bodrog vármegye tisztí címtára*. „Új Nép” kiadóhivatala, Újvidék, é. n., 36-40.

⁴⁴¹ Uo., 34-35.

⁴⁴² ÚVTL, F260. Újvidék város főispánja, Közellátási hivatal, 216/1942.

képes keresztény magyar magánvállalkozói réteg száma, felkészültsége és tőkekapacitása egyaránt elmaradt az anyaországitól. Egyes ágazatok ezért igen jelentős részben, olykor szinte kizárólag a Hangya ellenőrzése alá kerültek. Zomborban például 1941 nyarán a Hangya vette át a zsidó kereskedők cukorkészleteit.⁴⁴³ Az 1941 folyamán kijelölt bácskai talpbőr-kiskereskedői kijelölések mintegy harmadát, 64 közül 22-t kaptak Hangya-fiókok.⁴⁴⁴

A gabona-, takarmány- és lisztkereskedelem etnikai alapú átszervezésében a Délvidéken is a Futura és a Hombár töltött be központi funkciót. A gabonaszakmában szintén már a katonai közigazgatás idején kizárólag különleges hatósági engedély birtokában lehetett tevékenykedni, amit zsidók nem kaptak.⁴⁴⁵ Raktáraikat a katonai hatóságok lefoglalták, átadták a Futura-megbízottaknak, akik innentől kezdve a forgalom java részét bonyolították.⁴⁴⁶ A lisztnagykereskedőket 1942 elejétől kezdték kijelölni, és ebben a Hombár-bizományosok előnyben részesültek.⁴⁴⁷ Hombár-bizományosként kapcsolódtak be a gabona- és lisztkereskedelembé a bácskai keresztény magyar malmosok, létrehozva 1941 júliusában Újvidéken a Délvidéki Keresztény Malom Egyesületet, majd csatlakoztak a szakma országos, fajvédő jellegű ernyőszervezetéhez, a Magyar Őskeresztény Malmok Szövetségéhez.⁴⁴⁸

A kereskedelem mellett az ipari nyersanyagellátásban is messzemenően érvényesült a központosítással egybekötött etnikai diszkrimináció. A nyersanyag-gazdálkodás kereteit országszerte egyre inkább a háborús nyersanyaghiány határozta meg, ami azonban a zsidó és nem zsidó cégeket a Délvidéken sem egyformán sújtotta. A gazdasági kormányzat már 1940 nyarán felállította a Cukor- és Konzervipari Anyaggazdálkodás Szakbizottságát, amely az iparicukor-kiutalásokat is koordinálta.⁴⁴⁹ A kiutalásokban bevezetett szigorú kvóták miatt nem egy keresztény gyáros, iparos került súlyos helyzetbe, holott ők a korábbi mennyiségek 50-75%-át kapták. A zsidó cégeknek legfeljebb 20-25%-ot utaltak: a súlyos redukciót többük nem élte túl. Leállásra kényszerült például a háború előtti Jugoszlávia egyik legnevesebb cukorka- és csokoládégyára, a szabadkai Ruff Testvérek családi üzeme is.⁴⁵⁰ A cukorelosztásban fennállókhöz hasonló korlátozásokat szerettek volna kijárni 1941 decemberében a szabadkai keresztény magyar pékek is. Azt nem sérelmezték, hogy a közellátási miniszter a sütőiparosok lisztadagját 35%-kal csökkentette, mert belátták annak kényszerűségét. Úgy vélték azonban „méltányosnak”, ha a redukció a magyar keresztény sütőiparosok esetében enyhébb lenne, a szakma kétharmadát kitevő „idegen fajú és vallású” sütőiparos rovására.⁴⁵¹ Úgy tűnik azonban, a szabadkai zsidó és szerb pékek még szerencsésekknek mondhatták magukat, hogy egyáltalán részesültek a kiutalásokból. Országszerte több településen a zsidók ekkor már nem kaptak lisztet.⁴⁵²

Az délvidéki iparhatóságokhoz küldött beadványokból világosan látszik, hogy milyen hatással volt az irányított áru- és nyersanyagelosztás a zsidó kereskedők, iparosok helyzetére. Az üzletüket, vállalkozásukat

⁴⁴³ TLZo, F110. Zombor város katonai közigazgatása, 6 – 4332/1941.

⁴⁴⁴ *Bács-Bodrog vármegye tiszti címtára*, 36-40.

⁴⁴⁵ TLZo, F118. Őrszállás község, 4249/1941.

⁴⁴⁶ TLZo, F117. Szond község, 2547/1941.

⁴⁴⁷ A 304.101/1941. III/1. KM. sz. körrendelet értelmében. Lásd még: Január 15-ikéig kijelölik a bács megyei jogosított liszt nagykereskedőket. *Délvidéki Magyarország*, II. évf. 4. sz. (1942. jan. 7.) 5.; „Ki akar lisztnagykereskedő lenni?” *Délvidéki Magyarország*, II. évf. 106. sz. (1942. máj. 11.) 5.

⁴⁴⁸ A bácskai malomipar csatlakozott a Magyar Őskeresztény Malmok Szövetségéhez. *Hírlap*, XI. évf. 84. sz. (1941. júl. 29.) 8.

⁴⁴⁹ 29. 300/1940. IpM. sz. rendelet a cukor- és konzervipari anyaggazdálkodás szakbizottságának felállításáról (1940. jún. 26.) *Magyarországi Rendeletek Tára, 1940*. Belügyminisztérium, Budapest, 1941, 1690-1692.

⁴⁵⁰ TLSz, F60. PM, P-24767/1941; MNL OL, K150. BM Ált., IV – 32 – 67343/1944; ill. Mačković: Szabadka gyáripára.

⁴⁵¹ TLSz, F376.1.4. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Megalakulás és levelezések 1941, szn/1941.

⁴⁵² Fülöp: A zsidótörvények hatása, 43.; SZSZBML, V.B.77.c. Nyíregyháza város polgármestere. Közigazgatási iratok, III. 46/1941; Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 123.

beszűntetők soraiban feltűnően nagy volt azoknak az aránya, akiknek üzletköre a kötött árucikkekhez kapcsolódott, elsősorban bőrkereskedők, textilkereskedők, tűzifa- és tüzelőanyag-kereskedők, vegyeskereskedők, szatócsok. Többen közülük az üzletüket átadták keresztényeknek, mások „csak” arra kényszerültek, hogy iparukat szűkítsék vagy kisebb üzlethelyiségbe költözzenek.⁴⁵³

Kétségtelen, hogy a központosított áru- és nyersanyag-gazdálkodás összességében hatásos eszközként szolgálta az ipar és kereskedelem „átállítását”, ahogy országszerte, úgy a visszacsatolt Délvidéken is. Azok a kereskedők, akik a zsidók ügyfélkörét, üzlethelyiségeit átvették, a kijelölési rendszerből jócskán profitáltak. Jutányos áron jutottak hozzá a zsidók árukészleteihez is. A kijelöléstől elesett zsidó kereskedők a készleteiket általában a megadott határidőn belül kiárusíthatták, de az eladási kényszer miatt sokszor ezt csak a piaci ár alatt tudták megtenni. A megmaradt áruikat megszábot áron át kellett adniuk a kijelölt kereskedőknek. A szakmák egy részében az árukészletek felértékelését erre a célra kijelölt szakbizottságok végezték, amelyek szintén a kijelölt kereskedők érdekeit helyezték előtérbe.

A kereskedelmi jogosultságuktól megfosztott, tönkretett zsidó vállalatok készleteit a hatóságok esetenként szociális problémák enyhítésére is felhasználták. Az üzletét felszámoló Weinberger Vilmos újvidéki konfekciós cég jelentős értékű raktárkészletét például Újvidék város Közellátási Hivatala nem engedte kijelölt kereskedőnek átadni, hanem a népruházati akció keretén belül szétosztotta a rászorulóknak között. A hatóságok szociális gondoskodása azonban etnikai szempontból erősen szelektív volt: az olcsó textilből csak keresztény magyarok részesülhettek.⁴⁵⁴

A kötött áru- és nyersanyag-gazdálkodás ugyanakkor számos problémát is felvetett. A Délvidéken sem volt ismeretlen az az országszerte elburjánzott jelenség, hogy a kijelölési rendszer által kínált előnyökre és az egyes ágazatokban átmenetileg előállt háborús termelési konjunktúrára építve olyanok kezdtek vállalkozásba, akik ehhez megfelelő származáson kívül sem szakértelmet, sem tőkét nem tudtak felmutatni. A Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara, melynek körzetéhez a visszacsatolt Bácska is került, nem sokkal a kijelölési rendszer bevezetése után rámutatott arra, hogy olyanok „lepték el” az érintett ágazatokat, akik azt képzelték, hogy a kereskedelem „hozzáértés és tudás nélkül is terített asztalt jelent mindenki számára”, holott „olyan fanagykereskedőkre, akik a fával csak fogpiszkáló formában, és olyan textilnagykereskedőkre, akik a vászonnal csak zsebkendő formájában érintkeztek, igazán nincs szüksége a magyar közgazdasági életnek.”⁴⁵⁵ Felsőházi felszólalásában a DMKSz elnöke, Krámer Gyula is kénytelen volt szóvá tenni, hogy a Délvidéken sokan jelentek meg az ipari-kereskedelmi pályákon, akik ki akarják használni a könnyű pénzszerzés lehetőségét, „de mihelyt elmúlik ez a farsang”, tovább akarnak állni.⁴⁵⁶

Az egyre-másra alakuló új cégek egymásnak és a régebb óta működő vállalatoknak is versenyt támasztottak. Ez rendkívül megnehezítette az érintett szakmák általános helyzetét, mivel a háborús viszonyok eredményeként a gazdasági lehetőségek egyre inkább beszűkültek. Az országszerte egyre kritikusabbá váló nyersanyaghiányt, beszerzési és szállítási nehézségeket az újonnan kijelölt, sokszor kevés tapasztalattal és üzleti összeköttetéssel rendelkező kereskedők nem tudták kezelni, ami nemcsak saját fennmaradásukat tette kétségessé,

⁴⁵³ Pl. ÚVTL, F259. Újvidék város városi előjárósága, 4552/1942, 4749/1942, 4906/1942, 5689/1942, 7001/1942, 7191/1942, 7402/1942, 7876/1942, 8609/1942, 8954/1942, 9217/1942, 10628/1942, 11066/1942, 12944/1942, 14525/1942, 14526/1942, 14652/1942, 14653/1942, stb.; TLZo, F116. Bácskertes község, 10 – 452/1941, 11 – 526/1941; TLZe, F105.35. Mohol község, 275/1942, 686/1942.

⁴⁵⁴ ÚVTL, F260. Újvidék város főispánja, Közellátási hivatal, 217/1942.

⁴⁵⁵ MNL CSML HL, IV.B.1406.b. PM, Közigazgatási iratok, 160/1941 – 4147/1941. sz.

⁴⁵⁶ *Felsőházi Napló 1939-1944, III. k.* 288-289. (1942. dec. 16.).

de súlyos gondokat okozott a közellátásban is. Különösen akuttá vált a helyzet a tüzelőanyag-ellátásban, ahol a rendszeressé váló fennakadások a délvidéki hatóságokat is komolyan aggasztották, nem utolsósorban azért, mert tartottak attól, hogy a lakosság félelmeit és elégedetlenségét meglovagolva megerősödhetnek a politikai szélsőségek.⁴⁵⁷ Az újvidéki Közellátási Hivatal ugyanakkor arra is kénytelen volt rámutatni, hogy a beszerzési zavarokat részben az okozza, hogy a kijelölt nagykereskedők „igen kevés hajlamosságot mutatnak a kezdeményezésre”.⁴⁵⁸

A rendszer anomáliái leginkább talán a textilkereskedelemben mutatkoztak meg. 1941 tavaszán, amikor az ágazatban bevezették a kijelöléseket, országsszerte 649 textilnagykereskedő kapott engedélyt. A Délvidék visszacsatolása után a számuk 670-re emelkedett. A szakma túlszűfoaltsága és az egyre gyakoribbá váló visszaélések miatt a közellátási miniszter 1942 áprilisában megtiltotta az újabb kijelöléseket, és a korábbiakat felülvizsgálva közel száz kijelölést voltak kénytelenek visszavonni. Ezzel párhuzamosan megszüntették a szintén óriásira duzzadt textil-kiskereskedelemben is az új iparigazolványok kiadását, és intézkedéseket hoztak az alkalmatlannak bizonyult keresztény kereskedők kivonására a szakmából.⁴⁵⁹

A zsidó vállalatokkal szemben alkalmazott nyersanyag-ellátási korlátozások káros hatásai szintén túlmútták a zsidó cégeknek okozott károkon, és ezek a Délvidéken is éreztették a hatásukat. Az országos „keresztény-nemzeti” munkásszövetség, a Nemzeti Munkaközpont délvidéki kerületi titkárságának vezetője a szabadkai munkavállalók helyzetéről készített 1942. szeptemberi jelentésében arra is felhívta a figyelmet, hogy ha a zsidó üzemek termelési lehetőségeit a nyersanyagelvonás révén „a minimumnál is kevesebbre” redukálják, az az emiatt állásukat veszítő munkásokat is sújtja. Jellemző azonban, hogy a megoldást nem abban látta, ha a zsidó vállalatok is kapnak több nyersanyagot, hanem abban, ha a zsidó cégeket hatósági kezelésbe vonják vagy árjásítják.⁴⁶⁰

A gazdasági érdek-képviselési rendszer útszervezése

A törvényhozó és végrehajtó hatóságok tisztában voltak vele, hogy az ipari és kereskedelmi „őrségváltás” hatékony lebonyolításához a szakmai érdek-képviselések civil és félállami szervezeteinek együttműködése is kell. Ehhez szükség volt magának a gazdasági érdek-képviselési rendszernek az átszervezésére is, amely mindenekelőtt a kereskedelmi és iparkamarák és az ipartestületek függetlenségének korlátozását, ezekben a fajvédő erők hatalomra juttatását, illetve a szabad érdekképviselések között a zsidó kötődésűnek bélyegzett egyesületek marginalizálását, és ezekkel szemben az antiszemita, nacionalista szervezetek megerősítését jelentette. Azt, hogy minderre egyúttal széles körű társadalmi fogadókészség is volt jelzi, hogy már a két világháború közötti időszakban, az első zsidótörvény bevezetését követően pedig különösen, az ipari-kereskedelmi életben is egymás után jöttek létre olyan „keresztény-nemzeti” szervezetek, amelyek lelkesen, öntevékenyen vállaltak szerepet a különböző ágazatok „átállításában”.

Az ipari-kereskedelmi érdekképviselések átrendeződése az anyaországban mindezzel együtt is egy

⁴⁵⁷ ÚVTL, F260. Újvidék város főispánja, Közellátási hivatal, 257/1944.

⁴⁵⁸ Uo., 174/1944.

⁴⁵⁹ Érdekes intézkedések a megduzzadt textil kis- és nagykereskedők létszámának apasztására. *Délvidéki Magyarság*, III. évf. 209. sz. (1943. szept. 16.) 3.

⁴⁶⁰ A szabadkai zsidó cégek árjásítása. *Délvidéki Magyarság*, II. évf. 220. sz. (1942. szept. 29.) 4.

viszonylag hosszabb folyamat volt, attól függően, hogy az egyes szakmákban, ágazatokban a zsidók pozíciói mennyire voltak erősek, szakmai beágyazottságuk, kapcsolati hálójuk révén milyen érdekérvényesítési eszközökkel és lehetőségekkel bírtak. A Délvidéken ezzel szemben a gazdasági érdek-képviselők átszervezése szinte egyik napról a másikra történt meg. A jugoszláv időszakban alapított érdek-képviselői egyesületeket ugyanis a visszacsatolás után nem sokkal miniszteri rendelet oszlatta fel, és kötelezte őket a magyar rendszer szerinti újjáalakulásra. Egy részük végleg megszűnt, a többi pedig magyar etnikai szempontok mentén kijelölt új vezetés alatt, megrostált tagsággal folytatta a működését.

Ahogy azonban országszerte, úgy a Délvidéken is az ipari-kereskedelmi érdekképviselők java része felett a befolyásos, kiterjedt országos hálózattal bíró és jelentős kormányzati támogatást élvező fajvédő gazdasági szervezet, a Baross Szövetség vette át a hatalmat, amely az újonnan visszacsatolt országrészben is azonnal nekilátott a helyi csoportok megalakításának. A korszakban a Baross Szövetség egyik legfőbb törekvése az volt, hogy a kereskedelem hivatalos, monopolhelyzetben lévő érdek-képviselői szervévé váljon. Ezáltal közvetlen és kizárólagos ellenőrzést kívánt szerezni a szakmai utánpótlást jelentő kereskedők képzés, az iparendékek kiadása, a kereskedelmi szubvenciók elosztása, az áru- és nyersanyagellátás koordinálása felett, és igyekezett kiépíteni a saját szupremáciáját az árjásított gazdaságban.⁴⁶¹ A szervezet országos elnöke, Ilovsky János kormánypárti (Magyar Élet Pártja, MÉP) országgyűlési képviselő számos alkalommal kijelentette, hogy a zsidókat ki kell zárni a szakmai testületekből és fel kell oszlatni az összes „zsidó vagy liberális szellemű” érdekképviselőt, helyükbe állítva a Baross szervezetet.⁴⁶² A helyi Baross csoportok országszerte agresszív hadjáratot folytattak annak érdekében, hogy ellehetetlenítsék vagy beolvassák a hagyományos ipari és kereskedelmi érdek-képviselői egyesületeket, melyek vezetésében, működésében jellemzően nagy szerepet játszottak zsidók.⁴⁶³

Ugyanez lett a jugoszláv alapítású kereskedelmi egyesületek sorsa a Délvidéken is: többségük helyét Baross fiókok foglalták el. Az átrendeződést nagyban elősegítette, hogy az itteni keresztény magyar szakmai körök – amelyek, mint korábban láthattuk, egyes területeken jóval a visszacsatolás előtt megkezdték a zsidók szegregációját – ebben számottevő kezdeményező-készséget tanúsítottak. A szabadkai Baross szervezőbizottsága például már 1941 májusában tett tisztelegő látogatása alkalmával javasolta a város katonai parancsnokának, hogy a helyi Kereskedő Egyesület addigi vezetőségét annak „káros és nemzetellenes működése miatt” cserélje le, és az ügyvitellel őket bízva meg.⁴⁶⁴ Az egyesület meg is szűnt, tagjai egy részéből létrejött a kereskedők szakosztálya a helyi Baross Szövetségen belül.⁴⁶⁵ A már korábban is „keresztény-nemzeti” szellemben működő egyesületek külső kényszer nélkül, önként alakultak Baross-tagszervezetekké, szakosztályokká. Így tett például a Szabadkai Fűszer- és Vegyeskereskedők Egyesülete, vagy a jelentős, mintegy 700 fős tagsággal bíró, saját bevallása szerint már addig is 95%-ban keresztény magyarokat tömörítő Topolyai Járási Kiskereskedők Egyesülete is.⁴⁶⁶

Az országszerte rohamosan terjeszkedő Baross Szövetség Szabadkán alakította meg a századik fiókját 1941 júniusában. Az eseményből hatásos propagandaünnepséget csináltak, amely nem csak a fajvédő mozgalom,

⁴⁶¹ A Baross Szövetség működéséről és a gazdaság árjásításában játszott szerepéről általában: Margittai Linda: A Baross Szövetség szerepe a zsidótörvények és -rendeletek végrehajtásában. In: Strausz Péter és Zachar Péter Krisztián (szerk.): *Sorsfordulók és mindennapok – Tanulmányok a 19-20. századi magyar és egyetemes történelemről*. Modern Minerva Könyvek, Heraldika, Budapest, 2011, 212-231.; Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 400-405.

⁴⁶² *Képviselőházi Napló 1939-1944*, XV. k. 370. és XI. k. 380.

⁴⁶³ Margittai: A Baross Szövetség szerepe, 221.

⁴⁶⁴ TLSz, F376.1.1. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Jegyzőkönyvek 1941-1944 (1941. máj. 30., jún. 10., júl. 11.); F376.1.4. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Megalakulás és levelezések 1941; F60. PM, 3983/1941.

⁴⁶⁵ TLSz, F376.3. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Szakosztályok, vidéki szervezetek, Levelezések 1941-1944.

⁴⁶⁶ TLSz, F376.2. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Levelezések 1942-1944, szn/1942; F376.3. Fűszerszakosztály levelezései 1941-1944, szn/1941 és Szakosztályok, vidéki szervezetek, Levelezések 1941-1944, szn/1941.

hanem egyúttal a revíziós sikerek demonstrációját is szolgálta. A Baross szervezet országos vezetőin kívül megjelentek a helyi és országos közélet reprezentánsai, akiknek szónoklatai a terület-visszacsatolások feletti örömmámort és a magyar birodalmi gondolatot hirdették, de világos üzenetet hordoztak a kormány aktuális zsidó- és nemzetiségpolitikájával kapcsolatban is. A szerbeknek nem, csak a bunyevácoknak üzenté József főherceg, hogy számítanak rájuk a „szentistváni” állameszme megvalósításában. Egyúttal azonban azt is leszögezte, hogy ezt az eszmét a „nyelv szentsége” fölött állónak tekinti, és „aki rombolni akarja ezt a szellemet, az elpusztul”. Ilovszky a Délvidéken gyors árszítást, a kormánytól pedig újabb zsidótörvényt sürgetett.⁴⁶⁷

Az ipar és kereskedelem „átállításának” legfőbb szorgalmazóivá és kedvezményezettjeivé a Délvidéken is a Baross-szervezet vált. A helyi fiókok véleménye kulcsszerephez jutott a kereskedelmi jogosultságok, iparendélyek kiadásában, de a szervezet aktívan részt vett a zsidók üzleteinek kiigénylésében is, és szigorúbb antiszemita korlátozásokért lobbizott.⁴⁶⁸ A Baross Szövetség országos szervezete azt is kifogásolta, hogy az ipari és kereskedelmi szakmák utánpótlását jelentő tanoncképzésben a zsidók „már-már kiszorítják” a keresztényeket. Attól tartva, hogy törvényi korlátozások híján rövid időn belül „ellepik” a képzéshez kötött ipari-kereskedelmi szakmákat, követelte, hogy a kormány a tanonciskolákban is 6%-ban maximálja a zsidó tanulók arányát.⁴⁶⁹ A szervezet azonban kormányintézkedéstől függetlenül is igyekezett a tanoncképzést országszerte, így a Délvidéken is a saját befolyása alá vonni. A szabadkai Baross-csoport például már a szervező gyűlésein hangsúlyozta, hogy a tanoncképzésnek Baross-szellemben kell folynia.⁴⁷⁰ A helyi tanonciskola felügyelőbizottságába végül itt is túlnyomórészt Baross-tagok kerültek.⁴⁷¹

Antiszemizmusuk mellett a Baross Szövetség délvidéki csoportjai markáns nacionalista, nemzetiségellenes álláspontot is képviseltek. Szerbeket csak elvétve vettek fel, de a szabadkai Baross-parádén elhangzottak dacára bunyevácokat sem láttak szívesen a tagjaik között, mint ahogy németeket sem. Különösen ez utóbbi két nemzetiségi csoportban pedig bőven voltak olyanok, akik szívesen részesedtek volna a Baross-tagsággal járó gazdasági előnyökből. Az államhű bunyevácok körében általános volt a panasz, hogy a Baross elutasítja őket, egy kalap alá véve őket a magyarsághoz nem lojális bunyevácokkal.⁴⁷² Azoktól, akik tagságot viseltek valamilyen nemzetiségi egyesületben – beleértve a Kulturbundot is –, a délvidéki Baross csoportok eleve elzárkóztak, mondván, lehetetlen, hogy aki ilyen szervezetekben részt vesz, az egyszersem „a keresztény, magyar kereskedők érdekeiért dolgozzon.”⁴⁷³

A délvidéki Baross-szervezetek legfőbb hivatásuknak azt tekintették, hogy az országrész kereskedelmét és iparát „kiragadják a zsidók és jövevények kezéből”.⁴⁷⁴ Bár a magyarországi diszkriminatív törvények hivatalosan csak a zsidó iparúzóik külön nyilvántartását és korlátozását írták elő, a helyi Baross csoportok önszorgalomból listákat vezettek a nemzetiségi iparosokról, kereskedőkről is. Azokban az ágazatokban, ahol történetesen nem vagy alig voltak zsidók – ilyen volt például Szabadkán az élelmiszer-kereskedelem –, a Baross-fiókok a nemzetiségi iparúzóik számarányának leszorítását tekintették fő küldetésüknek a keresztény magyarok

⁴⁶⁷ Szín pompás, lelkes ünnepség keretében alakult meg Szabadkán a Baross-szövetség századik fiókja. *Hírlap*, XI. évf. 67. sz. (1941. júl. 8.) 3-4.

⁴⁶⁸ Pl.: TLSz, F60. PM, 7702/1941; F376.2. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Levelezések 1942-1944; ÚVTL, F260. Újvidék város főispánja, 216/1942 és F259. Újvidék város városi elöljárósága, 1710/1942.

⁴⁶⁹ *Képviselőházi Napló, 1939-1944. VII. k. 422-425.*

⁴⁷⁰ TLSz, F376.1.1. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Jegyzőkönyvek 1941-1944 (1941. jún. 10.).

⁴⁷¹ TLSz, F376.2. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Levelezések 1942-1944, szn.

⁴⁷² TLSz, F376.1.1. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Jegyzőkönyvek 1941-1944 (1941. jún. 11. és 13.).

⁴⁷³ TLSz, F376.2. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Levelezések 1942-1944, szn/1942.

⁴⁷⁴ TLSz, F376.1.2. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Évzáró jelentések 1941-1943 (Évzáró jelentés 1941).

„térfoglalásának” elősegítése érdekében. A kereskedelmi kijelölésekhez, iparigazolványok kiadásához nyújtott javaslatokban nemritkán a közellátási, szakmai érdekeket is a háttérbe helyezve sürgették a hatóságokat, hogy hozzanak az etnikai arányok „javítását” szolgáló döntéseket.⁴⁷⁵

1942 végére a Baross Szövetségnek országsszerte 150 csoportja volt, közel 50 ezer taggal.⁴⁷⁶ A szervezet a visszacsatolt országrész legtöbb településén ekkorra már szintén rendelkezett fiókkal, és a jugoszláv időszak hányattatásai után revansot és kárpótlást kereső nem zsidó magyar kisiparosok és kiskereskedők között még nagyobb népszerűségnek örvendett, mint az anyaországban. A szervezet tekintélye és a lokális gazdasági döntésekre gyakorolt befolyása azonban nem csak a tagok számával, hanem kiterjedt politikai kapcsolatrendszerével is összefüggött. A Baross tevékenységét a kormányzat és a helyi hatóságok messzemenően támogatták, a fiókegyesületek pedig intenzíven ápták a kapcsolataikat a helyi politikai vezetéssel. Tisztikaruk a Délvidéken is a helyi magyar keresztény gazdasági és politikai elit tagjai közül került ki. Elnökeiknek, védnökeiknek általában polgármestereket, főispánokat választottak, így például a zombori fiók a zombori és vármegyei főispánt, Deák Leót.⁴⁷⁷ A szabadkai csoport választmánya 1941 augusztusában teljes számban felvonult tisztelegni az akkor újonnan kinevezett városi főispánhoz, Reök Andorhoz.⁴⁷⁸ A fiók összeköttetéseket létesített ezen kívül a Közellátási Hivatal szabadkai felügyeletével, elérte, hogy a városi közigazgatásban véleményező szerv legyen, a vezetőség nagy része pedig törvényhatósági bizottsági tag volt. Mindezek a csatornákon keresztül komoly befolyást tudott gyakorolni a gazdasági döntésekre.⁴⁷⁹ Gyakorlatilag túlzás nélkül állíthatók, hogy „a Baross meghallgatása nélkül a helybeli hatóságok részéről nemigen történik intézkedés”.⁴⁸⁰

A Baross szervezet pozícióit tovább erősítette, hogy szoros együttműködést épített ki több más fontos gazdasági grémiummal, így például az ipartestületekkel is. Az ipartestületek elsősorban a kis- és középipar hivatalos érdek-képviselőinek számítottak (a nagyipar esetében ezt a funkciót a Gyáriparosok Országos Szövetsége – GYOSZ töltötte be). Képesítéshez kötött ipart gyakorlók számára az ipartestületi tagság kötelező volt. Az ipartestületek szintén kulcsszerephez jutottak a kormányzat árjásító politikájának végrehajtásában: ellenőrizték az iparostanonc-képzést, befolyást gyakoroltak az iparendedélyek kiadására, helyi szinten koordinálták a nyersanyagelosztást. A Baross-vezető Ilovszky okkal fejezte ki nagyrabecsülését az Ipartestületek Országos Központja felé (IPOK) annak „keresztény-nemzeti alapon” végzett munkája miatt, és a két szervezet vezetői kölcsönösen hitet tettek az együttműködés mellett.⁴⁸¹ A gazdasági kormányzat igyekezett száműzni a zsidókat az ipartestületek irányító pozícióiból, de a testületek maguk is arra törekedtek, hogy a vezetőségük körében háttérbe szorítsák a zsidókat. 1940 tavaszára zsidók már nemigen töltöttek be elnöki vagy elnökségi tisztséget az ország ipartestületeiben.⁴⁸² Ezzel párhuzamosan a Baross Szövetség igyekezett növelni a saját befolyását az ipartestületekben is. 1942 februárjában a Baross-központ bizalmasan értesítette a vidéki elnökségeket, hogy egy készülő kormányrendelet hamarosan felfüggeszti az ipartestületek autonómiáját, egyúttal

⁴⁷⁵ Pl.: TLSz, F376.2. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Levelezések 1942-1944, szn/1942; TLZe, F096.18. Magyarokanizsa város katonai közigazgatása, 1980/1941, 2123/1941.

⁴⁷⁶ *Képviselőházi Napló, 1939-1944. XV. k.* 370. 1942. nov. 13.

⁴⁷⁷ TLSz, F376.1.4. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Megalakulás és levelezések 1941, szn/1941.

⁴⁷⁸ TLSz, F376.1.1. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Jegyzőkönyvek 1941-1944 (1941. aug. 17.).

⁴⁷⁹ Uo. (1941. júl. 11.).

⁴⁸⁰ TLSz, F376.1.2. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Évzáró jelentések 1941-1943 (Évzáró jelentés 1941).

⁴⁸¹ TLSz, F251.26. Járási Iparkamara Kishegyesi Kirendeltsége, 89/1942.

⁴⁸² MNL OL, Z195. Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, Általános iratok, 126. t. Zsidótörvények végrehajtása 1938-1946, 10985/1940.

pedig felszólította őket, hogy tegyenek előkészületeket annak érdekében, hogy az új, keresztény vezetőségbe Baross-megbízottak kerüljenek.⁴⁸³ Az ipartestületek és a helyi Baross-csoportok vezetőségeiben országsszerte valóban jelentős volt az átfedés.

Ez a törekvés még egyértelműbben valósult meg a visszacsatolt Délvidéken. Az ipartestületek többségének élén a jugoszláv időszakban kinevezett vezetőségi tagokat már a katonai közigazgatás idején lecserélték „nemzeti szempontból megbízható” keresztény magyarokra, jellemzően Baross-tagokra.⁴⁸⁴ A visszacsatolt országrész ipartestületi hálózatának átszervezésére, új vezetőségeik kinevezésére hivatalosan 1942 tavaszán került sor.⁴⁸⁵ Az erről intézkedő miniszteri rendeletek azonban a gyakorlatban már csupán az addigra kialakult helyzetet erősítették meg. 1942 júniusában, délvidéki látogatása során Varga József iparügyi miniszternek a Baross helyi küldöttsége külön köszönetet mondott azért, hogy a miniszter oly módon segítette elő a délvidéki ipartestületek átszervezését, hogy azok új vezetőségeibe kizárólag Baross-tagok kerültek.⁴⁸⁶

A magyarországi gazdasági érdek-képviselési rendszerben a legfontosabb szerepet a köztestületekként működő kereskedelmi és iparkamarák töltötték be. Épp ezért ezeknek a kormányzat is főszerepet szánt az ipari-kereskedelmi árszabályozás lebonyolításában. A kamarák legfőbb feladata a gazdasági érdekérvényesítés, gazdaságfejlesztés- és szervezés volt, de szakmai tanácsadó szervként alapvető szerephez jutottak a gazdasági döntések előkészítésében is. Annak érdekében, hogy az antiszemita gazdaságpolitika szolgálatába állíthatóak legyenek, a kamarákat szintén „tisztogatásoknak” vetették alá. Autonómiájukat a kormány 1940 decemberében felszámolta, és miniszteri biztosoikat nevezett ki az élükre. Az egyes kerületi kamarák azonban még ezek után is eltérő lelkesedéssel viszonyultak a gazdasági „örsgváltás” végrehajtásának feladatához. Jellemzően továbbra is higgadt, racionális, szakmai álláspontot képviseltek, és egy részük egyfajta ellensúlyként működött a hivatalos árszabályozó politika, még inkább a radikális árszabályozó szervezetek szélsőségeivel szemben. Ellentmondásos viszonyt ápoltak a kamarák a Baross Szövetséggel is. Több vidéki kamara megtalálta ugyan a közös hangot a helyi Baross szervezetekkel, a leginkább mérsékeltnek számító budapesti kamara és a Baross kapcsolata azonban például kifejezetten feszült volt.

A Délvidék visszacsatolása után a jugoszláv alapítású újvidéki kamarát beszüntették, és a visszacsatolt részeket a revízió után kialakított közigazgatási beosztást követve a pécsi, a soproni és a szegedi kamarák körzetéhez illesztették.⁴⁸⁷ A visszakerült területrészek közül mindenekelőtt a Bácska esetében befolyásolta látványosan a gazdasági „örsgváltás” menetét az a tény, hogy a régió felett illetékességet szerzett szegedi azon kamarák közé tartozott, amelyek az árszabályozás elkötelezett híveinek számítottak. A kamara miniszteri biztosa, Kocsos Gyula miniszteri osztálytanácsos a testületet csaknem teljesen átszervezte, régi főtitkárát nyugdíjazta, a tisztviselői kar nagy részét is kicserélte.⁴⁸⁸ Az új főtitkárt, Demény Alajost okkal jellemezték úgy, mint akinek „hervadhatatlan érdeme”, hogy „a régi liberalizmus bástyájaként ismert szegedi kamarából ízig-vérig keresztény nemzeti gondolkodású érdekképviselő lett”, olyan testület, amely a keresztény ipar és kereskedelem érdekeinek

⁴⁸³ TLSz, F376.2. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Levelezések 1942-1944, szn/1942.

⁴⁸⁴ TLSz, F60. PM, 15748/1941; F376.1.4. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Megalakulás és levelezések 1941, szn/1941; F30. Szabadkai Ipartestület, 633/1941, 697/1941.

⁴⁸⁵ 12.000/1942. IpM. sz. rendelet a visszafoglalt délvidéki területen az ipartestületi hálózat kiépítéséről (1942. máj. 3.) *Magyarországi Rendeletek Tára 1942*. Belügyminisztérium, Budapest, 1943, 1318-1334.

⁴⁸⁶ TLSz, F376.1.1. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Jegyzőkönyvek 1941-1944 (1942. jún. 23.).

⁴⁸⁷ 4.610/1942. ME. sz. rendelet a visszacsatolt délvidéki területek kereskedelmi és iparkamarai kerületi beosztásáról (1942. júl. 25.) *Magyarországi Rendeletek Tára 1942*. Belügyminisztérium, Budapest, 1943, 1668-1669.

⁴⁸⁸ Mozgalmas és eredményes volt a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara múltévi működése. *Délvidéki Magyarország*, II. évf. 54. sz. (1942. márc. 7.) 5.

védelméért mindig bátorsággal szállott és száll síkra”.⁴⁸⁹

A szegedi kamara és a délvidéki Baross-csoportok, az itteni „átállított” ipartestületek és más, „keresztény-nemzeti” alapon meg- és átszervezett gazdasági egyesületek között csakhamar a „legszorosabb együttműködés” alakult ki.⁴⁹⁰ A kamara véleményező bizottságába a visszacsatolt területek képviselőjében az országrész ipari-kereskedelmi életének prominensei közül szintén többnyire olyan személyek kerültek be, akik a gazdasági-társadalmi „őrségváltás” elkötelezett szorgalmazói voltak. Köztük például a szabadkai Baross elnöke, Lendvay Lajos és több más vezetőségi tagja, Újvidékről pedig Krámer Gyula vasgyáros, felsőházi tag, a DMKSz és az „átállított” Újvidéki Kereskedelmi Egyesület elnöke, valamint Becskeházy Sándor ipartestületi elnök és Ábrahám János könyvkereskedő, aki egyúttal a Turáni Vadászok Egyesülete újvidéki csoportjának társelnöke is volt.⁴⁹¹ A délvidéki hatóságok részére iparigazolványok kiadásához, kereskedelmi kijelölésekhez adott szakvéleményeit a szegedi kamara általában a helyi viszonyokat – és az „átállítás” helyi „szükségeit” – alaposan ismerő helyi „keresztény-nemzeti” gazdasági egyesületek, mindenekelőtt a Baross-fiók javaslatára építette, és egymással összefogva e szervezetek számos kezdeményezést tettek a délvidéki zsidó és nemzetiségi, mindenekelőtt szerb kereskedők, iparosok ellehetetlenítése érdekében.⁴⁹²

Harc a zsidó üzletekért

A hatóságok és az „őrségváltó” gazdasági szervezetek egyik legfőbb közös törekvése a Délvidéken is arra irányult, hogy minél több üzletet, vállalkozást adjanak nem zsidó magyarok kezébe. Az ipari-kereskedelmi élet „átállítását” azonban a visszacsatolt országrészben, ahogy országszerte is, az általános üzlethelyiség-hiány rendkívül megnehezítette. A fajvédő érdekképviselők beadványok, javaslatok sorával ostromolták a központi és helyi hatóságokat annak érdekében, hogy minél több zsidót minél előbb ki lehessen tenni az üzleteikből. A Baross Szövetség egyik felterjesztésének hatására a belügyminiszter 1942 februárjában felkérte a törvényhatóságok vezetőit, hogy ha a helyi keresztény iparúzóknak nem áll rendelkezésükre elegendő üzlet, a városi tulajdonú épületekben a zsidók üzlethelyiség-bérleteit mondják fel és adják át keresztényeknek.⁴⁹³

A visszafoglalt Délvidéken egyes városi hatóságokat, így az újvidékit vagy a szabadkait erre nem kellett különösebben biztatni.⁴⁹⁴ A szabadkai Baross már 1941 júliusában felszólította a keresztény háztulajdonosokat is, hogy zsidó bérlőiknek mondjanak fel.⁴⁹⁵ A magánszemélyeket azonban valamivel nehezebb volt rávenni arra, hogy pontosan fizető, nekik hasznot hozó, ráadásul szerződéssel védett zsidó bérlőiket elkeressék.

A magánbérletek hatósági felmondását és a zsidó üzletek keresztényeknek történő juttatását egy 1941. július végén életbe lépett kormányrendelet volt hivatott megkönnyíteni.⁴⁹⁶ Ez a rendelet lehetővé tette egy üzlethelyiség kiigénylését akkor, ha annak bérlője nem kapott kijelölést kötött árucikkek forgalmazására, és ezért

⁴⁸⁹ A Baross Szövetség közgyűlése. *Vásárhelyi Reggeli Újság*, 1943. febr. 16., 3. és F376.1.4. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Megalakulás és levelezések 1941, szn/1941.

⁴⁹⁰ TLSz, F376.1.2. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete évről-évről jelentései 1941-1943 (Évről-évről jelentés 1941).

⁴⁹¹ Uo.; ÚVTL, F260. Újvidéki főispán, 1482/1942 és F259. Újvidék városi elöljárósága, 1943: Vegyes, éves ülések jegyzőkönyvei, 17. I/1943.

⁴⁹² Pl.: TLSz, F376.2. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Levelezések 1942-1944, szn/1942.

⁴⁹³ ÚVTL, F260. Újvidék városi főispánja, 1266/1942.

⁴⁹⁴ Uo. és TLSz, F376.2. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Levelezések 1942-1944, szn/1942.

⁴⁹⁵ TLSz, F376.1.1. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Jegyzőkönyvek 1941-1944 (1941. júl. 17.).

⁴⁹⁶ 5.777/1941. ME. sz. rendelet a lakások és egyéb helyiségek bérletére vonatkozó egyes kérdések szabályozásáról (1941. júl. 29.) *Magyarország Rendeletek Tára 1941*. Belügyminisztérium, Budapest, 1942, 1976-2000.

az üzlet forgalma nem érte el az előző év forgalmának 60%-át. Sok antiszemitát felháborított fel azonban, hogy a kijelölést nem kapott zsidó kereskedők nem mind mentek azonnal tönkre, hanem egyesek pótolni tudták a forgalomkiesést más, szabad forgalmú cikkek árusításával.⁴⁹⁷ A szabadkai Baross Szövetség például arról panaszkodott, hogy 1943 áprilisáig a hatályos feltételek mellett a városban mindössze nyolc üzlethelyiségre lehetett igénylést beadni.⁴⁹⁸ A szabadkai iparhatóság 1942 folyamán a zsidó üzletekre beadott kérelmek túlnyomó többségét csakugyan mint jogalap nélkülit elutasította. Más helyeken, így például Zomborban szintén több igénylő hoppon maradt ugyanezért.⁴⁹⁹

A kormány végül a szegedi kereskedelmi és iparkamara sürgetésére reagálva 1943 januárjában tovább könnyített a zsidó üzletek igénybe vételének feltételein.⁵⁰⁰ Az újabb szabályozás értelmében a kötött árucikkek forgalmazására ki nem jelölt kereskedők esetében az iparhatóság felszólíthatta az üzlethelyiség bérbeadóját a bérleti viszony megszüntetésére, és kötelezhette az üzlethelyiség átadását egy meghatározott személy részére. Az üzletbérlőnek ezúttal már csak akkor volt esélye megtartani az üzletét, ha be tudta bizonyítani, hogy a kötött árucikkek forgalma a kijelölések megtétele előtt nem tette ki a teljes forgalma 60%-át.⁵⁰¹ A szegedi kamara felkérte a körzetéhez tartozó Baross-szervezeteket, hogy a helyi iparhatóságokkal együttműködve tegyék lehetővé, hogy a zsidók összes kiigényelhető üzlethelyiségeit megkapják a keresztény iparúzők. A délvidéki Baross szervezetek ebben a legmesszemenőbb együttműködésüket ígérték.⁵⁰²

Zsidó vállalkozókat tönkretenni, iparigazolványukat bevonni, üzletüket elvenni azonban sok más módszerrel is lehetett. A délvidéki iparhatóságok e célból legtöbbször olyan bürokratikus eszközökhöz nyúltak, amelyeket anyaországi kollégáik is előszeretettel használtak. Ilyen volt például a zsidók üzletáthelyezésének megtiltása. A második zsidótörvény végrehajtási rendelete megtiltotta ugyan a zsidók számára, hogy a meglévő üzletükön felül újabb üzletet, fióküzletet nyissanak, de ugyanazon iparhatóság területén belül az egyszerű üzletátköltöztetést nem korlátozta. Ennek ellenére országszerte elterjedt gyakorlattá vált, hogy az iparhatóságok nem hagyták jóvá a zsidók üzletáthelyezési bejelentéseit. Ehhez a törvénytelen, sok esetben öncélú vegzálásnak tetsző eljáráshoz csak utólag teremtett jogalapot az a kormányrendelet, amely az általános üzlethelyiség-hiányra hivatkozva kimondta, hogy zsidók csak iparhatósági engedéllyel vehetnek bérbe olyan üzletet, amit addig nem használtak.⁵⁰³ Bár tehát még ez a rendelet sem tiltotta meg a zsidóknak az üzletáthelyezést – pusztán az iparhatóságok mérlegelésére bízta annak jóváhagyását –, a közellátási miniszter utóbb arra utasította a törvényhatóságok vezetőit, hogy a rendeletet akképp alkalmazzák, hogy üzletáthelyezési engedélyt zsidóknak alapesetben ne, kizárólag közellátási szempontból feltétlen indokolt esetben adjanak.⁵⁰⁴

A rendelet eme rosszindulatú értelmezésének súlyosabb következményei voltak, mint ahogy az talán elsőre tűnik. A korlátozás fő célja egyértelműen az volt, hogy a kedvezőbb elhelyezkedésű, forgalmasabb üzlethelyiségek nem zsidók számára legyenek fenntartva. Az általánossá váló háborús hiányállapotok mellett még

⁴⁹⁷ Fülöp: *A zsidótörvények hatása*, 41.

⁴⁹⁸ Új zárótervezetet dolgozott ki a Baross Szövetség szabadkai értekezlete. *Délvidéki Magyarország*, III. évf. 81. sz. (1943. ápr. 10.) 3.

⁴⁹⁹ Pl. TLZó, F127. Zombor város iratai, Általános adminisztráció, 29 – 2382/1943 és 2924/1943.

⁵⁰⁰ 164.445/1942. KKM. sz. leirat a II. f. iparhatóságokhoz. Lásd: TLSz, F376.1.1. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Jegyzőkönyvek 1941-1944 (1943. ápr. 9.).

⁵⁰¹ 100/1943. ME. sz. rendelet a lakásbérletekkel kapcsolatos egyes rendelkezések újabb szabályozásáról (1943. jan. 5.) *Magyarországi Rendeletek Tára 1943*. Belügyminisztérium, Budapest, 1944, 7-16.

⁵⁰² TLSz, F376.1.1. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Jegyzőkönyvek 1941-1944 (1943. ápr. 9.).

⁵⁰³ 5.777/1941. ME. sz. rendelet.

⁵⁰⁴ 33.800/1943. IpM. sz. rendelet az iparügyi, valamint a kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter ügykörébe tartozó iparok tekintetében az iparjogosítványok kiadásának, a meglévő üzlethelyiségeken felül új üzlethelyiség nyitásának, továbbá az üzlethelyiség áthelyezésének szabályozásáról (1943. júl. 2.) *Magyarországi Rendeletek Tára 1943*. Belügyminisztérium, Budapest, 1944, 2518-2529.

az antiszemita kereskedelmi és nyersanyag-ellátási korlátozásokkal is sújtott zsidó iparúzóik jó része azonban ekkor már nem jobb, nagyobb üzletre pályázott, hanem épp ellenkezőleg: szerényebb keretek között kényszerült folytatni az iparát. Az iparhatóságok azonban sok esetben akkor sem engedélyezték a zsidó kereskedők, iparosok kisebb, rosszabb üzlethelyiségbe költözését, ha az nem „*sértett közérdeket*”, csak épp nem volt „*közérdekből indokolt*”. A hatóságok bizonyára tisztában voltak azzal, hogy ha a romló üzletmenet mellett a zsidó bérlő nem képes fizetni a bérleti díját, kisebb, rosszabb, de olcsóbb üzlethelyiségbe pedig nem költözhet, akkor előbb-utóbb végleg tönkremegy. Egyes délvidéki iparhatóságoknál szintén tetten érhető volt ez a gyakorlat. Az egyik legszélsőségesebb ilyen eset Újvidéken történt, amikor egy zsidó kereskedő négyszer kényszerült új üzlethelyiség után nézni, mert az addigiakat kiigényelték, amikor viszont végül a tönk szélére került, a hatóságok nem engedték egy rosszabb üzlethelyiségbe továbbköltözni.⁵⁰⁵

A hatóságok úgy is el tudták érni, hogy a zsidók bezárják az üzleteiket, ha az iparuk, kereskedésük szüneteltetésére beadott kérelmeiket nem hagyták jóvá. Az áru- és nyersanyag-ellátási korlátozások miatt, vagy például, ha munkaszolgálatra hívták be őket és nem tudtak maguk helyett üzletvezetőt alkalmazni, a zsidó vállalkozók egy része kénytelen volt szüneteltetni az üzletét. Ezt a hatályos ipari jogszabályok alapesetben egy éves időtartamra engedélyezték, de ezt a határidőt az iparhatóság meghosszabbíthatta, ha az iparos önhibáján kívül nem tudta az iparát újból megkezdeni. A zsidó iparjogosultak sokszor még kilátástalannak tűnő esetekben is megkísérelték az iparukat szüneteltetés révén fenntartani, mivel jól tudták, hogy ha az üzletüket bezárják, iparigazolványukat beadják, akkor később nem lesz esélyük újra iparigazolványt szerezni. Ugyanezzel persze az iparhatóságok is tisztában voltak, mint ahogy azzal is, hogy ha a zsidó iparjogosultat a határidő leteltével kényszerítik az üzlet folytatására, akkor azok a körülmények, amik az üzlet szüneteltetését szükségessé tették, jó eséllyel az üzlet becsődüléséhez fognak vezetni. Ez történt például az újvidéki Diamant Emil villanyszerelési-cikk kereskedővel is, aki 1943 áprilisában kérte, hogy a már egy éve szünetelő üzletét anyagbeszerzési nehézségek miatt további fél évig zárva tarthassa. Az iparhatóság azonban elutasította a kérelmet, mert úgy ítélte, hogy „a folyamodó szakmájában a viszonyok nem olyanok, hogy az anyagbeszerzést lehetlenné tennék, sőt a jelenlegi viszonyok mellett új vállalatok és kereskedések létesülnek”. Az iparhatóság jól tudta, hogy az általa felvázolt helyzet legfeljebb a zsidóknál jóval kedvezőbb feltételek mellett működő keresztény cégekre volt igaz. A célját el is érte: Diamant iparát rövidesen törölték.⁵⁰⁶

Egyes délvidéki hatóságok a volt jugoszláv és a hatályos magyar ipartörvények között fennállt különbségeket igyekeztek kihasználni arra, hogy a zsidók számára az iparuk folytatásához teljesíthetetlen (és törvénytelen) feltételeket szabjanak. A visszacsatolt országrészben az iparúzés szabályait lefektető minisztériumi rendelet például leszögezte, hogy azok a délvidéki lakosok, akik jugoszláv iparjogosítványuk alapján olyan ipart, kereskedést űznek, amelyet a jugoszláv jogszabályok nem kötöttek szakképesítéshez, a magyar törvények szerint viszont igen, folytathatják a tevékenységüket, és nem kötelezhetőek a magyar jogszabályok szerinti szakképzettség igazolására, még iparuk, üzletük áthelyezése esetén sem.⁵⁰⁷ Lehet, hogy a zombori iparhatóság nem tudott erről a jogszabályról. Valószínűbb azonban, hogy szándékosan próbálta megakadályozni Wollberger Vilmos bezdáni fogtechnikust abban, hogy a rendelőjét Zomborba helyezze át oly módon, hogy közölte a férfival:

⁵⁰⁵ ÚVTL, F259. Újvidék város városi eljárósága, 16146/1942, 36255/1942, 55610/1943, 2713/1944.

⁵⁰⁶ Uo., 18229/1943, 21499/1943.

⁵⁰⁷ 7.420/1941. ME. sz. rendelet a visszafoglalt délvidéki területen az ipar (kereskedés) gyakorlásának, az ipartestületi szervezet kiépítésének, valamint a vásártartásnak átmeneti szabályozásáról (1941. okt. 15.) *Magyarországi Rendeletek Tára 1941.* Belügyminisztérium, Budapest, 1942, 3247-3255.

mivel a jugoszláv engedély alapján működő ipara a magyar rendszer szerint képesítéshez kötött, ezért a képesítés igazolása mellett új iparendedélyt kell kiváltania. Azzal a zombori iparhatóság biztosan tisztában volt, hogy új iparendedély elnyerésére a zsidóknak ekkor gyakorlatilag semmi esélyük nem volt. A férfit meg is fenyegették, hogy ha nem szünteti be a praxisát, rendőri intézkedést és kihágási eljárást indítanak ellene. Wollberger hiába mutatott rá, hogy ez az eljárása jogtalan, a zombori hatóságok nem akartak több zsidót a városba, így a kérést végleg elutasították.⁵⁰⁸

Beadványok, kérelmek sora tanúskodik arról, hogy csakúgy, mint szerte az országban, a visszacsatolt Délvidéken is sokan igyekeztek zsidó üzlethez jutni. Az igénylők jó része nem „válogatott”, szerb üzlettel is ugyanúgy beérte. Egyesek a közérdekre, saját hazafias érdemeire apelláltak, mások a jugoszláv időszakban elszenvedett hányattatásaikra hivatkozva igyekeztek az igényjogosultságukat alátámasztani. Voltak, akik egyszerűen bevallották, hogy nagyobb, frekvenciáltabb üzletre vágnak.⁵⁰⁹

Egyesek a zsidó cégtulajdonos munkaszolgálat miatti távollétét akarták kihasználni arra, hogy az üzletét megkaparintsák. Az efféle zsidóüzlet-szerzési kísérletek azonban sokszor annak ellenére sem valósultak meg, hogy a helyi hatóságok között is akadtak lelkes támogatóik. A hatályos jogszabályok szerint ugyanis ha valamilyen okból kifolyólag – például kötött árucikkek forgalmazására történő kijelölés hiánya miatt – kiigényelhetővé is vált egy üzlet, az igénybe vételt nem szabadott végrehajtani akkor, ha a tulajdonos ügyeinek vitelében akadályozott volt. A munkaszolgálatot teljesítők pedig ilyennek számítottak.⁵¹⁰ Ha zsidó üzletet, üzlethelyiségeket nem is lehetett nagyobb mennyiségben ilyen módon keresztény magyaroknak átadni, egyes hatóságok igyekeztek kihasználni a munkaszolgálatos behívásokat arra, hogy legalább a fontosabb, közérdekből is fenntartani kívánt zsidó vállalatokban a zsidó befolyást csökkentsék azáltal, hogy a tulajdonos távolléte okán ezeket keresztény magyar hatósági biztosok, üzemvezetők irányítása alá helyezték.⁵¹¹

Az üzletkiigénylési kérelmek közül szembetűnően sok érkezett a trianoni országterületről. Nem kevesen számítottak arra, hogy a Délvidéken még csak most bekövetkező antiszemita és szerbellenes „átállítás” nyomán azok is könnyebben alapíthatnak egzisztenciát, akik az anyaországban addig még nem jutottak zsidó üzlethez. Nem volt egyedül az a békéscsabai kereskedő, aki kocsmát és fűszerüzletet szeretett volna nyitni Szabadkán, „gondolva azt, hogy a városból önként elmenekült és a kiutasított zsidó és egyéb származású nemkívánatos kereskedő elemek eltávozása által több üzlethelyiség gazdátlanul maradt”.⁵¹² Miután a dél-bácskai razziáknak híre ment az anyaországban is, érdeklődők újabb sora kopogtatott az érintett települések vezetésénél „a zsidó és kommunista zavargás letörése után” elhagyottá vált üzletekért, házakért.⁵¹³

Az anyaországiak érdeklődésének a helyi keresztény magyar kereskedők, iparosok egyáltalán nem örültek. A szabadkai, zombori, zentai, magyarkanizsai és topolyai Baross-csoportok már 1941 októberében kérték a kereskedelmi és iparügyi minisztert, hogy iparjogot, üzletet elsősorban ne anyaországiaknak adjanak, mert azok az eddig „a kisebbségi sors nem éppen rózsás útjait járó” délvidékiektől „vennék el a kenyeret”.⁵¹⁴ A délvidéki iparhatóságok maguk is többnyire a helyi igénylőknek adtak elsőbbséget az anyaországi kérelmezőkkel

⁵⁰⁸ TLZo, F127. Zombor város iratai, Általános közigazgatás, 26 – 9215/1942.

⁵⁰⁹ Pl. TLSz, F60. PM, P-28463/1941, P-17241/1942, P-18927/1942, P-22882/1942, P-24228/1942; TLZo, F127. Zombor város iratai, Általános közigazgatás, 29 – 2382/1943.

⁵¹⁰ A 100/1943. ME. sz. rendelet 13.§-a alapján. Pl. TLZo, F127. Zombor város iratai, Általános közigazgatás, 29 – 2382/1943.

⁵¹¹ Uo., Közigazgatási osztály, 18 – 12387-1/1943.

⁵¹² TLSz, F60. PM, P-13156/1941.

⁵¹³ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 4 – 15114/1942.

⁵¹⁴ TLSz, F376.1.4. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Fiók, Megalakulás és levelezések 1941, szn/1941.

szemben.

Az ipari-kereskedelmi „örségyáltás” mérlege

Azt, hogy az antiszemita korlátozások következtében 1944 tavaszáig hány délvidéki zsidó iparos, kereskedő ment tönkre, hányan voltak kénytelenek beszüntetni a vállalkozásukat, hányakat fosztottak meg az üzletüktől, és összességében mennyire volt mélyreható a visszacsatolt országrész ipari-kereskedelmi életének etnikai alapú „átállítása”, nehéz megállapítani. Ehhez szükségesek lennének a visszacsatolás idejéből származó pontos adatok az iparúzők származás szerinti megoszlásáról, amelyekhez képest a bekövetkezett változásokat viszonyítani lehetne. Egyes községi eljáróságok rögtön a magyar uralom visszaállítása után „önszorgalomból” számba vették a településükön működő keresztény és zsidó iparosokat, kereskedőket.⁵¹⁵ Ilyen jellegű szisztematikus összeírásokra viszont csak hónapokkal később került sor. Az iparhatóságokat országszerte a második zsidótörvény általános végrehajtási (7.720/1939. ME. sz.) rendelete kötelezte arra, hogy készítsenek kimutatásokat a zsidó és nem zsidó iparúzőkről. A törvény értelmében ugyanis zsidók nem kaphattak új iparigazolványt addig, amíg az adott településen a zsidó iparjogosultak aránya 6% alá nem csökkent, illetve a külön nyilvántartás megkönnyítette a zsidókat sújtó sok egyéb diszkriminatív gazdasági rendelkezés végrehajtását is. A második zsidótörvény hatályát a Délvidékre kiterjesztő kormányrendelet azonban – amely a zsidó és nem zsidó iparúzők összeírását a visszacsatolt országrészben is előírta – csak 1941. november végén jelent meg. Ennek értelmében az érvényes iparigazolvánnyal bíró személyeknek 1942. március 1-ig jelentkezniük kellett a hatóságoknál, akik e bejelentések alapján készítették el a kimutatásokat.

A kimutatások zöme így a legjobb esetben is az 1942. tavaszi állapotokat tükrözte. Nem egy iparhatóság azonban csak jóval később készült el a listákkal. A visszacsatolás után eltelt körülbelül egy év – vagy még hosszabb idő – során történt változásokat tehát nem lehet pontosan nyomon követni. Nincs arra utaló forrás, hogy ez idő alatt a helyi hatóságok akár csak egy esetben is adtak volna zsidóknak új iparigazolványt. Bizonyos viszont, hogy már ezekben a hónapokban is szép számmal árszájítottak, szüntettek meg zsidó vállalatokat. Olyan szélsőséges példák is előfordultak, mint a zombori iparhatóságé, amely csak 1943. július végén végzett az összeírásokkal, ezekbe pedig már eleve nem is vették fel azokat, akiket addig „lemondás vagy egyéb hatósági intézkedés folytán” töröltek az iparlajstromból.⁵¹⁶

Az adatokat tovább torzította, hogy több iparhatóság, így például a magyarkanizsai, az apatini és a hódási járási, nem a tényleges arányokat tüntette fel, hanem a zsidók névjegyzékébe vett fel mindenkit, aki a származását bármilyen okból nem tudta igazolni. Emiatt irreálisan magas „zsidó” arányszámok jöttek ki olyan településeken is, ahol alig vagy egyáltalán nem volt zsidó iparúző, vagy ahol nem is éltek zsidók. A kereskedelemügyi miniszter egyébként lehetővé tette, hogy ha a származási dokumentumok beszerzése nehézségekbe ütközött, az iparhatóságok a nem zsidók névjegyzékébe írják azokat, akiket annak vélelmeztek.

⁵¹⁵ TLZo, F117. Szond község, 2081/1941.

⁵¹⁶ MNL CSML SZL, IX. 201. Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara, 25-26. k. Bács-Bodrog vármegye községek iparúzők névjegyzéke az 1939. évi IV. tc. (zsidótörvény) alapján I-II, 27. k. Csanád-Arad-Torontál vármegye és Makó megyei város iparúzőinek névjegyzéke az 1939. évi IV. tc. (zsidótörvény) alapján, 30. k. Szabadka thj. város iparúzőinek névjegyzéke az 1939. évi IV. tc. (zsidótörvény) alapján, 32. k. Zenta és Magyarkanizsa megyei városok iparúzőinek névjegyzéke az 1939. évi IV. tc. (zsidótörvény) alapján, 33. k. Zombor thj. város iparúzőinek névjegyzéke az 1939. évi IV. tc. (zsidótörvény) alapján.

Utóbb ezért az érintett délvidéki iparhatóságok is átdolgozták a kimutatásaikat, kivéve Magyarakanizsát, ahonnan ezért még támpontként használható adatokkal sem rendelkezünk.⁵¹⁷ Egyéb forrásból e listák más, rejtett torzításaira is fény derül.⁵¹⁸

A fentiek miatt a második zsidótörvény értelmében összeállított iparoskimutatások alapján csak néhány óvatos következtetést lehet levonni. Leginkább az ötlik szembe, hogy a listák elkészülésének idején, azaz egymásfél évvel a visszacsatolás után a 104 bácskai község több, mint felében, 57-ben egyáltalán nem volt zsidó iparúzó. Ezen községek zömében a visszacsatolás idején eleve nem vagy csak nagyon kevés zsidó élt (jellemzően 10 fő alatt). Feltehető azonban, hogy azokban a községekben, ahol az izraelita lakosság száma kitett legalább pár tucatot, eredetileg voltak, lehettek zsidó kereskedők, iparosok is. A zsidó iparjogosultak hiánya a razziák által sújtott körzetekben a legfeltűnőbb. Az óbecsei járáshoz tartozó Bácsföldváron vagy Szenttamáson 1942 tavaszán-nyarán már egyáltalán nem volt zsidó iparúzó. Az újvidéki járáshoz tartozó Temerinben, valamint a zsablyai járásban Csurogon, Sajkásgyörgyén és Zsablyán ugyanekkor nemcsak zsidó iparúzó, de már zsidó lakos sem volt.⁵¹⁹ Amikor a német megszállást követően, 1944 májusában a Sztójay-kormány elrendelte a zsidó üzletek zár alá vételét, a Zsablya és Vidéke Ipartestület azt jelentette, hogy az ipartestület körzetében „nem létezik zsidó, már hosszabb ideje, így természetesen nincsenek üzletek”.⁵²⁰ Ezekről a településekről a dél-bácskai tömeggyilkosságok nyomán tehát csaknem a teljes zsidó lakosság eltűnt, így „természetesen” megszűnt a zsidók gazdasági jelenléte is.

Az antiszemita diszkrimináció és üldöztetés következményei a Délvidék zsidó közösségei közül az újvidéki esetében mutatkoztak meg a legrámaibb mértékben, amely a visszacsatolás idején még nemcsak a legnépesebb, hanem gazdaságilag is a legerősebb volt az országrészben. Az újvidéki zsidók gazdasági súlya már a katonai közigazgatás idején jelentősen visszaesett az egyes fontosabb vállalatok árjásítása, illetve a centralizált áru- és nyersanyagelosztás bevezetése révén. A későbbiekben pedig a különféle antiszemita korlátozások „szokásos” következményeként, mindenekelőtt azonban a razzia folyamányaként jelentős mértékben tovább csökkent. Az *Újvidéki Reggeli Újság* némi túlzással ugyan, de nem alaptalanul büszkélkedett azzal, hogy a helyi zsidó nagykereskedelem már a katonai közigazgatás idején „megszűnt létezni”, és hogy később is jelentős iparbeszüntetések történtek.⁵²¹ Annak a 40 zsidó nagykereskedésnek, ami a visszacsatolás idején működött a városban, 1944 tavaszára egynegyede sem maradt meg – legalábbis nem az eredeti tulajdonos birtokában –, a 20 zsidó gyáripari vállalatnak pedig kevesebb, mint a fele.⁵²²

A változásokat itt szintén nehéz pontos számokban megadni, mivel az újvidéki iparhatóságok is csak 1942 szeptemberében tették közzé a zsidó és nem zsidó iparúzók névjegyzékeit, és nem egyértelmű, hogy ezek pontosan mikori – 1942 tavaszi vagy őszi – állapotokat tükröztek. Ezek alapján mindenesetre a városban 1942 iparúzó tulajdonában 3011 iparigazolvány volt, közülük 294 zsidó (9,99%) birtokolt 333 iparigazolványt (11,30%).⁵²³ Bizonyos, hogy a visszacsatoláskor ennél több zsidó iparos, kereskedő volt a városban, és az is, hogy

⁵¹⁷ TLZo, F132. Apatini járási főszolgabírói hivatal, 2056/1943.

⁵¹⁸ Például a zsidóként regisztrált hat apatini iparjogosultból az egyik valójában éveekkel korábban elköltözött, egy másik meghalt, egy harmadik pedig „őskeresztény”, akit zsidó felesége miatt vettek ide, szabálytalanul. TLZo, F112. Apatin község, 21 – 4737/1943.

⁵¹⁹ ÚVTL, F257. Újvidéki járás, 3846/1942 és F249. Csurog község, OM biz., 3/1942.

⁵²⁰ Uo., F192. Ipartársulat Zsablya, 203/1944, 220/1944.

⁵²¹ A zsidókérdés megoldása Újvidéken. *Újvidéki Reggeli Újság*, XXV. évf. 109. sz. (1944. máj. 13.) 3.

⁵²² Az újvidéki zsidó nagykereskedésekről és gyáripari vállalatokról a visszafoglalást követően összeállított listák (ÚVTL, F259. Újvidék város városi eljárósága, 31423/1941 és „Jelöletlen iratok”, 31. sz., 272. d.), valamint az újvidéki városi eljáróság irataiban fellelhető, 1944 tavaszán történt vállalatvezetői kirendelések és egyéb összeírások összevetése alapján.

⁵²³ ÚVTL, F.259. Újvidék város városi eljárósága, 39531/1942.

a számuk 1942 folyamán csökkent a legdrámaibb mértékben.⁵²⁴ Különösen 1942 kora tavaszától tucatszámra érkeztek bejelentések a helyi iparhatósághoz zsidó üzletek megszüntetése, szüneteltetése kapcsán.⁵²⁵ Ezek részben a kereskedési jogosultság elvesztése, áru- és nyersanyag-kiutalás megtagadása és egyéb antiszemita korlátozások miatt történtek, elsősorban azonban a januári mézszárlások közvetlen következményei voltak, melyek után 113 zsidó vállalat – köztük 35 nagyobb üzlet, üzem – vált „elhagyottá”.⁵²⁶ Ezek közül nem mindegyik szűnt meg azonnal: egy részüket a hatóságilag kirendelt gondnokok – akik eleinte többnyire az áldozatok hozzátartozói közül kerültek ki – tovább üzemeltették, más részüket egyelőre csak szüneteltették. Mivel azonban az ipari jogszabályok értelmében ipart, kereskedést egy évig lehetett szüneteltetni, ezért később azokat az üzleteket, amelyek folytatását a hozzátartozók nem tudták megoldani, vagy amelynek a tulajdonosa – ahogy az egyik gondnok fogalmazott – „úgy eltűnt, hogy megkerülésével többé számolni nem lehet”, végleg bezárták.⁵²⁷

Ami a razzia után „elhagyottá” vált vagyionokat illeti, Újvidéken és környékén bizonyos értelemben már ekkor lejátszódott az a gátlástalan rablás, ami az ország többi részén csak 1944 tavaszán-nyarán, a deportálások megindulásával vette kezdetét. Természetesen nem csak kereskedelmi-ipari létesítményekről volt szó: lakóházak, földbirtokok százai, ingatlanberendezések, gazdasági felszerelések, jószágok váltak többé-kevésbé szabad prédává. A kisebb értékű holmik egy részét adóhivatali és járásbírói árveréseken értékesítették. A gondnokolt ingatlanokat nyilvános árverésen hasznobérbe adták. Emellett több millió pengőre tehető azoknak az ingóságoknak, értéktárgyaknak az összértéke, amit a gazdátlanul maradt lakásokból, üzletekből, birtokokról hordtak el a razziában részt vevő katonák, háztartási alkalmazottak, szomszédok, ismerősök és ismeretlenek.

Bár az elkövetők ellen általában eljárás indult, és az ellopott holmikot vissza kellett szolgáltatniuk – kivéve, mint ahogy az többször előfordult, ha időközben már a rabolt vagyon nyakára hágtak, vagy pedig a kilétükre nem is derült fény –, az a mód, ahogy maguk a hatóságok kezelték az „elhagyott” tulajdonokat, szintén sok kívánnivalót hagyott maga után. A „gazdátlanul maradt” vagyonok kezelését kezdetben a községi előjáróságok és a katonai hatóságok intézték, akik számos visszaélést követtek el. Egyes községi előjáróságok például „túlteve magukat” a gyámügyi törvény rendelkezésein, akkor is idegeneket, köztük nem egyszer községi előjárósági tagokat rendeltek ki gondnokul, amikor az áldozatnak volt élő hozzátartozója. Később a városi és vármegyei árvaszékek vették át a gondnoksági ügyek kezelését, és igyekeztek azokat törvényes mederbe terelni. Az „eltűntek”, illetve vagyonuk számbavétele és a gondnokok kirendelése azonban továbbra is rendkívül vontatottan haladt. A mézszárlások után háromnegyed évvel, 1942. október végén a razzia által érintett településeken (Újvidék kivételével) még mindig csak az áldozatok kisebb részénél, 416 egyén ügyében folytatták le a gondnoki eljárást, és ekkor még mindig nem létezett pontos összeírás a meggyilkoltak számáról és a hátramaradt értékeikről.⁵²⁸ Olyan esetekben is azonban, ahol megtörtént a vagyongondnokok kirendelése,

⁵²⁴ Az újvidéki katonai hatóságok és a városi előjáróság iratai között fellelhető iparügyi bejelentések alapján a katonai közigazgatás idején minimum 16, a polgári közigazgatás kezdetétől március 1-ig pedig további legalább 13 újvidéki zsidó iparos, kereskedő szüntette be az iparát. A valóságban azonban ez a szám magasabb lehetett.

⁵²⁵ ÚVTL, F.259. Újvidék városi előjárósága, 4552/1942, 4749/1942, 4906/1942, 5689/1942, 7001/1942, 7191/1942, 7402/1942, 7876/1942, 8609/1942, 8954/1942, 9217/1942, 10628/1942, 11066/1942, 12944/1942, 14525/1942, 14526/1942, 14652/1942, 14653/1942 és további több tucat példa ugyanitt.

⁵²⁶ Jegyzék azon zsidó iparosokról, akik részére gondnok kirendelése végett az árvaszékhez előterjesztés lett küldve, 1942. Uo., szn/1942 (269. d.) ill. MNL OL, K148. BM Eln., 1942 – 36. t. – 691. Az újvidéki polgármester által a város főispánjának küldött, 1942. február 11-i kimutatás szerint eddig az időpontig összesen 177 gondnokot rendeltek ki a gazdátlanul maradt üzletek, épületek és birtokok kezelésére, 73 gondnok kirendelése pedig folyamatban volt.

⁵²⁷ ÚVTL, F.259. Újvidék városi előjárósága, 55082/1942.

⁵²⁸ MNL OL, K148. BM Eln., 1942 – 36. t. – 691.

történetek visszasságok, elsősorban a zsidó áldozatok és örökösök kárára. Az újvidéki árvaszék például az eredetileg törvényes módon, az áldozatok rokonai közül kinevezett gondnokokat egy idő után elkezdte lecserélni „kereszténynek vélelmezett” személyekkel, akik közül egyesek jogerős végzés nélkül, szóbeli hatósági felhatalmazásra hivatkozva követelték a tulajdont, a vagytonkezelést pedig a jogos örökösök véleményét mellőzve, önkényesen intézték.⁵²⁹

Az újvidéki zsidók lélekszámát, egyúttal gazdasági jelenlétét tovább csökkentette, hogy a razziát túlélők közül sokan jobbnak látták elköltözni a városból. Nem tudni pontosan, hogy a tömeggyilkosságok sokkjának hatására, esetenként ingatlanait, üzleteiket is hátrahagyva, hányan mentek-menekültek el, de egy évvel a razzia után mintegy száz olyan lakást tartottak nyilván, amelyek – zömükben vélhetően zsidó – tulajdonosai folyamatosan Újvidéktől távol, főleg Budapesten tartózkodtak.⁵³⁰

1944 áprilisára, amikor a Sztójay-kormány elrendelte az összes zsidó üzlet, üzem lezárását, már csak 83 zsidó iparos, kereskedő maradt Újvidéken.⁵³¹ Ez azt jelenti, hogy a második zsidótörvény értelmében összeállított, 1942-es kimutatásban szereplő állapotokhoz képest – amely már eleve nem a kiindulási helyzetet tükrözte – kevesebb, mint harmadára csökkent a helyi zsidó kereskedők, iparosok száma. Szembetűnően változott az arányuk is, annál is inkább, mert a zsidó iparúzők számának csökkenésével párhuzamosan a városi iparhatóság jelentős számú új iparigazolványt adott ki nem zsidóknak, túlnyomórészt keresztény magyaroknak. 1941 októberében összesen 2385 iparjogosult volt Újvidéken, 1942 márciusában 2942, 1943 februárjában pedig 2978.⁵³² A zsidók aránya ehhez képest 1944 tavaszán már nem lehetett több, mint 2-3%.

Az „átállítás” azonban közel sem öltött Délvidék-szerte az újvidékihez hasonlóan radikális méreteket. Jellemző ellenpélda Szabadka, ahol a polgármester maga is kénytelen volt „jelentéktelen számúnak” elismerni azt a négy-öt nagyobb zsidó vállalatot, amelyet a városban a visszacsatolástól eltelt egy év alatt árjásítottak.⁵³³ Eleinte, elsősorban a katonai közigazgatás idején itt is fosztottak meg önkényesen, a hatályos magyarországi antiszemita rendelkezések keretein is túllépő radikális módszerekkel, megbízhatatlanság, szerbbarátság ürügyén, nemzetvédelmi vagy közérdekre hivatkozva zsidókat az iparigazolványuktól, üzletüktől. A visszacsatolást követő első antiszemita hullám leülepedését és a délvidéki viszonyok általános konszolidációját követően azonban a helyi iparhatóság a zsidók gazdasági korlátozásában is egyre inkább annak a zsidótörvények által előírt, összességében lassabb, kevésbé „hatékony”, de a gazdasági viszonyokat kevésbé drasztikusan felforgató menetét követte. Mint láthattuk, az árjásításban érdekelt személyek, szervezetek követelése ellenére is ragaszkodott például a zsidó üzletek átadásának „szabályos” menetéhez, holott ilyen módon 1943 tavaszáig nem több, mint nyolc üzletre lehetett egyáltalán megalapozott igénylést beadni.

A szabadkai iparhatóság mindenekelőtt az új, keresztény vállalkozások létesítésének elősegítése révén

⁵²⁹ ÚVTL, F.259. Újvidék város városi előljárósága, 166/1942.

⁵³⁰ Uo., F260. Újvidék város főispánja, 551/1943.

⁵³¹ Az újvidéki iparhatóság által az 50.500/1944. KKM. sz. rendelet által készített, 1944. április 25-i dátumú lista alapján (ÚVTL, F259. Újvidék város városi előljárósága, 38314/1944). A források között fellelhető még egy pontos dátum nélküli, 1944 tavaszán kelt jegyzék, amelyet az újvidéki zsidó üzlethelyiségek zár alá vétele tárgyában felvett bizottsági jegyzőkönyvek mellé csatoltak. Ez a – valószínűleg nem teljes – lista a fenténél valamivel kevesebb, összesen 75 üzlettulajdonos nevét és az üzlethelyiségek címét tartalmazza. (Uo., 269. d., sz./1944 „Jegyzék a zsidó üzlethelyiségek zár alá vétele tárgyában felvett bizottsági jegyzőkönyvekről, 1944”) A helyi ipartestület szintén 72 zsidót tartott nyilván egy júniusban kelt, de értelemszerűen korábbi állapotokat tükröző kimutatásban (Uo., F260. Újvidék város főispánja, 34303/1944) Valószínűbb azonban, hogy az első adat áll közelebb a valósághoz, mert az *Újvidéki Reggeli Újság* is arról számolt be, hogy a Sztójay-kormány rendelete értelmében ekkor „nyolcvan és egynéhány üzlet redőnyeit kellett becukni” (A zsidókérdés megoldása Újvidéken. *Újvidéki Reggeli Újság*, XXV. évf. 109. sz. 1944. máj. 13. 3.).

⁵³² ÚVTL, F259. Újvidék város városi előljárósága, 8171/1943 és 269. d. 10. sz./1941 „Újvidék város történeti, területi, népességi és egyéb adatainak összefoglalása”.

⁵³³ *Szabadka sz. kir. thj. város polgármesterének időszaki jelentése az 1941. augusztus 16-tól 1942. március 15-ig terjedő időről.* Globus-Papp, Szabadka, 1942, 26.

igyekezte a zsidók gazdasági befolyását ellensúlyozni. A visszacsatolástól számított közel egy év alatt, 1942 márciusáig 428 új iparjogosítványt osztottak ki keresztényeknek, döntően magyaroknak, akiknek a pozíciói elsősorban azokban az ágazatokban erősödtek, amelyekben bevezették a központosított áruellátást és a kereskedelmi engedélyekre vonatkozó kijelölési rendszert. Jelentős számban alakultak például új rövidáru- és textilüzletek (27), tüzelőanyag- és fakereskedések (18), fűszer-, vegyes- és élelmiszerüzletek (31), valamint tojás- és baromfikereskedő cégek (9). Kiemelkedett az újonnan kiadott kocsmái, vendéglői, kávéházi, kifőzdei engedélyek száma is (41), amelyek a már a katonai közigazgatás idején „átállított” vendéglátóipari egységek, illetve a második zsidótörvény értelmében engedélyüktől megfosztott zsidó tulajdonú italmérések helyét vették át. Gyáripari engedélyből azonban mindössze négyet adtak ki újonnan.⁵³⁴

A szabadkai iparhatóság 1942 májusában tette közzé a második zsidótörvény értelmében a helyi zsidó és nem zsidó iparúzókról készített kimutatást. Eszerint az összesen 2795 iparúzó 13,7%-a, 384 fő minősült zsidónak. A zsidók részesedése mindenekelőtt a kereskedelemben volt változatlanul számottevő, ahol az arányuk meghaladta a 20%-ot (993 fő közül 201), de az iparosok közül is minden tizedik zsidó volt (1802 fő közül 183).⁵³⁵

Az új keresztény, elsősorban keresztény magyar vállalkozások a későbbiek folyamán is rohamosan szaporodtak, a zsidó kereskedők száma azonban az antiszemita gazdasági korlátozások dacára sem csökkent látványosan. Az 1942 márciusától novemberig tartó időszakban a szabadkai iparhatóság további 556 új iparigazolványt adott ki. Ezek döntő többsége megint csak kiskereskedelemre és kézműiparra vonatkozott, de közben emelkedett az új nagykereskedések (15) és gyáripari vállalatok (8) száma is. Ugyanezen idő alatt összesen kilenc zsidó iparjogosulttal lett kevesebb (375 fő, 13,4%).⁵³⁶

A szabadkai Baross Szövetség 1943. októberi kimutatása szerint – más forrásokból vett korábbi adatokkal is összehasonlítva – nem csökkent a zsidó iparúzók száma például a borkereskedelemben, ahol változatlanul többen voltak a keresztényeknél (8-ból 5), holott e szakma termékeinek egy részét egyébként csak hatósági kijelöléssel lehetett forgalmazni. Hasonló volt a helyzet a festék-, az illatszer- és az üvegkereskedelemben. A szintén részben hatósági kijelölésekhez kötött tűzifa- és építőanyag-nagykereskedelemben is ugyanannyi zsidó vállalkozás volt 1943 őszén, mint 1942 elején (8), arányuk ugyanakkor alacsonyabb lett amiatt, hogy a keresztények száma időközben jelentősen megnövekedett (14-ről 24-re). Természetesen az, hogy egy-egy szakmán belül a zsidó vállalkozások túlélték a korlátozásokat és számszerűleg nem fogyatkoztak meg nem jelentette azt, hogy ugyanezeknek a cégeknek az eredményességét és gazdasági súlyát a diszkrimináció nem érintette súlyosan. A változások az eleve keresztény magyarok által dominált és bevallottan antiszemita szakmai közösséget alkotó fűszer- és vegyeskereskedelemben voltak a leglátványosabbak, ahol a zsidók száma bár eredetileg is alacsony volt (192-ből 16), a későbbiek folyamán a felére csökkent, továbbá a vaskereskedelemben, ahol a korábban fennállt három zsidó cég mindegyike megszűnt (8. sz. táblázat).

8. sz. táblázat

⁵³⁴ 428 iparigazolványt adott ki a szabadkai elsőfokú iparhatóság. Négy-öt nagyobb zsidó vállalatot árjásítottak. Befejezéshez közeledik az iparengedélyek felülvizsgálata. *Délvidéki Magyarság*, II. évf. 78. sz. (1942. ápr. 8.) 5.

⁵³⁵ Szabadka kereskedelmének és iparának átállítása. *Uo.*, II. évf. 102. sz. (1942. máj. 6.) 6.

⁵³⁶ Szabadka élete és jövője. *Uo.*, II. évf. 281. sz. (1942. dec. 12.) 6.

A szabadkai zsidó és nem zsidó kereskedők számának változása egyes ágazatokban

Ágazat	Dátum	Nem zsidók	Zsidók
Bőrkereskedők	1942. máj.	3	4
	1943. okt.	3	5
Cukorkaárusok	1942. nov.	-	5
	1943. okt.	4	4
Tüzifa- és építőanyag-nagykereskedők	1942. jan.	14	8
	1943. okt.	24	8
Festékkereskedők	1941. dec.	4	6
	1943. okt.	5	6
Fűszer- és vegyeskereskedők	1941. okt.	192	16
	1943. okt.	175	8
Illatszer-drogéria	1942. jan.	7	5
	1943. okt.	6	5
Könyv- és papírkereskedés	1941. dec.	8	5
	1943. okt.	11	4
Ócskavas-kereskedők	1942. ápr.	-	3
	1943. okt.	2	3
Optikusok és műszerészek	1942. ápr.	-	3
	1943. okt.	1	2
Üveg- és porcelánkereskedők	1942. jan.	4	5
	1943. okt.	5	5
Vaskereskedők	1942. márc.	9	3
	1943. okt.	6	-

Forrás: TLSz, F376.3. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Szakosztályok, vidéki szervezetek levelezései 1941-1944, szn/1943; F:376.2. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Fiók, Levelezések 1942-1944, szn/1942; F376.1.4. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Fiók, Megalakulás és levelezések 1941, szn/1941

Ugyanebből a kimutatásból nem csak az derül ki, hogy az ebben szereplő különféle kereskedelmi ágazatok művelői között mekkora volt a zsidók és a keresztények aránya, hanem képet kapunk a nem zsidók nemzetiség szerinti megoszlásáról is. Azt, hogy e tekintetben milyen mértékű változások zajlottak le a visszacsatolás óta, korábbi időpontokból származó összehasonlító adatok híján nem tudjuk pontosan lekövetni. Az azonban szembeötlő, hogy az itt felsorolt szakmák művelőinek a keresztény magyarok még ekkor, 1943 őszén is összességében csak valamivel több, mint a felét tették ki. Teljes körű „őrségváltás” tehát az ipari-kereskedelmi életben tehát annak ellenére sem ment végbe, hogy a szektor jelentős részben központi, hatósági irányítás alatt állt. Nem meglepő talán ugyanakkor, hogy a délszláv kisebbségek közül a bunyevácok csaknem háromszor annyi iparjogosítványt birtokoltak, mint a szerbek. Egyszersmind az is látszik, hogy a zsidók

gazdasági jelenléte, amely a visszacsatoláskor is jóval erőteljesebb volt, mint a nem zsidó nemzetiségeké, erősebb is maradt, bár az ellenük életbe léptetett gazdasági diszkrimináció több szempontból intézményesebb és sokrétűbb volt (9. sz. táblázat).

Az „őrségváltás” szorgalmazói tehát 1944 tavaszán Szabadkán bizonyos szempontból „okkal” sérelmezték, hogy bár a felszabadulás után megindult egy „tisztulási folyamat”, ez később „lanyhult, és három esztendővel a felszabadulás után még mindig zsidó boltokkal volt tele” a város.⁵³⁷ A razziák által érintett településeken kívül, illetve ezekkel ellentétben a szabadkai példa tűnik inkább jellemzőnek visszacsatolt országterület többi részére is ahol csakúgy, mint Magyarországon általában, egészen a német megszállásig nem került sor a gazdaság teljes körű árszabályozására. Mint láthattuk, a Délvidék esetében az ipar és kereskedelem maradéktalan „átállítása” egyedül azokon a helyeken történt meg, ahol az egész vagy csaknem az egész zsidó lakosság lemészárlása miatt a zsidók gazdasági jelenléte is megszűnt. Az árszabályozás már Újvidéken sem volt totális, még ha itt – javarészt szintén a razzia következtében – az átlagosnál szélsőségesebb mértéket öltött is. A visszafoglalt országrész más városaiban és községeiben pedig változó mértékben bár de lényegében mindenhol „csak” részlegesen változott meg az ipar és a kereskedelem etnikai szerkezete 1944 tavaszáig.

9. sz. táblázat

A szabadkai kereskedők megoszlása szakmák és származás szerint, 1943. október

Ágazat	Magyar	Bunjevác	Szerb	Német	Zsidó	Összes
Kézmű- és rőfösáru	11	26	2	-	12	51
Úri divat, rövidáru, készruha, kalap	17	4	-	1	32	54
Vaskereskedők	5	1	-	-	-	6
Vas- és fémáruk, gépek	13	1	1	1	5	21
Optikusok és műszerészek	1	-	-	-	2	3
Ócskavas-kereskedők	2	-	-	-	3	5
Üveg- és porcelánkereskedők	4	1	-	-	5	10
Ékszerész-kereskedők	3	-	-	-	4	7
Épület-, tűzifa- és építőanyag	20	2	2	-	8	32
Könyv- és papírkereskedők	9	-	2	-	4	15
Nyers- és készbőrkereskedők	1	-	1	1	5	8
Cipőkereskedők	6	-	-	-	4	10
Festékkereskedők	5	-	-	-	6	11
Virágkereskedők	7	-	-	-	1	8
Illatszerészek	5	1	-	-	5	11
Bazáráru-kereskedők	-	-	-	-	2	2

⁵³⁷ Tucatjával zárták be Szabadkán is a zsidó boltokat. *Délvidéki Magyarság*, IV. évf. 92. sz. (1944. ápr. 25.) 4.

Cukorkaárusok	3	1	-	-	4	8
Fűszerkereskedők	136	25	14	-	8	183
Egyéb	7	1	-	-	5	13
Összes	255	63	22	3	115	458

Forrás: TLSz, F376.3. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezet, Szakosztályok, vidéki szervezetek levelezései 1941-1944, szn/1943

A visszacsatolt országrész ipari-kereskedelmi életében az „örségváltás” tehát összességében véve egy enyhülő folyamat volt, amelyben a kezdeti, mindenekelőtt a katonai közigazgatás időszakára jellemző radikalizmust fokozatosan felváltotta egy higgadtabb diszkriminációs gyakorlat. Ez egyáltalán nem jelentette azt, hogy a korabeli magyarországi hivatalos antiszemita gazdaságpolitika által felállított általános korlátozások, megszorítások érvényesítése lazult volna. Sokkal inkább arról volt szó, hogy a zsidók gazdasági diszkriminációjában és kifosztásában a Délvidéken eleinte kifejlődött, a hatályos antiszemita törvények és rendeletek kereteit is gyakran túllépő, önkényeskedésektől sem mentes eljárások utóbb hozzáidomultak ahhoz a „szabályszerűbb”, a gazdasági racionalitásokat is figyelembe vevő gyakorlathoz, amely az anyaországban e téren egészen a német megszállásig jellemzőbb volt.

A zsidótörvények országszerte tízezrek egzisztenciáját tették tönkre. A szakmák, ágazatok egy részének származási összetételében alapvető változások történtek, összességében azonban a magyarországi „örségváltás” egészen 1944 tavaszáig nem vált teljessé. A totális árvásitást általában a helyi végrehajtók sem forszírozták, ehelyett – nem ritkán a társadalmi elvárásokkal szemben is – a fokozatos, lépésről-lépésre történő „átállítás” elvét követték, mindenekelőtt azért, hogy a zsidók kiszorítása ne okozzon jelentősebb gazdasági zavarokat.⁵³⁸ A délvidéki hatóságok tehát egyfelől ezt az országszerte jellemző mintát vették át. Ugyanez a folyamat itt másfelől a visszacsatolt terület sajátos helyzetével, viszonyainak átfogó konszolidációjára, normalizálására, a civil rend megszilárdítására vonatkozó igényekkel is összefüggött. Ezek az igények a katonai közigazgatás megszűnését követően, különösen pedig a „hideg napok” után mindinkább meghatározták a Délvidékre vonatkozó kormányzati, hatósági politikát, és ezekkel össze kellett egyeztetni – esetenként pedig ezeknek alárendelni – az árvásító törekvéseket is. A délvidéki hatóságokat fokozott óvatosságra készítette, hogy a visszacsatolt terület iparának és kereskedelmének színvonala az anyaországinál is alacsonyabb volt, ráadásul a háborús események, a határváltozások alapjaiban rendítették meg az országrész gazdaságát. Időbe telt, mire a korábbi piacaikat elvesztő délvidéki ipari és kereskedelmi vállalatok új gazdasági kapcsolatokat tudtak kiépíteni, amit nehezített, hogy immár a jóval fejlettebb magyarországi konkurenciával kellett felvenniük a versenyt. A délvidéki hatóságok egyik legsürgetőbb feladatuknak a termelés és a közellátás stabilizálását tekintették. Ehhez arra is szükség volt, hogy a gazdasági szereplők számára – beleértve a zsidókat is – az üzlet tervezhető, az azt érintő jogi környezet és hatósági intézkedések pedig ha diszkriminatívak is, de kiszámíthatóak legyenek. Ezért nem tűnhetett ésszerűnek az amúgy is bizonytalan helyzetet tovább rontani a zsidó vállalkozók elleni szélsőséges, önkényes bánásmód fenntartásával.

Vojnits Gyula Délvidékről behívott országgyűlési képviselő 1943 februárjában a kormánypárt bajmoki

⁵³⁸ A zsidótörvények végrehajtásáról általában lásd pl.: Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 452-477.

szervezetének megalakulásakor tartott beszédében arra emlékeztette a „zsidókérdés” rendezésének ütemével elégedetlenkedőket, hogy „ma nem ez a legelső probléma, számolni kell a reális lehetőségekkel”.⁵³⁹ Az ipari-kereskedelmi szektor árjásításában a lehetőséget elsősorban a zsidó üzleteket, üzemeket átvételére alkalmas keresztény magyar utánpótlás számának, illetve anyagi és szakmai felkészületlenségének korlátozottsága határozta be.⁵⁴⁰ Alapvető problémának minősült e tekintetben, hogy a visszacsatolást követően ismét megnyíló, biztosabb megélhetést és nyugdíjat ígérő hivatali állások kedvéért sok nem zsidó magyar hagyta ott a gazdasági pályákat. A nem zsidó magyar vállalkozók körében általános volt a panasz, hogy kevés a keresztény munkaerő, és a munkaadók kénytelenek a hiányt „idegen elemekkel” pótolni.⁵⁴¹ A délvidéki magyarság általános tőkehiánya, a háborús gazdálkodási viszonyok, a súlyosbodó nyersanyag- és árubeszerzési nehézségek az új üzletek indítását vagy eleve lehetetlenné tették, vagy rövid úton kudarcra ítélték. Különösen azok a cégek mentek hamar tönkre, amelyek inkább az antiszemita megszorítások által kecsegtetett gyors siker reményére, semmint tényleges vállalkozói rátermettségre épültek. Bár mint láthattuk, a visszacsatolást követően százzámra adták ki az iparhatóságok az új iparendedélyeket, ezzel párhuzamosan százzámra szüntették be keresztények is a vállalkozásaikat.⁵⁴²

A termelési, haditermelési, közellátási, foglalkoztatási szempontból fontosabb zsidó cégek árjásítását a helyi hatóságok általában olyan mértékben forszírozták, ami a cég fennmaradását – és ezáltal a közérdeket – nem veszélyeztette. Nem egy példa volt rá, hogy ha csak a közül lehetett választani, hogy egy ilyen cég egy hozzá nem értő keresztény magyar vezetése alá kerüljön, vagy megmaradjon zsidó kézben, inkább az utóbbit választották. A már említett, hadiüzemmé nyilvánított, mintegy félszáz, zömmel magyar munkást alkalmazó zombori Gewürtz-gyárat például már a katonai közigazgatás idején hatósági biztos felügyelete alá helyezték, mivel azonban a gyártásban kulcsszerepet játszó tulajdonosok szakértelmét nem tudták nélkülözni vagy pótolni, ezért a gyárat végül egészen 1944-ig nem vonták ki a zsidó irányítás alól.⁵⁴³ A realitásokat felmérve a helyi hatóságok olykor még küzdeni is hajlandóak voltak egy-egy olyan zsidó cég életben tartásáért, amelyre közérdekből szükség volt, de az átvételére alkalmas keresztény jelentkező híján árjásítani nem lehetett. Zombor polgármestere például azt igyekezett kijárni a földművelésügyi miniszternél, hogy az egyik fontos, kimagasló színvonalú helyi mintaüzem, a Svájci Sajtipar cég tulajdonosa az iparigazolványa helyett iparendedélyt kaphasson. Rendelet írta elő ugyanis, hogy a visszacsatolt Délvidéken az olyan iparok esetében, amelyekhez a jugoszláv törvények szerint elég volt az iparigazolvány, a magyar jogszabályok szerint viszont iparendedély kellett, az iparigazolványokat iparendedélyre kell cserélni.⁵⁴⁴ Ha az érintett iparüző minden feltételnek megfelelt, akkor elvileg nem lehet megtagadni tőle az iparendedélyt, de a zombori iparhatóság nem volt biztos benne, hogy egy zsidó tulajdonos átmenne a rostán. A polgármester ezért maga lobbizott azért, hogy a cég megkaphassa az engedélyt – addig legalábbis, „amíg megfelelő szakképzett iparossal át nem vehető”.⁵⁴⁵ Hangsúlyozni kell tehát,

⁵³⁹ Megalakult a MÉP bajmoki szervezete. *Délvidéki Magyarság*, III. évf. 48. sz. (1943. márc. 1.) 1.

⁵⁴⁰ Délvidéki képviselők küldöttsége Kállay miniszterelnöknél és Bánffy földművelésügyi miniszternél. Megkezdik az önállósítási kölcsönök folyósítását, hogy meggyorsítsák a gazdasági élet átállítását. *Délvidéki Magyarság*, II. évf. 227. sz. (1942. okt. 8.) 3.

⁵⁴¹ Kevés a keresztény munkaerő. *Délvidéki Magyarság*, I. évf. 53. sz. (1941. okt. 4.) 4., ill. lásd pl. a DMKSz Újvidéki Fiók Tanonc Alosztályának céljait és munkatervét ismertető kiadványát, 1943. nov. (ÚVTL, F259. Újvidék város városi eljárásága, 3850/1944).

⁵⁴² *Szabadka sz. kir. thj. város polgármesterének időszaki jelentése az 1941. augusztus 16-tól 1942. március 15-ig terjedő időről*. Globus-Papp, Szabadka, 1942, 26.

⁵⁴³ TLZo, F110. Zombor város katonai közigazgatása, 6 – 6396/1941. Erre enged továbbá következtetni az is, hogy a vállalat változatlan névvel szerepel egy 1944-es cégjegyzékben. Rudolf Hanel: *Compass Industrie 1944: Ungarn*. Compass, Wien, 1944, 46.

⁵⁴⁴ 159.000/1941. FM. sz. rendelet a tejipar gyakorlásának szabályozásáról (1941. júl. 10.). *Magyarországi Rendeletek Tára, 1941*. Belügyminisztérium, Budapest, 1942, 2230-2256.

⁵⁴⁵ TLZo, F127. Zombor város iratai, Közigazgatási osztály, 25 – 1892/1942.

hogy amikor egy-egy zsidó cég a szokásosnál kedvezőbb elbánásban részesült, az többnyire nem a zsidók iránti méltányosságból történt, hanem mert ez szolgálta a gazdaság biztonságát és a keresztény magyar társadalom érdekeit. A hatóságok azonban ezekben az esetekben sem tettek le arról a törekvésükről, hogy ezekben a vállalatokban is amint lehet, kiküszöböljék a zsidó befolyást.

Ahhoz, hogy a zsidók ipari-kereskedelmi jelenléte nem csökkent radikálisabban az a körülmény is hozzájárult, hogy a hatóságoknak nem állt szándékukban oly módon árjásítani, hogy a zsidók háttérbe szorítása nyomán keletkező vákuumot nemzeti kisebbségek töltsék be. Úgy tűnik, hogy a Délvidéken is tartották magukat ahhoz a gyakorlathoz, ami ezen a téren már Észak-Erdélyben is érvényesült: azaz, ha nem volt mód arra, hogy a zsidók gazdasági szerepét, pozícióit keresztény magyarok vegyék át, akkor inkább meghagyták azokat a zsidók kezében. Amikor például Észak-Erdélyben a katonai hatóságok Nagybánya vidékén a kisüsti pálinkafőzés jogát a zsidóktól elvették és románoknak adták, a kormány regionális gazdasági tanácsadó szerve, az Erdélyrészi Gazdasági Tanács azon a véleményen volt, hogy „ha már a kettő között választani kell, a zsidók minden tekintetben inkább megfelelnek”. Egy szigorúan bizalmas feljegyzésében a kereskedelemügyi miniszter is leszögezte, hogy az észak-erdélyi zsidó üzletek megszüntetése „nem szolgálhat nemzetiségi iparúzó, kereskedők javára”. Ezért ha egy megszüntetendő zsidó üzlet helyébe önálló keresztény magyar vállalkozót nem lehetett állítani, akkor azt fogyasztási és értékesítő szövetkezeti fióküzlettel kellett pótolni. Ha ez sem volt lehetséges, akkor inkább a zsidó iparúzót kellett meghagyni – igaz, a miniszter azt is hozzátette, hogy ilyesmire lehetőleg ne kerüljön sor.⁵⁴⁶

A visszacsatolt Délvidéken hasonló szempontok érvényesültek. A Kállay-kormány idején látványos gazdasági retorziókra, úgymint iparjog vagy kereskedelmi engedély önkényes elvonására, iparigazolvány kiadásának szisztematikus megtagadására a szerbek ellen már ritkán került sor. Gazdasági terjeszkedésükről azonban szó sem lehetett, és a zsidóktól elvett pozíciókból és javakból sem kívánták őket továbbra sem részesíteni. A délvidéki németekkel ugyanúgy nem szándékozták megosztani az árjásítandó zsidó vagyont, egyéb gazdasági jogosultságokhoz pedig általában akkor juthattak, ha az nem veszélyeztette a magyarok érdekeit, nem eredményezett a magyarokra nézve hátrányos üzleti versenyt, nem „rontotta” az ágazat, szakma etnikai arányait. Ügyeik eldöntésénél döntő jelentősége volt annak, hogy a kérelmező mennyire volt lojális a magyar államhoz, milyen nemzetiségi identitást vallott, fel tudott-e esetleg mutatni bármilyen személyes érdemet, amit a magyarság érdekeinek szolgálatában szerzett.⁵⁴⁷ Hasonló helyzetben voltak más, nem kifejezetten ellenségesnek, de kétes lojalitásúnak tekintett nemzetiségi csoportok, így a bunyevácok is. A teljesen megbízhatónak, barátinak tekintett nemzetiségek, így például a bolgárok gazdasági szerepvállalását ugyanakkor nem korlátozták, már csak azért sem, mert alacsony létszámuk miatt egyébként sem láttak bennük etnopolitikai veszélyforrást.⁵⁴⁸ Zsidóktól elvett üzleteket, gazdasági pozíciókat, javakat azonban nekik sem igen adtak.

Az illetékes döntéshozók igyekeztek a Délvidék esetében hasznosítani azokat a tanulságokat is, amelyeket a korábban visszacsatolt országrészekben folyamatba tett radikális, és sokszor elhamarkodottnak bizonyult gazdasági árjásítási kísérletek során szereztek. Az például szintén már Észak-Erdélyben kiderült, hogy a túlbuzgó, de közigazgatási, gazdaságszervezési kérdésekben jórészt dilettáns katonai hatóságoknak a zsidó vállalatokat sújtó szeszélyes intézkedései a termelés és a közellátás rovására mennek. Az Erdélyrészi Gazdasági

⁵⁴⁶ Linda Margittai: Economic Aryanization in Northern Transylvania 1940-1944: Intentions, Considerations, and Realities. *Holocaust. Studii și cercetări (Holocaust. Study and Research)*, VII. évf. 1 sz. (2015), 111–136, kül. 123, 128.

⁵⁴⁷ ÚVTL, F259. Újvidék város városi előljárósága, 32532/1942.

⁵⁴⁸ Uo., 38138/1942.

Tanács „nonszensznek” nevezte a katonai hatóságok eljárásait, és sürgette a kormányt, hogy Észak-Erdélyben is vezessék be az anyaországi zsidótörvényeket – ironikus módon azért, hogy enyhüljön a zsidó cégek helyzete, mert így legalább tudni fogják, hogy mire számítsanak, és ha korlátozásokkal is, de folytathatják a rendes működésüket.⁵⁴⁹ A katonai közigazgatás időszaka a Délvidéken is bővelkedett hasonló antiszemita túlkapásokban, de a folyamatok e téren itt is a konszolidáció, a (zsidó)törvényes viszonyok kiépítésének irányába hatottak.

Egyértelmű, hogy a korábbi negatív tapasztalatok miatt döntött úgy a kormányzat, hogy a Délvidéken nem folytatják le az iparjogosítványok átfogó revízióját. Az iparrevízió az elsőként visszacsatolt országrészek iparának és kereskedelmének „átállításában” kulcsszerepet játszott. Alapvetően adminisztratív jellegű intézkedésről volt szó. A magyar törvények megkövetelték, hogy mindenki, aki ipart vagy kereskedést folytat, rendelkezzen szabályos iparjogosítvánnyal. Léteztek azonban különbségek a magyarországi ipari jogszabályok és azon országok szabályozásai között, amelyekhez a két világháború között a most visszacsatolt területek tartoztak. Az itteni iparúzők iparjogosítványait tehát meg kellett feleltetni a magyarországi követelményeknek. A felülvizsgálat során alaposan vizsgálták az iparúző származását, állampolgárságát, nemzeti megbízhatóságát is. Az eljárás tehát széles körű lehetőséget adott a hatóságoknak arra, hogy megvonják az iparúzési jogot azoktól, akiket valamilyen szempontból nem találtak „alkalmasnak”, elsősorban zsidóktól, de adott esetben nemzeti kisebbségektől is.

Az iparrevízió egyértelműen túllépte az anyaországban érvényben lévő antiszemita korlátozások kereteit. A hatályos zsidótörvények- és rendeletek gazdasági jellegű intézkedései eltiltották a zsidókat egy sor foglalkozás művelésétől, meghatározták az arányukat egyes pályákon és gazdasági pozíciókban, visszavontak tőlük kereskedelmi engedélyeket és korlátozták a lehetőségeiket a nyersanyag- és áruellátásban. A második zsidótörvény nem engedte, hogy zsidók új iparjogosítványt kapjanak azokon a településeken, ahol az iparúzők között az arányuk meghaladta a 6%-ot. Ezek a korlátozások súlyosan érintették a zsidók jogait és megélhetését, ugyanakkor az általános gazdasági érdekeket is figyelembe véve egyfajta józan fokozatosság mentén irányozták elő a zsidók szerepének visszaszorítását az ipari-kereskedelmi életben. Az iparrevízió ezzel szemben gyakorlatilag a zsidó iparigazolványok tömeges és azonnali megvonására, a zsidó üzemek, üzletek, műhelyek széles körű, azonnali árjásítására vagy beszüntetésére adott lehetőséget.

A Felvidéken a visszacsatolás után azonnal érvénytelenítették is az összes korábban kiadott iparjogosítványt, és ezek helyett újat kellett igényelni. Ennek során a zsidóktól mintegy 80%-ban vonták meg az iparjogosítványokat anélkül, hogy utánpótlásukról gondoskodtak volna, ami a térség gazdaságát gyakorlatilag megbénította.⁵⁵⁰ A katasztrófális felvidéki tapasztalatokból kiindulva Kárpátalján már jóval körültekintőbben vezette be a kormány ugyanezt az intézkedést. Ebben az országrészben összesen 3 830 zsidótól vették el az iparjogosítványt, és helyükbe 3 530 keresztény magyart állítottak. Mivel a helyi keresztény magyar utánpótlás nem bizonyult elégségesnek, ezért a zsidó üzletek átvétele, egyúttal pedig Kárpátalja etnikai arányainak „javítása” céljából 670 nem zsidó magyar költözött az anyaországból Kárpátaljára egy szervezett telepítési program keretében, akiknek közel kétharmada állami kölcsönt kapott az egzisztenciájára megalapozásához.⁵⁵¹

Az észak-erdélyi iparrevízió végrehajtásához a kárpátaljai szolgált példának, de a kormányzat csak

⁵⁴⁹ Margittai: *Economic Aryanization*, 118-119.

⁵⁵⁰ Tilkovszky: *Revízió és nemzetiségpolitika*, 47-48.

⁵⁵¹ Margittai: *Economic Aryanization*, 127.; ill. Frojimovics Kinga: *Visszacsatolás, iparrevízió, földbirtok-kisajátítás*. In: Bányai Viktória, Fedinec Csilla és Komoróczy Ráchel Szonja (szerk.): *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Aposztróf, Budapest, 2013, 229-240., kül. 231-233.

mintegy két évvel az országész visszacsatolása és hosszas előkészületek után vállalkozott annak bevezetésére.⁵⁵² Az eljárás során a közel hatezer észak-erdélyi zsidó cég nagy részét beszüntették volna, mintegy 2000-2500-at pedig nagyarányú állami kölcsön-kiutalásokkal segített keresztény magyaroknak terveztek átadni. Az olyan helyekre, ahol arra szükség mutatkozott – és ahogy az Kárpátalja esetében is történt –, az anyaországból telepítettek volna iparosokat és kereskedőket a zsidók helyére. A kormány eleinte a románok iparjogosítványainak széles körben való megvonását is tervbe vette, utóbb viszont elállt ettől az elgondolástól azért, hogy ne provokáljon megtorló intézkedéseket a román uralom alatt maradt dél-erdélyi magyarok ellen. Végül azonban az észak-erdélyi iparrevíziót annak túlzott költségessége, szervezési nehézségei, a zsidó üzletek tömeges likvidálásával járó gazdasági kockázatok és az egész akció kétes kimenetele miatt soha nem hajtották végre.⁵⁵³

Mindezek után a délvidéki iparrevízió ötlete a kormányzati elképzelésekben már annak ellenére sem merült fel komolyan, hogy az „örségváltásban” érdekelt szervezetek ismételten kérték-követelték a gazdasági vezetéstől az összes zsidó és szerb iparjogosítvány átfogó felülvizsgálatát.⁵⁵⁴ Ezt az utóbbiakra nézve ugyanolyan sürgetőnek tekintették, rámutatva, hogy a zsidókat a kereskedelmi életből a kijelölésekkel sikerült ugyan némileg kiszorítani, a nemzetiségek „túltengése” viszont az iparrevízió nélkül nem fog megszűnni.⁵⁵⁵ Ellentétben azonban Kárpátaljával és Észak-Erdéllyel, a Délvidékre vonatkozóan a szervezett iparostelepítés még a tervek szintjén sem jelent meg, holott enélkül a „kieső” zsidó és szerb üzleteket ebben az országrészben sem lehetett volna maradéktalanul pótolni. Sőt, a Délvidékre irányuló ipari és kereskedelmi telepítésekkel kapcsolatban az anyaországban lábra kapó híreszteléseket a délvidéki helyi hatóságok és gazdasági szakszervek következetesen cáfolták.⁵⁵⁶

A Délvidéken gyakorlatilag semmilyen szerephez nem jutottak a Nemzeti Önállósítási Alap (NÖA) által biztosított önállósítási hitelek sem. 1937-es megalapításától kezdve a NÖA célja az volt, hogy kamatmentes állami kölcsönök biztosítása révén elősegítse az önálló, életképes ipari-kereskedelmi egységek létrehozását, és ezáltal erősítse a keresztények gazdasági pozícióit a zsidókéval szemben.⁵⁵⁷ Működése során országszerte több ezer iparost és kereskedőt indított útjára, ezáltal a NÖA alapvető szerephez jutott mind az anyaország, mind pedig a korábban visszacsatolt országrészek gazdaságának árszabályozásában.⁵⁵⁸ A hitelakciót a Délvidéken is általános érdeklődés övezte, és az itteni több száz hitelkérelmező befolyásos kezekben tudhatta érdekei képviselőjét a NÖA bizottságában Krámer Gyula felsőházi tag, a DMKSz elnöke személyében.⁵⁵⁹ A ténylegesen kiutalt támogatások száma azonban rendkívül alacsony maradt: Szabadkán például 1943 januárjáig 140 kérelmező közül mindössze három, Újvidéken pedig senki sem kapott támogatást.⁵⁶⁰

Mindezek miatt a kormánynak és a helyi hatóságoknak a délvidéki ipar és kereskedelem etnikai alapú

⁵⁵² 4.780/1942. ME. sz. rendelet a Magyar Szent Koronához visszacsatolt keleti és erdélyi országrészen ipart (kereskedést) üzök iparjogosítványainak felülvizsgálásáról (1942. aug. 11.) *Magyarországi Rendeletek Tára 1942*. Belügyminisztérium, Budapest, 1943, 1707-1714.

⁵⁵³ Margittai: *Economic Aryanization*, 132.

⁵⁵⁴ Pl. TLSz, F:376.1.1. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete jegyzőkönyvei 1941-1944 (1941. szept. 9., 1942. jún. 23., 1943. aug. 3.).

⁵⁵⁵ Uo., 1943. aug. 7.

⁵⁵⁶ VL, F163. A Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara újvidéki kirendeltsége, XXIII-3/1941 – 2327/1941.

⁵⁵⁷ Megalakításáról a 4.600/1937. ME. sz. rendelet intézkedett. *Magyarországi Rendeletek Tára, 1937*. Belügyminisztérium, Budapest, 1938, 486-491.

⁵⁵⁸ Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 467.

⁵⁵⁹ Rövidesen a Bácska is élvezheti a Nemzeti Önállósítási alap támogatását. *Hírlap*, XI. évf. 41. sz. (1941. jún. 8.) 9.; Kramer Gyula az Önállósítási Alap bizottságának délvidéki tagja. *Új Nép*, VIII. évf. 45. sz. (1942. nov. 7.) 9.

⁵⁶⁰ Eddig három szabadkai kereskedő és iparos kapott önállósítási kölcsönt. *Délvidéki Magyarország*, III. évf. 18. sz. (1943. január 23.) 6.; ÚVTL, F259. Újvidék városi előljárósága, 55610/1943.

átszervezése kapcsán megfogalmazott több alapvető célkitűzése is csak részben vagy visszás módon valósult meg. Ilyen célkitűzés volt például, hogy a zsidók pozícióit elsősorban helyi keresztény magyarok vegyék át, továbbá, hogy a délvidéki keresztény magyar kisiparosokat és kiskereskedőket, akiknek „a tengődés és kiszolgáltatottság jutott a megszállás alatt osztályrészül”, „megmentsék” és megerősítsék.⁵⁶¹ Ehhez képest jelentősebb állami kölcsönök és tőketámogatás nélkül eleve kevés esély volt arra, hogy a helyi nem zsidó magyarság gazdasági súlya drasztikusan növekedjen. Különösen a gyáriparban és a nagykereskedelemben vált jellemzővé, hogy a zsidó nagyvállalatok közül többet nem délvidéki, hanem anyaországi, elsősorban budapesti befektetők béreltek ki vagy vásároltak fel.

A délvidéki ipart és kereskedelmet emellett jelentős részben országos hálózatu szövetkezetek, mindenekelőtt a Hangya közreműködésével árjásították. A Hangya délvidéki megjelenése kapóra jött azokon a helyeken, ahol nem volt helyi keresztény magyar gazdasági potenciál. Az általa támasztott egyenlőtlen verseny azonban gyakran sértette is a helyi kisegyszisztenciák érdekeit. Az ezzel kapcsolatos panaszoknak leginkább a Baross Szövetség adott hangot, amely magára úgy tekintett, mint a kis- és középvállalatok érdekvédelmezőjére – a zsidókon kívül – az agresszívan terjeszkedő, jelentős állami szubvenciókat élvező, politikailag jól pozicionált szövetkezetekkel szemben, amelyek nem mellesleg komoly konkurenciát jelentettek a gazdasági „örségváltás” nyomán felszabaduló erőforrásokért megindult versenyfutásban. A Hangya ugyan kötelezte magát, hogy a lakossági forgalmazást meghagyja a kiskereskedőknek, és a nagybani árelosztásra korlátozza a délvidéki tevékenységét, ezt azonban esze ágában sem volt betartani. „A Hangya jobban tenné, ha elmenne Újvidékre, Zomborba, Hódságra, vagy Apatinba, ahol nincs magyar kereskedelem (...) de ezekre a helyekre a Hangya még csak a lábát sem tette be, ellenben elment Topolyára, Kanizsára és azokra a többi szintiszta magyar helyekre, ahol a magyar kereskedelem (...) teljesen felkészülten várta az új idők munkáját” – szolt a kárvallott kiskereskedők panasa, akik mindezek miatt a Hangya működését úgy jellemezték, mint ami „minden zsidó kalmárszellemet meghazudtol”. A Baross Szövetség pedig igyekezte igénybe venni a kormányzat és a helyi hatóságok támogatását a Hangya terjeszkedésének megakadályozására.⁵⁶²

A délvidéki szakmai érdekképviseletek helyi prominens politikusokkal vállvetve lobbiztak a kormánynál az állami kölcsönök folyósítására vonatkozó – egyébként valóban szigorú, a szakmai és anyagi felkészültséget, az üzlet várható életképességét messzemenően figyelembe vevő – feltételek megkönnyítéséért.⁵⁶³ A kormány maga is tisztában volt vele, hogy egy erőteljes önállósítási hitelkampány nélkül nem lehet a két világháború között meggyengült délvidéki magyar keresztény iparos- és különösen kereskedőréteget rövid időn belül felduzzasztani és alkalmassá tenni arra, hogy a félreállítani tervezett zsidó és szerb iparúzők tömegeinek a helyére álljon. A délvidéki ipar és kereskedelem ennyire mélyreható átalakítására azonban a gazdasági vezetés egyelőre nem vállalkozott. Erre a háborús gazdaság körülményei között már nem volt forrás, de politikai akarat sem. A Kállay-kormány beiktatásától kezdve egy ilyen radikális lépésre a szerbek ellen számítani sem lehetett, de a reálpolitikai megfontolások, különösen a korábbi tapasztalatok fényében, ekkor már az átfogó zsidóellenes iparrevízió elképzelését is felülírták.

⁵⁶¹ Uo., 12006/1943.

⁵⁶² TLSz, F376.1.1. A Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Jegyzőkönyvek 1941-1944 (1942. aug. 27.); Uo., F376.3. Fűszerszakosztály levelezései 1941-1944, szn/1941; Uo., F376.2. Levelezések 1942-1944, szn/1942.

⁵⁶³ Délvidéki képviselők küldöttsége Kállay miniszterelnöknél és Bánffy földművelésügyi miniszternél. *Délvidéki Magyarország*, II. évf. 227. sz. (1942. okt. 8.) 3.

VII. „AGRÁRFÖLDEK” ÉS ZSIDÓBIRTOKOK

A második zsidótörvény földbirtokpolitikai rendelkezéseinek végrehajtása

A Délvidék visszacsatolásának idejére már országszerte javában folyt a zsidók földbirtokainak igénybevétele, melynek jogszabályi alapját a második zsidótörvény teremtette meg. A törvény birtokpolitikai intézkedéseinek hátterét a korabeli Magyarország egyik legakutabb problémája, a földkérdés megoldatlansága adta. A magyar birtokrendszer aránytalanságai, a nagybirtok nyomasztó túlsúlya és a kis- és törpebirtokos, illetve földnélküli agrárnépesség súlyos földéhsége régóta szükségessé tettek egy átfogó birtokreformot. A két világháború között elindított birtokrendezési programok – mindenekelőtt az 1920-as Nagyatádi-féle kezdeményezés és az 1936-os telepítési törvény – részlegességük és hibáik miatt csupán kezdeti lépéseit jelenthették egy nélkülözhetetlen, általános reformnak. A nemesi és egyházi birtokokhoz a döntéshozók nem akartak, nem mertek hozzányúlni. A rendezést azonban nem lehetett tovább elodáztatni, így a reformjavaslatok a legkisebb ellenállás, azaz a zsidóbirtokok irányába mozdultak el. A zsidók földingatlanainak igénybevételét óriási társadalmi várakozás övezte, habár a józanabban gondolkodók számára kezdettől fogva világos volt, hogy a rendelkezésre álló – a trianoni országterületen mintegy 830 ezer holdat, a teljes agrárium 5,2%-át kitevő – zsidóbirtokok csak a töredékét adják annak a területnek, melynek felosztásával a földkérdés valódi megoldást nyerne.⁵⁶⁴

A második zsidótörvény hatályba lépésétől kezdve zsidók csak árverés útján, hatósági hozzájárulással szerezhettek mező- és erdőgazdasági ingatlant. Hatósági engedélyre volt szükség ahhoz is, hogy egy zsidó tulajdonos a földbirtokait átruházza, és az ilyen esetekben az állam elővásárlási jogot gyakorolhatott. A törvény legfontosabb földbirtokpolitikai rendelkezése pedig kimondta, hogy a zsidókat összes mezőgazdasági ingatlanaik átengedésére lehet kötelezni tulajdonul vagy kishaszonbérletek kialakításának céljára.⁵⁶⁵ A törvény 1939 őszén kiadott végrehajtási rendeletei a tulajdonosokat kötelezték a törvény hatálya alá eső ingatlanok bejelentésére, a helyi hatóságokat pedig ezen ingatlanok külön telekkönyvi nyilvántartására.⁵⁶⁶

A második zsidótörvény egyelőre tehát nem tette kötelezővé a zsidók birtokainak igénybevételét, de lehetőséget adott erre. A földosztás égető szükségessége miatt országszerte sok helyen már ekkor megindultak az igénybevételi eljárások, amik azonban, főleg a folyamat bürokratikus lassúsága miatt, rendkívül elhúzódtak. A törvény megjelenése után több, mint két évvel, 1941 végéig országszerte 4806 zsidó tulajdonos 426 000 holdnyi mezőgazdasági ingatlanára mondták ki a haszonbérbe átengedés kötelezettségét. Ennek a területnek azonban csak 37%-át vették addig ténylegesen igénybe, zömmel kishaszonbérletként. A megvásárolt és tulajdonba adott birtokok pedig mindössze 4500 holdat tettek ki.⁵⁶⁷

A visszafoglalt Délvidék megoldásra váró társadalmi-gazdasági problémái között szintén a földkérdés

⁵⁶⁴

A magyarországi antiszemita földbirtokpolitikáról és a zsidó földvagyon kisajátításáról lásd: Csósz László: Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidótörvény végrehajtása. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Balassi, Budapest, 2005, 176-191.; Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 482-496.

⁵⁶⁵ 1939:IV. tc. 15-16.§.

⁵⁶⁶ 8.360/1939. ME sz. rendelet a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939:IV. tc. földbirtokpolitikai rendelkezéseinek végrehajtásáról (1939. szept. 8.) és 43.300. IM sz. rendelet a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939:IV. tc. végrehajtásához szükséges telekkönyvi szabályok megállapításáról (1939. okt. 11.). *Magyarországi Rendeletek Tára 1939*. Belügyminisztérium, Budapest, 1940, 1372–1377. és 2076–2086.

⁵⁶⁷ Csósz: Földreform és fajvédelem, 180.

volt az egyik legsúlyosabb. A túlnyomórészt mezőgazdasági foglalkozású délvidéki magyar lakosság helyzetét az az etnikai alapú agrárreform határozta meg, amelyet a többi trianoni utódállamhoz hasonlóan a jugoszláv állam is végrehajtott a két világháború között. A rendezés mindenekelőtt megváltoztatta a nagy- és középbirtokok nemzetiségi struktúráját, felszámolta a magyar nagy- és középbirtokok zömét, a nem szláv igényjogosultaknak a juttatásokból történő kizárása révén pedig konzerválta a magyar kisbirtokos és földnélküli agrárnépességet. A délvidéki földműves magyar lakosság földszükségletét jól érzékelteti, hogy a jugoszláv agrárreform lezárulása után az összes délvidéki megművelt földterület mindössze 14,13%-a, ezen belül a Bácskában csak 22,89%-a maradt magyar kézen.⁵⁶⁸

A Délvidék visszafoglalását követően a magyar hatóságok egyik elsődleges feladatuknak az újonnan visszatért országrész agráriumát meghatározó tulajdonviszonyok etnikai átrendezését és a magyar lakosság földhétségének csillapítását tekintették. Ennek során számítottak az előzetesen mintegy 16 000 holdra becsült zsidó földtulajdon igénybevételére is. Ellentétben azonban az anyaországgal, ahol a zsidó földingatlanok lényegében a kívánt földreform egyetlen könnyen hozzáférhető forrását jelentették, a délvidéki agrárpolitikai tervek fókuszában kezdettől fogva nem a zsidóbirtokok álltak. Helyettük a figyelem középpontjába a két világháború között végrehajtott agrárreform jóval átfogóbb földbirtokrendezést ígérő revíziója került, melyet a kormány azonnal megkezdett ugyanúgy, ahogy a korábban visszacsatolt terület esetében is történt.

A jugoszláv állam által annak idején kisajátított földbirtokok összterülete 240 964 holdra rúgott azokon a részekén, amelyek Magyarországhoz visszakerültek. A kisajátítások legnagyobb részben a Bácskát érintették, ahol 181 337 holdat vontak eljárás alá, míg Baranyában 5 927 holdat, a Muraközben pedig 53 700 holdat vettek el a tulajdonosaiktól.⁵⁶⁹ A magyar kormány 1941. július 15-én kiadott 5.280/1941. ME. sz. rendeletével hatályon kívül helyezte a jugoszláv agrárreform juttatási részét, annak kisajátítási részét viszont érvényben hagyta.⁵⁷⁰ Ezzel az intézkedéssel a jugoszláv földbirtokpolitikai jogszabályok alapján kisajátított összes ingatlan – tekintet nélkül arra, hogy időközben kiknek a tulajdonába került – 1941. április 15-i hatállyal a magyar államra szállt át azért, hogy „megfelelő új juttatásokkal a [jugoszláv] földbirtokpolitikai jogszabályok végrehajtása során beállott egyenlőtlenségek és méltánytalanságok kiküszöböltessenek és további földbirtokpolitikai célok megvalósíttassanak”. Az így felszabadult földterületből az 1918 után betelepült szerb telepesek (ún. dobrovoljácok) kezén lévő 53.000 kataszteri holdat magyarok betelepítésére különítették el, a maradékot pedig egyéb tervek megvalósítására kívánták fordítani.⁵⁷¹

A délvidéki földbirtokpolitikai ügyek intézésére a Földművelésügyi Minisztérium regionális szerveket hívott életre, amelyek mind a jugoszláv agrárreform revíziója során kisajátított – általában „agrárföldekként” emlegetett – ingatlanok, mind pedig a zsidóbirtokok ügyeiben illetékesek voltak. Első lépésként 1941. augusztus közepén a minisztérium létrehozta a Délvidéki Földbirtorendezési Tanácsot (DFT), amely véleményező és javaslattevő szervként működött.⁵⁷² Később, november elején Újvidéken megalakult a Földművelésügyi

⁵⁶⁸ A két világháború közötti jugoszláv agrárreformról lásd: A. Sajti: *Impériumváltások*, 137-142.

⁵⁶⁹ MNL OL, K184. FM Ált., 1942 – 137 – 520909.

⁵⁷⁰ 5.280/1941. ME. sz. rendelet a visszafoglalt délvidéki területeken végrehajtott földbirtokrendezéssel kapcsolatos kérdések szabályozásáról (1941. júl. 15.). *Magyarországi Rendeletek Tára 1941*. Belügyminisztérium, Budapest, 1942, 1865-1870.

⁵⁷¹ A jugoszláv agrárreform revíziójával kapcsolatban lásd: A. Sajti: *Impériumváltások*, 253-254.; Valastyán: Telepítések, földhöz juttatások; Uő: Haszonbérletek, haszonbérbe adások a visszacsatolt Délvidéken (1941-1944). *Bácsország*, 2015/1. (72. sz.) 20-26.

⁵⁷² Felállításáról a 6.140/1941. ME. sz. rendelet intézkedett (1941. aug. 14.). *Magyarországi Rendeletek Tára 1941*. Belügyminisztérium,

Minisztérium Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltsége (DFK), amelynek hatásköre a visszafoglalt délvidéki területekre terjedt ki, és olyan tevékenységek tartoztak a hatáskörébe, mint a jugoszláv agrárreform revíziójának végrehajtása, egyes telepítési akciók megszervezése és a mezőgazdasági ingatlanforgalom ellenőrzése. A minisztérium mindemellett a DFK-t bízta meg a zsidóbirtokok kisajátításával és felhasználásával kapcsolatos teendőkkal is.⁵⁷³

A zsidó földtulajdon összeírását a DHKKCsP rendeletéből június elején kezdték meg a katonai hatóságok.⁵⁷⁴ A bácskai és baranyai részek kimutatásai augusztus közepén készültek el. 842 zsidóbirtok került ekkor nyilvántartásba, melyek összterülete az előzetes becsléseket meghaladva mintegy 25 340 holdra rúgott, de az érintett térségeken belül igen egyenlőtlen megoszlásban. A legnagyobb, együttesen 3000 holdat megközelítő vagy meghaladó területű földek az óbcesei, topolyai és a zentai járásokban feküdtek. Ezzel szemben például a hódási, a palánkai, az újvidéki vagy a baranyavári járásokban mindössze egy-kétszáz holdat regisztráltak. Hasonló volt a helyzet a városok esetében. Míg Szabadkán és Zentán szintén több, mint 3000 hold zsidóbirtok volt, addig Magyaránizsa és Újvidék határában csak mintegy 150-250 hold feküdt. (10. sz. táblázat) A visszacsatolás után Csongrád vármegyéhez került Horgoson november végén még nyilvántartásba vettek kb. 250 hold zsidó tulajdonú szőlőt. A muraközi és muravidéki területeken viszont az összeírásokat egyáltalán nem végezték el.⁵⁷⁵

A délvidéki zsidóbirtokok igénybevételét és felhasználását eredetileg az adatgyűjtés lezárulta után, az anyaországi jogszabályok szerint, az ottani minta alapján, egységes módon tervezték.⁵⁷⁶ A délvidéki katonai közigazgatás intézkedései ezért egyelőre azokra a gazdátlanul maradt zsidóbirtokokra korlátozódtak, melyek tulajdonosai elmenekültek, vagy akiket letartóztattak, internáltak. Az elsődleges cél ezekben az esetekben sem annyira a földosztás volt, hanem a gazdálkodás folytonosságának biztosítása. E földeket a katonai hatóságok gondnokokra bízta, haszonbérbe csak azokat adták, amelyek tulajdonosai nem tértek vissza, vagy akiknek az internálása elhúzódott. Ha a zsidó tulajdonos visszaérkezett vagy kiszabadult, a hatósági kezelést feloldották és a birtokot visszaadták.⁵⁷⁷ A többi zsidóbirtokhoz pedig egyáltalán nem nyúltak.

Ezen a gyakorlaton egyelőre annak ellenére sem változtattak, hogy május-június folyamán a bukovinai székelyeknek és a moldvai csángóknak az elűzött dobrovoljacok birtokaira történő betelepítése súlyos feszültséget keltett a helyi magyarság körében, akik maguk is szerettek volna földhöz jutni.⁵⁷⁸ A telepítések által érintett helyeken a helyiek között kiosztható „agrárföldek” megfogyatkozása ezért már ekkor ráirányította a figyelmet a zsidóbirtokokra. Topolyán például az itteni 2656 hold „agrár föld” zömére, 1787 holdra csángókat telepítettek, így a helyi igénylők részére csak 869 hold maradt. A község határában azonban volt mintegy 400 hold zsidóbirtok is. A topolyai jegyző már május közepén kérte az újvidéki telepítési főfelügyelőtől, hogy minél előbb kioszthassa a zsidóbirtokokat is a megmaradt „agrárföldekkel” együtt azért, hogy a csángóknak adott földek miatt a helyi földművesek között támadt „idegességet és ijedelmet” eloszlathassa. Az újvidéki

Budapest, 1942, 2076-2078.

⁵⁷³ 279.000/1941. FM. sz. rendelet a délvidéki földbirtokpolitikai kirendeltség felállításáról, szervezeti és működési szabályzatának megállapításáról (1941. nov. 8.). *Magyarországi Rendeletek Tára 1941*. Belügyminisztérium, Budapest, 1942, 4013-4015.

⁵⁷⁴ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 7 – 12/1941.

⁵⁷⁵ Uo., 7 – 441/1941.

⁵⁷⁶ Uo., 7 – 12/1941.

⁵⁷⁷ Uo., 7 – 10377/1942.

⁵⁷⁸ A telepítések szakirodalmáról lásd a 122. sz. lábjegyzetet.

Földbirtokrendezési Hivatal azonban csak a maradék „agrárföldek” bérbe adását engedélyezte, a zsidóbirtokok juttatásához nem járult hozzá.⁵⁷⁹

⁵⁷⁹ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 5 – 10/1941.

Kimutatás a visszacsatolt bácskai és baranyai területeken fekvő zsidóbirtokokról, 1941. augusztus 12.

Hely	Zsidóbirtokok száma	Zsidóbirtokok területe	
		kat. hold	n. öl
Apatini járás	38	1937	1513
Hódsági járás	19	231	1379
Kulai járás	36	494	599
Óbecsei járás	146	2766	1154
Palánkai járás	13	262	184
Titeli járás	19	782	746
Topolyai járás	93	3823	965
Újvidéki járás	34	269	1411
Zentai járás	95	3513	1548
Zombori járás	66	2297	109
Zsablyai járás	28	493	816
Dárdai járás	20	943	493
Baranyavári járás	17	138	841
Szabadka thj. város	125	3028	44
Zombor thj. város	32	894	690
Újvidék thj. város	6	250	488
Magyarakanizsa m. város	7	156	1401
Zenta m. város	84	3055	1131
Mindösszesen	878	25 340	1112

Forrás: VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 7 – 441/1941

A délvidéki zsidóbirtokok felhasználásának az volt az elsődleges akadálya, hogy ezekre vonatkozóan a kormány egyelőre semmilyen formában nem rendelkezett. A Délvidék agráriumát érintő különféle intézkedések összehangolása érdekében, különösen pedig a külhonos magyarok betelepítése által a helyi földműves népesség körében keltett nyugtalanság miatt azonban a délvidéki helyi közigazgatási és szakhatóságok részéről hamar megjelent az igény nem csak a zsidóbirtokok mielőbbi igénybe vételére, hanem arra is, hogy ezeket egy átfogó délvidéki földbirtokrendezés keretében, annak szerves részeként kell kezelni, tehát a felhasználásukat hozzá kell igazítani a jugoszláv agrárreform revíziójához. Október végi ülésén a DFT is hangsúlyozta, hogy a zsidóbirtokok bevonása nélkül nem lehet maradéktalanul megoldani az „agrárrevízió” juttatási részét és alapos birtokrendezést

végrehajtani. Innentől kezdve a különböző földbirtokpolitikai célokra szóba jövő ingatlanok számba vételénél a DFT az „agrárföldek”, „dobrovoljac-földek” mellett, azokkal együtt minden esetben a zsidóbirtokokkal is számolt, és a községi, városi előljáróságok is ugyanezt tették.⁵⁸⁰ A DFK szintén azt tekintette kezdetől fogva alapfeladatának, hogy „minden egyes igénybe vehető hold földet” – „agrárföldeket” és zsidóbirtokokat egyaránt – a délvidéki földműves magyarság „anyagi és számbeli megerősítésének szolgálatába” állítsa.⁵⁸¹ Konkrét felhasználási elképzelések azonban változatlanul csak az „agrárföldekre” nézve születhettek. A zsidóbirtokok kapcsán a DFK egyelőre legfeljebb a tervezettségre szorítkozhatott, annál is inkább, mert a második zsidótörvény hatályát a kormány november végén kiterjesztette ugyan a Délvidékre, annak földbirtokpolitikai intézkedéseit azonban nem léptette életbe, hanem erre vonatkozóan egy későbbi, külön rendeletet ígért.⁵⁸²

Az illetékes hatóságok általánosságban egyfajta kiegészítő szerepet szántak a zsidóbirtokoknak a délvidéki földbirtokrendezésben. Olyan tartalék forrásként tekintettek ezekre, amellyel majd korrigálni lehet az „agrárföldek” újraosztása során felmerült problémákat és teljesebbé, átfogóbbá lehet tenni a juttatásokat. Az „agrárrevízió” során jelentős mennyiségű földet osztottak ki, egyelőre haszonbérlet formájában, magyarok között. A végrehajtás azonban számos olyan intézkedéssel járt együtt, amely a magyar földműves lakosság körében is zúgolódást keltett. Ezek enyhítése azért is vált sürgetővé, mert a földbirtokrendezés visszasságai miatt a kormányzattal szemben támadt bizalmatlanságot a nyilas párt is igen hamar elkezdte meglovagolni.⁵⁸³

A zsidóbirtokok tervezett felhasználásának egyik irányaként azoknak a magyar földigénylőknek a csalódottságát igyekeztek enyhíteni, akiknek nem jutott „agrárföld”.⁵⁸⁴ Ezért mindenekelőtt azokon a helyeken számítottak hatványozottabban a zsidó földtulajdonra, ahol a helyi szükségletekhez képest kevés volt az „agrárföld”, de volt mellette/helyette zsidóbirtok. Ilyen volt például Pacsér község, vagy a városok közül Szabadka.⁵⁸⁵ Azokon a helyeken is fontos szerepet szántak a zsidóbirtokoknak, ahol a jugoszláv agrárreform felülvizsgálata során magyarok is károsultak. Széles körű elégedetlenséget okozott ugyanis, hogy kisajátították azokat a birtokokat is, amelyeket eredetileg a jugoszláv agrárreform osztott fel, utóbb viszont fakultatív adásvétel útján gazdát cseréltek. Nem kevés birtokmennyiségről volt szó: a magyar állam tulajdonába szállt földterület mintegy harmada, Délvidék-szerre 75 249 hold minősült ilyen, jóhiszemű harmadik szerző birtokába került ingatlanok.⁵⁸⁶ E birtokosok között sok magyar is volt, akiknek a kompenzációjánál a zsidó ingatlanok is szóba kerültek, és a hatóságok maguk is arra biztatták az „agrárföldjüket” vesztett magyarokat, hogy igényeljenek helyette zsidóbirtokot.⁵⁸⁷ Hasonló volt a helyzet az olyan magyar földbérlők esetében, akik haszonbérleteiket veszítették el az „agrárföldek” újraosztása miatt. Dárda községben és környékén például 36 olyan magyar család lakott, akik a jugoszláv időkben javarészt szerb telepesektől bérelt földeken gazdálkodtak. „Az örömteljes felszabadulás után érte őket az a keserű csalódás”, hogy ezeket a földeket a magyar állam kisajátítás után az

⁵⁸⁰ Uo., Délvidéki Földbirtokrendezési Tanács iratai, Ülésjegyzőkönyvek: VI. (1941. okt. 27) és VIII. (1941. nov. 24.).

⁵⁸¹ Uo., JB – 42716/1943.

⁵⁸² 8.550/1941. ME. sz. rendelet 22. §.

⁵⁸³ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 3 – 13829/1942.

⁵⁸⁴ Uo., 6 – 4111/1941.

⁵⁸⁵ Uo., 3 – 23120/1942 és MNL OL, K184. FM Ált., 1942 – 137 – 173306.

⁵⁸⁶ A Bácskában a magyar állam által kisajátított földek több, mint egynegyede (181 337 holdból 48 271 hold), a Baranyában több, mint fele (5 927 holdból 3 378 hold), és a Muraközben is csaknem a fele (53 700 holdból 23 600 hold) volt szabad kézből eladott „agrárföld”. MNL OL, K184. FM Ált., 1942 – 137 – 520909.

⁵⁸⁷ Pl. MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 167. t. 1941 – 20273 és VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 6 – 56301/1944.

Országos Vitézi Széknek juttatta, amely a birtokokra vitézeket telepített. A hatóságok ezért arra számítottak, hogy a helyi zsidóbirtokok felosztása segít a bérlet nélkül maradt családok helyzetén.⁵⁸⁸

A délvidéki zsidóbirtokok hova fordítására vonatkozó elképzelések mindezek mellett elsősorban a jugoszláv agrárreform által meghagyott ún. tágabb és legtágabb mentesítések (szupermaximumok) felülvizsgálata során felszabaduló földek felhasználásának terveivel kapcsolódtak össze. A jugoszláv jogszabályok szerint ugyanis a kisajátítást szenvedő tulajdonosoknak legfeljebb 300 hektárnyi (521 katasztrális hold) föld volt visszahagyandó (a muraközi vidéken 130 hold), egyes esetekben azonban a mentesítések ezt a méretet felülmúlták. A jugoszláv agrárreform revíziója során felszabaduló földterület maximalizálása érdekében az 5.280/1941. ME. sz. rendelet előírta, hogy az általános mértéket meghaladó jugoszláv mentesítéseket felül kell vizsgálni, és amennyiben ezeknek hiányoztak a „kellő törvényi és gazdasági előfeltételei”, hatálytalanítani kell. Az ekként a magyar államra szállt ingatlanokat ugyancsak juttatásokra lehetett fordítani. A rendelet egyúttal azt is lehetővé tette, hogy azokat a birtokosokat, akiket a jugoszláv agrárreform során „különösen nagy méltánytalanság” ért, annak idején elkobzott ingatlanait pedig most a magyar állam (is) kisajátította, földdel kártalanítsák. Erre a célra pedig elsősorban az ún. szupermaximumok revíziója révén a magyar államra szállt ingatlanokat jelölte ki.⁵⁸⁹

Az ún. tágabb és legtágabb mentesítések felülvizsgálata elsősorban nemzetiségi tulajdonban állt ingatlanokat érintett, főleg mivel a jugoszláv agrárreform magyarok birtokában jellemzően még akkora birtoktesteket sem hagyott meg, amekkorára egyébként jogszabály szerint lehetőség lett volna. A döntés most elsősorban a karlócai görögkeleti érsekség vajszkai és alsókaboli ingatlanaira, a görögkeleti szerb egyház bácszsőregi földjeire, valamint a Dungyerszky család birtokaira irányult, amelyek együttesen 6-7000, bővebb számítások szerint akár 10 000 holddal gyarapították az elvehető földterületet.⁵⁹⁰ A DFT ugyanakkor kezdettől fogva azt tartotta a zsidóbirtokok egyik legcélszerűbb felhasználási módjának, ha a szupermaximumok revíziója révén felszabaduló ingatlanokkal együtt ezeket is a jugoszláv agrárreform károsultjainak történő ingatlan-visszajuttatásokra fordítják.⁵⁹¹

A kormány számára azért is volt fontos az ingatlan-visszajuttatásokkal történő kártalanításokra fordítható földmennyiség maximalizálása, mert a jugoszláv kisajátítások során „különösen nagy méltánytalanságot” szenvedett délvidéki birtokosok alkották az egyik olyan csoportot, akik a visszacsatolt ország részben elindított földbirtokrendezéssel is a leginkább elégedetlenek voltak. Ezeknek a birtokosoknak hatalmas csalódást okozott, amikor kiderült, hogy a magyar kormány csak a jugoszláv földreform juttatási részét hatálytalanította, a kisajátítási részét nem, azaz nem számíthatnak arra, hogy az elvesztett birtokaikat a magyar állam automatikusan visszaadja. Panaszaiknak egy közös felterjesztésben adtak hangot, amelyet a földművelésügyi miniszterhez juttattak el 1941 augusztusában.⁵⁹² A betérjesztője Fernbach Bálint volt, de az aláírók között szerepeltek a legtekintélyesebb délvidéki birtokos dinasztiák, így a Fernbach mellett a Lebach, Vojnits, Pallavicini, Vermes

⁵⁸⁸ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 9 – 30650/1943.

⁵⁸⁹ 5.280/1941. ME. sz. rendelet 1. §. 2. bek. és 9. §. 2. bek.

⁵⁹⁰ MNL OL, K184. FM Ált., 1942 – 137 – 520909.

⁵⁹¹ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), Délvidéki Földbirtokrendezési Tanács iratai, Ülésjegyzőkönyvek: VI. (1941. okt. 27.) és VIII. (1941. nov. 24.); Uo., Délvidéki Földbirtokrendezési Tanács iratai, Iktatott iratok, 1181/1942; MNL OL, K184, FM Ált., 1942 – 137 – 524190.

⁵⁹² Valastyán: Haszonbérletek, haszonbérbe adások, 21.

családok tagjai is. A beadvány mindenekelőtt a kormány sérelmes délvidéki agrárpolitikájának megváltoztatását és a birtokosok kárpótlását sürgette, ezzel kapcsolatban pedig a zsidóbirtokokra nézve is megfogalmazott igényeket, javaslatokat. Így például azt, hogy a kormány ne a tőlük immár duplán elvett birtokok kárára, hanem az anyaországi birtokrendezési programok szerint – a zsidóbirtokok felosztását is beleértve – hajtson végre földreformot a Délvidéken. Azt is szerették volna elérni, hogy visszakaphassanak annyi földet, hogy a jugoszláv agrárreform által elvileg lehetővé tett, a gyakorlatban viszont többnyire meg nem hagyott 521 holdas birtokmennyiségük meglegyen, és ha saját egykori földjeik visszajuttatására nem volt lehetőség, akkor zsidóbirtokokból kértek juttatást.⁵⁹³ E közös beadványon túl több egyéni kérés is befutott a DFK-hoz olyan birtokosoktól, akik a jugoszláv agrárreform során elveszített földjeikért most kifejezetten zsidó tulajdonból vártak kárpótlást.⁵⁹⁴

A délvidéki birtokosok panaszbeadványában foglaltak nagy részének teljesítése a kormánynak nem állt céljában, de arra gyakorlati lehetősége sem nagyon volt. A jugoszláv kisajátítások előtti régi helyzetet már csak azért sem lehetett visszaállítani, mert a szóban forgó ingatlanok jó részét, mintegy 33 000 holdat a bukovinai székelyek hazatelepítésére és vitézi telepítésekre addigra már felhasználták. Ezeken kívül mintegy 30 000 holdra vonatkozóan a DFK már további felhasználási terveket készített, amelytől nem kívánt elállni. Ettől függetlenül a kormánynak az volt az álláspontja, hogy a jugoszláv kisajátítások kárvallottjait bizonyos mértékig kompenzálni kell. Ebben annyi rugalmasságot tanúsított, hogy bár a jogszabályok értelmében a szupermaximumok revíziója során nyert földterületeket lehetett visszajuttatásokra fordítani, nem zárta ki, hogy az érintettek egyéb „agrárföldekből” is kaphassanak kisebb középbirtokokat – feltéve, hogy ezek a visszajuttatások a helybeli magyar földigénylők érdekeit nem sértették és „nemzeti szempontból is célszerűnek” bizonyultak. A panaszos birtokosok kérésével összhangban viszont mind a DFT, mind a minisztérium, illetve a DFK döntéshozói elfogadták azt a lehetőséget, hogy részben zsidóbirtokokból kártalanítsák azokat, akik esetében a saját birtokaikból történő visszajuttatás kizárt volt.⁵⁹⁵

A zsidóbirtokok kisajátítására vonatkozó jogi környezet tisztázatlansága miatt azonban ezek közül egyelőre csak azokra nézve történtek gyakorlati intézkedések, amelyek igénybevétele nem függött a második zsidótörvény birtokpolitikai rendelkezéseinek délvidéki bevezetésétől. Mindenekelőtt tehát azokra, amelyek egyúttal „agrárföldeknek” is minősültek, illetve amelyeket az ún. kishaszonbérleti törvény (1940:IV. tc.) alapján igénybe lehetett venni.⁵⁹⁶

A zsidók „agrárföldnek” számító ingatlanain belül meg kell különböztetni egyfelől azokat a birtokokat, amelyeket a két világháború között a jugoszláv agrárreform zsidó tulajdonosoktól kisajátított, újraosztott, és a Délvidék visszacsatolásakor már nem zsidó tulajdonban álltak, másfelől azokat, amelyek szintén a jugoszláv agrárreform hatálya alá estek, eredetileg nem voltak zsidó tulajdonban, de a visszacsatolás idejére – jellemzően

⁵⁹³ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 6 – 17840/1942.

⁵⁹⁴ Pl. Uo., 1 – 18091/1942.

⁵⁹⁵ MNL OL, K184. FM Ált., 1942 – 137 – 174948 és 520909; MNL OL, K202. A Földművelésügyi Minisztérium Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség iratai, szn. (1. csomó, Vegyes, szám nélküli iratok, I.); VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), Délvidéki Földbirtokrendezési Tanács iratai, Ülésjegyzőkönyvek: VI. (1941. okt. 27) és VIII. (1941. nov. 24.).

⁵⁹⁶ Kivételt jelentő példa erre a határ menti Bácsmadaras falu. Itt valószínűleg azért részesülhetett már ekkor 19 sokgyermekes család zsidó földtulajdonból a második zsidótörvény alapján, mert bár a község határát a trianoni határvonal kettészelte, és a lakosság birtokállományának egy része a délvidéki oldalra került, a község maga az anyaország területén feküdt, és földállományának egészét az anyaországi jogszabályok alapján kezelték a visszacsatolás után. VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 7 – 13491/1942.

fakultatív adásvétel útján – zsidó tulajdonba mentek át. Bár az előbbi kategóriába tartozók tulajdonképpen nem minősültek zsidóbirtokoknak, érdemes ezeknek is figyelmet szentelni, mert a magyar hatóságok eltérő politikát érvényesítettek attól függően, hogy a kisajátítást szenvedett egykori tulajdonos zsidó volt vagy keresztény magyar.

A jugoszláv agrárreform etnikai alapú és erőteljesen nacionalista volt, de nem volt antiszemita olyan értelemben, hogy a zsidók birtokait nem vette külön is célba.⁵⁹⁷ Ezzel együtt is számottevő mennyiségű, a Magyarországhoz később visszakerült délvidéki részekben összesen több, mint 7000 holdat osztottak fel zsidó nagybirtokosok tulajdonából.⁵⁹⁸ Voltak továbbá zsidók azok között a jóhiszemű szerzők között is, akik annak idején azért veszítették el a birtokaikat, mert a jugoszláv hatóságok nem voltak tekintettel az éppen aktuális tulajdonviszonyokra, és olyan birtoktestekre is kimondták a – jellemzően minden kárpótlás nélküli – kisajátítást, amelyek bár időközben már gazdát cseréltek, eredetileg egy nagybirtok részei voltak.⁵⁹⁹

E földek túlnyomó részét a visszacsatolás idején nem zsidók birtokolták, és mint „agrárföldek” mentek át a magyar állam tulajdonába. A keresztény magyarokkal ellentétben azonban az egykori zsidó tulajdonosoknak egyáltalán semmi esélyük nem volt arra, hogy a magyar államtól visszaigényelhessék egykori földjeiket, vagy kártérítésre számíthassanak az őket ért méltánytalanságokért. Volt olyan korábbi zsidó birtokos, aki most azzal érvelt, hogy ha visszakaphatná a földjét, akkor úgyis továbbadná azt a helyi magyaroknak, de így legalább enyhülne a kára, amit annak idején a kárpótlás nélküli jugoszláv kisajátítás okozott. Talán nem meglepő, hogy a magyar hatóságokat ez az érvelés nem győzte meg, annál kevésbé, mivel a kérdéses földre időközben egyébként is bukovinai magyarokat telepítettek.⁶⁰⁰ Hiába kérte a zombori hitközség kebelében működő „Dr. Spitzer Mór és neje Weisz Róza Alapítvány” is, hogy visszakaphassa a jugoszláv agrárreform által elkobzott földjeit, melyek az alapítvány által működtetett Aggok Háza bevételeit biztosították.⁶⁰¹ Egy vak, munkaképtelen, idős férfi meg sem próbálta visszaigényelni a jugoszláv időkben elkobzott, most magyar állam által székely telepéseknek és magyar kishaszonbérletlőknek juttatott birtokait, hanem pusztán annyit kért, hogy a befolyó bérösszegeből valamit kaphasson. A kérelmet a hatóságok azzal utasították el, hogy az ingatlant így is, úgy is igénybe vennék – ha nem „agrárföldként”, akkor zsidóbirtokként –, de immár állami tulajdonként annak teljes jövedelme egyébként is a kincstárt illeti.⁶⁰²

Nem jártak jobban azok a zsidók sem, akik a visszacsatolás idején olyan parcellákat birtokoltak, amelyekhez fakultatív adásvétel útján jutottak a két világháború között a jugoszláv agrárreform hatálya alá tartozott birtok közül. Ezeket a földeket tulajdonképpen zsidóbirtokokként is lehetett volna kezelni, mivel

⁵⁹⁷ Az agrárreform hatálya alá eső magánbirtokok területéből 48,62% volt magyarok, 21,67% németek, 8,39% szerbek, 7,76% zsidók, 6,87% olaszok, 6,63% horvátok és 0,06% románok kezén. A. Sajti: *Kényszerpályán*, 97.

⁵⁹⁸ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 3 – 1868/1941 alapján. Ezt az 1941. október 11-én kelt kimutatást a magyar hatóságok állították össze, és a jugoszláv agrárreform során kisajátított és felosztott birtokok méretét, valamint az eredeti tulajdonosok neveit tartalmazza a visszacsatolt területeken. A dokumentumban a nagybirtokosok származása nincsen feltüntetve, ezért egyéb listák, nyilvántartások alapján válogattam ki közülük a zsidókat. Csak a biztosan zsidóként azonosítható birtokosokat számítottam ide, így a becslésem minimálisnak számít. Ez alapján összesen legalább 7205 kataszteri holdról volt szó. Egy másik, ugyancsak a Kirendeltség iratai között fellelhető dokumentum szintén tartalmaz adatokat a jugoszláv agrárreform által kisajátított zsidó nagybirtokokról, ám ez az irat jóval kevesebb, mintegy 2432 holdnyi földterületet tart nyilván és semmiképp sem tűnik teljesnek. (Uo., 160. d. szn. „Opšte, Likvidacioni odbor agrarne reforme Novi Sad, Prevodi resenja o eksproprijaciji iz 1940. na madarski jezik”).

⁵⁹⁹ Lásd pl.: Uo., 6 – 4890/1941.

⁶⁰⁰ Uo.

⁶⁰¹ TLZo, F127. Zombor város iratai, Közigazgatási osztály, 21 – 86-2/1944.

⁶⁰² VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 7 – 27167/1942.

azonban az „agrárföldek” igénybe vételének jogi alapjai adottak, juttatási feltételei pedig a szerzők számára kedvezőbbek voltak, mint az zsidóbirtokoké, ezért ezeket az ingatlanokat inkább „agrárföldeknek” tekintették. Ezek a zsidó tulajdonú „agrárföldek” az „agrárföldekként” kisajátított birtokok összterületének általában csak egy kisebb hányadát tették ki. Ez az arány itt-ott számottevőbb volt, a mennyiség viszont ezeken a helyeken is jellemzően alacsony. A Muraközben például a csáktornyai járásban összesen mintegy 870 hold „agrárföld” került a magyar állam tulajdonába, amelyből kb. 58 hold (6,6%) állt zsidó tulajdonban. Csáktornyan – ahol a környék legnépesebb zsidó közössége élt – az összesen kb. 104 hold „agrárföld” csaknem felét, mintegy 51 holdat birtokoltak zsidók. Többek között „agrárföldnek” minősült a csáktornyai Chevra Kadisha birtokainak egy része is, amelyek Drávaszentmihály határában feküdtek.⁶⁰³

Ahogy láthattuk, a keresztény magyar földműves lakosság körében is széles körű elégedetlenséget szült, hogy a fakultatív úton vásárolt „agrárföldjeiket” a magyar állam elvette. Nekik ugyanakkor volt kilátásuk arra, hogy e birtokaikban legalább haszonbérlokként megmaradhassanak, esetleg más földekkel (például zsidóbirtokokkal) kárpótolják őket. A zsidók esetében a más birtokkal történő kárpótlás értelemszerűen szóba sem jött. De az egyes községi, városi hatóságok arra is csak elvétele mutatkoztak hajlandónak, hogy az eredeti zsidó tulajdonosnak haszonbérbe adják a tőle „agrárföldként” kisajátított birtokát.⁶⁰⁴ Ilyesmi általában akkor fordult elő, ha a birtok minősége, fekvése annyira rossz volt, hogy az keresztény magyar gazdáknak nem kellett, de ilyen esetekben is a birtokpolitikai szakhatóságok igyekeztek a zsidó bérloket minél előbb keresztény magyarokra cserélni. Egy óbecsei zsidó birtokost például a DMKSz zsabylai elnöke panaszolta be a DFK-nál azért, mert a községtől visszabérelte a tőle „agrárföldként” kisajátított birtokait, állítólag úgy, hogy több bért ígért, mint amennyit a földre szintén igényt tartó zsabylai keresztény magyar földművesek fizetni tudtak. A járási gazdasági felügyelő jelentéséből viszont kiderült, hogy egy gazdálkodásra csaknem alkalmatlan, eladósodott birtokról volt szó – nyilván ezért hagyta meg azt még a járási katonai parancsnokság zsidó kezelésben. A gazdasági felügyelő azonban ennek ellenére is utasította a községet, hogy a területet azonnal adja bérbe keresztény magyaroknak.⁶⁰⁵

Csak ritkán került sor a csáktornyai Singer Salamonéhoz hasonló esetekre, akit egészen 1944 kora tavaszáig „otffejlettek” a tőle kisajátított „agrárföldön”. Singer ekkor közölte a községi előljárással, hogy a földet az adott évre is saját használatban tartja, mivel nem kapott értesítést az átadásról. Úgy tűnik, hogy a községet ez a helyzet nem zavarta, a DFK viszont elrendelte Singer azonnali kimozdítását. Valószínű, hogy a csáktornyai előljárásság azért nem igyekezett elvenni a földet, mert azt nem volt kinek átadni: Singer kimozdítása után ugyanis az ingatlant a község maga vette haszonbérbe.⁶⁰⁶

A zsidók kisajátított „agrárföldjeinek” visszabérlésénél az látszik általánosnak, hogy ha erre egyáltalán lehetőséget kaptak, az többnyire az érintett községi hatóságok döntésének volt betudható, és jellemzően nem a zsidó gazdálkodó iránti méltányosságból történt, hanem mert a helyi viszonyok között ez a megoldás látszott a legésszerűbbnek, vagy egyedülinek a terület hasznosítására. A DFK viszont mindenekelőtt a zsidó gazdálkodók kimozdítására törekedett. Sokszor azonban a zsidók számára abban sem volt köszönet, ha megengedték nekik, hogy haszonbérletként megtarthassák a kisajátított „agrárföldjeiket”: nem egyszer olyan irreálisan magas bért

⁶⁰³ Uo., 3 – 42971/1943.

⁶⁰⁴ Uo., 6 – 53301/1944.

⁶⁰⁵ Uo., 5 – 1722/1941.

⁶⁰⁶ Uo., 6 – 53301/1944.

követeltek tőlük, amelynek nem lehetett más célja, mint hogy tönkremenjenek, vagy maguk igyekezzenek megszabadulni a bérlettől. Egy zentai zsidó asszonynak például csaknem a hússzorosát kellett volna befizetnie annak a terménymennyiségnek, amelyet a földje egyáltalán megtermett. A Kirendeltség annak ellenére sem mérsékelte a haszonbért, hogy a helyi polgármester tanúsította: az asszony kérése jogos, és a férjére tekintettel meg is érdemli a kedvezményt, aki annak idején a jugoszláv hatóságok zaklatásai ellenére sem volt hajlandó a gyárában szerb munkásokat foglalkoztatni.⁶⁰⁷

A délvidéki zsidóbirtokok kezdeti felhasználásának másik iránya a mezőgazdasági foglalkozású sokgyermekes családok házhelyhez, házhoz juttatása volt az 1940:IV. tc., az ún. kishaszonbérleti törvény alapján. Ez a törvény 1940 áprilisában lépett hatályba, és lényegében az 1936-os telepítési törvényben már lefektetett földbirtokpolitikai célok, azaz a kishaszonbérletek és házhelyek kialakítására alkalmas földbirtokok igénybe vételét volt hivatott meggyorsítani és hatékonyabbá tenni. Az e célra kisajátítandó ingatlanok között a törvény a hosszú ideje megműveletlenül álló birtokok mellett elsősorban a zsidóbirtokokat nevezte meg, a kisajátítást szenvedő nem zsidó magánszemélyeknek adott csereingatlanként pedig szintén a zsidóbirtokok jöttek számításba.⁶⁰⁸

Az anyaországban a házhely-parcellázások számottevő részének földigényét – közvetlen igénybevétellel vagy csereterületként – csakugyan zsidó ingatlanokból fedezték. A visszacsatolt Délvidéken ehhez képest kezdetben jóval kisebb mértékben építettek ezekre, az „agrárföldeknek” viszont ezen a téren is jelentős szerep jutott, bizonyára azért, mert könnyebben, gyorsabban kisajátíthatóak voltak, és jóval bőségesebben is álltak rendelkezésre.

Így például nem zsidóbirtokokban, hanem elsősorban „agrárföldekben” gondolkodott Bács-Bodrog vármegye alispánja is, amikor 1941 szeptemberében betérjesztette a Földművelésügyi Minisztériumhoz és a DFK-hoz a bácskai sokgyermekes földműves családok házhoz juttatásáról készített tervezetét. Ezeket a juttatásokat az alispán ahhoz a házhely-kialakítási programhoz kívánta kapcsolni, amely során a megelőző évben már több családot részesítettek juttatásban a vármegye anyaországi területén. A délvidéki revízió következtében kibővült vármegye újonnan visszacsatolt területein az alispán szintén nagyobb szabású építési akciót tervezett elindítani a vármegyei Közjóléti Szövetkezet bevonásával, amelyhez a Földművelésügyi Minisztériumtól kért „agrárföldeket”. A tervek Magyarkanizsa és Zenta városokat, valamint tizenöt községet (Óbecse, Ada, Temerin, Péterréve, Topolya, Bezdán, Martonos, Kishegyes, Gombos, Doroszló, Bácskertes, Szilágyi, Bácsföldvár, Tiszakálmánfalva, Titel) érintettek. Ezekben változó méretű, 6000-tól 30 000 négyszögölíg terjedő telepeket kívántak létesíteni, összesen 230-240 házhellyel. A kiszemelt földek az első tervek szerint kizárólag „agrárföldek” és szerbek által „elhagyott” házak, telkek voltak. Decemberre a községek egy része esetében véglegesítették a terveket, ezekben összesen mintegy 93 000 négyszögöl földet igényelt ki a Közjóléti Szövetkezet. Bár a tervekben ezúttal már a zsidóbirtokok is megjelentek, továbbra is mellékes szerepet játszottak: ilyenekhez csak Mohol esetében terveztek hozzájárulni, holott – Szilágyi kivételével – minden érintett település határában bőven volt zsidó földingatlan.⁶⁰⁹

⁶⁰⁷ Uo., 5 – 12184/1941.

⁶⁰⁸ 1940. évi IV. tc. a kishaszonbérletek alakításának, kisbirtokok és házhelyek szerzésének előmozdításáról és más földbirtokpolitikai rendelkezésekről. <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8118> (Letöltve: 2018. jan. 7.).

⁶⁰⁹ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 2 – 1936/1941.

A bajsai házhelyakciót viszont már nagyrészt zsidóbirtokokból fedezték, azért is, mert erre itt egy zsidó tulajdonú föld – Beck Béla és neje 76 holdas, a községgel teljesen összefüggő birtoka – tűnt fekvésénél fogva a legalkalmasabbnak. Összesen 213 házhelyre volt szükség, 80 hold kiterjedésben. A vármegyei gazdasági felügyelő 1942 januárjában a Beck-birtok felét javasolta erre a célra igénybe venni, továbbá az azzal szomszédos, keresztény magántulajdonban lévő birtokokat úgy, hogy ezeket a tulajdonosokat a Beck-birtok másik felével és a község határában fekvő más zsidóbirtokokkal kártalanítsák. A nagy házhelyszükségletre tekintettel az egykori Wámoscher-birtokon épült helyi szerb telep házait is hozzávették a tervekhez. A Wámoscher-birtok eredeti tulajdonosai szintén zsidók voltak, mivel azonban ezt a földterületet a jugoszláv agrárreform során kisajátították, most „agrárföldnek” minősült. Számításba vették továbbá az Andrásmező székelytelepen üresen álló 30-35 házhelyet, valamint az Istenhozott székelytelepen lévő 40 szabad házhelyet is. Az év végére 50 házhelyigénylőt el is helyeztek az egykori Wámoscher-birtokon lévő szerb telep házaiban. A még szükséges 142 házhely kialakítása céljából a teljes Beck-birtokra vonatkozóan elindították az átengedés kötelezési eljárást az 1940:IV. tc. alapján. A következő év tavaszán az OFI újvidéki kirendeltsége birtokba vette a területet, a föld bérlőjének október 1-gyel felmondtak, majd a házhelyeket kiosztották.⁶¹⁰

Néhány további településen szintén zsidóbirtokok bevonásával létesítettek házhelyeket, így például Apatinban, ahol 20-25 család részére alakítottak ki telkeket.⁶¹¹ A Baranyai háromszögben fekvő Dárda községben 1942 nyarán indítottak házhelyrendezési eljárást, ahol az erre a célra kiszemelt, kb. 50 parcellát kivétő, összesen kb. 10 hold földet a község keresztény magántulajdonosoktól sajátította ki: őket zsidóbirtokokkal kívánták kártalanítani.⁶¹²

A fentiekben túlmenően egyéb, a helyi viszonyokon, igényeken alapuló egyéni elképzelések is megjelentek a zsidó földtulajdon felhasználására. Ezek többnyire hasonló célokat követtek, mint amilyenekre az anyaországi helyi hatóságok fordították a zsidóbirtokokat. Így a Délvidéken is jellemzően településfejlesztésre, közhasználatú területek kialakítására és bővítésére, iskolák, a leventeképzés, közintézmények szükségleteire, tehát alapvetően „közérdekű” célokra szánták a zsidóktól kisajátítandó birtokokat. Szabadkán például az itt létesítendő gazdasági akadémia részére tangazdaságot, Bajsán községi legelőt, népházat, leventeotthont, levente gyakorlóteret és közfürdőt, Topolyán ugyanezeket kívül vásárteret és a téli gazdasági iskola számára földterületet terveztek zsidóbirtokokból kialakítani.⁶¹³ Bácsgyulafalván, ahol jóval több volt a zsidóbirtok, mint a birtokpolitikai célokra szóba jövő egyéb terület, a zsidó tulajdonra kiemelten számítottak a szakhatóságok a földosztási terveknél, amelyek itt elsősorban a helyi magyarság – közel egyharmaduk, több, mint ezer fő földnélküli agrárnépesség – földhöz juttatására és a környéken tetemes földtulajdonnal bíró németek gazdasági erejének ellensúlyozására irányultak.⁶¹⁴ Muraszombat előljárási eljárásának a helyi állami kereskedelmi iskola kibővítéséhez kellett zsidóföld.⁶¹⁵

Érdemes megemlíteni viszont, hogy a különböző délvidéki telepítésekbe (külföldi magyarok, vitézek, vagy a délvidéki térségen belüli lakossági „átcsoportosítások”), amelyek az „agrárföldek” felhasználásának egyik

⁶¹⁰ Uo., 3 – 52017/1944.

⁶¹¹ Uo., JB – 28359/1942.

⁶¹² Uo., 4 – 51196/1944.

⁶¹³ Uo., 3 – 4585/1941, 6 – 19363/1942, 3 – 52017/1944, 4 – 14616/1942.

⁶¹⁴ Uo., 3 – 4256/1941; 6 – 25016/1942; MNL OL, K184, FM Ált., 1942 – 137 – 177678.

⁶¹⁵ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 7 – 20277/1942.

fontos irányát jelentették, a zsidóbirtokokat – azokon kívül, amelyek nem számítottak egyúttal „agrárföldeknek – még a tervek szintjén sem igen vonták bele. Ennek megint csak az lehetett az oka, hogy a zsidóbirtokok igénybe vételének jogi feltételei, és ezáltal gyakorlati lehetőségei is, bizonytalanok voltak. Az „agrárföldekkel” ezzel szemben szabadon lehetett kalkulálni. Ez a szempont különösen azoknál a földbirtokpolitikai elképzeléseknél nyomhatott a latba, melyek megvalósítása a leginkább fontosnak, sürgősnek számított. A különféle délvidéki telepítési elképzelések közül lényegében csak azok számoltak a zsidóbirtokokkal is, amelyek az anyaországból a visszacsatolt országrészbe irányuló kisebb csoportos vagy egyéni betelepülési lehetőségek révén merültek fel. A Délvidéken újonnan felszabaduló, számottevő földmennyiségben a helyi hatóságok és a földre vágyó agrárnépesség országszerte sok helyen vonzó lehetőséget látott. A kormány és a délvidéki földbirtokpolitikai szakhatóságok maguk is számoltak az ország többi részéből a visszacsatolt területekre történő telepítések lehetőségével, amelyeknek azt a kettős funkciót szánták, hogy a Délvidék magyar lakosságának arányát tovább növeljék, egyúttal pedig enyhítsék az anyaországban a földéhséget. Meg kell azonban jegyezni, hogy a szervezett székely és vitézi telepítések után még rendelkezésre álló földekből mindenekelőtt a helyi magyarság szükségleteit akarták kielégíteni. Az anyaországból érkező egyéb telepítési, települési elképzelésekre elsősorban a helyi juttatások után kimaradt „felesleges” birtokokat szánták. A délvidékre irányuló anyaországi települési igényeket felmérték, elsősorban földnélküli, sokgyermekes földműves családokat, háborús kitüntetetteket, hadirokkantakat, -özvegyeket és -árvákat véve számításba. A lehetőség nyilvános meghirdetésétől azonban tartózkodtak, nehogy a délvidéki földosztás híre az anyaországban felfordulást okozzon és megakassza a termelést.

Ezzel együtt több kisebb-nagyobb mérvű telepítési elképzelés született az anyaországból a Délvidékre irányulóan, amelyek egy része zsidóbirtokokat is érintett. Szeged város közgyűlése például olyan felirattal fordult a kormányhoz 1941 októberében, amely önként jelentkező, legalább négygyermekes városi kisbérlok letelepítését szorgalmazta a visszacsatolt országrészben állami tulajdonba kerülő „gazdátlan”, valamint zsidóktól kisajátítandó birtokokon. Az indítvány szociális indokokra épített, hangsúlyozva, hogy a szegedi tanyavilágban rendkívül elaprózódott haszonbéres területen élt az „ősi fajmagyarság” legszegényebb rétege, ezért az áttelepítés az áttelepülők és a helyben maradók helyzetét is javítaná. A Földművelésügyi Minisztérium a DFT, illetve a DFK hatáskörébe utalta a kérdést, a maga részéről nem kifogásolva, hogy a Délvidéken elsődlegesen megvalósítandó agrárpolitikai tervek után megmaradó birtokokból a szegedi kishaszonbérlok is részesüljenek. A DFK, ahogy minden más hasonló esetben, ezúttal is a szegedi polgármester lelkére kötötte, hogy a lehetőségről kizárólag a feltételeknek megfelelő telepítési alanyokat értesítsék. Elkerülendő azt is, hogy a juttatásban reménykedők otthagyanak csapat-papot, a DFK őket is szigorúan utasította, hogy a végleges döntésig ne adják el az ingó, ingatlan vagyonukat.⁶¹⁶

A zsidóbirtokokra is kiterjedő néhány délvidéki telepítési elképzelés közé tartoztak az 1942. januári dél-bácskai razziák nyomán „elhagyottá” vált ingatlanok hasznosításához kapcsolódó tervek is. Ezek a telepítési elgondolások annyiban különböztek az általában vett délvidéki telepítési programoktól, hogy a céljuk eredendően nem a lakosság, illetve az agrárium tulajdonviszonyainak etnikai átrendezése volt, hanem lényegében egyfajta szükséghelyzet megoldására fogalmazódtak meg – ezt azonban egybekötötték az előbbi célok megvalósításával is. A gazdátlanul maradt földbirtokokon a gazdálkodást a termelés folytonosságának fenntartása érdekében

⁶¹⁶ Uo., 6 – 4018/1941, 7 – 15674/1942.

sürgősen meg kellett szervezni. A földek mellett házak is maradtak üresen, tehát annál is inkább kézenfekvőnek tűnt, hogy ezeket az ingatlanokat telepítések útján hasznosítsák. Mivel az érintett térségben a magyarság kisebbségben volt, ezért az etnikai arányok „javítása” érdekében az anyaországból kívántak telepeseket hozni ezekre az ingatlanokra.

A zsablyai és titeli járásokban lezajlott razziák után, január 22-én a razziákat vezető Deák László ezredes tájékoztatta Bács-Bodrog vármegye főispánját, Deák Leót arról, hogy az említett térségekben „mutakozó fegyveres ellenállás letörése következtében” az itteni községek lakosai közül „többen életüket veszítették”, és földjeik gondozás nélkül maradtak. Ekkor már folyamatban volt annak felmérése, hogy mennyi földről is volt szó. Deák Leó azonnal kérte a DFK-t, hogy készítsen pontos kimutatást a művelést igénylő földekről, és gondoskodjon róla, hogy legkésőbb a tavaszi mezőgazdasági munkálatok idejére megérkezzenek az anyaországból a magyar telepések ezekre a birtokokra. A gazda nélkül maradt, kincstári tulajdonnak tekintett haszonállatokat szintén az új telepéseknek szánták. A szóban forgó községek magyarsága köréből ekkorra már többen igényt jelentettek be a földekre, és a lakosság részéről olyan elgondolások is születtek, hogy ezeket „kommunisztikus” formában hasznosítsák. A főispán azonban ragaszkodott a telepítéshez.⁶¹⁷

A zsablyai, titeli, illetve az időközben már szintén érintetté vált óbecsei járásokban gazdátlanul maradt ingóságokról és ingatlanokról Tóth Andor telepítési főfelügyelő, a DFK vezető-helyettese február 9-én, majd március 11-én ismét részletes jelentést készített a DFK és a földművelésügyi miniszter számára. Az áldozatok házait már a razziákat végző alakulatok feldúlták, mire azonban sor került a leltározásokra, azokat a lakosság is kirabolta. A talált készpénzt a katonai parancsnokság vette magához a „tisztogatási munkálatok” idején, de a lakások nagy részében értéktárgy, ingóság is alig maradt. A lakásokban, üzletekben lévő romlandó árut, élelmiszert, gabonát szintén a katonai parancsnokság foglalta el, és a szegedi hadtest katonai raktáraiba szállította. Ami esetleg helyben maradt, azt a helyi lakosoknak kereskedői áron kiosztották, és az abból befolyt összegeket egy külön erre a célra létrehozott postatakarékpénztári számlára fizették be a volt tulajdonos nevének feltüntetésével, hasonlóan ahhoz a készpénzhez, ami a leltározásokkor még előkerült. Az ékszereket, értéktárgyakat lepecsételt, névvel ellátott csomagokban a községi előljáróságok páncélszekrényeiben helyezték el. Az „elhagyott” csurogi gyógyszertárakat gondnokokra bízta, az elhagyott üzleteket, vendéglőket helyi magyaroknak adták át ideiglenes kezelésre.⁶¹⁸

Ami a telepítési lehetőségeket illeti, erre Óbecse, Zsablya, Csurog, Mozsor, Sajkásgyörgye, Nádajla és Boldogasszonyfalva községekben együttvéve 237 gazdátlanul maradt ház, 39 tanya és összesen 2763 hold föld jött számításba. Ezen túlmenően 34 üzlet és ezres nagyságrendű jószágállomány állt rendelkezésre. Mindennek fényében a hét községbe együtt legalább 224 család elhelyezését tervezték. Minimum 3-4, de inkább 6-8-10 tagú családokkal számoltak, hogy a helyi magyarság létszámnövekedését hosszabb távon is biztosítsák. (11. sz. táblázat) A telepítés annál is inkább sürgős volt, mert a gazdátlan állatállomány eltartása és az ingatlanok felügyelete nem volt megoldott. A hatóságok a házakat nem akarták gondnokokra bízni, mert tartottak attól, hogy a még meglévő értékeket maguk a gondnokok fogják ellopni, a felügyelet nélkül álló, felleltározott és lepecsételt házakat viszont a lakosság tovább fosztogatta. A legfontosabb azonban a műveletlenül maradt földek mielőbbi

⁶¹⁷ Uo., 9 – 11801/1942 és MNL OL, K 148. BM Eln., 36. t. 1942 – 691.

⁶¹⁸ Uo.

hasznosítása volt.⁶¹⁹

11. sz. táblázat

Telepítési tervek a dél-bácskai razziák után gazdátlanul maradt ingatlanokon

Község	Gazdátlanul maradt ingatlanok				Telepítendő családok száma	Razziák áldozatai összesen	Zsidó áldozatok száma	Izraelita lakosság, (1941. évi népszámlálás)
	Ház	Tanya	Üzlet	Föld (k.h.)				
Óbecse	38	9	6	707	25	215	110	234
Zsablya	69	13	4	609	62	666	28	25
Csurog	60	7	14	537	66	893	44	51
Mozsor	26	4	5	379	25	205	-	4
Sajkásgyörgye	34	-	5	122	30	223	22	19
Nádalja	-	2	-	155	1			1
Boldogasszonyfalva	10	4	-	254	10	85	10	9

Forrás: VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 9 – 11801/1942; MNL OL, K 148. BM Eln., 36. t. 1942 – 691 és Golubović: *Racija u Južnoj Bačkoj*, 43-44, 147, 194.

Arra ezek a felmérések nem tértek ki, hogy a telepítésre számba vett ingatlanok közül mennyi állt eredetileg zsidó tulajdonban. Az érintett községekben a zsidó áldozatok száma jóval alacsonyabb volt, mint a szerbeké, kivéve Óbecsén, ahol az összesen 215 meggyilkoltak több, mint a fele, 110 fő volt zsidó. Összességében tehát a telepítésre szánt ház- és földingatlanok kisebb része kerülhetett ki zsidó tulajdonból. E községek jó részében viszont a helyi zsidó lakosság többsége vagy egésze a razziák áldozataul esett, ezeken a helyeken tehát a telepítési elképzelések az itteni zsidó ingatlanok zömét érinthették.

A telepítések megkezdéséhez a kormány mindenekelőtt jogalapot igyekezett keresni ahhoz, hogy a razzia során „eltűnt” személyek ingatlanait az állam kisajátíthassa. Ennek során az is felmerült, hogy az áldozatokat nyilvánítsák hazaárulóknak, hogy a vagyonuk ellenérték és kárpótlás nélkül a kincstárra szállhasson. Ezt azonban végül a kormány elvetette, és a Belügyminisztérium az illetékes árvaszékek hatáskörébe utalta a „távollevők” vagyongondnokságának megszervezését.⁶²⁰

A razziák után gazdátlanul maradt földbirtokokat a kormány mindenképpen telepítésekre szánta, de a Honvédelmi Minisztérium egy külön javaslattal is előállt, amely elsősorban a Pest megyei Bócsa község lakosságát érintette. A bócsaiak birtokait nem sokkal korábban sajátították ki egy katonai lőtér létesítése miatt, és mintegy 400 családra várt kilakoltatás. A Honvédelmi Minisztérium most igyekezett megragadni a lehetőséget, hogy a bócsaiakat a délvidéki „partizántámogatók” birtokaira telepíttesse át, remélve, hogy ez majd csillapítja a község lakosai körében a kisajátítások miatt támadt „komor hangulatot”. Az ötletet a földművelésügyi miniszter

⁶¹⁹ Uo.

⁶²⁰ MNL OL, K184. FM Ált., 1942 – 137 – 183650.

is támogatta, ellene szólt azonban, hogy a bócsaiak telepítése sürgős volt, a razziák áldozatainak birtokait viszont a fennálló jogszabályi keretek között nem lehetett azonmód elvenni. Az is felvetődött ezért, hogy a kérdéses földek állami birtokba vételét és földbirtokpolitikai célú felhasználását az ún. honvédelmi törvény (1939:II. tc.) alapján oldják meg, amely lehetővé tette a magántulajdonú ingatlanok kisajátítását honvédelmi célokra.⁶²¹

A zsidóbirtokok felhasználására irányuló, fentebb vázolt elképzelések zöme azonban a Délvidék visszacsatolásának első mintegy másfél évében megvalósítatlan maradt, mivel a kormány mindez idő alatt nem intézkedett a második zsidótörvény földbirtokpolitikai intézkedéseinek délvidéki bevezetéséről, és így nem biztosított jogalapot a szélesebb körű igénybevételekhez.⁶²² A feltárt források nem adnak világos magyarázatot arra, hogy a kormányt egyelőre miért nem foglalkoztatták az újonnan visszacsatolt országországban fekvő zsidó földingatlanok. Valószínű, hogy a jugoszláv agrárreform felülvizsgálata és az ahhoz kapcsolódó földbirtokpolitikai elképzelések megvalósítása, a székely és vitézi telepítések, az „agrárföldek” kiosztása volt az, amely elsősorban lekötötte a döntéshozók figyelmét. Nem kizárt, hogy a kormány úgy gondolta, hogy a délvidéki földbirtokrendezés legfontosabb, legsürgetőbb feladataihoz az „agrárföldek” elegendő fedezetet fognak nyújtani, a zsidóbirtokokat pedig majd akkor vonják be, amikor a földosztások kezdeti eredményei már határozottabban körvonalazódnak, hogy célirányosan használhassák fel őket az agrárrevízió kiegészítésére, véglegesítésére.

1942 nyaráig a DFK viszonylag jelentős földbirtokrendezési tevékenységet folytatott le, illetve készített elő a hatáskörébe került „agrárföldekre” alapozva. A székely és vitézi telepítéseken túl, az átmenetinek szánt haszonbérbeadásokkal párhuzamosan megkezdte az „agráringatlanok” végleges felhasználását célzó átfogó munkálatokat is. 1942 júliusáig bezárólag ugyan csak mintegy 7 649 hold földet adott tulajdonba, további mintegy 28 561 hold „agrár föld” végleges juttatását azonban szintén előkészítette, ebből 19 923 holdra vonatkozóan a felhasználási terveket véglegesítette is, elsősorban a Bácskában és a Baranyai háromszögben. A helyi juttatások előkészítésével egyidejűleg a Kirendeltség kijelölte a magyarok idetelepítésére szánt részeket is, zömmel a Bácskának a Ferenc Csatornától délre eső, erőteljesen nemzetiségek lakta vidékein, 24 helyen összesen 40 685 hold területen. Bár már ekkoriban világossá vált, hogy a háborús forráshiány és beszerzési nehézségek miatt e telepítések nagy részét egyhamar nem lehet majd kivitelezni, öt községben együttesen 540 telepes házra az építési tervek már készen álltak, és az anyagokbeszerzés is megindult. A még a jugoszláv kormányok által a Muraközben létesített, mintegy 130 telepes házat magában foglaló telepeket viszont a DFK ekkora már szintén kiürítette: ezeket zalai vitézeknek szánta.⁶²³

Bár az „agrárföldek” végleges juttatása a rendelkezésre álló területeknek csupán egy kis részére nézve valósult meg, az új szempontok szerinti haszonbére adásuk – ellentétben a zsidóbirtokokéval – a visszacsatolást követően azonnal lezajlott. A kisajátított „agrárföldek” mintegy egyharmadáról konkrét felhasználási tervek születtek eddigre, míg ugyanez a zsidóbirtokoknak csak egy töredékére nézve történt meg. A jugoszláv agrárreform revíziójának végrehajtását kísérő visszasságok, hiányosságok és lakossági elégedetlenkedések miatt azonban a DFT, a DFK és a helyi hatóságok újra és újra kérték-sürgették a kormányt, hogy tegye lehetővé a zsidóbirtokok átfogó felhasználását is.⁶²⁴ A délvidéki földbirtokpolitikai szerveket az is aggasztotta, hogy a

⁶²¹ Uo.

⁶²² Uo., 1942 – 137 – 177678.

⁶²³ Uo., 1942 – 137 – 520909.

⁶²⁴ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), Délvidéki Földbirtokrendezési Tanács iratai, Iktatott iratok,

magyarországi zsidótörvényekkel kapcsolatban tájékozottabb, illetve a revízió lehetőségét és annak várható következményeit komolyabban vevő zsidó birtokosok már az impériumváltást megelőzően elkezdték eladogatni a földjeiket, a határváltozások után pedig tömegesen tettek így azért, hogy az ingatlanjaikat kimentsék a várható igénybevétel alól.⁶²⁵ Így próbált meg túladni a földjein többek között az adai ortodox hitközség Chevra Kadishája, de ajándékoztak is birtokokat a zsidó tulajdonosok, többnyire keresztény hozzátartozóknak, és volt például olyan kikeresztelkedett zsidó birtokos is, aki a földjeit az egyházközségének adományozta.⁶²⁶ Az elidegenítések miatt a katonai közigazgatás idején készített kimutatások egyre kevésbé tükrözték a valós állapotokat az igénybe vehető zsidóbirtokokról, ami nehezítette a felhasználásukra irányuló tervezést.

Kezdetben a DFK a DFT-vel egyetértésben arra az álláspontra helyezkedett, hogy nem fogja jóváhagyni sem a közvetlenül az impériumváltás előtt, sem az az után történt zsidóbirtok-elidegenítéseket.⁶²⁷ Emellett a földművelésügyi minisztert is sürgették, hogy tiltsa meg a délvidéki zsidóbirtokok eladását, és rögzítse, hogy a kisajátításoknál az 1941. április 15-én érvényes tulajdonviszonyok legyenek majd mérvadóak.⁶²⁸ A zsidó tulajdonú mezőgazdasági ingatlanok elidegenítéséről azonban csak később, 1942 márciusában született tiltó rendelkezés.⁶²⁹ A DFK eleinte valóban elutasította a zsidóbirtokokra kötött adásvételi szerződéseket, szerb vevők esetében „természetesen”, de magyarok esetében is, különösen, ha a kérdéses ingatlan egyúttal „agrár föld” is volt, vagy például vitézek vagy más „igényjogosultak” későbbi juttatására szánták. Utóbb azonban a DFK változtatott a politikáján. Ennek az volt az oka, hogy a telekkönyvi forgalom a Délvidéken csak 1942 májusában indult meg, és az időközben felhalmozódott adásvételi ügyek miatt az illetékes szakhatóságok túlterheltté váltak. Az elbírálási folyamat ezért rendkívül elhúzódott.⁶³⁰ Előfordult, hogy a még a visszacsatolás előtti, akár 1938-as szerződések is csak 1943 vége felé érkeztek be a DFK-oz, nem beszélve az impériumváltozás után kezdeményezett jogügyletekről. A vevők a szerződéskötéskor kifizették a vételárat a zsidó eladóknak, a pénz vásárlóértéke viszont időközben nagymértékben csökkent, az ingatlanok értéke pedig többszörösére emelkedett. Kisbirtokos keresztény magyarok tömegei kérték elkeseredetten a DFK-tól az ingatlanszerzéseik tudomásul vételét. Ezt a DFK végül általában meg is tette azon szerződések esetében, amelyek 1942. szeptember 9. előtt jöttek létre, figyelembe véve, hogy a jóváhagyás megtagadásával a zsidóknak „lényegileg nem ártanak”, viszont keresztény magyar családok sokaságát tennék tönkre.⁶³¹ A határidőt az indokolta, hogy ekkor lépett hatályba a zsidóbirtokok kisajátítását immár általános érvénnyel és a Délvidékre vonatkozóan is elrendelő új törvény.

1181/1942.

⁶²⁵ Uo., JB – 42716/1943.

⁶²⁶ Uo., JB – 14345/1942, JB – 14542/1942, 6 – 30161/1942; TLZo, F110. Zombor város katonai közigazgatása, 6 – 6081/1941; TLZe, F098.34 Ada község, 2048/1941, 4074/1942, 4075/1942, 976/1943.

⁶²⁷ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), JB – 42716/1943.

⁶²⁸ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), Délvidéki Földbirtokrendezési Tanács iratai, Ülésjegyzőkönyvek: VI. (1941. okt. 27.) és VIII. (1941. nov. 24.) és MNL OL, K28, ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 173. t. 1941 – 25883.

⁶²⁹ 1.750/1942. ME. sz. rendelet a zsidók tulajdonában lévő mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának korlátozásáról és zárlat alá helyezéséről (1942. márc. 18.). *Magyarországi Rendeletek Tára 1942*. Belügyminisztérium, Budapest, 1943, 657-661.

⁶³⁰ A telekkönyvi forgalom a visszacsatolt Délvidéken a 37.300/1942. IM. sz. rendelet értelmében indult meg. (1942. máj. 13.) Ez a rendelet a 2.810/1942. ME. sz. rendelet végrehajtási rendelete volt: ez utóbbi intézkedett a visszacsatolt délvidéki területeken a magyar magánjog életbe léptetéséről (1942. máj. 5.). *Magyarországi Rendeletek Tára 1942*, Belügyminisztérium, Budapest, 1943, 856-887. és 1215-1231.

⁶³¹ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), JB – 42716/1943

A negyedik zsidótörvény végrehajtása

A második zsidótörvény földbirtokpolitikai intézkedéseinek hiányosságaival kapcsolatban gyakori, heves bírálatok hangzottak el, melyek főképp a végrehajtás eredményességét és a kisajátítások ütemét kifogásolták. Különösen a kormány radikális szárnya és szélsőjobboldali ellenzéke sürgetett szigorúbb intézkedéseket.⁶³² Az egyre erősödő nyomás hatására, Kállay Miklós miniszterelnök ellenjegyzésével 1942. szeptember 6-án hatályba lépett a negyedik zsidótörvényként is emlegetett 1942:XV. tc., amely a második zsidótörvény földbirtokpolitikai előírásaihoz képest több szigorítást is tartalmazott.⁶³³ Zsidók ezen túl egyáltalán nem szerezhettek mező- vagy erdőgazdasági ingatlant, községekben pedig egyéb ingatlant sem. Míg az 1939:IV. tc. a zsidóbirtokok átengedésének *lehetőségét* foglalta magában, a mostani törvény *előírta* a zsidók összes agrárjellegű ingatlanának kisajátítását alkotórészeikkel, tartozékaikkal együtt, ideértve a mező- és erdőgazdasági ipari üzemeket és azok berendezéseit is. Tíz holdnál nagyobb szőlő és gyümölcsös, illetve 500 holdnál nagyobb mezőgazdasági birtok esetében az átengedésre kötelezés kiterjeszhető volt az ezekhez tartozó állatállományra és gazdasági felszerelésekre is.

Míg a második zsidótörvény a zsidó magánszemélyeket érintette, az 1942:XV. tc. a nagyjából zsidó vezetés alatt vagy zsidó tulajdonban álló cégekre, egyesületekre és egyéb jogi személyekre is kiterjedt, beleértve az izraelita hitközségeket is. Az új törvény a zsidó fogalmát az ún. fajvédelmi törvény (1941:XV. tc.) szigorúbb rendelkezései alapján állapította meg. Ezáltal a második zsidótörvényhez képest kibővítette az igénybe vehető ingatlanok körét, és számottevően csökkentette a mentesítések lehetőségét. A törvény és az ahhoz kapcsolódó rendelkezések nem is igyekeztek titkolni, hogy az állam a lehető legkisebb anyagi ráfordítás árán igyekezett a zsidók földingatlanaihoz hozzájutni. A kártalanítást harmincéves lejáratú, zároltan kezelt kamatozó kötvények formájában irányozták elő. Az ingatlanokat azonban a térítés összegének – amelyről hangsúlyozták, hogy „a valódi és teljes kártalanításnál lényegesen kevesebb” – és a kifizetés módjának pontos megállapítása előtt is igénybe lehetett venni.⁶³⁴

A feltárt források között nincs összesítő kimutatás arról, hogy a visszacsatolt Délvidéken mekkora mennyiségű zsidó földtulajdon tartozott az új törvény hatálya alá. A katonai közigazgatás idején a bácskai és baranyai részekről készült összeírás szerinti 25 340 hold azonban többé-kevésbé megfelelt az új, szigorúbb szempontoknak is. A katonai hatóságok ugyanis annak idején a zsidó vallásúak és a kikeresztelkedettek, illetve az izraelita hitközségek és ezek intézményeinek birtokait is összeírták, a második zsidótörvény által meghatározott tényleges kritériumoktól és az esetleges mentesítésektől függetlenül. A Muraközre vonatkozó adatok begyűjtése viszont csak most kezdődött el.⁶³⁵

A katonai közigazgatás óta eltelt idő alatt szabad kézből történt eladások és a házhelyek kialakítására közben igénybe vett területek valamelyest csökkentették az első összeírásokhoz képest a most kisajátítás eső

⁶³² A negyedik zsidótörvény megalkotásához vezető útról, a döntésben szerepet játszó bel- és külpolitikai tényezőkről bővebben lásd: Katzburg: *Zsidópolitika*, 172-174., Csósz: *Földreform és fajvédelem*, 181-183., Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 490-491.

⁶³³ 1942. évi XV. tc. a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól. <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8188> (Letöltve: 2018. jan. 7.)

⁶³⁴ Csósz: *Földreform és fajvédelem*, 184.

⁶³⁵ MNL OL, K184. FM Ált., 1942 – 137 – 520909.

földmennyiséget. A negyedik zsidótörvény – a DFT és a DFK szándékának megfelelően – a délvidéki területeken a visszafoglalás napján, 1941. április 11-én fennállt tulajdonviszonyok szerint határozta meg az átengedésre kötelezhető birtokok körét, tekintet nélkül az azóta öröklés, vagy egyéb jogügylet miatt bekövetkezett változásokra. Az árverés útján gazdát cserélt birtokokra, illetve a hatóságok által jóvá hagyott eladásokra azonban a kisajátítások hatálya nem terjedt ki. Azokat a zsidóbirtokokat tehát, amelyeket magyar földművesek a DFK engedélyével vásároltak meg, a törvény nem érintette.

Nem található a teljes délvidéki területre nézve egységes kimutatás az 5 holdon aluli zsidóbirtokokról sem, amelyekre az 1942:XV. tc. első, a hatályba lépése után már három nappal közzétett végrehajtási rendelet vonatkozott.⁶³⁶ E gyors intézkedés révén a kormány ösztönözni akarta a kisebb zsidó földingatlanok szabad kézből történő eladását, hogy ezáltal mielőbb csillapítsa a földéhséget. A rendelkezések értelmében és elviekben a zsidó tulajdonosok annak adhatták el az ingatlant, aki a legmagasabb árat ígérte. A szűk határidő (december 9.) miatt azonban, és mivel ezeket a birtokokat csak egy korlátozott vevőkör – mezőgazdasági munkások, kisbirtokosok, hadirokkantak és háborús veteránok – vásárolhatta meg hatóságilag jóváhagyott áron, sok esetben nem sikerült ezeket a földeket a tényleges értéküknek megfelelően értékesíteni.⁶³⁷

A visszacsatolt Délvidéken a házhelyrendezések birtokpolitikai céljának elsődlegessége miatt szeptember 15-i értekezletén a DFK azt fektette le irányelvként, hogy az 5 holdon aluli zsidóbirtokokra kötött szerződéseket abból a szempontból kell elbírálni, hogy az érintett ingatlanok megfelelnek-e házhelyeknek.⁶³⁸ A jogügyletekről tehát minden esetben a helyi igények alapján döntöttek. Részadatok alapján azonban úgy tűnik, hogy az 5 holdnál kisebb zsidóbirtokok szabad kézből történő eladása elé a hatóságok általában nem gördítettek akadályt. Magyarokán például három ilyen ingatlan volt, mind gazdát is cserélt.⁶³⁹ Szabadkán viszont eleve csak 12, együttesen mintegy 24 holdat kitevő birtokra kötöttek szerződést – amelyek közül csak kettő nem kapott jóváhagyást –, további több, mint 71 hold zsidó törpebirtok egyelőre a tulajdonosoknál maradt.⁶⁴⁰

A december 9-ig el nem adott 5 holdon aluli ingatlanokról a helyi hatóságoknak az év végéig kellett jelentést készíteniük.⁶⁴¹ Csakúgy egyébként, mint országszerte, ezt többnyire a délvidéki hatóságok sem tudták határidőre teljesíteni; az összeírás jellemzően a következő év első hónapjaira csúszott át. A negyedik zsidótörvény általános végrehajtási utasítására azonban egészen 1943 júniusáig kellett várni, ami miatt a gyakorlatban egyelőre továbbra is kevés lehetőség kínálkozott a zsidóbirtokok igénybe vételére.⁶⁴² A törvény végrehajtását szabályozó rendelkezések a zsidó ingatlanokat három kategóriába sorolták. Az eredeti tulajdonosoknál megmaradt 5 holdnál kisebb birtokok az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) kötelékében működő vármegyei és városi Közjóléti Szövetkezetek hatáskörébe kerültek.⁶⁴³ Az 5 és 100 hold közötti (szőlők esetében 5-20 hold) ingatlanok

⁶³⁶ 5.300/1942. ME sz. rendelet a zsidók tulajdonában lévő egyes ingatlanok elidegenítésének szabályozásáról (1942. szept. 9.). *Magyarországi Rendeletek Tára 1942.* Belügyminisztérium, Budapest, 1943, 2592–2603.

⁶³⁷ Katzburg: *Zsidópolitika*, 179-180.; Csösz: *Földreform és fajvédelem*, 185.

⁶³⁸ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), pov. 209/1943.

⁶³⁹ Uo., 7 – 32668/1943.

⁶⁴⁰ Uo., 9 – 32613/1943.

⁶⁴¹ 550.000/1942. FM sz. rendelet a zsidók tulajdonában lévő kisebb ingatlanok átengedéséről (1942. nov. 13.). *Magyarországi Rendeletek Tára 1942.* Belügyminisztérium, Budapest, 1943, 3088–3096.

⁶⁴² 3.600/1943. ME sz. rendelet a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól szóló 1942:XV. tc. végrehajtásáról (1943. jún. 22.). *Magyarországi Rendeletek Tára 1942.* Belügyminisztérium, Budapest, 1944, 1403-1459.

⁶⁴³ Az ONCSA-nak a zsidótörvények végrehajtásában betöltött szerepéről lásd: Szikra Dorottya: A szociálpolitika másik arca. Fajvédelem és produktív szociálpolitika az 1940-es évek Magyarországon. *Századvég*, XIII. évf. 48. sz. (2008) 35-77. és Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 430. Az ONCSA délvidéki tevékenységéről: Valastyán Balázs: A magyar szociálpolitika első intézkedései a

várományosa az Országos Vitézi Szék lett, kivéve azokat, amelyeket a földművelésügyi miniszter szükségesnek ítélt házhelyek kialakítására, házhely-csereingatlanok céljára vagy egyéb közcélokra (községfejlesztés, közös legelő stb.). Az ily módon esetleg máshova fordított ingatlanokért azonban a földművelésügyi miniszter kárpótlást ígért a Vitézi Széknek más zsidóbirtokokból. A 100 holdnál nagyobb ingatlanokat az állam képviselőjében eljáró Országos Földhitelezet (OFI) saját kezelésébe vette, illetve ideiglenesen haszonbérbe adta. A termelés zavartalansága érdekében az ingatlanok kezelésére átmenetileg az eredeti tulajdonos is szóba jöhetett, ha nem találtak más alkalmas bérlőt vagy birtokkezelőt. Mindeközben, 1943. augusztus végétől a 100 holdon felüli zsidóbirtokok végleges felhasználására is megtörténtek az első lépések. Ennek előkészítését a földművelésügyi minisztérium által kinevezett tárgyaló bizottságok végezték, amelyek helyszíni szemle után döntöttek az ingatlanok hasznosításáról, mérlegelve a községi, városi előljárásságok véleményét és a helyi gazdasági, szociális viszonyokat.⁶⁴⁴

Ami a különböző kategóriákba tartozó délvidéki zsidóbirtokok mennyiségét illeti, a 100 holdon felüliek összterülete már a jugoszláv agrárreform miatt jelentősen megcsappant. Különösen 500 holdnál nagyobb birtoktestek alig maradtak az országrészben, zsidó tulajdonban is mindössze egy ilyen volt, a zentai határban. Egy szabadkai ingatlan azért számított még ilyennek, mert a zsidó tulajdonosnak Jász-Nagykun-Szolnok megyében feküdt 500 holdnál nagyobb birtoka, de a szabadkai tulajdonrész tulajdonképpen csak 108 holdat tett ki.⁶⁴⁵

A bácskai zsidóbirtokok igen jelentős része 5-100 holdas volt, így tehát az ebben a régióban kisajátítás alá eső közel 24 260 hold földterület csaknem felének, mintegy 10 862 holdnak a Vitézi Szék lett a várományosa.⁶⁴⁶ Ez arányaiban jóval több volt, mint amennyi országos viszonylatban a Vitézi Széknek jutott a negyedik zsidótörvény nyomán. Országszerte közel 130 000 hold került vitézi hatáskörbe, majdnem háromszor annyi, körülbelül 370 000 hold maradt viszont 100 holdon felülként az OFI joghatósága alatt.⁶⁴⁷

A délvidéki birtokpolitikai szakhatóságok 1943 kora őszén kezdték meg a zsidóbirtokok felhasználásával kapcsolatos általános előkészületeket, és a lehetőségek felmérésére gazdasági szakértőket küldtek ki azokra a helyekre, ahol jelentősebb zsidó földingatlanok feküdtek.⁶⁴⁸ A 100 holdon felüli zsidóbirtokok felhasználásáról határozó tárgyaló bizottságok megalakítása azonban Délvidék-szerte csak 1944. január végén indult meg.⁶⁴⁹

A zsidóbirtokok kisajátításának és a felhasználási tervek elkészítésének folyamatát jelentősen lassította, hogy sok településen 1944 első hónapjaiban kezdték meg a belterületek és a külterületek elhatárolását. Ennek azért volt jelentősége, mert a jogszabályok értelmében csak a külterületi zsidó ingatlanokat lehetett kisajátítani. „Megfelelő” határvonal meghúzásával viszont jócskán ki lehetett bővíteni az igénybe vehető zsidóbirtokok körét. Szabadka polgármestere, Völgyi János például különösen fontosnak tartotta a várostól hét kilométerre fekvő Palicsfürdő külterületté nyilvánítását. A területet annak ellenére is külterületinek, „kétségtelen mezőgazdasági

visszacsatolt Délvidéken. In: Antos Balázs és Tamás Ágnes: *Szemelvények ötszáz év magyar történelméből. A III. modern kori magyar történelmi PhD-konferencia tanulmányai*. SZTE, Szeged, 2011, 229-237.

⁶⁴⁴ 4.250/1943. ME. sz. rendelet a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól szóló 1942:XV. tc. alapján megszerzett mezőgazdasági ingatlanok felhasználásáról (1942. aug. 31.) és 601.000/1943. FM sz. rendelet a 4.250/1943. ME. sz. rendelet alapján eljáró tárgyaló bizottságok működési területének, székhelyének és elnökének kijelöléséről (1943. szept. 15.) *Magyarországi Rendeletek Tára 1943*. Belügyminisztérium, Budapest, 1944, 1753-1780. és 2095-2096.; Csósz: *Földreform és fajvédelem*, 185-186.

⁶⁴⁵ Húszezer hold föld van zsidókézen a Délvidéken. *Délvidéki Magyarország*, II. évf. 83. sz. (1942. ápr. 14.) 3.

⁶⁴⁶ A katonai közigazgatás idején készült statisztikák alapján. Ezek az adatok azonban csak hozzávetőlegesek, a tanulmányban fentebb vázolt okok miatt.

⁶⁴⁷ Csósz: *Földreform és fajvédelem*, 186.

⁶⁴⁸ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 9 – 34565/1943.

⁶⁴⁹ Uo., 7 – 51049, 51052, 51053, 51060/1944.

jellegűnek” minősítette, hogy az itteni zsidó ingatlanok zöme házas telek vagy gyümölcsösökkel ellátott nyaraló volt, ahol a tulajdonosok egy része ténylegesen lakott.⁶⁵⁰

A kül- és belterületek elhatárolását a délvidéki településeknek csak egy része tudta a megszállás, 1943. január végi határidőig elvégezni.⁶⁵¹ Több esetben hátráltatta a határvonal megállapítását, hogy nem álltak rendelkezésre naprakész kataszteri térképek: Újvidéknek például a „legfrissebb” ilyen dokumentuma 1876-ból származott. 1944. március-április folyamán még mindig több olyan város volt, köztük Magyaránizsa és Zenta, ahol az elhatárolás nem történt meg.⁶⁵² Zomborban a régi kataszteri térkép annyira el volt rongyolódva, hogy a művelet a nyár végéig is elhúzódott.⁶⁵³

A negyedik zsidótörvény értelmében a délvidéki zsidóbirtokok kisajátítását kimondó véghatározatokat 1944 januárjától szórványosan, márciustól kezdve rendszeresebben adta ki a DFK.⁶⁵⁴ A birtokok jó részéről azonban még ekkor sem született érdemi határozat. Ezzel egy időben viszont, 1944 áprilisában megindult a zsidóbirtokokra jelentkező igénylők összeírása is. A negyedik zsidótörvény általános végrehajtási rendelete a zsidóbirtokok várományosainak elsősorban az akkor folyó háborúban vitézségi éremmel kitüntetett, sebesült, hadirokkantá vált vagy hősi halált halt hivatásos földműveseket, illetve ezek leszármazottjait jelölte meg. A juttatandók körét illetően a délvidéki szakhatóságok is tartották magukat a központi előírásokhoz. A DFK szakközegei ezért külön fel is szólították az összeírásokat végző községi elöljáróságokat, hogy a juttatásokból kimaradók részéről várható elégedetlenség elkerülése érdekében eleve csak az igényjogosultnak számító személyeket vegyék listára.⁶⁵⁵

A zsidóbirtokok szétosztásának folyamatát az is lassította, hogy több tulajdonos megfellebbezte az őt sújtó kisajátítási határozatot. Mások annak kijáráására tettek kétségbeesett kísérletet, hogy a megélhetésük alapját képező, átengedésre kötelezett földjeiket legalább haszonbérletként tovább művelhessék. Erre egyébként, mint láthattuk, volt jogszabályi lehetőség, és országsherte nem egyszer elő is fordult, hogy alkalmas keresztény bérlő híján, a termelés zavartalansága érdekében, a végleges tulajdonba adásig a helyi hatóságok meghagyták a kisajátított birtokot az eredeti tulajdonos kezelésében. Ez azonban a Délvidéken nem vált elterjedt gyakorlattá, nem utolsósorban azért, mert az átengedésre kötelező határozatok zömét csak 1944 tavaszán-nyarán kézbesítették, nem sokkal azelőtt vagy az után, hogy az országsherte zsidóságát deportálták.⁶⁵⁶

Mivel az átengedésre kötelezett délvidéki zsidóbirtokok jó részének tényleges juttatása 1944 nyaráig nem történt meg, ezért a hatóságok számára külön feladatot jelentett a német megszállás után „gazdátlanul maradt” ingatlanokon a gazdálkodás folyamatosságának biztosítása. A német bevonulást követő napokban Délvidék-sherte is tömegesen tartóztattak le, internáltak zsidókat, köztük földbirtokosokat is. A deportálásokat követően pedig további parcellák maradtak megműveletlenül. Az „elhagyottá” vált földek átmeneti gondozására a vármegyei gazdasági felügyelőség birtokkezelőket rendelt ki. Több helyen árverést tartottak a birtokokon maradt jószágok

⁶⁵⁰ TLSz, F60. PM, P. XX. 4420/1943 – 4832/1943, 47639/1943.

⁶⁵¹ TLZo, F127. Zombor város iratai, Közigazgatási osztály, 23 – 34903/1944; TLSz, F60. PM, P. XX. 4420/1943 – 47639/1943.

⁶⁵² VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 7 – 52468/1944.

⁶⁵³ Uo., 7 – 58410/1944.

⁶⁵⁴ Uo., 5 – 51381/1944; ÚVTL, F259. Újvidék város városi elöljárósága, 3584/1944.

⁶⁵⁵ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 9 – 59183/1944.

⁶⁵⁶ ÚVTL, F259. Újvidék város városi elöljárósága, 5599/1944.

értékesítésére.⁶⁵⁷ A birtokkezelőket akkor mentették fel, amikor ezeket a birtokokat a Vitézi Szék, az OFI vagy maguk a juttatottak átvették – már amennyiben a háború előrehaladtával a délvidéki magyar adminisztráció felszámolásáig erre egyáltalán sor került.⁶⁵⁸

A ténylegesen átvett zsidóbirtokokon leltárba vették a gazdasági felszereléseket, és ahol ezekre nem volt mind szükség, ott a felesleget a hatóságok más módon hasznosították. Az óbecsei birtokok felszereléseit például a csurogi és sajkásgyörgyei magyar telepéseknek adták át ideiglenes használatra.⁶⁵⁹ A települések többsége esetében azonban a kisajátított ingatlanok felhasználásáról csak 1944 júliusa folyamán rendelkezett a DFK. Ezekben a helyeken lényegében csak most kezdtek el ténylegesen foglalkozni a felhasználás előkészítésével, a birtokszerzők számba vételével és kijelölésével.⁶⁶⁰ Egyes településeken azonban még ekkor sem történt érdemi előrelépés a zsidóbirtokok sorsát illetően. Újvidék város és az újvidéki járás területén például még 1944 júliusa végén sem alakult meg a felhasználásról döntő tárgyaló bizottság.⁶⁶¹ A zentai járásban csak augusztus folyamán kezdtek el a felhasználásról tárgyalni.⁶⁶²

A zsidóbirtokok tulajdonviszonyaiban bekövetkezett változások, a birtokok átvételének és juttatásának elhúzódása, kiszámíthatatlan időzítése általános bizonytalanságot keltett az ingatlanok keresztény haszonbérlőinek körében. Ez a termelés zavartalanához fűződő érdekek miatt a hatóságokat is nyugtalanította. A negyedik zsidótörvény hatályba lépése előtt, illetve azelőtt, hogy a kisajátítások ténylegesen megtörténtek volna, a hatóságok általában nem emeltek kifogást az olyan magánbérleti jogviszonyok létrejötté, fennállása ellen, ahol az adott zsidóbirtokra más célra – például házhelyek kialakítására – egyelőre nem kellett, a bérlő pedig megbízható, szakszerűen gazdálkodó keresztény magyar földműves volt. Különösen akkor nem háborgatták ezeket a bérleteket, ha a bérlő már egyébként is évek óta használta azt a földet, mivel így a gazdálkodás folyamatos maradt.⁶⁶³ A negyedik zsidótörvény nyomán azonban e keresztény bérlők közül is sokan hátrányos helyzetbe kerültek. A törvénynek az a kitétele, hogy a kisajátított birtokot annak tulajdonosa vagy használója köteles a „rendes gazda gondosságával” gondozni addig, amíg azt ténylegesen át nem veszik tőle, a haszonbérlőkre is vonatkozott. A bérlők így abban az ellentmondásos helyzetben találták magukat, hogy meg kellett munkálniuk azt a földet, amelyből bármikor kimozdíhatták őket. A kisajátított zsidóbirtokok sorsáról az azokat átvevő közjóléti szövetkezetek, a Vitézi Szék vagy az OFI döntöttek, amelyek az addig fennállt bérleti viszonyokat bármikor megváltoztathatták és a földeket saját szempontjaik szerint újraosztathatták. Ezt sok esetben meg is tették, akár meg sem várva a folyó gazdasági év befejeződését, súlyos helyzetbe hozva ezzel az addigi bérlőket. Utóbbiak kárát csak részben enyhítette, hogy a beruházásaikért, amelyek ily módon már nem térülhettek meg, az újonnan juttatottaknak kellett kárpótlást adniuk.⁶⁶⁴

A zsidóbirtokok eredeti bérlői az esetek többségében legfeljebb abban reménykedhettek, hogy a Vitézi Szék vagy az OFI a juttatásánál nekik fogja azt a földet (vissza)adni, vagy esetleg más zsidóbirtokot kaphatnak

⁶⁵⁷ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 7 – 56352/1944, 58080/1944.

⁶⁵⁸ Uo., 7 – 58267/1944.

⁶⁵⁹ Uo., 2 – 58432/1944.

⁶⁶⁰ Uo., 7 – 59330/1944, 59335-60583/1944.

⁶⁶¹ Uo., 7 – 56234/1944.

⁶⁶² Uo., 5 – 59924/1944.

⁶⁶³ Uo., 11 – 34841/1943.

⁶⁶⁴ Uo., 11 – 37648/1943, 37886/1943, 39917/1943, 40476/1943, 43052/1943, 50385/1944.

helyette.⁶⁶⁵ Ha ritkán is, de csakugyan volt erre példa akkor, ha a bérlő egyébként is igényjogosultnak számított.⁶⁶⁶ Leginkább azonban a zsidóbirtokok átvételét jellemző bürokratikus lassúságnak köszönhetőek azok a keresztény magyar bérlők, akik hosszabb időn át folytathatták a gazdálkodást a parcelláikon. A gyakorlatban ez azonban leginkább csak a bizonytalan helyzet elhúzódását jelentette, különösen az OFI-hoz került 100 holdon felüli zsidóbirtokokon, amelyek többségének sorsáról csak 1944 nyarán kezdődtek meg az érdemi tárgyalások. Ez idő alatt a haszonbérlők nem tudhatták, hogy náluk marad-e a birtok az ősztől kezdődő új gazdasági évre, és félt, hogy nem végzik el az azt előkészítő munkálatokat.⁶⁶⁷

Augusztus folyamán már érezhetően nagy volt a sietség a délvidéki zsidóbirtokok felhasználására vonatkozó döntéseket és a végleges juttatásokat illetően, elsősorban a közhangulat megnyugtatója, illetve a gazdálkodás folyamatosságának megőrzése érdekében. Azért, hogy az új birtokszerzők a földeket mielőbb használatba vehessék, a DFK megengedte, hogy a felhasználási tárgyalások után a szakközegek a juttatásra javasolt parcellákat azonnal kijelöljék és a juttatandó személyeknek megmutassák. Ez az informális intézkedés tulajdonképpen elébe ment a hivatalos eljárásnak, mely szerint az ingatlanszerzőket – amennyiben teljesítették az előírt feltételeket – az OFI-nak kellett birtokba helyeznie. A végleges birtokba helyezést ezúttal is az OFI végezte, de a folyamat felgyorsítása érdekében a parcellák várományosai az előkészítő gazdasági munkálatokat így rögtön megkezdhették. Azoknak, akik a juttatás feltételeit utóbb mégsem tudták teljesíteni, de időközben végeztek bizonyos munkálatokat, a birtokok későbbi megszerzői tartoztak kártalanítással.⁶⁶⁸

Mindeközben nyár végén, sőt, szeptember folyamán is folyt az ekkor már csak „volt” délvidéki lakos zsidó tulajdonosok birtokainak átengedésre kötelezése.⁶⁶⁹ Ezzel párhuzamosan a DFK sietve kiadta a legutóbb kisajátított ingatlanok felhasználási véghatározatait is, amit Bács-Bodrog vármegye teljes területén csak szeptember 20. környékére tudott elvégezni.⁶⁷⁰ A felhasználással kapcsolatos intézkedések ekkorra már mindenhol folyamatban voltak, de még ahol történtek is tényleges juttatások, ezek már a Vörös Hadsereg és Tito partizánjai előrenyomulásának árnyékában zajlottak. A birtokszerzők már vagy nem tudták megkezdeni a gazdálkodást az újonnan kapott földeken, vagy nem sokáig folytathatták azt. A front közeledtével a Bácskában fejetlenség uralkodott el, de egyes helyi hatóságok figyelmét még ekkor is a zsidóbirtokok osztogatása kötötte le. Nemesmilitics község például szeptember 28-án akart házhelyek létesítésébe fogni egy zsidó földingatlanon.⁶⁷¹ A DFK-nak azonban ekkor már más gondja volt: szeptember végén megkezdődött a magyar hatóságok evakuálása Újvidékről.

Ahogy tehát szerte az országban, a zsidóbirtokok újraelosztását a folyamat vontatottsága és részben a gazdálkodás zavartalanságához fűződő érdekekből fakadó bizonyos óvatosság miatt a visszacsatolt Délvidéken is csak részben „sikerült” a hatóságoknak végrehajtaniuk. Ennek ellenére érdemes kitérni azokra a társadalmi várakozásokra, igényekre, amelyek a negyedik zsidótörvény által előírányzott antiszemita birtokrendezést az országrészben övezték, illetve azokra a – végül jelentős részben a tervek szintjén maradt – hatósági

⁶⁶⁵ Uo., 11 – 37886/1943.

⁶⁶⁶ Uo., 11 – 57618/1944.

⁶⁶⁷ Uo., 7 – 59239/1944, 60338/1944.

⁶⁶⁸ Uo., 7 – 60005/1944.

⁶⁶⁹ Pl. Uo., 7 – 59804/1944, 60224/1944.

⁶⁷⁰ Uo., 7 – 60338/1944.

⁶⁷¹ Uo., 7 – 61332/1944.

elképzelésekre, amelyek a délvidéki zsidó földtulajdon felhasználására vonatkozóan születtek.

Talán nem meglepő, hogy a földéhes és az „agrárrendezés” eredményeiben is részben csalódott délvidéki lakosság érdeklődéssel kísérte a zsidóbirtokok kisajátítását, amelyre a visszacsatolás óta eltelt közel másfél éven keresztül lényegében csak elhúzódó ígéretekkel kapott. Ahogy arra számítani lehetett, mindenekelőtt az „agrár földosztásból” kimaradt törpe- és kisbirtokosok, valamint a földnélküli agrárnépesség nézett fokozott várakozással a zsidó földek juttatása elé. Ahogy azonban az országszerte is jellemző volt, a Délvidéken sem csak földművelésből élők igyekeztek élni a kínálkozó lehetőséggel. A könnyen, olcsón megszerezhető zsidó földingatlanok kereskedőket, iparosokat, állami alkalmazottakat, tanárokat, iskolaigazgatókat is szép számmal vonzottak. Akadt köztük, aki azzal igyekezett a hirtelen jött pályamódosítási vágyát megindokolni, hogy földbirtokos felmenői voltak, a gazdálkodás tehát a „vérében van”.⁶⁷² Igényjogosultságuk alátámasztásaként sokan és hosszan sorolták a jugoszláv uralom alatt elszenvedett hányattatásait, a magyarságért hozott áldozataikat, hazafias szolgálataikat, amelyekért most zsidóbirtok formájában vártak kárpótlást, elismerést.⁶⁷³

Az egyéni kérelmezők mellett különböző társadalmi szervezetek, egyesületek és intézmények is beálltak az igénylők sorába, így például Szabadkán a Magyar Haditengerészeti Egyesület „Saida” helyi csoportja és a Honsz fiókegyesülete is.⁶⁷⁴ A palicsi olvasókör tagjai az ottani zsidóbirtokok összeírásában nyújtott közreműködésükért „esedeztek” legalább házhelyért.⁶⁷⁵ A zombori járási levente parancsnokság levente mintabirtok létesítésére keresett kiigényelhető zsidóföldet.⁶⁷⁶ Előfordult, hogy a zsidóbirtokokra áhítozók már az igénylések alkalmával összekülönböztek azon, hogy kinek „jár” juttatás. Pacséron például a református egyházközség kérvényezte, hogy a helyi zsidó hitközség mintegy 123 holdas földjét a helyi Református Evangéliumi Munkáskör kedvezményes áron bérbe vehesse, és azt reformátusoknak továbbadhassa. A kezdeményezés széles körű felháborodást szült a zsidóbirtokokra szintén vágyó pacséri katolikus magyarok között, a katolikus egyházközség előljárósága pedig követelte, hogy a földek bérbeadása „ne felekezeti alapon”, hanem „közös megegyezésre” történjen.⁶⁷⁷

Egyes nemzetiségi csoportok, különösen a „magyarbarátnak” tekintett kisebbségek tagjai sem akartak kimaradni a küszöbön álló zsidóföld-osztásból. 1942 decemberében dr. Vukovich Gerő, a délvidéki bunyevácok képviselője az országgyűlésben „a legnagyobb elismerés hangján” szólt a magyar kormány délvidéki intézkedéseiről, és azt sem felejtette el kérni, hogy a zsidóföldekből elsősorban „a Délvidéknek arra érdemes magyar és a magyar állameszméhez a megszállás idején is híven ragaszkodó, a nemzeti gondolat mellett kitartott, s a magyar habitust magán viselő egyéneket” részesítsenek, célozva itt elsősorban a bunyevácokra.⁶⁷⁸ De a németek közül is sokan jelentkeztek zsidó földekért, így például a Magyarországi Német Népcsoport Iskolaalapítvány, amely az Újvidéki Alapítványi Német Polgári Iskola részére igényelt gazdasági oktatásra alkalmas gyakorlóterületet.⁶⁷⁹

⁶⁷² VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), pov. (biz.) 31/1941.

⁶⁷³ Pl. Uo.

⁶⁷⁴ Uo., 7 – 32352/1943, 46392/1943.

⁶⁷⁵ TLSz, F60. PM, P. XX. 4420/1943 – 4832/1943.

⁶⁷⁶ TLZo, F122. Bácsgyulafalva község, 9 – 2920/1942.

⁶⁷⁷ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 7 – 32612/1943.

⁶⁷⁸ A Délvidék bunyevác lakosságának a magyar haza iránti hűségéről tett hitvallást dr. Vukovich Gerő zombori bunyevác képviselő. *Délvidéki Magyarság*, II. évf. 276. sz. (1942. dec. 5.) 5.

⁶⁷⁹ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 7 – 56234/1944.

Már a negyedik zsidótörvény életbe lépése előtt, majd az után is rendszeresen adtak be kérelmeket zsidóbirtokokra a községi, városi elöljáróságok, többnyire a szokásos településfejlesztési elképzelésekkel. Újabban csatlakozott az igénylők sorához többek között Bácsfeketehegy, amely leventeotthont, csendőrlaktanyát, egészségházat, orvosi lakást, postaépületet tervezett létrehozni zsidó ingatlanokon.⁶⁸⁰ Bácskossuthfalva községi legelőnek és a községi jegyző javadalmazására kért zsidóföldet.⁶⁸¹ A topolyai járás mintajárassá szervezéséről szóló tervek is nagyban építettek a kisajátítható zsidóbirtokokra, amelyekből a járás községei szintén jelentősebb legelőterületeket terveztek igényelni.⁶⁸² Egyes helyi elöljáróságok olyannyira belelendültek az igénylésekbe, hogy nem csak mezőgazdasági ingatlanokra adtak be kérelmeket, hanem olyan belterületi házakra, lakóépületekre is, amelyek kisajátítására egyelőre nem is volt jogszabályi alap. Királyhegyes község például a helyi csendőrőrsöt szerette volna egy zsidó tulajdonú belterületi lakóházban elhelyezni.⁶⁸³ De számos magánszemély és társadalmi szervezet is adott be igénylést zsidó házakra, többek között például az adai ipartestület és az Országos Tűzharcos Szövetség ottani főcsoportja.⁶⁸⁴

A délvidéki zsidóbirtokokat az illetékes hatóságok elsősorban a visszacsatolt országrész lakossági igényeinek kielégítésére szánták. Mindenképpen el akarták ezért kerülni, hogy a Délvidéken újonnan „felszabaduló” zsidó földtulajdon híre az anyaországban „nyugtalan-ságot” keltsen és vándorlási hullámot indítson el, megzavarva ezzel a trianoni országrészben folyó termelést. Annak ellenére azonban, hogy a helyi közigazgatási és szakhatóságok igyekeztek cáfolni a délvidéki zsidóbirtokokból történő földszerzési és letelepedési lehetőségről lábra kapó szóbeszédet, jó néhány földigénylés futott be az anyaországból is. Több kérelmet adtak be olyan szegényparasztok, földművesek, akik a lakhelyükön már lezajlott zsidóbirtokjuttatásokból kimaradtak. A beadványok emellett ezúttal is a motivációk legszélesebb skáláját tükrözték: volt olyan szegedi csendőr, aki azért szeretett volna délvidéki zsidó ingatlanon földművelésbe fogni, mert „belefáradt” az eredeti foglalkozásába, egy fehérvárcsurgói asszony pedig a megromlott házasságát igyekezett ilyen módon hátrahagyni.⁶⁸⁵

A közvetlen igénylésen kívül más módon is lehetett a visszacsatolt Délvidéken zsidó ingatlant szerezni. A kormány lehetővé tette, hogy ha valaki a jugoszláv időben árverés vagy hatósági intézkedés miatt elveszítette az ingatlanát, illetve ha térítés nélkül vagy jóval áron alul kényszerült azt eladni, akkor ezt az ingatlant visszaperehesse vagy kártérítést követelhesse.⁶⁸⁶ Ennek az intézkedésnek az volt az alapvető célja, hogy a jugoszláv állam magyarellenes gazdaságpolitikai intézkedései miatt kárt szenvedett magyarok számára lehetőség nyíljon a kompenzációra. A követelések horizontját nagymértékben kibővítette, hogy a károsultak nem csak az ingatlan első megszerzőjét, hanem továbbadás esetén a későbbi szerzőket is perelheték, tehát gyakorlatilag bárkit, aki a visszacsatolás idején birtokolta azt. Nem csak mezőgazdasági ingatlanokat lehetett így visszapereelni,

⁶⁸⁰ Uo., 7 – 56300/1944.

⁶⁸¹ Száz holdat igényel Bácskossuthfalva község a zsidó birtokokból. *Délvidéki Magyarország*, II. évf. 44. sz. (1942. febr. 24.) 5.

⁶⁸² A zenta-topolya-zombor vasútvonal kiépítését sürgeti a topolyai mintajárás szervező bizottsága. *Délvidéki Magyarország*, II. évf. 274. sz. (1942. dec. 3.) 3.

⁶⁸³ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 7 – 30956/1943.

⁶⁸⁴ TLZe, F098.40. Ada község, 2725/1942, 5608/1942.

⁶⁸⁵ Uo., 7 – 15674/1942.

⁶⁸⁶ 2.810/1942. ME. sz. rendelet a visszacsatolt délvidéki területeken a magyar magánjog hatálybalépéséről (1942. máj.5.) *Magyarországi Rendeletek Tára, 1942*. Belügyminisztérium, Budapest, 1943, 856-887.

hanem lakóházat, nyaralót, ipari üzemet, malmot és egyéb ingatlanokat is.⁶⁸⁷ Mielőtt az ügy a bíróság elé került volna, földbirtokok esetében a felperesnek jóváhagyó nyilatkozatot kellett kérnie a DFK-tól arról, hogy a szóban forgó ingatlan visszaperlése földbirtokpolitikai szempontból nem esik kifogás alá.

Természetesen nem csak zsidóktól követelték vissza az egykori ingatlanaikat a károsultak – vagy akik annak vélték-vallották magukat –, de a visszaperlési lehetőség antiszemita hangvételű beadványok tömegeit is elindította. Tény, hogy a pert indítók jelentős része valóban önhibáján kívül kényszerült eladni a birtokát, nem ritkán a piaci ár töredékéért. Sokan azonban nem a magyarellenes politika áldozatai voltak, hanem egyszerűen a gazdálkodási tapasztalat és a rátermettség hiánya miatt mentek tönkre, vagy olyan külső tényezők következtében, mint a rossz termés vagy a gazdasági dekonjunktúra. Függetlenül azonban a tényleges okoktól, azok számára, akik most zsidóktól akarták visszaszerezni a földjeiket, könnyű volt a veszteségeikért a zsidókat hibáztatni. Azoknak a haragja, akik eladósodtak és ezért a birtokaikat elárverezték, most a „zsidó bankok”, a „zsidó tőke” ellen fordult. Azok, akik áron alul adták el az ingatlanaikat, most a haszonleséssel, kapzsisággal vádolták a zsidó vevőket, akik, úgymond, kihasználták mások kiszolgáltatottságát.⁶⁸⁸ Olyanok is bőven akadtak, akik annak idején tisztességes árat kaptak az eladott ingatlanaikért, most viszont szerették volna kihasználni a rendkívüli helyzet okozta inflációs ingatlanár-eltolódásokat és évekkal korábbi árszínvonalon visszaszerezni az immár jóval többet érő ingatlanokat az aktuális zsidó tulajdonostól.⁶⁸⁹ Sok felperes okkal gondolhatta úgy, hogy függetlenül a követelés jogosságától, zsidóktól nem lesz nehéz ingatlanokat elperelni, az egyébként is a zsidóbirtokokat osztogató hatóságok ezeket az igényeket fel fogják karolni.

A hatóságok az esetek egy részében valóban támogatták a zsidók ellen indítandó ingatlan-visszaigénylési és kártalanítási pereket. Jellemzően akkor tettek így, ha a kérelmező egyébként is a zsidóbirtokok várományosai közé számított volna, tehát hivatásos, esetleg sokgyermekes földműves volt, vagy fel tudott mutatni világháborús érdemeket. Az ilyen perindításokat a hatóságok annál is inkább üdvözölték, mivel így egy magánjogi eljárás révén lehetett elérni azt a „földbirtokpolitikai és nemzetpolitikai célt”, amit a zsidóbirtokok juttatása révén amúgy is meg akartak valósítani, csak így a kincstárnak mindez jóval kevesebbe került.⁶⁹⁰ Nem támogatták viszont a hatóságok a visszaperléseket akkor, ha a visszakövetelt zsidóbirtokkal más terveik voltak, ha a kérelmezőnek már eleve volt számottevőbb birtoka, vagy például ha egyetlen család követelt vissza egy olyan nagyobb ingatlant, amelyen több magyar családot is el lehetett helyezni. Különösen a nemzetiségek által erősebben lakott községekben volt fontos ez utóbbi szempont. De azt is figyelembe vették a hatóságok, hogy a kérelmező tényleg politikai kényszer hatására vesztette-e el az ingatlanát, mert ha úgy találták, hogy valójában az illető szakszerűtlensége állt a háttérben, akkor a termelés érdekeinek adtak elsőbbséget, és az ingatlant meghagyták az eredeti kezelésben. Ezúttal sem számíthattak a perindítás jóváhagyására azok sem, akiknek a hatóságok szerint a magyar nemzethűségükhöz kétség fért. E tekintetben a német származás sem jelentett előnyt.⁶⁹¹

Összességében azonban elmondható, hogy a délvidéki közvélemény figyelme elsősorban az

⁶⁸⁷ Pl. VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 4 – 20856/1942.

⁶⁸⁸ Pl. Uo., 6 – 20929/1942, 9 – 6699/1941, 19128/1942, 22565/1942, 23798/1942, 32670/1943, 32694/1943, 36223/1943, 37016/1943.

⁶⁸⁹ Uo., 9 – 51528/1944.

⁶⁹⁰ Pl. Uo., 6 – 20929/1942, 9 – 36390/1943, 39355/1943, 39397/1943, 59207/1944.

⁶⁹¹ Pl. Uo., 6 – 1803/1941, 31633/1942, 9 – 27375/1942, 33075/1943, 37138/1943, 37376/1943, 39344/1943.

„agrárföldekre” irányult. A zsidóbirtokokat itt érzékelhetően kisebb érdeklődés övezte, mint az anyaországban, ahol a lakosságnak lényegében a zsidó tulajdon kiosztása jelentette az egyetlen lehetőséget arra, hogy földhöz jusson. Természetesen nem lehet azt mondani, hogy a délvidékiek nem siettek volna kihasználni a zsidó földek elkobzását a birokszerzésre. Sokan vágytak földre, és számos kérelem, igénylés tanúskodik arról, hogy a többségnek mindegy volt, hogy milyen forrásból kaphat földet. Azt, hogy a Délvidéken a zsidóbirtokokhoz képest inkább az „agrárföldek” álltak a közérdeklődés homlokterében további tényezők is magyarázhatják. Az itteni magyar lakosságnak a jugoszláv földbirtokrendezés igazságtalanságai elemi sérelmeket jelentettek, így az intézkedés visszafordítása elégtételként is szolgált: most azoktól (főleg „a szerbektől”) lehetett földeket elvenni, akik annak idején magyarok földjeit vették el, akik magyarok rovására tettek szert földtulajdonra. Ez az érzés, ha nem is minden esetben, de nagy általánosságban valószínűleg erősebb volt, mint a zsidók kárára történő haszonszerzés vágya. Nem mellesleg az „agrárföldekhez” olcsóbban is lehetett hozzájuk jutni, mint a zsidóbirtokokhoz.

Ami a délvidéki zsidóbirtokok felhasználásának általános szempontjait illeti, ezek lényegében megegyeztek azokkal, amelyek az anyaországban is érvényben voltak e tekintetben. A visszacsatolt országrészben mindemellett a zsidóbirtokok és az „agrárföldek” juttatására vonatkozó irányelvek is hasonlóak voltak. Mindkét típusú ingatlannál elsők között jöttek számba igényjogosultként a háborús kitüntetettek, frontharcosok, hadirokkantak, hadiözvegyek és -árvák. Szociális szempontként jelentkezett továbbá mind az „agrárföldek”, mind a zsidóbirtokok esetében a nagycsaládos földművesek földhöz juttatása is. A magyarság számbeli gyarapítása és gazdasági-társadalmi erejének növelése a nemzeti kisebbségekkel szemben szintén olyan törekvés volt, amely erőteljesen meghatározta mind a zsidóbirtokok, mind az „agrárföldek” hovatartozásának irányát.⁶⁹²

Az „agrárföldek” és a zsidóbirtokok kiosztási lehetőségeit tekintve azonban különbséget jelentett, hogy az előbbieket juttatási feltételei jóval kedvezőbbek voltak, így szabadabban lehetett őket felhasználni például a szegényebb földművesrétegek igényeinek kielégítésére. Az „agrárföldek” megszerzésének személyi kritériumait illetően általánosságban az 1936-os telepítési törvény és az 1940-es kishaszonbérleti törvény előírásai voltak irányadóak. Anyagi előfeltételként ezek a törvények az ingatlan-vételár harminc (vitézek, hadirokkantak és legalább három gyermeket nevelő nagycsaládosok esetében huszonöt) százalékának előre történő kifizetését, vagy egy évi haszonbérletébe helyezését, továbbá az ingatlan felszereléséhez, megműveléséhez szükséges anyagi eszközök biztosítását szabták meg.⁶⁹³ „Agrárföldekből” viszont olyanokat is lehetett részesíteni, akik nem tudtak eleget tenni ezeknek az anyagi követelményeknek.⁶⁹⁴

A zsidóbirtokok esetében a leendő tulajdonosnak ki kellett fizetnie előre a vételár egynegyedét, és rendelkeznie kellett a gazdálkodáshoz szükséges felszereléssel. A szegényparasztok, földmunkások, gazdasági cselédek széleskörű juttatását ez eleve kizárta.⁶⁹⁵ Egyes délvidéki hatóságok ezért amellet érveltek, hogy különösen az agrárnépesség bizonytalanabb helyzetű, a szélsőséges politikai mozgalmak szociális

⁶⁹² Uo., 9 – 32779/1943; MNL OL, K184. FM Ált., 1942 – 137 – 183650.

⁶⁹³ 1936:XXVII. tc. 47. §. 1-2. bek. A kishaszonbérleti törvény ehhez képest annyi változást tartalmazott, hogy tulajdonszerzésnél a vételár huszonöt, kedvezményezett csoportok esetében húsz százalékát, haszonbérlet esetében pedig egy éves, kedvezményezettnek fél éves haszonbérletet kellett előre kifizetni (1940:IV. tc. 29. §. 1. bek.).

⁶⁹⁴ 5.280/1941. ME. sz. rendelet, 1.§. 1-3. bek.

⁶⁹⁵ Csósz: Földreform és fajvédelem, 191.

demagógiájának leginkább kitett csoportjaira tekintettel a visszacsatolt országrészben fekvő zsidóbirtokok juttatási kritériumain ugyanúgy enyhíteni kellene, mint az „agrárföldekén”.⁶⁹⁶ Ilyen könnyítéseket azonban a kormány nem léptetett életbe.

Ahogy viszont azt kezdettől fogva tervezték, a zsidó földingatlanok hova fordítására vonatkozó elképzelések egyik központi motívuma a negyedik zsidótörvény hatályba lépése után is az „agrárföldek” kiosztása során felmerült hiányosságok, panaszok orvoslása maradt. A helyi földigények felmérése során a DFK szakközegei folyamatosan szembesültek az ebből fakadó, sokszor aggasztó mértékű feszültségekkel, ezért ismételtén sürgették – a községi elöljáróságokkal egybehangzóan – a zsidóbirtokok mielőbbi kiosztását is.

Miközben 1944 tavaszán és nyarán folyt a zsidóbirtok-igénylők összeírása, a DFK tárgyaló bírái külön javaslatokat terjesztettek be azokra a földigénylőkre vonatkozóan, akiket azért nem részesítettek korábban „agraringatlanokból”, mert eleve zsidóbirtokokra jegyezték őket elő. Ezeket a javaslatokat a zsidóbirtokok felhasználásával megbízott tárgyaló bizottságok voltak hivatva hasznosítani, az „agrárföldek” és a zsidóbirtokok juttatása közötti összhang megteremtése érdekében.⁶⁹⁷ A zsidóbirtokok felhasználásának lassúsága miatt azonban az „agrárföldekről” lemaradt igényjogosultak zsidó ingatlanokból történő részesítése sok esetben nem volt több, mint ismétlődő ígélet, még ha ezzel átmenetileg csillapítani is tudták a kedélyeket.⁶⁹⁸

Ennél nagyobb hatékonysággal folytatódott viszont a zsidóbirtokok soron kívüli felhasználása házhelyek kialakítására, vagy az e célból kisajátítást szenvedett nem zsidó magánszemélyeknek adott csereterületként. A negyedik zsidótörvény életbe lépése után erre elsősorban az 5 holdon aluli, szabad kézből el nem adott zsidó ingatlanokat szánták, és a DFK szakközegei településenként össze is írták a házhely-kialakításokhoz szükséges zsidó törpebirtokokat.⁶⁹⁹ Ekkor vettek igénybe például Ószivác községben összesen mintegy 22 hold ingatlant 21 keresztény tulajdonostól, akiket részben az ósziváci és újsziváci izraelita hitközség földjeivel kárpóoltak. Mivel a házhelyakciót az eljáró hatóságok elsőrendűen fontosnak tartották, ezért ezek az igénybevételek általában gyorsabban lezajlottak, mint ami a zsidóbirtokok felhasználására általában jellemző volt. Ószivácra például 1944 januárjára meg is történt a házhelyek és a csereingatlanok kiosztása.⁷⁰⁰ Többek között Péterréve és Bácsföldvár községekben is zsidó ingatlanokon alakítottak házhelyeket.⁷⁰¹ Ezek az újabb intézkedések tehát kiegészítették a Délvidéken már korábban, akkor még javarészt a kishaszonbérleti törvény alapján megindult házhely-kialakítási programot, amely már 1942 folyamán, valamint 1943 első felében több járásban is jelentősebb parcellázásokat produkált, részben agrár-, részben zsidóföldekből.⁷⁰²

Az 5 holdon aluli zsidóbirtokok ilyen irányú felhasználása mindenekelőtt a Bácskára volt jellemző. A Muraközben hasonló intézkedések azért nem történtek, mert itt nem álltak rendelkezésre házhelyeknek igénybe vehető kisebb zsidó ingatlanok.⁷⁰³ A Mura-vidéken, az alsólendvai járásban ezzel szemben nem volt szükség az 5 holdon aluli zsidó ingatlanokra erre a célra. A Baranyai háromszögben szintén nem indult meg a zsidó

⁶⁹⁶ MNL OL, K184. FM Ált., 1942 – 137 – 173306.

⁶⁹⁷ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 9 – 59183/1944, 59531/1944.

⁶⁹⁸ Uo., 6 – 51316/1944.

⁶⁹⁹ Uo., 9 – 35042/1943.

⁷⁰⁰ Uo., 4 – 35703/1943.

⁷⁰¹ Uo., 7 – 42329/1943.

⁷⁰² Uo., 9 – 35042/1943. A délvidéki ONCSA-házhelyakció keretében igen jelentős számú, összesen 13 977 családfő kapott házhelyet, akiknek döntő többsége, 13 158 fő keresztény magyar volt. Rajtuk kívül juttatásban részesült még 770 horvát, 34 német, 4 szlovák és 6 szerb. A Sajti: A magyar állam berendezkedése, 73-74.

⁷⁰³ Uo., 7 – 42103/1943.

törpebirtokok házhely-célú felhasználása. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy a DFK területileg illetékes szakközege az itteni földbirtokrendezést inkább az „agrárföldekre”, semmint a zsidóbirtokokra alapította, nyilván azért, mert utóbbiak igénybevétele jóval lassabban és körülményesebben folyt. Az „agrárföldekből” történő juttatások a Baranyai háromszögben már 1942 júniusában befejeződtek. Amikor azonban egy bő évvel később napirendre került az itteni zsidóbirtokok felhasználása, az illetékes tárgyalóbíró saját bevallása szerint is „tájékozatlan” volt az ezekkel kapcsolatban kínálkozó juttatási lehetőségekről.⁷⁰⁴ De a Bácskában is voltak olyan települések, például Óbecse, ahol a kisebb zsidóbirtokok nem kellettek házhelyeknek, mivel korábban az ilyen irányú parcellázásokat már „agrárföldekből” megoldották.⁷⁰⁵ Összességében azonban a házhely-alakítás a Bácskában a zsidóbirtokok felhasználásának egyik legfontosabb irányává vált, és ebbe az 5 holdon aluliakon kívül a nagyobb zsidó ingatlanok egy részét is bevonták.

A korábban vázolt, zsidóbirtokokra alapított településfejlesztési elképzelések egy részének kivitelezése érdekében szintén konkrét lépések történtek. Szabadka város, amely már a negyedik zsidótörvény életbe lépése előtt, előre „lefoglalt” magának egy zsidó földingatlant tangazdaság céljára, az új törvény megjelenése után további igényekkel jelentkezett. A Szabadkai Atlétikai Club és a helyi leventeparancsnokság „hazafias kötelességtől áthatott” javaslatára Völgyi János polgármester ezúttal mintegy 118 hold ingatlanra jelentett be kérelmet, amelyen üzemeknek, munkástelepeknek, sportpályáknak tervezett helyet biztosítani, továbbá tisztviselőtelepek létesítésével megoldani a lakáshiányt.⁷⁰⁶ A kérdéses birtokokat a város 1944 márciusában vette át.⁷⁰⁷ A zsidóbirtokok kisajátítása révén úgy tűnt, hogy Horgosi-Királyhalom „derék magyar lakosságának régi álma, régi vágya” is megvalósulhat. Az anyaközségtől, Horgostól 10-12 km-re fekvő, 2500-3000 lelket számláló községrész lakossága régóta szerette volna, hogy Horgosi-Királyhalom önálló községgé alakuljon. Volt saját templomuk, plébániahivataluk, de nem rendelkeztek olyan telkekkel, amelyeken az önállósodáshoz szükséges iskolát, tanítói lakásokat és közigazgatási épületeket el lehetett volna helyezni. A Horgosi-Királyhalom Gazdakör és Horgos község előljárósága ezeket most egy zsidóbirtokon akarta kialakítani. A szóban forgó ingatlanra a földművelésügyi miniszter 1943 októberében mondta ki az átengedésre kötelező határozatot, értesítve egyúttal az OFI-t, hogy a birtok várományosa Horgos lesz.⁷⁰⁸

A délvidéki zsidóbirtokok szociálpolitikai, „nemzetpolitikai” célú felhasználását szolgálták azok az elképzelések, amelyek a magyar lakosság oktatási, művelődési helyzetének fejlesztését igyekeztek elősegíteni a zsidó földtulajdon kiaknázása révén. A két világháború közötti szerb iskolapolitika következményeként a magyarság rendkívüli mértékben kiszorult a középfokú oktatásból, amely akadályozta a magyar középosztály utánpótlását. Különösen a Tisza-menti földműves magyarság előtt zárultak be a középiskolák kapui és szűnt meg annak lehetősége, hogy ebből a rétegből önálló iparosok és kereskedők újabb generációi kerüljenek ki. Ezen a helyzeten kívánt javítani a kultuszminisztérium azáltal, hogy a szegény, tehetséges diákok számára tanulóotthonokat létesített Újvidéken, Újverbászon, Zentán és Szabadkán, melyek számára földingatlanokat kért a földművelésügyi minisztériumtól.⁷⁰⁹

⁷⁰⁴ Uo., 7 – 41833/1943.

⁷⁰⁵ Uo., 7 – 42329/1943.

⁷⁰⁶ TLSz, F60. PM, P. XX. 4420/1943 – 5027/1944.

⁷⁰⁷ Uo., P. XX. 4420/1943 – 9852/1944.

⁷⁰⁸ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 7 – 30892/1943.

⁷⁰⁹ Uo., 6 – 34351/1943.

A zsidóbirtokok oktatási intézmények számára történő igénybevételére a földművelésügyi miniszter maga is nagy hangsúlyt helyezett.⁷¹⁰ A délvidéki tanulóotthonoknak adható ingatlanok felmérését és kiválasztását 1943 tavaszán-nyarán végezték a DFK szakközegei. A figyelmük annál is inkább a zsidóbirtokok felé fordult, mivel az „agrárföldek” felhasználási terveit ekkorra már javarészt jóváhagyták, és helyenként a kiosztások is folyamatban voltak. Az újonnan alapított tanulóotthonoké mellett egyúttal több más állami, városi és egyházi tanintézet földigényét is felmérték. A Bácskai Apostoli Kormányzóság Érseki Biztosa által alapított óverbászi Szent Imre Fiúnevelő Intézet például szintén kért földet, eredetileg egy szenttamási „agráringatlant”. Ezt a területet azonban ekkora már szintén kiosztották, ezért a Kirendeltség egy másik, még szabad „agrár föld” vagy zsidóbirtok igénylését javasolta az intézménynek.⁷¹¹

Szintén oktatásfejlesztési, illetve mezőgazdasági fejlesztési céllal tette kötelezővé a földművelésügyi miniszter a téli gazdasági iskolák részére a tangazdaságok létesítését, amelyek számára országsszerte és a Délvidéken is több helyen zsidó tulajdonból biztosítottak birtokokat. 1942 végén az országban összesen 47, a Délvidéken három ilyen iskola működött: Óbecsén, Temerinben és Topolyán. A téli gazdasági iskolahálózat bővítése érdekében a következő év folyamán országsszerte 20, a Délvidéken pedig Dárda és Kula községekben két újabb iskola létesítését tervezte a minisztérium. Az óbecsei téli gazdasági iskola 1943 végére használatba is vette egy helyi zsidó lakos kisajátított birtokát, a többi hasonló intézmény számára pedig folyamatban volt a juttatási javaslatok kidolgozása.⁷¹²

A zsidóbirtokok kisajátításának és kiosztásának folyamatát a visszacsatolt Délvidéken is érdekharcol, „panamák” sora kísérte. Különösen egy-egy jó minőségű, fekvésű és felszereltségű gazdaság megszerzéséért indult nagy versenyfutás, amelybe a délvidéki gazdasági-politikai elit tagjain kívül anyaországiak is bekapcsolódtak. Kérelmezők sora igyekezett befolyásos kapcsolatainak mozgósításával, parlamenti képviselőktől, ismert politikusoktól és közéleti figuráktól beszerzett ajánlólevelek, informális közbenjárások segítségével nagyobb nyomatókat adni az igénylésének.⁷¹³ A korabeli viszonyokat uraló „uram-bátyám rendszer” jellegzetességei híven tükröződtek azokban a levelekben, amelyekben magas rangú hivatalnokok, minisztériumi tisztviselők faggatták bizalmas, bizalmaskodó hangnemben az illetékes hatóságokat arról, hogy hogyan lehetne a kiszemelt ingatlant maguk vagy pártfogoltjaik részére megszerezni.⁷¹⁴ A német egyéni igénylők és nemzetiségi intézmények érdekeiért a német népcsoport Délvidékről behívott országgyűlési képviselői, Trischler József és Hamm Ferenc fejtettek ki aktív lobbitevékenységet.⁷¹⁵

Az „uraknak” a zsidóbirtokokért folytatott „tülekedése” a szélesebb közvélemény, különösen a földre éhes szegényparasztság körében erőteljes visszatetszést szült. A számos kisebb-nagyobb botrány mellett az egyik legnagyobb vihart kavart eset az újverbászi Bogisevity Momcsiloné Schwartz Erzsébet és testvére, Szlávity Vladiszláv ingatlanához kapcsolódott. A mintegy 110 holdas, gazdasági eszközökkel és állatállománnyal bőven ellátott, egy fényűző lakóvillát is magában foglaló modern mintagazdaság a szenttamási határban feküdt. Az ingatlant először Kramer Mátyás vepródi kendergyáros vásárolta meg a zsidó tulajdonosoktól. Mihelyst a

⁷¹⁰ MNL OL, K184. FM Ált., 1944 – 137 – 275134.

⁷¹¹ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 6 – 34351/1943.

⁷¹² Uo., 7 – 42329/1943; MNL OL, K184. FM Ált., 1943 – 137 – 597341.

⁷¹³ Pl. VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 7 – 56234/1944.

⁷¹⁴ Pl. Uo., 7 – 22500/1942.

⁷¹⁵ Uo., 7 – 56234/1944.

jogügylet a tudomására jutott, az Országos Vitézi Szék sietett „nemzetvédelmi szempontokra” és a vevő német származására hivatkozva megvétózni azt a földművelésügyi miniszternél, és magának igényelte az ingatlant. Hogy kérelmének súlyt adjon, a kitűnő összeköttetésekkel rendelkező Kramer minden befolyásos kapcsolatát mozgósította, köztük országgyűlési képviselőket és Antal István nemzetvédelmi propagandaminisztert is. Krameren és a Vitézi Széken kívül azonban mások is szemet vetettek az ingatlanra, olyannyira, hogy a majorsági cseléd megfogalmazása szerint nem volt olyan nap, hogy „magasrangú rangú urak meg ne jelenjenek és már mint saját ingatlanukon ott ne rendelkezzenek”. Mindeközben a földműves-társadalom egyre növekvő ellenszenvvel figyelte a birtok feletti huzavonát. A telepítési felügyelő végül oly módon kívánta nyugvópontra vinni az egyre több indulatot gerjesztő ügyet, hogy javasolta, ne legyen a föld egyik kérelmezője sem, hanem létesítsenek rajta állami szakiskolát.⁷¹⁶

A Vitézi Szék a fenti ügyön túlmenően is állandó főszereplője volt a délvidéki zsidóbirtokok juttatása körül folyó érdekharcoknak.⁷¹⁷ Az 5-100 holdas ingatlanok várományosaként a zsidóbirtokok felosztásának országos viszonylatban is a Vitézi Szék volt az egyik legnagyobb nyertese, és a visszacsatolt ország részben is a zsidóktól kisajátított földmennyiség közel felére tarthatott igényt. Mindemelllett a Délvidéken az „agrárföldekre” irányuló vitézi telepítések révén is jelentékeny földterület, 1943 februárjáig 13 445 hold került a szervezet birtokába.⁷¹⁸ A tehát egyébként is bőkezű földjuttatásokban részesülő Vitézi Szék a zsidóbirtokokból (is) agresszív módon igyekezett minél nagyobb részt lefoglalni magának, ami épp amiatt vált konfliktusok forrásává, mert a jugoszláv agrárreform miatt a 100 holdon felüli, azaz az OFI hatáskörébe tartozó, egyéb földbirtokpolitikai célokra fordítható zsidó nagybirtokok mennyisége a Délvidéken a szokásoshoz képest aránytalanul kevés volt.

A Vitézi Szék gátlástalan birtokszerzési törekvéseit ezért a szélesebb földműves-társadalom mellett a szakhatóságok is sokszor ellenszenvvel fogadták. A zentai vitézi igénylésekkel például a DFK nyíltan szembeszegült. Zenta város képviselő testülete még 1942 júliusában hozott egy határozatot, mely szerint a várostól a jugoszláv agrárreform során kisajátított és utóbb „agrárföldekként” visszajuttatandó, vagy a város határában „bárkitől elveendő” földekből adjanak vitézi telkeket a Délvidék visszafoglalásakor Zentára elsőként bevonult honvéd alakulat, a miskolci dandár parancsnokainak, vitéz Csatáry József tábornoknak és vitéz Haynal Alajos alezredesnek. Rajtuk kívül a zentai bevonuláskor hősi halált halt, vagy magukat egyéb módon kitüntetett honvédek, illetve családjaik számra szintén kértek vitézi telkeket. A képviselő testület ezt a határozatot a DFK elé terjesztette. Ezzel egy időben az említett Csatáry maga is továbbította a zentaiak javaslatát a földművelésügyi minisztériumba. Csatáry ekkor már tudta, amit a zentai városvezetés még nem, hogy a jugoszláv agrárreform idején a várostól elvett mintegy 11 000 hold föld legnagyobb részét a minisztérium telepítésekre és helyi juttatásokra akarta felhasználni. A városnak csak pár száz holdat terveztek visszaadni, tehát nem nagyon volt miből földeket osztogatni Zenta vitéz felszabadítóinak. Csatáry ezért azt kérte, hogy a városnak visszajuttatandó földmennyiséget a minisztérium toldja meg még néhány száz holddal, és azokból neki, Haynalnak és a katonáiknak rendeljen ki vitézi telkeket. Csatáry hangsúlyozta, hogy ők nem kértek semmit a várostól, a

⁷¹⁶ Uo., 7 – 10377/1942, 13114/1942.

⁷¹⁷ A Vitézi Rendről általában lásd: Kerepeszki Róbert: *A Vitézi Rend, 1920-1945*. Attraktor, Máriabesenyő, 2013. A zsidóbirtokok kiosztása országszerte rendszeresen konfliktus forrásává vált a Vitézi Szék és a helyi lakosság között. Ezt Zala megyei példákkal szemlélteti: Sulyok Izabella: A negyedik zsidótörvény végrehajtása Zala megyében. In: Antos és Tamás: *Szemelvények*, 197-207.

⁷¹⁸ A vitézi telepítésekről lásd: Valastyán: Telepítések, földhöz juttatások.

határozatot a hálás közgyűlés maga hozta.⁷¹⁹

A Földművelésügyi Minisztériumban talán nem tudták, a DFK viszont nagyon is tisztában volt azzal, hogy ez nem volt igaz. A Vitézi Szék megyei székkapitánya volt ugyanis, aki utasította Zentai város főjegyzőjét, aki járási vitézi hadnagy volt, hogy kérje a képviselő testülettől a vitézi telkek „felajánlását”. A DFK-ban azt is tudták, hogy a kérést a képviselő testület tagjai vegyes érzelmekkel fogadták. A legénységi juttatásokat nem ellenezték, de a tisztai telkek ötletét többen kritizálták, nem utolsósorban mert Zentán sokan úgy tudták, hogy Csatáry jelentős magánjövedelmet élvezett. A Földművelésügyi Minisztériumnál a DFK határozottan ellenezte a vitézi kezdeményezést, és amellet érvelt, hogy a zentai „agrárföldeket” a helyieknek kell adni, nem pedig máshova valósi vitézeknek. A DFK tárgyaló bírja azt is gyanította, hogy ha a Vitézi Szék ily módon eszik az „agrárföldektől”, akkor a zsidóbirtokokból akarja majd a tervét megvalósítani, és figyelmeztetett, hogy ez Zentán „jó vért nem szülne”.⁷²⁰

A negyedik zsidótörvény megjelenése után az eltérő elbánás alá eső agrár- és zsidóföldek kezelése, illetve a különböző hatáskörök átfedései miatt a helyzet kifejezetten kaotikussá vált, ami ismét elsősorban a Vitézi Székkal vezetett összeütközésekhez. A DFK zentai tárgyaló bírja például már 1942. november végén arról tett jelentést, hogy a járási vitézi hadnagy megkezdte a Vitézi Széknek „járó” zsidóingatlanokra az igénylők összeírását, a felhívás következtében pedig tömegesen jelentkeztek olyanok is, akik a DFK képviselőjénél is jelentkeztek agrárföldekre, amiből „szép felfordulás támadt.” De a zsidóbirtokok elérhetővé válása után a vitézek igényléseit önmagában is nehéz volt követni. Martonoson például a vitézek eleinte csak „agrárföldekből” igényeltek. Amikor azonban rájöttek, hogy a zsidóbirtokokból nagyobb földet is kaphatnak, lemondtak az „agrárföldekről” és áttelepítésre jelentkeztek a Vitézi Széknél. A tárgyaló bíró az eljárás egységesítését sürgette, csak úgy látva megoldást a helyzetre, ha a Vitézi Széknek hatáskörébe eső zsidó ingatlanokkal is a DFK közegei rendelkezhetnének, és a vitézek zsidóbirtok-juttatását is a DFK végezhetné, vagy legalább a Vitézi Székkal együttműködésben.⁷²¹

A zsidóbirtokok felhasználása során a DFK és a Vitézi Szék között a továbbiakban állandósultak a súrlódások és a hatásköri konfliktusok. Kihaszánlva az erre nyíló jogszabályi lehetőséget, a DFK végül a Vitézi Szék kategóriájába eső zsidó földingatlanokat is rendszeresen a saját hatáskörébe vonta, és a saját elképzelései szerint használta fel azokat, elsősorban házhelyek kialakítására és egyéb juttatásokra.⁷²² Ez a gyakorlat nem érintette a 5-100 hold közötti délvidéki zsidóbirtok-állomány egészét, de számos olyan helyen, ahol a DFK-nak a zsidóbirtokok hovafoordításáról alkotott elgondolásai eltértek a Vitézi Szék terveitől, a DFK minden további nélkül megtagadta a kérdéses birtokok átadását. Az erre vonatkozó irányelveket a DFK már 1943. februári értekezletén lefektette, majd utasította a kirendelt szakközegeit is, hogy készítsenek községenkénti jelentést külön-külön az 5-100 holdas és a 100 holdon felüli zsidó földingatlanokról, azt is megjelölve, hogy melyekre

⁷¹⁹ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 6 – 20427/1942.

⁷²⁰ Uo.

⁷²¹ Uo., 9 – 31126/1943.

⁷²² A 4.250/1943. ME. sz. rendelet 1.§. 2. bek. értelmében nem kellett átadni a Vitézi Széknek az 5-100 holdas mezőgazdasági ingatlanok (szőlők esetében 5-20 hold) közül azokat, amelyeket a földművelésügyi miniszter szükségesnek ítélte házhelyek kialakítására, házhely-csereingatlanok céljára vagy egyéb közcélokra (községfejlesztés, közös legelő stb.). Az elvett ingatlanokért a rendelet kárpótlást ígért a Vitézi Széknek más zsidóbirtokokból, de a forrásokban nincs nyoma annak, hogy délvidéki viszonylatban ilyesmire sor került volna.

lenne a DFK-nak szüksége házhelyek, házhely-csereingatlanok vagy szántóföldek céljára.⁷²³ A DFT 1943. szeptemberi ülésén a DFK ismét leszögezte, hogy az 5-100 holdas zsidóbirtokok közül csak azokat fogja átadni a Vitézi Széknek, amelyeket a saját birtokpolitikai eljárásai során nem használ fel.⁷²⁴

A DFK szakközegei ennek megfelelően olyan földbirtokrendezési terveket készítettek, amelyek az egyes települések határában fekvő agrár- és zsidóföldeket egyaránt és együttesen vették számba, függetlenül attól, hogy utóbbiak közül mennyi „illette” volna a Vitézi Szék. A helyi szükségletekhez mérten több-kevesebb „vitézi kategóriás” birtokot foglaltak le, így Szenttamáson például számos, Bácsfeketehegyen csak kettő, a bajsai határban pedig egy ingatlant. Horgoson hat, összesen 86 hold szőlőbirtokra számított a Vitézi Szék. Csongrád vármegye, Szeged és Hódmezővásárhely városok vitézi székkapitánya 1943 januárjában, majd az év folyamán több alkalommal is türelmetlenül kérte-sürgette a DFK-nál az ingatlanok átadását. A DFK csak 1944 elején reagált, egyúttal pedig kész helyzet elé állította a székkapitányt, közölve, hogy az egyik birtokok már felhasználta házhelyek kialakítására. Számos településen, így például Zombor, Zenta és Szabadka városokban, valamint Ada, Bácskertes, Gombos, Csonoplya, Pacsér, Nemesmilitics, Őrszállás, Regőce, Mohol és Ószivác községekben a Vitézi Szék teljes „zsidóbirtok-járandóságát” lefoglalta a DFK.⁷²⁵ De voltak olyan települések, így például Magyarkanizsa, Bácskossuthfalva, Péterréve és Bácsföldvár, ahol az 5-100 holdas zsidóbirtokokra a DFK-nak nem volt szüksége, így a vitézek megkaphatták a „jussukat”.⁷²⁶

A hatáskörébe kerülő délvidéki zsidóbirtokok java részét a Vitézi Szék vitézi juttatásokra szánta. Született azonban néhány ettől eltérő felhasználási elképzelés is, melyek között érdemes megemlíteni a csáktornyai Zrínyi-emlékmű esetét. Az Országos Vitézi Szék 1943 novemberében kereste meg a DFK-t azzal, hogy Zrínyi Miklós költő-hadvezér tiszteletére emléktemplomot és -parkot akar kialakítani Csáktornyán. Az ötlet megvalósításához egy ingatlan soron kívüli átengedését kérte a Széknek „járó” zsidóbirtokokból. A megszerezni kívánt tulajdonképpen terület egy, a szentilonai Zrínyi-sírhellyel és kápolnával szomszédos „agrárföld” volt, amely egy nem zsidó magánszemély tulajdonában állt. „Agrárjellege” miatt ezt a földet amúgy is kisajátították, és a DFK, amely ebben a kérdésben maximálisan együttműködőnek bizonyult, át is adta azt a Vitézi Széknek. A kisajátítást szenvedett tulajdonost viszont kompenzálni akarták, „nehogy megkárosíttóságának érzetében a Zrínyi kultusszal szemben valaha is ellenséges indulattal legyen”. A csereterületet eredetileg három csáktornyai zsidóbirtok – köztük a helyi Chevra Kadisha ingatlana – közül akarta kiválasztani a Vitézi Szék. Utóbb azonban a volt tulajdonost egy másik „agrárfölddel” kárpótolták, így a szóban forgó zsidóbirtokok megmaradtak egyéb célokra.⁷²⁷

Szólni kell végül néhány szót arról, hogy a délvidéki zsidóbirtokok felhasználásánál mennyire merült fel egyáltalán az az eshetőség, hogy a kisajátított zsidó földtulajdonból a nem magyar nemzetiségű lakosság is részesüljön. A zsidóbirtokok kiosztásakor országszerte figyelembe vették a birtokszerzők „államhűség szempontjából való megbízhatóságát”, ami nemcsak azokat zárta ki a juttatásból, akikről szélsőbal vagy szélsőjobb oldali, nyilas beállítottságot feltételeztek, hanem általában a nemzeti kisebbségeket is. A nemzetiségek

⁷²³ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 9 – 33209/1943.

⁷²⁴ Uo., 9 – 34565/1943.

⁷²⁵ Uo., 3 – 52017/1944; 7 – 30181/1943, 41895/1943, 42329/1943, 43101/1943; 9 – 33209/1943, 34958/1943, 35042/1943.

⁷²⁶ Uo., 7 – 41676/1943, 41895/1943, 42329/1943. Más források szerint Magyarkanizsán is volt olyan zsidóbirtok, amelyet a DFK nem adott át a Vitézi Széknek (Uo., JB – 42716/1943).

⁷²⁷ Uo. 7 – 46512/1943.

szisztematikus mellőzése a zsidóbirtok-juttatásoknál már a korábban visszacsatolt országrészekben is megmutatkozott. A kárpátaljai Órdarma község lakosainak juttatását például azért ellenezte a helyi gazdasági felügyelő, mert szerinte a többségük a statisztikák szerint ugyan magyar, de lélekben „inkább ruszin érzelmű” volt.⁷²⁸

A visszacsatolt Délvidék nem magyar lakossága általában szintén nem nagyon számíthatott a zsidó tulajdonú – csakúgy, mint gyakorlatilag bármilyen más forrásból származó – földekből történő részesedésre. Ez persze nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy az országrészre vonatkozó birtokrendezés egészének az volt a lényege, hogy a térség agráriumának etnikai szerkezetét a nem zsidó magyarság javára átrendezze. A Földművelésügyi Minisztérium már a munkájának kezdetekor arra utasította az újvidéki Kirendeltségét, hogy a földhöz juttatandó személyeket elsősorban „nemzetpolitikai” szempontok alapján jelöljék ki.⁷²⁹ Ennek ellenére a kezdeti földbirtokpolitikai tervezetek nem zárták ki teljesen, hogy a magyar igények kielégítése után a nemzeti kisebbségek is kapjanak valamennyi földet.⁷³⁰

A gyakorlatban azonban szerbeknek nem osztottak parcellákat. A térségben élő ruszinok földhöz juttatása ellen a délvidéki földbirtokpolitikai szakhatóságok azt a „nemzetgazdasági” érvet hozták fel, hogy a jugoszláv időkben e népcsoport tagjai „idegenből hozott pénzzel”, olcsón, nagy haszonnal vásároltak jelentős földterületeket, és hogy „ezek” nemzeti szempontból egyébként sem megbízhatóak. A DFT-nek ezek alapján az volt az álláspontja, hogy a ruszinokat ugyanúgy kell kezelni a földosztás során, mint a szerbeket.⁷³¹ A többi nemzetiséget illetően változó gyakorlat érvényesült. A muraközi horvátok esetében például – ahogy az a földkérdésen túl általában is jellemző volt – a kormány viszonylag óvatos, szelektív diszkriminációs politikát követett. Kállay Miklós miniszterelnöknek az volt az utasítása, hogy a horvátokkal szemben „toleráns álláspontra kell helyezkedni”, és a velük való jó viszony kialakítása érdekében a jugoszláv agrárreform revíziója során meg kell őket hagyni az ingatlanjaikban – különösen, ha egyébként sem lehetett helybeli magyarokat tenni a helyükbe. A vendek (szlovének) kapcsán is hasonló álláspont fogalmazódott meg.⁷³² A DFK ezért az ingatlan-kiszajátítást szenvedett horvátok közül elsősorban azokat tervezte kizárni a visszajuttatásokból, akikkel szemben valamilyen konkrét nemzethűségi kifogás merült fel, így például akik Trianon után költöztek a Muraközbe, akik a visszacsatolás után önként vagy „hatósági intézkedésre” külföldre távoztak, és akiket magyarellenes magatartással vádoltak.⁷³³

Ugyanúgy, ahogy az a Délvidék gazdaságának egyéb területeire is jellemző volt, a magyar hatóságok az agrárium etnikai szempontú átrendezése során is igyekeztek a németiség pozícióit gyengíteni, vagy legalábbis elkerülni, hogy erősödjenek. Ez a politika ezúttal is folyamatos súrlódásokhoz, nem ritkán nyílt összeütközéseket eredményezett a német lakossággal. A hatóságok céltudatosan irányították a magyar telepeseket – a külföldről hazahozottakat, az anyaországból érkezőket, vagy a délvidéki országrészen belül „átcsoportosított” lakosokat – olyan vidékekre, köztük németek által lakott részekre is, ahol a lakosság nemzetiségi arányain a magyarság javára kívántak változtatni. A felszabaduló „agrárföldeket” emellett a német többségű községekben is inkább helyi vagy

⁷²⁸ Csósz: Földreform és fajvédelem, 188.

⁷²⁹ MNL OL, K184. FM Ált., 1943 – 137 – 589123.

⁷³⁰ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 3 – 3086/1941, 6 – 4111/1941.

⁷³¹ Uo., 9 – 34565/1943.

⁷³² MNL OL, K184. FM Ált., 1942 – 137 – 520909.

⁷³³ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 3 – 42971/1943.

környékbeli, nem ritkán pedig más községekből odahozott magyaroknak osztották ki, semmint németeknek. A földekre szintén igényt tartó német lakosság körében ezek az intézkedések erőteljes elégedetlenséget szültek, és az újonnan érkező magyar telepeseket sem fogadták, finoman szólva, barátságosan. A magyar hatóságok általában ügyeltek arra, hogy ne telepítsenek magyarokat olyan többé-kevésbé tisztán nemzetiségi környezetbe, ahol hosszabb távon a beolvadás veszélyének voltak kitéve, vagy ahol az elutasító társadalmi közeg miatt a hétköznapi boldogulásuk lehetetlenné vált volna. A földosztással kapcsolatos várakozásaiban csalódott, sértett német lakosság és a magyar telepések között sok helyen ennek ellenére is állandósultak a feszültségek.⁷³⁴

A két világháború közötti jugoszláv agrárreform során kisajátítást szenvedett birtokosok között jelentős arányban voltak német származásúak, az akkor újraosztott földekből viszont a németek ugyanúgy nem részesültek, mint a magyarok vagy bármely más, nem szláv nemzetiségűek. A Délvidék visszacsatolása után, a jugoszláv agrárreform revíziója során várakozásaikkal ellentétben földjeiket vissza nem kapott egykori nagybirtokosok között viszont a magyaroknál is kisebb eséllyel számíthattak kártalanításra azok, akiknek a nemzeti megbízhatóságát megkérdőjelezték, így a német származású birtokosok is.⁷³⁵ Ami azokat a németeket illette, akik annak idején jóhiszemű harmadik szerzőként jutottak most „agrárföldekként” kisajátított birtokokhoz, a DFT két lehetőséget vázolt fel: az egyik, hogy e birtokosok közülük a nemzeti szempontból megbízhatóak visszakaphassák a földjeiket, a másik, hogy a németek általában „minél kevesebbet” kapjanak vissza, bár világos volt, hogy utóbbi esetben „politikai vonalon” panaszok várhatók.⁷³⁶

A német lakosságnak a délvidéki földbirtokrendezés során tapasztalt sérelmei csakugyan nemegyszer vezettek diplomáciai feszültségekhez. Előfordult például, hogy az illetékes hatóságok „nemzetbiztonsági alapon” megtagadták az SS-be önként bevonult németek családtagjaitól az ingatlanvásárlási engedélyeket, vagy hogy haszonbérleteiket „arra érdemes” magyaroknak adták át, dacára, hogy Magyarország szerződésben szavatolta Németországnak, hogy az SS-önkéntesek hozzátartozói tovább élvezhetik a bevonultak jogosultságait. Mivel féltő volt, hogy a panaszosok Berlinhez fordulnak, és az eljárást a budapesti német követség is kifogásolta, a bérleteket végül visszajuttatták, ami viszont a magyarok között keltett elégedetlenséget.⁷³⁷ A további külpolitikai kellemetlenségeket elkerülendő, a miniszterelnök nyomatékosan kérte, hogy „a kedvező földbirtokelosztás és szociális érdekeket szolgáló rendelkezések végrehajtása a gyakorlatban ne öltönnön nemzetiségellenes jelleget”.⁷³⁸

Főszabályként elmondható, hogy a délvidéki agrárrendezés során nem magyarok legfeljebb olyan helyeken részesültek – ha egyáltalán – juttatásban, ahol rendelkezésre állt a magyar érdekek sérelme nélkül kiosztható „felesleg”. Ez az olyan, zömmel magyarbarátnak tekintett népcsoportok esetében is így történt, mint például a bunyevácok.⁷³⁹ A magyar nemzeti szempontból való „megbízhatatlanság” természetesen minden egyéni esetben kizáró okot jelentett, ezért az erősen elmagyarosodott nemzetiségi igénylőknek volt a legnagyobb esélyük földet kapni. Az ő juttatásaik egyúttal a magyarhű kisebbségek lojalitásának erősítését is szolgálta. A gyakran következtelen hatósági gyakorlat azonban nem egyszer vezetett ellentmondásos döntésekhez. Így például

⁷³⁴ Uo., 6 – 1579/1941.

⁷³⁵ Uo., 3 – 52017/1944.

⁷³⁶ Uo., 9 – 34565/1943.

⁷³⁷ Uo., 5 – 33778/1943.

⁷³⁸ MNL OL, K184. FM Ált., 1944 – 137 – 277267.

⁷³⁹ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 6 – 4260/1941.

fosztottak meg a földjeiktől kifejezetten magyar érzésű bunyevácokat, sokácokat, szlovákokat is.⁷⁴⁰ Boldogasszonyfalván kezdetben az általános irányelveknek megfelelően volt az álláspont, hogy ruszinok nem kaphatnak földet, ezért egy teljesen elmagyarosodott, de ruszin származású asszony kisajátított „agrár földjének” egy részét a községi földosztó bizottság egy német igénylőnek juttatta. A DFK utóbb azért rendelte el a birtok visszaadását, mert rosszabbnak tekintette, ha a földet egy német kapja, mintsem egy elmagyarosodott ruszin.⁷⁴¹

A délvidéki földbirtokrendezés módja széles körű elégedetlenséget váltott ki a nem magyar lakosság körében, fokozta a magyar uralommal szembeni bizalmatlanságukat és tovább mérgesítette a visszacsatolt országrész egyébként is feszültségterhes társadalmi légkörét. Az etnikai megbékélés néhány szószólója újra és újra rámutatott e diszkriminatív agrárpolitika káros következményeire, és hangot adott a nemzetiségek panaszainak.⁷⁴² A DFK maga kevésbé volt hajlandó a nemzetiségi sérelmek tudomásul vételére, java részüket alaptalannak, elhamarkodottnak nyilvánította. A Kállay-kormány viszont mutatott némi készséget ezek elismerésére, és elvben legalábbis, bizonyos fokú enyhítésére. A miniszterelnök „szükségesnek és kívánatosnak” tartotta, hogy „az egyenjogúság és egyenlő elbánás kidomborítása, valamint megértő nemzetiségi politikánk dokumentálása okából” nem magyar nemzetiségű „öslakos”, földművesek is kaphassanak földet, illetve megemlítette a földjeikből, úgymond, méltánytalanul kimozdítottak kártalanítását is. Hozzá kell tenni azonban, hogy a kiosztandó földekből történő részesítésre ez után is a magyarbarátnak tekintett népcsoportok tagjai jöttek csak szóba, illetve olyanok, akik magyar államhűségüket személyesen is bizonyították. Ők is többnyire csak olyan esetekben számíthattak juttatásra, amikor azt konkrét kisebbségpolitikai, „nemzetpolitikai” megfontolások is indokolták, illetve főleg a szinte tisztán nemzetiségi vidékeken, ahová magyarokat egyébként sem akartak irányítani a beolvadás veszélye miatt.⁷⁴³

A fenti irányelvek és gyakorlatok javarészt a jugoszláv agrárreform revíziója kapcsán formálódtak ki, de a zsidóbirtokokra vonatkozóan is hasonló politika érvényesült. Utóbbiak felhasználása során a hatóságok szintén háttérbe szorították, gyakran teljesen kizárták a nem magyar lakosságot. Ez jellemezte például a zsidó tulajdonosok haszonbérszerződéseinek felülvizsgálatát is. Nem kevés földmennyiségről volt szó: az 5-100 hold közötti délvidéki zsidóbirtokoknak több, mint egyharmadát művelték nemzetiségi haszonbérlok.⁷⁴⁴ A második zsidótörvény megjelenése után a zsidó tulajdonú földek haszonbérbe adásánál a szerződést be kellett nyújtani a városi vagy vármegyei közigazgatási bizottságok gazdasági albizottságához, amelyek véleménye alapján a földművelési miniszter határozott a jogügylet jóváhagyásáról vagy elutasításáról. A visszacsatolt Délvidék esetében ebben a kérdésben is a DFK volt illetékes, itt döntöttek tehát arról, nemzeti megbízhatósági, származási szempontokat is figyelembe véve, hogy egy birtoknak ki lehet a haszonbérloje.⁷⁴⁵

⁷⁴⁰ MNL OL, K184. FM. Ált., 1943 – 137 – 86254.

⁷⁴¹ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 6 – 4497/1941.

⁷⁴² Lásd ennek kapcsán mindenekelőtt dr. Steuer György nyugalmazott államtitkár 1942 őszén írt, a politikai felső vezetés több tagjának, így a kormányzónak, a földművelésügyi, a pénzügy- és a honvédelmi miniszternek, továbbá a délvidéki adminisztráció egyes kulcsfiguráinak megküldött terjedelmes memorandumát, amely a délvidéki földbirtokpolitika hibáit és a kisebbségek ezzel kapcsolatos sérelmeit is hosszan részletezi. A szabadkai főispán, Reök Andor válaszlevelében maga is elismerte, hogy a földjuttatásokkal kapcsolatban valóban „mérhetetlenül nagy az elégedetlenség”, és hogy a földbirtokrendezésbe „hibák csúszhattak be, amiket orvosolni kell” (MNL OL, K184. FM Ált., 1943 – 137 – 86254).

⁷⁴³ Uo. és Uo., 1942 – 137 – 520909; VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), pov. 209/1943 és 5 – 53778/1944.

⁷⁴⁴ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 7-441/1941 alapján. Az 5 holdon aluli és a 100 holdon felüli birtokokra vonatkozóan nincs adat.

⁷⁴⁵ A haszonbérleti szerződések ügyei, köztük a zsidóbirtokokat érintő ügyek a VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség

Főleg adminisztratív és ésszerűségi okok miatt a zsidók haszonbérszerződéseinek elbírálása kezdetben nem öltött markánsan nemzetiségellenes jelleget. Mihelyst megkezdte a működését, a DFK széles körű haszonbérbe-adási tevékenységbe fogott, egyelőre azonban nem a zsidóbirtokokra, hanem a magyar állam tulajdonába átment „agrárföldekre” vonatkozóan. A termelés folyamatosságának biztosítása érdekében, a végleges juttatások megtörténteig a DFK a kisajátított „agrárföldeket” a községi előjáróságok útján átmenetileg haszonbérbe adta. Ezek a bérleti juttatások, illetve a birtokokon addig fennállt bérleti szerződések felülvizsgálata etnikai alapon, „nemzeti és birtokpolitikai” szempontok szerint folyt, arra is törekedve, hogy az ingatlanokat lehetőleg azok kapják bérbe, akik a későbbi tulajdoni juttatásoknál is ezek várományosainak számítottak.⁷⁴⁶

A zsidóbirtokok esetében ezzel szemben egyelőre csak a magánúton megkötött bérleti szerződések felett érvényesülhetett a hatósági kontroll. Az 1941 októberében megkezdődött gazdasági évre vonatkozó szerződések érdemi elbírálása csak azután kezdődhetett meg, miután 1942 májusában a visszacsatolt országrészben is életbe lépett a magyar magánjog hatálya. Ekkorra azonban a bérlők már használatba vették a földeket. A bérletek utólagos megsemmisítése tehát mindenképpen megzavarta volna a termelés menetét. Ráadásul a hosszas véleményeztetési procedúra miatt a szerződések elbírálása sokszor hetek, még inkább hónapok múlva fejeződött be, nem ritkán akkor, amikor a bérlet időtartama már majdnem, vagy teljesen le is járt. Ilyen esetekben a DFK általában akkor sem semmisítette meg a zsidó birtokosok és a „nemkívánatos” nemzetiségi bérlők szerződéseit – bár jó szemmel nem nézte ezeket –, ha a kérdéses földre magyar parasztok is jelentkeztek.⁷⁴⁷

A zsidóbirtokokra a következő, 1942 októberétől kezdődő gazdasági évre kötött bérleti szerződéseknel azonban már jóval szigorúbban jártak el, és hangsúlyosan figyelembe vették a bérlők nemzetiségét. Mivel ráadásul ekkorra már életbe lépett a negyedik zsidótörvény, ezért innentől kezdve a bérszerződések jóváhagyásánál az volt a fő elv, hogy az egyébként is hamarosan kisajátításra kerülő zsidóbirtokokat csak olyan „kiválasztott magyar emberek” vehessék haszonbérbe, akik „fajpolitikai szempontból teljesen megbízhatóak”, és akik egyébként is e birtokok igényjogosultjainak számítottak. A szerbek, bunyevácok, szlovákok, és más nemzeti kisebbségek bérleti szerződéseinek jóváhagyását a továbbiakban következetesen megtagadták.⁷⁴⁸

A Kállay-kormány elvi állásfoglalása a délvidéki agrárrendezés során a nemzetiségek bizonyos mértékű földhöz juttatásával kapcsolatban megteremtette az elméleti előfeltételeket ahhoz, hogy a nem magyar lakosság a zsidóbirtokokból is részesülhessen. Ahogy láthattuk, elsősorban a német és bunyevác lakosság, illetve ezek képviselői maguk is több ízben jelentkeztek zsidóbirtokokra. A feltárt források azonban nem utalnak arra, hogy a gyakorlatban, vagy akár csak a tervek szintjén komolyan felmerült volna, hogy nemzeti kisebbségeknek adjanak a zsidó földtulajdonból. Ilyesmi csupán néhány kivételes esetben fordult elő, jellemzően egyes német nemzetiségi iskolák kaptak zsidóbirtokot, vagy legalábbis ígéretet a kiutalásra. Erre többnyire a német megszállást követő időszakból találunk példát, egyrészt mert a zsidóbirtokok zömét csak ekkor kezdték el ténylegesen is kiosztani, másrészt valószínűleg azért, mert a megváltozott körülmények miatt ekkor már a magyar hatóságok is hajlandóbbak voltak teljesíteni a helyi németek ilyen irányú kéréseit. Meghallgatásra talált például az Újverbászi Alapítványi Német Iskola földigénylése 1944 nyarán, amely számára az iskolafenntartó

(Újvidék), 11-es csoportszám alatt vannak iktatva.

⁷⁴⁶ MNL OL, K184. FM Ált., 1942 – 137 – 520909.

⁷⁴⁷ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 5 – 17758/1941, 7 – 13491/1942.

⁷⁴⁸ Pl. Uo., 11 – 27097/1942, 35180/1943.

Magyarországi Német Népcsoport Iskolaalapítványa kért gazdasági gyakorlóteret Jurcsek Bélától, a kollaboráns Sztójay-kormány földművelésügyi miniszterétől.⁷⁴⁹ Ezzel együtt természetesen le kell szögezni, hogy a zsidóktól kisajátított földterületeknek szinte kizárólag a nem zsidó magyarság javára történt, etnikailag egyenlőtlen újraosztását nem lehet a nemzetiségi sérelmek egyikeként értelmezni. A zsidó birtokosok kifosztását semmiben sem tette volna jogosabb, igazságosabb intézkedéssé, ha ezekből a földekből nem magyarok is részesülnek.

⁷⁴⁹ MNL OL, K184. FM Ált., 1944 – 137 – 275134.

VIII. MUNKASZOLGÁLAT

Zsidó munkaszolgálatosok a Délvidéken – délvidéki zsidó munkaszolgálatosok a hátszágban és a hadszíntéren

Bár a magyarországi háborús munkaszolgálat intézménye főbb vonalaiban már a Délvidék visszacsatolását megelőzően kiépült, annak jellegében épp az utolsó revízióval egy időben történt jelentősebb változás. A zsidók fegyvertelen munkaszolgálatának háttérét az az elképzelés adta, amelyet Bartha Károly honvédelmi miniszter úgy fogalmazott meg: kizárt, hogy a zsidók, különösen az antiszemita törvények után, „vérük hullásával lesznek hajlandók megvédeni azt a magyar rögöt, amelyhez immár úgyszólván semmi közük sincsen”.⁷⁵⁰ A fegyvertelen munkaszolgálat a megkérdőjelezett lojalitású zsidóknak – és más etnikai kisebbségeknek – tulajdonított veszély elleni védekezés, egyúttal pedig a nemzetből történő kollektív kirekesztésük, megalázásuk, megbüntetésük eszköze volt. Mindez párosult azzal a nagyon is racionális megfontolással, hogy a katonaköteles zsidó férfiak munkaerejének kiaknázásáról ugyanakkor a Horthy-korszak katonai és politikai vezetése nem kívánt lemondani.

A munkaszolgálat rendszerének jogi alapjait az általános honvédelmi kérdéseket tárgyaló 1939. évi II. tc. fektette le, amely lehetővé tette a katonai szolgálatra alkalmatlannak minősített férfiak behívását közérdekű munkaszolgálatra.⁷⁵¹ A munkaszolgálatos zászlóaljak felállítása 1939 nyarán vette kezdetét, melyek közül egy évvel később, 1940 nyarára 60 funkcionált különleges, azaz zsidó munkásszázadként. Ezekbe már az időközben visszacsatolt Felvidékről és Kárpátaljáról, utóbb pedig Észak-Erdélyből is soroztak. A zsidókon kívül munkásszázadokba osztották be a politikailag megbízhatatlannak minősített hadköteleseket, elsősorban a szociáldemokratákat, kommunistákat is. A munkásszázadokat erődítési munkálatokon, utak, repülőterek építésén, mezőgazdasági munkákon dolgoztatták. Helyzetük gyakran megalázó volt, életük azonban Magyarország hadba lépéséig nem forgott kockán. Zsoldot kaptak, 1941 kora nyaráig magyar honvédségi egyenruhát és nemzetiszínű karszalagot viselhettek. Habár egyre több zsidó kényszerült át fegyvertelen alakulatokba, jelentős részük 1941 előtt még fegyverrel a kézben vett részt a magyar hadsereg akcióiban, beleértve a Felvidék, Kárpátalja és Észak-Erdély visszavételét.⁷⁵²

A háborús fejlemények azonban a munkaszolgálatosokhoz való viszonyulásban is radikális fordulatot hoztak. Ezt tükrözte a korábbiakhoz képest lényegi változásokat bevezető, a délvidéki bevonulás után pár nappal, 1941. április 16-án megjelent 2.870/1941. ME. sz. rendelet.⁷⁵³ Az új szabályozás értelmében zsidók fegyveres

⁷⁵⁰

A zsidók nem fogják megvédeni vérük hullásával azt a magyar rögöt, amelyhez úgyszólván semmi közük sincsen. *Délvidéki Magyarság*, II. évf. 159. sz. (1942. júl. 15.) 3.

⁷⁵¹ 1939. évi II. tc. a honvédelemről (1939. március 11.) *Magyar Törvénytár 1939*. Franklin Társulat, Budapest, 1940, 6-128.

⁷⁵² A magyarországi zsidó munkaszolgálat általános történetének klasszikus és újabb szakirodalmából lásd elsősorban: Karsai Elek (szerk.): „fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon I–II*. MIOK, Budapest, 1962; Randolph L. Braham: *The Hungarian Labor Service System, 1939–1945*, Boulder, East-European Quarterly, New York, Columbia University Press, 1977; Uő: *A népiértés politikája. A Holocaust Magyarországon I.*, Belvárosi, Budapest, 1997, 677–1474. Karsai: *Holokauszt*, 2001, 219-226. A téma nemzetközi összehasonlításban: Csősz László et.al.: *Munkaszolgálat a második világháború idején a történelmi Magyarország utódállamaiban. Múltunk*, 60. évf. 2. sz. (2015) 72-145.; Csősz László: *A magyarországi háborús munkaszolgálat eredete és nemzetközi összefüggései*. In: Braham és Kovács: *A holokauszt Magyarországon*, 113-147.

⁷⁵³ 2.870/1941. ME. sz. rendelet az 1939:IV. tc. értelmében zsidónak tekintendő személyek katonai szolgálatáról. (1941. április 16.)

katonai szolgálatot többé egyáltalán nem, hanem csak rendfokozat nélküli kíségető, azaz munkaszolgálatot teljesíthettek. A zsidó tiszteket megfosztották a rangjuktól, egyenruha helyett pedig innentől kezdve a zsidó munkaszolgálatosoknak saját polgári ruhájukat, katonasapkát és sárga (konvertiták esetében fehér) karszalagot kellett viselniük. A kíségető munkaszolgálat gyakorlatát végül a július 31-én kiadott 1942. évi XIV. tc. törvényesítette, amely megerősítette, hogy a zsidó hadkötelesek nem teljesíthetnek fegyveres szolgálatot, a kíségető szolgálatot rendfokozat nélkül látják el, és tiszti kiképzésre nem jelentkezhetnek.⁷⁵⁴

Az új szabályozás már a visszafoglalt Délvidékre nézve is érvényes volt. A magyar hadsereg délvidéki bevonulásával egyidejűleg zsidó munkásszázadok is érkeztek a térségbe, és hamarosan megkezdődött a helyi zsidó férfiak besorozása is. A Délvidéken csakúgy, mint a többi visszacsatolt országrészben, a zsidó munkaszolgálat jogi háttere és általános jellege ugyanaz volt, mint a trianoni területen. A gyakorlatban azonban a délvidéki zsidó munkaszolgálatnak volt néhány olyan jellemzője is, ami az anyaországitól eltért, és az országrész sajátos viszonyaiból fakadt. Az egyik, hogy míg az anyaországban a helyi önkormányzatok számára általában kapóra jött a közcélú munkákhoz igénybe vehető ingyen munkaerő, a visszafoglalt országrészben az itt előállt súlyos munkanélküliség nemkívánatossá tette a zsidó munkásszázadok foglalkoztatását. A DHKCCs parancsnoka emiatt arra utasította a városi és járási katonai parancsnokokat, hogy csak akkor alkalmazzanak zsidó munkásszázadokat közmunkákra, ha más munkaerő nem állt rendelkezésre.⁷⁵⁵ Voltak ugyanakkor olyanok, akik nehezen mondtak le az antiszemita bosszú azon lehetőségéről, amelyet a zsidó kényszermunka kínált. A szabadkai Baross Szövetség elnöke, Lendvay Lajos például azt az áthidaló megoldást javasolta, hogy a városparancsnokság kötelezze a helyi zsidókat munkaszolgálat keretében a háborús árkok, bunkerek eltakarítására, de egyúttal adjon nekik lehetőséget a munka pénzbeli megváltására, amely a rászorulóknak számára széles körű munkaalkalmat biztosítana.⁷⁵⁶

A fenti okok miatt a zsidó férfiak munkaszolgálatra, helyben történő igénybevétele a Délvidék visszafoglalását követő első időszakban nem volt szisztematikus, viszont annál inkább kidomborodott annak megtorló, leckéztető jellege. Újvidéken és környékén például a zsidó férfiakat a magyar hadsereg érkezése után azonnal kiharcolták munkaszolgálatra, sárga alapon vörös Dávid-csillagos karszalaggal „felszerelve”. Útépítéseken, csatornázáson, a vasúthálózat helyreállításán is dolgoztatták őket, a legtöbbször azonban improduktív, alantas és teljesen értelmetlen feladatokat végeztettek velük, amelyek egyetlen célja a gyötretésük, egzecíroztatásuk volt. A munkaszolgálatosok többnyire nem a fizikai igénybevételt tartották elviselhetetlennek, hanem az arra hajlamos örök szadizmusát. Némelyik ör abban lelte örömét, hogy például felszerelés nélkül, a hátukon cipeltetett a munkásokkal éles kövekkel teli zsákokat. Volt olyan csoport, amelynek az újvidéki vasúti híd alatti átjáróból kellett kihordani az eső után felgyűlt vizet, pusztá kézzel. Egyikük a feladatot úgy jellemezte, mint ha „egy nagy terem padlóját kellett volna fogkefével fényesíteni”.⁷⁵⁷ A munkaszolgálatosok „gyakorlatoztatásával”, nyilvános megalázásával az altisztek, parancsnokok rendszeresen „szórakoztatták” a

Magyarországi Rendeletek Tára 1941. Belügyminisztérium, Budapest, 1942, 1028-1029.

⁷⁵⁴ 1942. évi XIV. tc. a honvédelemről szóló 1939:II. törvénycikk, valamint az 1914-1918. évi világháború tűzharcosai érdemeinek elismeréséről szóló 1938:IV. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről. (1942. júl. 31.) *Magyar Törvénytár 1942.* Franklin Társulat, Budapest, 1943, 76-89.

⁷⁵⁵ TLSz, F60. PM, P-10892/1941; TLZo, F110. Katonai közigazgatás, 6 – 4336/1941.

⁷⁵⁶ TLSz, F376.1.1. A Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete jegyzőkönyvei 1941-1944 (1941. júl. 17.).

⁷⁵⁷ Richard Mayer: A Memoir. USHMM, Accession Nr.: 2007.218 (a továbbiakban: Mayer memoár, USHMM), 13.

lakosságot, és gyakoriak voltak a verések, durva fenyítések is.⁷⁵⁸

Dacára, hogy az akkor hatályos törvények 42 éves korig tették lehetővé a munkaszolgálatosok behívását, Újvidéken 60 éves korig minden férfit berendeltek. A helyi izraelita hitközség panasa szerint a „fiatal zászlós urak” az első világháborús zsidó veteránokat, tartalékos tisztet, magas rangú hadi kitüntetések birtokosait is leköpték, megrugdosták. A munkaszolgálatosokat – közöttük idősebbeket is – a nagyközönség szeme láttára tömegesen, akár több mint egy órára is kikötötték: „az emberek sorban elájultak, karjukat a kötél véresre sebezte, és erősen véreztek, de ennek dacára nem volt kegyelem részükre, pár perces pihenés és magáhoztérés után újra felhúzták a kötélre”.⁷⁵⁹

A büntető munkára kirendelt zsidó férfiakkal kapcsolatos bánásmód miatt a helyi hitközség több tiltakozó, könyörgő beadványt is intézett a miniszterelnökhöz, melyekben kérték az atrocitások megszüntetését és az újvidéki munkaszolgálat körülményeinek hozzáigazítását az érvényes anyaországi (zsidó)törvényekhez. Ezekre reagálva a Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztálya kivizsgáltatta az ügyet. A Honvéd Vezérkar Főnökének szállásmesteri csoportja Újvidék város katonai parancsnokának jelentése alapján mindössze annyit közölt, hogy a munkásszázadoknál minden a honvédelmi miniszter rendeleteinek betartásával történik. A fenyítéseket a zsidók „állandó munkakerülési hajlamának”, a „fegyelem és rend elleni, valamint a munka végrehajtásánál tanúsított szabálytalanságainak” tudta be, amelyek „természetszerűleg” eredményeznek megtorló intézkedéseket. A jelentés elismerte, hogy a munkaszolgálatosok századparancsnoka „szigorú”, de a túlkapasokat tagadta, és épp a szigorúság erényeként értékelte, hogy az előírt munkát a zsidóktól „minden körülmények között kikényszeríti”. Az újvidéki városparancsnok azt is leszögezte, hogy a zsidók panaszbeadványainak egyetlen célja a „munka alól való szabadulás”.⁷⁶⁰

Az újvidéki zsidó kényszermunkások helyzetének normalizálása érdekében ekkor további intézkedések nem történtek. Meglehet, a politikai döntéshozók nem kívántak beleszólni a katonai vezetés dolgába ebben az ügyben, de az sem kizárt, hogy úgy vélték: azzal, hogy a katonai közigazgatás hamarosan megszűnik és a délvidéki zsidó férfiak munkaszolgálatra történő behívása a szokásos rendszerben folytatódik, az ügy egyébként is okafogyottá válik.

A zsidó kényszermunka széleskörű, rendszeres alkalmazására azonban egy jó darabig nem került sor az országrészben. Vámos János zentai képviselő még egy bő évvel a visszacsatolás után is azt nehezményezte, hogy a Délvidéken a zsidó munkaszolgálatosokat alig veszik igénybe, „inkább csak a hecc kedvéért söpörtettek velük”, és parlamenti interpellációjában sürgette a honvédelmi minisztert, hogy rendelje ki a munkaszolgálatosokat az egykori jugoszláv védelmi árokrendszer betemetésére.⁷⁶¹

1942 folyamán a munkaszolgálatra kötelezett bácskai zsidó férfiak jó részét Zomborba irányították. Az itt összegyűlt mintegy 1200 emberből öt századot hoztak létre, amelyek közül hármat (105/7, 105/8 és 105/9 számúakat) egyenesen az orosz frontra vezényelték. A maradék kettőt (105/5 és 105/6) Zomborban tartották, ahol

⁷⁵⁸ Az újvidéki zsidók kényszermunkájáról lásd több holokauszt-túlélő egybehangzó emlékeit, pl.: Oral history interjú, Zoltán Bíró. USHMM, RG-50.459*0003, Accession Nr.: 1997.135.3 (a továbbiakban: Bíró interjú, USHMM); Ofner interjú, USHMM; Oral history interjú, Cornelius Loen. USHMM, RG-50.549.02*0056, Accession Nr.: 1999.A.0306. (a továbbiakban: Loen interjú, USHMM); Blahm memoár, YVA, 4.

⁷⁵⁹ MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 222. t. 1941 – 19822.

⁷⁶⁰ Uo.

⁷⁶¹ *Képviselőházi Napló, 1939-1944. XIV. kötet, 273-274.* (1942. júl. 1.).

a magyar légielő kötelékében az itt újonnan létrehozott katonai repülőtér építésénél dolgoztatták.⁷⁶² A téli időszakban, amikor az építkezés szünetelt, többnyire havat lapátoltattak velük helyben vagy más településeken. Munkakörülményeik, helyzetük itt is változó, de általában véve elviselhető volt. Egy részüket egy zombori iskolaépületben, többségüket a környékbeli falvakban, magánházaknál szállásolták el. Időnként fogadhattak látogatókat, kaphattak otthonról élelmiszercsomagokat, néha hazamehettek a családjaikhoz.⁷⁶³

Természetesen esetükben is sok múlt azon, hogy tisztjeik, felvigyázóik hogyan bántak velük. A délvidéki holokauszt-túlélő munkaszolgálatosok visszaemlékezéseiben is rendszeresen megjelennek a magyarországi munkaszolgálat történetéből általában jól ismert kegyetlen, szadista örök, parancsnokok, keretlegények. Szabadkán a zsidó férfiak sorozását végző orvos például arról volt hírhedt, hogy még a súlyosan beteg, gyenge alkattú férfiakat is alkalmasnak ítélte, kijelentve, hogy „megdöglésre mindannyian jók lesztek”.⁷⁶⁴ Hasonlóan embertelennek írja le a Szabadkáról Zomborba irányított Horovic Ignác a századánál szolgálatot teljesítő egyik őrmestert, aki Horovicot úgy kényszerítette trágyahordásra, hogy csak vödört adott neki, és a kezét kellett lapátként használnia. „Az e fajta incidenseknek, ütlegeléseknek, lefektetéseknek, négykézláb mászásoknak, »béka«-ügetéseknek s hasonló kínzásoknak se szeri se száma nem volt, úgy tartozott hozzá a mindennapi életünkhöz, mint a reggelire kiadagolt üres köménymagleves”.⁷⁶⁵

A zsidókat élvezettel kínzó, megalázó örök mellett azonban itt is akadtak olyanok, akik emberségesen viszonyultak a muszosokhoz, vagy legalább megvesztegetéssel rá lehetett venni őket a kedvezőbb bánásmódra. A szabadkai Bíró Zoltán zászlóaljának parancsnoka például rendszeresen hagyta, hogy a módosabb zsidók lepénzeljék annak érdekében, hogy a hétvégékre hazaengedje őket. Még arra is volt gondja, hogy az eltávozást kapottak közé mindig kerüljenek szegényebb zsidók is, hogy a megvesztegetés ténye ne legyen annyira feltűnő.⁷⁶⁶

A zombori repülőtéren kívül Délvidék-szerte számos helyszínre és feladatra rendeltek ki zsidó kényszermunkásokat. A gyakran kiszolgáltatott, megalázó körülmények között dolgozó munkaszolgálatosok az „ó-vitamint” szedték csüggedés ellen: az optimizmus-vitamint, azaz a harctéri és politikai helyzetről szóló biztató híreket. Ezeket titkos éjszakai „konzíliumokon” vitatták meg közösen, ahol ha teheték, hallgatták a szövetségesek rádióadóit és igyekeztek lelket önteni egymásba.⁷⁶⁷ Működött az abszurd humor is, ami szintén segítette a helyzetüket elviselhetőbbé tenni. Amikor például az újvidéki Blahm Ervin századának Temerinben az odatelepített csángók számára házakat, disznóólakat, árnyékszékeket kellett építenie, az egyik csángó ezekkel a szavakkal szólította meg az ólja körül foglalatostkodó idősebb, jobban öltözött kényszermunkást: „Mondja zsidó úr, Maga is doktor?” Ez a mondat a században szállóigévé vált, utalva arra, hogy milyen sok orvos, ügyvéd, mérnök volt közöttük.⁷⁶⁸

Csakúgy, mint szerte az országban, a visszacsatolt Délvidéken is viszonylag kedvező körülmények közé kerültek azok az eredetileg értelmiségi foglalkozású munkaszolgálatosok, akiket nem fizikai munkára fogtak,

⁷⁶² Memoirs of Ignác Horovic, born in Subotica, Yugoslavia, 1897, regarding his experiences as a forced laborer in the Hungarian Army labor battalions, 1939-1945. YVA, O.39 – Collection of Memoirs Written for the Yad Vashem Competition, Item ID: 3731418, File Nr.: 97. (a továbbiakban: Horovic memoár, YVA) 9.

⁷⁶³ Bíró interjú, USHMM.

⁷⁶⁴ Horovic memoár, YVA, 9.

⁷⁶⁵ Uo., 14.

⁷⁶⁶ Bíró interjú, USHMM.

⁷⁶⁷ Uo., 17-19.

⁷⁶⁸ Blahm memoár, YVA, 6.

hanem az egyre szélesebb körű mozgósítás miatt a katonai szolgálatra behívott keresztény szakértelmiségiek, például orvosok, gyógyszerészek helyettesítésére rendelték ki. Szaktudásukra szükség volt, tűrhető fizetés járt nekik.⁷⁶⁹ A helyzet fintora, hogy a háborús munkaerőhiány miatt sok esetben olyan városi, állami állásokban kellett munkaszolgálatosokat alkalmazni, amelyekből az antiszemita törvények száműzték a zsidókat. Zsidó munkaszolgálatosok láttak el városi, községi orvosi teendőket például Szabadkán, Újvidéken, Apatinban, Bácskerteszen, Monostroszegen, Moholon is.⁷⁷⁰

A délvidéki zsidó munkaszolgálatosok közül is kétségkívül a keleti frontra vezényelték sorsa volt a legtragikusabb. Jól ismert, hogy mi várt azokra a zsidó férfiakra, akiket fegyvertelenül, egyenruha és megfelelő felszerelés nélkül, gyakran a keretlegények brutalitásának is kitéve robotoltattak útpítéseknel, erődítési munkálatoknál, vagy használtak aknaszedésre. A zombori reptéren dolgoztatott munkaszolgálatosok egy részét utóbb szintén az anyaországba, majd frontszolgálatra irányították.⁷⁷¹ Az ottani viszonyokat jól érzékelteti, hogy az összesen mintegy négyezer délvidéki munkaszolgálatos zsidó közül körülbelül kétezeren kerültek a keleti frontra, közülük pedig alig tucatnyian tértek vissza.⁷⁷²

A délvidéki munkaszolgálat történetének másik hírhedt téma volt fejezete azokhoz a kényszermunkásokhoz kötődik, akiket a szerbiai Bor környéki bányákba küldtek egy 1943 júliusában történt megállapodás értelmében, melyben Magyarország vállalta, hogy munkaerőt bocsát Németország rendelkezésére. A bori rézbányában dolgozó mintegy 6500 zsidó közül 500-600 származott a Bácskából és a Baranyából.⁷⁷³ Hozzá kell azonban tenni, hogy a bori kényszermunkások munkakörülményei zordak voltak ugyan, de a német hadiipar számára fontosnak számítottak, aminek következtében viszonylag kevesen vesztették itt az életüket. Legtöbbjük akkor pusztult el, amikor 1944 kora őszén a németek megkezdték a visszavonulásukat a Balkánról, és a munkaszolgálatosokat is magukkal hurcolták. A gyalogmeneteket kísérő német és magyar katonák a munkaszolgálatosokat tömegesen végezték ki, sokukat már Magyarország területén lőtték agyon.⁷⁷⁴

A zsidó munkaszolgálatosok hozzátartozóinak helyzetét rendkívül megnehezítette, hogy sokan közülük a családfenntartó besorozása miatt támasz, jövedelem nélkül maradtak. Egyértelmű központi szabályozás hiányában a városi, községi önkormányzatok eleinte gyakran önkényesen döntöttek arról, hogy adnak-e hadiségelyt a zsidó hadbavonultak családtagjainak. Egy 1942 decemberében megjelent, a katonai szolgálatot

⁷⁶⁹ A belügyminiszter a munkaszolgálatos orvosok fizetését például a segédorvosokat illető készpénzben, egy bútorozott szobából álló lakásban és ételmezésben állapította meg. A munkaszolgálatos patikusok a gyógyszertár tulajdonosa által fizetett havi 200 pengő készpénzt, lakást és ételmezést kaptak. CSML HL, IV.B.1406.a. PM, Eln., 120/1943 – 1516/1943.

⁷⁷⁰ TLSz, F60. PM, P. II. 9326/1944, 1855/1944, 5167/1944, 13068/1944, F60. PM, P. XX. 28355/1944, F60. PM, P. XV. 19685/1944; ÚVTL, F259. Újvidék városi elöljárósága, 32079/1944, 36406/1944; TLZo, F112. Apatin község, 19 – 3206/1944; Uo., F116. Bácskertes község, 19 – 2418/1944; Uo., F124. Monostroszeg község, 2859/1944; TLZe, F105.58. Mohol község, 2488/1944.

⁷⁷¹ Bíró interjú, USHMM.

⁷⁷² Csósz et al.: Munkaszolgálat a második világháború idején, 118.

⁷⁷³ Uo., 119.

⁷⁷⁴ Karsai: *Holokauszt*, 224. A bori munkaszolgálat részletes történetét lásd: Csapody Tamás: *Bori munkaszolgálatosok. Fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből*. Vince, Budapest 2011. A munkaszolgálat történeti megítélését máig viták övezik. Néhány éve Ungváry Krisztián és Csapody Tamás került összetűzésbe annak kapcsán, hogy Ungváry azt állította: a történetírásban korábban mérvadó és máig makacsul kitartó általános megítéléssel szemben a világháborús munkaszolgálatot annak gyakran embertelen, brutális jellege ellenére is túlzás „mozgó veszthelynek” nevezni. Csapody ezt a kijelentést a Donhoz, valamint Borba vezényelt munkaszolgálatosok veszteségi adataival igyekezett cáfolni. Azt azonban Csapody sem vitatta, hogy a bori kényszermunkások döntő többsége nem Borban, hanem a kiürítés és a gyalogmenetek során halt meg. Ungváry Krisztián: *Mítoszok a Don-kanyarról*. *Index*, 2013. jan. 17. https://index.hu/tudomany/tortenelem/2013/01/17/mitoszok_a_don-kanyarról/; Csapody Tamás: *Mozgó veszthelyek*. *Index*, 2013. jan. 22. <https://index.hu/velemenylolvir/2013/01/22/mozgo-veszthelyek/>; Ungváry Krisztián: *A munkaszolgálat embertelen, de túlzó mozgó veszthelynek nevezni*. *Index*, 2013. jan. 23. https://index.hu/velemenylolvir/2013/01/23/a_munkaszolgálat_embertelen_de_tulzo_mozgo-veszthelynek_nevezni/ (A cikk letöltve: 2018. jan. 7.)

teljesítők és hozzátartozóik hadisegélyezését tárgyaló honvédelmi miniszteri rendelet a munkaszolgálatosokra vonatkozólag a kérdés szabályozását egy később kiadandó, külön rendelet tárgyává tette.⁷⁷⁵ Ebből kiindulva országszerte az önkormányzatok egy része semmilyen formában nem gondoskodott a munkaszolgálatos zsidók hozzátartozóiról, mások minimális segínyt fizettek, és előfordultak olyanok is, amelyek a zsidóknak és keresztényeknek egyforma összeget adtak.⁷⁷⁶

Hasonló következetlenség jellemezte a délvidéki helyi hatóságok gyakorlatát is. A helyzetet tisztázandó, 1943 februárjában a Zomborban székelő vármegyei pénzügyigazgatóság az újabb szabályozásig a honvédelmi miniszter egy korábbi rendelkezését tette meg irányadónak. Eszerint a kiegészítő szolgálatot teljesítők hozzátartozói csak akkor részesülhettek hadisegélyben, ha éves jövedelmük havi átlaga nem haladta meg a 80 pengőt.⁷⁷⁷ Ez az összeg rendkívül alacsony volt, ráadásul ilyen esetekben is csak a feleség és a gyermekek számíthattak támogatásra, idős, ellátatlan szülők nem. A hadisegélyre való jogosultságról és annak mértékéről a honvédelmi miniszter döntött. Ezt azonban a miniszter a községi előljáróságok javaslatai, felterjesztései alapján tette, így viszont előfordult, hogy azok a segélykérelmek, amelyeket a helyi hatóságok nem ítélték indokoltnak, el sem jutottak a miniszterig.⁷⁷⁸ A zsidó munkaszolgálatosok segélyezése általában nem volt a délvidéki hatóságok szívügye. A szabadkai Spitzer Ferenc által 1942 decemberében felesége és kisgyermeke számára beadott segélykérelmet például a város polgármester-helyettese csak fél év múlva továbbította a miniszterhez elutasító javaslattal, a miniszter pedig egy évvel később küldött értesítést a negatív döntésről.⁷⁷⁹ Zomborban előfordult, hogy a városházán többször elutasították egy háromgyermekes asszony segélykérelmét, akinek a munkaszolgálatos férje 1942. júliusi bevonulása után fél évvel meghalt az orosz fronton, holott az özvegyről még a hivatalos környezettanulmány is megállapította, hogy idegbeteg, a legnagyobb nyomorban él és nincs se jövedelme, se olyan hozzátartozója, akitől segítséget várhatna.⁷⁸⁰ A vonatkozó konkrét rendelkezés hiányának ürügyén az adai községi előljáróság sem segélyezte a zsidó munkaszolgálatosok családjait egészen 1943 elejéig.⁷⁸¹

Kivételesen bár, de akadtak ugyanakkor olyan községek is, amelyek emberségesen viszonyultak a munkaszolgálatosok magukra maradt, nemritkán nyomorúságos körülmények között tengődő hozzátartozóinak helyzetéhez. Apatin község hadigondozó tisztje például kifejezetten együttérző módon járt el az ilyen ügyekben. Még azonban a község által megítélni javasolt, pár tíz pengős egyszeri támogatások is nem egyszer csak hosszú hónapokkal később jutottak el az érintettekhez – ha egyáltalán –, a segélyezési eljárás bürokratikus lassúsága miatt.⁷⁸²

A munkaszolgálatosok hadisegélyezésének gyakorlatában csak 1943 végén történt érdemi változás, amikor egy újabb szabályozás kötelezte a közigazgatási hatóságokat, hogy bírálják felül azoknak az 1943. december elseje után is kiegészítő szolgálatot teljesítőknek az ügyét, akiknek a hadisegély iránt beadott kérelmét a

⁷⁷⁵ A honvédelmi miniszter 1941. évi 70.000. eln. 22. sz. körrendelete a hadisegélyezésről szóló 6.800/1942. ME. sz. rendelet végrehajtásáról (1942. dec. 7.) *Magyarországi Rendeletek Tára 1942*. Belügyminisztérium, Budapest, 1943, 3164-3183.

⁷⁷⁶ CSML HL, IV.B.1406.b. PM, Közig., 201/1943 – 1090/1943.

⁷⁷⁷ A honvédelmi miniszter 1942. évi 12.000. eln. 23. sz. körrendelete. *Budapesti Közlöny*, 76. évf. 45. sz.

⁷⁷⁸ TLZo, F112. Apatin község, 17 – 1270/1943.

⁷⁷⁹ TLSz, F60. PM, P. IV. 19833/1943.

⁷⁸⁰ TLZo, F127. Zombor város iratai, Közigazgatási osztály, 13 – 1050/1943.

⁷⁸¹ TLZe, F098.47. Ada község, 692/1943.

⁷⁸² TLZo, F112. Apatin község, 18 – 5822/1943, 21 – 4829/1943.

honvédelmi miniszter korábban elutasította.⁷⁸³ Ennek folyományaként 1943 végétől, 1944 elejétől a Délvidéken is kialakult egy rendszeresebb, kiszámíthatóbb gyakorlat, amely során a városi, községi hadigondozó bizottságok meghatározott összegű havi segélyt kezdtek folyósítani az elesett, eltűnt vagy hadifogságba jutott munkaszolgálatosok feleségei és kiskorú gyermekei, ritkábban szülei után. Kizárólag azok kaptak azonban segélyt, akik teljesen vagyontalanok voltak, bevétel és eltartó nélkül maradtak, és az így kapott összeg is rendkívül csekély volt (özvegy után 72 pengő, gyermek vagy egyéb családtag után 25 pengő). Azok, akiknek volt egy bizonyos, igen alacsonyan megállapított szint feletti jövedelmük, vagy akik bevétellel nem, ingatlanvagyonnal viszont bírtak, akkor sem számíthattak támogatásra, ha az, amijük volt, a gyakorlatban nem volt elég a megélhetésre.⁷⁸⁴ Nem kaptak segélyt azok sem, akik esetében a hadigondozó bizottság szerint eltartóként számba jöhetett valaki más, holott sokszor ilyenkor szintén nincstelen, nyomorgó emberekről volt szó. A zombori özvegy Grósz Józsefné segélykérelmét például azért utasították el, mert a városi hadigondozó bizottságnak az volt az álláspontja, hogy a hadifogságba esett fia helyett tartsa el a lánya – hiába mutatott rá az idős asszony, hogy súlyos beteg, teljesen munkaképtelen lánya erre képtelen.⁷⁸⁵

Ebben a helyzetben a legmesszemenőbb családi, közösségi összefogásra volt szükség, nem csak a besorozott zsidó férfiak ruhával, felszereléssel történő ellátásában – mivel a hadsereg erről sem gondoskodott –, hanem a munkaszolgálatosok családtagjainak megsegítésében is. A legnagyobb megpróbáltatást azonban a legtöbbjük számára a kényszerű különlet és a szeretteik sorsa iránt érzett aggodalom jelentette. Nem volt ritka, hogy a munkaszolgálatra behívott, különösen a frontra vezényelt és esetleg hadifogságba került zsidó férfiakról a hozzátartozóik akár hosszú hónapokon keresztül sem kaptak hírt. A szabadkai Kadelburg család levelezése betekintést nyújt abba, hogyan élték meg a besorozott zsidó férfiak és otthon maradt rokonaik az elszakíttóság hónapjait.⁷⁸⁶ Az első fennmaradt levél keltezésének idején, 1944. május 26-án a családfő, Kadelburg Miksa már munkaszolgálaton volt. Ervin nevű fia 1944. június elején vonult be egy másik századba. Kadelburgné a lányukkal, Mártával és kisebb fiukkal, Ivánnal magukra maradva igyekezett megküzdeni az otthoni problémákkal.

A kitaróan, szinte napi rendszerességgel írott levelekből a családi összetartás és önfeláldozó szeretet sokszor szívszorító hangjai szólalnak meg. Az asszony rendszeresen beszámolt az otthoni fejleményekről, de a mai olvasó számára egyértelmű, hogy a gondjaikat igyekezett eltitkolni vagy jelentéktelen színben feltüntetni, hogy ne nyugtalanítsa a férjét, akiről úgy vélhette, nagyobb megpróbáltatásoknak van kitéve. 1944. május 30-án Kadelburgné a következő sorokat küldte a férjének: “Édes Apukám! Mi hál Isten jól vagyunk, reméljük, hogy te is, semmi különös újság nincs, úgy volt, hogy mindannyian elutazunk, de semmi az egész, csak te legyél egészséges és jó helyen és csak írdál amilyen sűrűn csak bírsz”. A következő két hétben az asszony a leveleiben javarészt azzal foglalkozott, hogy a férfinak van-e elég enivalója, nem túl nehéz-e a munkája, megkapta-e a

⁷⁸³ A honvédelmi miniszter 1943. évi 83.000/eln. 22. g. sz. körrendelete.

⁷⁸⁴ Lsd. pl. TLZo, F127. Zombor város iratai, Közigazgatási osztály, 18 – 13893/1943, 19 – 17834/1943, 17837/1943, 17846/1943, 17585/1943, 17863/1943, 22 – 10432-1/1944, 10448-1/1944, 10509/1944, 12110-1/1944, 16602/1944, 17616/1944, 17648/1944, 17650/1944, 17653/1944, 17654/1944, 19288-1/1944, 19290-1/1944, 23 – 42809/1944, 42966/1944, 45234/1944, 45568/1944, 45805/1944, 42177/1944, 44323/1944, 44533/1944; TLZe, F098.55. Ada község, 8397/1943, 8835/1943, 11074/1943; TLZe, F105.48. Mohol község, 3050/1943, 49/1944.

⁷⁸⁵ TLZo, F127. Zombor város iratai, Közigazgatási osztály, 23 – 42968/1944.

⁷⁸⁶ Postcards from Miksa Kadelburg to his son Ervin Kadelburg while they were serving in separate forced labor battalions in Hungary, 1944, and postcards from family members in Szabadka to Miksa Kadelburg, 1943-1944. Yad Vashem Archives, Record Group O.75 – Letters and Postcards Collection, Item ID: 9588747, File Nr.: 1958 (a továbbiakban: Kadelburg levelezés, YVA).

feladott csomagot. Nem felejtette el elmesélni, ha a férfi kedvenc ételét főzte, felköszöntötte a születésnapján, megnyugtatta, hogy Ervin jól felszerelve, “csuda jó kedvűen” vonult be. Amikor alkalmanként tett is említést például anyagi gondokról, akkor is azzal nyugtatta a férjét, hogy ő a kevésből is jól tud gazdálkodni, és elő fogja teremteni, ha annak bármire szüksége lenne a munkaszolgálatban. Márta, aki egy hadiüzemben kezdett dolgozni, arról írt az édesapjának, hogy szép fizetésért, könnyű munkát végez, közben társaival sokat viccelődnek, beszélgetnek.

A leveleket olvasva az lehetne a benyomásunk, hogy a kisebb hétköznapi nehézségeket leszámítva, Szabadka zsidó lakosainak élete ekkoriban többé-kevésbé átlagosan telt. Nem derül ki, hogy Kadelburg Miksát otthon érte-e még a német megszállás, és azok a szinte naponta megjelenő, újabb és újabb kormányrendeletek, amik megfosztották a zsidókat jogaik és vagyonuk maradékától. Nem tudjuk, hogy a családfő még azelőtt vette-e fel a zsidó munkaszolgálatosok sárga (esetleg fehér) karszalagját, hogy otthon maradt családtagjaira a kollaboráns Sztójay-kormány április 5-én hatályba lépő rendelete sárga csillagot kényszerített.⁷⁸⁷ Kadelburgéknak természetesen nem lehetett tudomásuk arról, hogy április 19-én, Baky László elnökletével a szegedi, pécsi és szombathelyi csendőrkerületek parancsnokai értekezletet tartottak a Belügyminisztériumban, ahol megbeszélték a zsidóknak a déli határsávból történő kitelepítésének, az ún. „délvidéki akciónak” a részleteit. Bizonyosan látták viszont azokat a plakátokat, amelyek április 26-ra virradó éjjel jelentek meg a bácskai települések utcáin, megtiltva a zsidóknak, nemre és korra való tekintet nélkül, hogy elhagyják az otthonaikat. Azok a hírek is nyugtalaníthaták őket, amik a Bácska középső részéről, többek között Újvidékről április végén Szabadkára átköltöztetett zsidó lakosság sorsáról hallhattak, akiket május közepén azután Szegedre hurcoltak tovább. Május eleje óta a szabadkai zsidók maguk is gettóban laktak. Az asszony egy szót sem írt a gettóbeli körülményekről, talán mert ezek a férfi előtt korábbról már ismertek voltak, vagy mert nem akarta a férjét ezekkel terhelni.

Arra az „elutazásra”, amelyre Kadelburgné május végi levelében utalt, bő két héttel később került ténylegesen sor. 1944. június 16-án az asszony rövid, zaklatott értesítés küldött a férfinak: „Drága Apukám! Most visznek, nem tudom, mikor lássuk egymást.” Ezen a napon, kora hajnalban a szabadkai gettó lakóit bevagonírozták, és a bácsalmási gyűjtőtáborba szállították. A két munkaszolgálatos férfi ekkor fájóan közel tartózkodott elhurcolt szeretteikhez: Miksa százada Újvidéken volt, Ervin pedig a hódmezővásárhelyi bevonulási központban. A Délvidékről, ahogy az ország más pontjairól zsidó munkaszolgálatosokat is vittek el a deportálások alkalmával, elsősorban azokat, akik addig a besorozott keresztény városi, községi orvosokat, gyógyszerészeket helyettesítették.⁷⁸⁸ Kadelburg Miksát és Ervint azonban, a muszosok többségéhez hasonlóan, nem hurcolták Auschwitzba. 1944 tavaszán a munkaszolgálat jellege megváltozott: míg korábban több tízezer áldozatot követelt, most védelmet jelentett. A Honvédelmi Minisztérium illetékesei nem kifejezetten a zsidó férfiak életét kívánták menteni: nem akartak lemondani arról az értékes munkaerőről, amelyet a magyar hadi érdekek szolgálatába lehetett állítani. Ezért mindent megtettek, hogy a kormányhatóságok deportáló igyekezetével szemben a munkaszolgálatosokat az országban tartsák.⁷⁸⁹

⁷⁸⁷ 1.240/1944. ME. sz. rendelet a zsidók megkülönböztető jelzéséről (1944. március 20.). *Magyarországi Rendeletek Tára 1944.* Belügyminisztérium, Budapest, 1945, 263-264. A rendelet visszadátumozva jelent meg, valójában 1944. március 29-én döntött róla a Minisztertanács.

⁷⁸⁸ TLSz, F60. PM, P. II. 28325/1944; ÚVTL, F259. Újvidék város városi előjárósága, 32079/1944, TLZo, F112. Apatin község, 19 – 3206/1944 és F124. Monostorszeg község, 2859/1944.

⁷⁸⁹ Karsai: *Holokauszt*, 224.

A két férfi – akiknek egymásról sem volt sok hírük – kétségbeesetten igyekezett kideríteni, hogy elhurcolt szeretteik hova kerültek. Egy jólelkű szabadkai keresztény szomszéd is próbálta segíteni a család kapcsolattartását, de a változó címekről küldött levelek gyakran késtek, elkeveredtek. Június 19-én az asszony röviden üzent férjének a bácsalmási gettóból: „Egyelőre itt vagyunk, egyelőre jól”. Itt azonban nem maradtak sokáig: egy héttel később a gettó többi lakosával együtt bevagonírozták őket. A szerelvényt másnap Szegeden hozzácsatolták ahhoz a vonathoz, amelybe azon a napon brutális körülmények között zsúfolták be az addig a gyűjtőtáboroként funkcionáló városi téglagyárban összeterelt zsidókat. Kadelburgné utolsó fennmaradt leveleit innen, Szegedről, egy vagonból írta június 27-én. Az asszony nem tudta, merre tartanak, így azt sem, hogy a közel 6000 embert szállító szerelvényt a szokásos útvonalon Auschwitz felé irányították. Pár nap múlva Ervin arról tájékoztatta az apját, hogy úgy hallotta, talán Kecskemét-Kassa az irány. A fiú számára ezek az állomásnevek valószínűleg alig sugalltak valamit, ha egyáltalán, arról a szörnyű sorsról, ami az utazás végén a szeretteikre várhatott. Ugyanígy bizonyára annak a hírnek a jelentőségével sem volt tisztában, hogy mint később megtudta, édesanyja és testvérei végül Bécs környékére kerültek, gazdasági munkára. Kadelburgné és két gyermeke tehát azon a vonaton voltak, amelynek jelentős részét (a szegedit teljesen, a bácsalmásiból néhány vagon) máig nem teljesen tisztázott okokból és körülmények között Felsőzsolcánál lekapcsolták és Strasshof felé irányították, míg a többi vagon valóban Kassán át Auschwitzba szállították.

Az, hogy több ezer magyar zsidó Auschwitz helyett Strasshofba került – a szegedin kívül a debreceni és szolnoki gyűjtőtáborokból is irányítottak ide néhány deportáló vonatot – egyrészt Karl Blaschke bécsi polgármester sürgős munkaerő kiutalása iránti kérvények, másrészt a Magyar Cionista Szövetség Budapesti Mentőbizottságának, mindenekelőtt Kaszter Rezső Adolf Eichmannal folytatott tárgyalásainak volt köszönhető.⁷⁹⁰ Többségük túlélte a deportálást. Nem tudjuk, hogy Kadelburgné, Márta és Iván is a túlélők között volt-e, de erre összehasonlíthatatlanul jobb esélyük volt, mint a lengyelországi náci koncentrációs táborokba hurcolt magyar zsidók zömének. Ervin századát július elején Hódmezővásárhelyről Salgótarján környékére, Zagyvapátfalvára, Miksáét pedig a hónap végén Újvidékről Kunmadarasra irányították. A köztük folyó levelezés szeptemberben szakadt meg. Ervin további sorsáról nem tudunk, de úgy tűnik, legalább Kadelburg Miksa nem volt egyike annak a mintegy 50-70.000 magyar zsidó munkaszolgálatosnak, akik a második világháború idején életüket veszítették.⁷⁹¹

A zsidók és a nemzetiségek munkaszolgálatának összehasonlítása

A fegyvertelen munkaszolgálatról szólva meg kell jegyezni, hogy ilyet a magyar hadsereg kötelékében nem csak a zsidóknak kellett teljesíteniük, hanem egyes nemzeti kisebbségek tagjainak is. A honvédelmi miniszter 1942. november 29-én rendelte el a nemzetiségi munkásszázadok felállítását. Ezekbe elsősorban megbízhatatlannak ítélt román és délszláv katonaköteles férfiakat soroztak be, akiket eleinte főleg a hátszágban dolgoztattak.⁷⁹²

⁷⁹⁰ Az akció további részleteit lásd: Molnár: *Zsidósors*, 146-151.

⁷⁹¹ A fenti levelezés ugyanis zömmel a Kadelburg Miksának küldött, valószínűleg általa megőrzött leveleket tartalmazza.

⁷⁹² A honvédelmi miniszter 1942. évi 68.781. eln. 1. a. sz. rendelete alapján. Csósz et. al.: *Munkaszolgálat a második világháború idején*, 91.

Ami a visszacsatolt Délvidék nemzetiségi lakosságát illeti, a Kállay-kormány már 1942 tavaszán megtiltotta, hogy a szerbeket rendes katonai szolgálatra hívják be. Ehelyett rájuk is fegyvertelen munkaszolgálat várt. A helyzetük több szempontból hasonlított a zsidó munkaszolgálatosokéra, egyúttal azonban különbözött is attól. A zsidóktól eltérően a szerbek behívása például csak később, 1943. április közepétől kezdődött meg, és ez ekkor egyelőre nem általános érvénnyel, hanem célzottan büntető jelleggel folyt: elsősorban a megbízhatatlanoknak minősítettekre és a kommunistagyanúsokra terjedt ki. Szélesebb körű behívások csak Magyarország német megszállása után történtek.⁷⁹³

A délvidéki szerbek behívására a hivatalos indokot a háborús gazdálkodás fokozott munkaszükséglete szolgáltatta, de ebben valószínűleg az is szerepet játszott, hogy a politikai és katonai felső vezetés nem akart további, nagyobb arányú behívásokat eszközölni a románok köréből, akiket addigra már jelentős mértékben igénybe vettek erre a célra. Többek között a Délvidéken is, a zombori repülőtér építésénél a zsidókkal együtt román munkásszázadok is dolgoztak 1942 folyamán.⁷⁹⁴ 1943 tavaszán 38, egyenként átlag kétszáz fős, illetve további kettő kisebb létszámú szerb munkásszázadot állítottak fel, mindösszesen 7950 fővel.⁷⁹⁵ A tömegesnek ható behívások rendfokozatra, társadalmi állásra tekintet nélkül történtek – ügyvédek, mérnökök, orvosok, tanárok, sőt, lelkészek is kaptak behívót – ami a délvidéki szerb lakosságban széles körű nyugtalanságot keltett. Különösen az a tény vezetett „lelki megzavarodáshoz”, hogy a behívottak egy kisebb részét az ország határain túlra vitték – igaz, a zsidókkal ellentétben a szerb munkaszolgálatosokat a katonai vezetés egyelőre nem tervezte nagyobb számban a frontra küldeni, de ez a lakosság számára nem volt nyilvánvaló.⁷⁹⁶

A szerb – mint általában a nemzetiségi – kényszermunkásokkal általában valamivel enyhébben bántak, mint a zsidókkal. Az Újvidékről behívott, szerb származású Milenko Palić például, aki a magyar hátrországban teljesített nemzetiségi munkaszolgálatot, a saját körülményeiket a visszaemlékezésében elviselhetőnek, sőt, helyenként kifejezetten jónak ábrázolta: az altisztjük ugyan gorombán bánt velük, de voltak emberséges parancsnokaik is, a kiképzésüket nem találta megterhelőnek, szabadon kijárhattak a városba, az ételmezési és orvosi ellátásuk, tisztálkodási lehetőségeik megfelelőek voltak. A saját viszonylagos „aranyéletükhöz” képest a zsidó munkaszolgálatosok helyzetét a Palić egyértelműen rosszabbnak írta le: „Sokan már csak csont és bőr voltak. A szemükben tükröződött az éhség, de mi értük se tehattünk semmi lényegeset – legfeljebb csak kézfogáskor tenyerünkbe rejtett cigarettát tudtunk a számukra juttatni. Nehéz volt hozzájuk közelíteni is, mert állandóan szigorú őrizet alatt voltak. Ha valaki közülünk ezzel próbálkozott volna, nagy veszélynek teszi ki magát... Nem maradt más hátra, mint hogy szomorúan megállapítsuk – ők így élnek, mi meg jóllakottan, tisztán, jó ruhában...”⁷⁹⁷

A szerb munkaszolgálatosok helyzete azonban közel sem minden esetben volt ennyire kedvező. A kalocsai érsekség Bödd-pusztai gazdaságába kirendelt szerb férfiak például arról panaszkodtak, hogy napi 12 órát dolgoztatták őket, szegényes ételmezés mellett. Egyes parancsnokok kifejezetten szerették megalázni, egzecírozni őket: nem engedték, hogy tisztálkodjanak, kötelezték őket, hogy római katolikus misén vegyenek

⁷⁹³ A. Sajti: *Délvidék*, 287.

⁷⁹⁴ TLZo, F116. Bácskertes község, 12 – 781/1942.

⁷⁹⁵ Milan L. Popović szerb országgyűlési képviselőnek csaknem kétszer annyi, mintegy 14 000 behívotról volt tudomása.

⁷⁹⁶ MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 164. t. 1943 – 24970.

⁷⁹⁷ Milenko Palić: *Visszaemlékezés a világháború éveire (1941-1945)*. Közreadja: Pihurik Judit. Dél-alföldi évszázadok, 19. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2003, 12, 47.

részt és vessenek keresztet, az egyik gazdasági intéző pedig kijelentette, hogy csak akkor kaphatnak munka közben vizet, ha azt magyarul kérik. Amikor kitudódott, hogy panaszt tettek Milan L. Popović szerb országgyűlési képviselőnél, kikötéssel büntették őket. A Beszterce-Naszód megyei Cosna községben dolgozó szerb munkásszázadból a bánásmód miatt többen átszöktek Romániába, és azt üzenték Popovićnak, hogy ha kell, mindnyájan ezt fogják tenni.⁷⁹⁸

Különösen nehéz körülmények közé került az a mintegy 220 ember, akiket a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. várpalotai kőszénbányájába irányítottak. Saját ruhájukban, egészségtelen, veszélyes körülmények között robotoltak a föld alatt. Sokan betegek lettek, megsebesültek, a zsidó származású századorvosuk pedig a beszámolók szerint nem merte őket rendesen kezelni, félve a feljebbvalói retorziójától, amiért a „szerbeknek kedvezni akar”. Milan L. Popović és Irinej Čirić bácsi görögkeleti megyéspüspök, felsőházi tag ismételt beadványokkal és tárgyalásokkal próbálta elérni a kormánynál a kőszénbányában dolgozók áthelyezését emberségesebb munkakörülmények közé, a szerb munkaszolgálatosok általános helyzetének javítását, a visszaélések megszüntetését és az Ukrajnába küldötték hazarendelését.⁷⁹⁹

Annak ellenére tehát, hogy a szerb munkaszolgálatosok általános helyzete a gyakorlatban nagyon hasonlíthatott a zsidókéhoz, a kormány hivatalos politikája a szerbeket jóval tapintatosabban kezelte és következetesen tartózkodott attól, hogy a behívásukat „megbízhatatlansággal” magyarázza és megérdemelt retorzióként tüntesse fel – szemben a zsidókkal, akik esetében ezek az indokok explicitek voltak. A Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályán a várpalotai szerb kényszermunkások helyzete kapcsán készített hivatalos feljegyzés például arra hivatkozott, hogy a Délvidék visszafoglalása óta eltelt rövid idő és a rendkívüli viszonyok miatt nem volt lehetőség arra, hogy az idegen hadseregben kiképzett szerb katonákat a magyar honvédségnél átképezzék. Ha ez megtörténhetett volna, úgy „természetesen” fegyvert kapnának. Ez azonban nem volt igaz: az észak-erdélyi románokat sem képezték át, holott esetükben erre több idő állt rendelkezésre, a Délvidéken viszont hosszas átképzés nélkül osztották be fegyveres szolgálatra a magyarhűnek tekintett nemzetiségi kisebbségek tagjainak egy részét, így például németeket, horvátokat, bunyevácokat is. A Honvédelmi Minisztérium a bányában dolgozó szerb munkaszolgálatosok panasaiból annyit hajlandó volt elismerni, hogy a munkájuk „tényleg nehéz”. Az áthelyezésüktől azonban elzárkózott, mondván, ez nem lenne „méltányos” akkor, amikor egy magyar-román és egy román munkásszázad már régebb óta dolgozott ugyanott. A hadműveleti területen lévő szerb munkásszázadok hazarendelését szintén igazságtalannak ítélte a fronton szolgáló többi honvéd alakulattal szemben.⁸⁰⁰

Később, 1943 júniusa végén Popović jó politikai érzékkel a miniszterelnök közelgő bácskai útjára apellálva kérte ismét a szénbányában dolgoztatottak áthelyezését és az Ukrajnába irányítottak hazahozatalát. Arra hivatkozott, hogy a fenti sérelmek elintézetlensége miatt Kállay látogatásának előkészítése során az újvidéki vezető értelmiség hozzáállásában „bizonyos zavarok álltak be”. A pozitív döntés viszont „kedvező kihatással volna a szerbek lelkiállapotára”, és hozzájárulna ahhoz, hogy a miniszterelnök fogadtatása a szerbek részéről is „teljes megértéssel és szeretettel megnyilatkozzék”. Ennek az érvelésnek kétségkívül köze volt ahhoz, hogy a

⁷⁹⁸ Uo.

⁷⁹⁹ Uo.

⁸⁰⁰ Uo., 1943 – 26063.

Honvédelmi Minisztérium végül azonnal hatállyal felmentette a Várpalotán dolgozó szerbeket.⁸⁰¹

A munkaszolgálatosok helyzetének bizonyos fokú enyhítése egyébként sem állt azonban távol a Honvédelmi Minisztérium politikájától ebben az időszakban. Az erőteljesen németbarát, a Kállay-kormány irányvonalával össze nem egyeztető politikát folytató, a náci hadi igényeket készségesen kiszolgáló Bartha Károly honvédelmi minisztert 1942. szeptember 24-én a kormányzó lemondatta. Bartha a zsidó és nemzetiségi munkaszolgálatosokkal szemben is kifejezetten radikális, keménykezű bánásmódot írt elő. A hivatalt 1943. június 12-ig betöltő utóda, nagybaczoni Nagy Vilmos ezzel szemben abból indult ki, hogy a munkaszolgálatosok csak emberséges bánásmód és megfelelő ellátás mellett képesek jó teljesítményt nyújtani. Az új miniszter ezért számos olyan intézkedést vezetett be, melyek hatására a munkaszolgálatosok helyzete – zsidóké és nemzetiségeké egyaránt – érezhetően javult. Hatályon kívül helyezte többek között azt a korábbi HM-rendeletet is, amely kimondta, hogy „romának, szerbnek és zsidónak semmiféle kedvezményt nyújtani nem szabad, ezek fel nem válthatók, szabadságra nem mehetnek, ott kell végigszenvedniük a háborút, vagy ott pusztulnak”.⁸⁰²

Mindennek ellenére a zsidók, a szerbek és egyéb, egyértelműen megbízhatatlannak ítélt nemzetiségek fegyvertelen munkaszolgálatának jogossága, szükségessége a katonai és politikai vezetés részéről lényegileg nem kérdőjeleződött meg. Más volt a helyzet a hagyományosan magyarbarátnak tekintett, a gyakorlatban azonban gyakran bizalmatlanul kezelt népcsoportok tagjai, így a visszacsatolt Délvidéken a bunyevácok, horvátok és egyes más délszláv kisebbségek esetében. Előfordult, hogy őket is fegyvertelen munkaszolgálatra kötelezték, de e tekintetben nem érvényesült következetes gyakorlat, és a kérdés az illetékes hatóságokat is megosztotta. Az 1943 folyamán behívott muraközi horvátok közül például a katonai sorozó bizottságok az 1920-as évfolyambelieket fegyveres szolgálatra, az 1921-es születésűek zömét azonban már munkaszolgálatra osztották be. Zala vármegye főispánja, vitéz gróf Teleki Béla, aki maga is igazságtalannak ítélte ezt az eljárást, szigorúan bizalmas felterjesztésben jelentette nagybaczoni Nagy Vilmos honvédelmi miniszternek és a miniszterelnöknek, hogy a muraközi horvátság körében ez a megszügyenítőnek tartott intézkedés széles körű elégedetlenséget keltett. Azzal a Horthy-rendszer nem sokat törődött, hogy a magyar identitású, hazájukat szerető zsidók is megalázónak érezték a munkaszolgálatot, és sokuk bizonyára szívesen harcolt volna inkább fegyverrel a háborúban Magyarorszáért, akár a náci Németország oldalán. Annak a lehetséges következményeit azonban, hogy a munkaszolgálatosokká történt lealacsonyításuk a muraközi horvátokat szembefordíthatja a magyar uralommal, már jobban figyelembe vették a hatóságok. Ahelyett, hogy a horvát lakosságot sommásan megbízhatatlanokként kezeljék, a zalai főispán az egyéni elbírálás és a megbízhatóak rendes katonai szolgálatra engedése mellett érvelt.⁸⁰³

A Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztálya a főispán álláspontját osztotta, és ennek megfelelően várta a Honvédelmi Minisztériumtól is a helyzet rendezését. A honvédelmi miniszter azt a rendelkezését tartotta mérvadónak, mely szerint a nemzetiségek közül a megbízhatókat fegyveres szolgálatra, a megbízhatatlanokat pedig a műszaki osztagokhoz kell rendelni, ahol „természetesen” munkaszolgálatot teljesítenek. A miniszter azonban szükségét érezte azt is leszögezni, hogy a zsidók és nemzetiségek munkaszolgálatára ennek ellenére is különbözik, mivel utóbbiak a fegyveres csapattal szoros kötelékben, ugyanazon laktanyán belül szolgálnak, a helyzetük tehát „nem hozható az általános munkaszolgálattal egy

⁸⁰¹ Uo.

⁸⁰² Karsai: *Holokauszt*, 222-223.

⁸⁰³ MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 164. t. 1943 – 20485.

nevezőre”.⁸⁰⁴ Ez a megkülönböztetés egyébként, amely lényegében végig fennmaradt a zsidók és a nemzetiségek munkaszolgálatára között, az elnevezésekben is tükröződött, és minden hasonlóság és párhuzam ellenére a zsidók munkaszolgálatát annak nevében is a munkaszolgálatos „hierarchia” legelső fokára rangsorolta. A zsidók munkaszolgálatát ugyanis általában *kisegítő*, a politikailag megbízhatatlanokét *különleges*, a nemzetiségeket pedig *katonai* munkaszolgálatnak hívták.

A honvédelmi miniszter úgy tudta, hogy a muraközi horvátok közül többen megbízhatatlanok voltak, akiket ezért műszaki osztagokhoz osztottak be, egy kisebb részük pedig közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljokhoz került, de fegyveres szolgálatra. A miniszter azonban azt is tudhatta, sejtette, hogy a valóságban a sorozó bizottságok ennél lényegesen szigorúbban járhattak el, mivel utóbb „lehetővé tette”, hogy a megbízhatatlanként besorozott nemzetiségeket, amennyiben utóbb mégis megbízhatóaknak, illetve „szorgalmuknál és kötelességtudásuknál fogva méltóknak bizonyultak”, áthelyezzék fegyveres szolgálatra. Végül arról is intézkedett, hogy a továbbiakban az összes horvát újoncot fegyveres szolgálatra hívják be.⁸⁰⁵

A következtelen vagy önkényes eljárásokat kiküszöbölendő, ezzel párhuzamosan lépések történtek a délszláv kisebbségek besorozását illető általános irányelvek tisztázására is. 1943. május elején a Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályán a Honvédelmi Minisztérium képviselői, valamint Reök Andor szabadkai főispán részvételével a kérdés kapcsán megtartott értekezlet a különböző nemzetiségek esetében eltérő eljárást irányozott elő. Megkülönböztette egyfelől a szerbeket mint megbízhatatlanokat, másfelől pedig az általában megbízhatónak minősített „katolikus szlávokat”, mindenképp a horvátokat és a megbízhatóság tekintetében fenntartásokkal (de a szerbekkel nem egy szinten) kezelt bunyevácokat. Elsőként leszögezték, hogy a katolikus szlávokat nagyobb arányban kell behívni tényleges katonai szolgálatra mint a szerbeket vagy, hasonlóképp, a románokat. Abban is megállapodtak, hogy néhány magyar munkásszázadot is fel fognak állítani, hogy „dokumentálódják, hogy a munkaszolgálat nem megszegyenítő”, és ezekbe bunyevácokat és más katolikus szlávokat is be fognak osztani. A már felállított munkásszázadokban külön kell választani a bunyevácokat és általában a katolikus szlávokat a szerbektől, és amennyiben szükség lenne a katolikus szlávok munkaszolgálatra történő további igénybevételére, ők később is az ortodox szerbektől elkülönített századokban lesznek. Egyéni elbírálás alapján utóbb arra „érdemes” bunyevácok tucatjait mentesítették a munkaszolgálat alól. A muravidéki vendek és a muraközi horvátok esetében a magyarokkal azonos elbírálást írtak elő, ők tehát teljes számban fegyveres szolgálatra voltak behívandók. Később a békeszervezésben fegyveres kiképzésre behívandók közé bevették a szerbek és bunyevácok közül az összes római katolikust, illetve a megbízhatókként nyilvántartottakat is.⁸⁰⁶

A Délvidékről besorozott nemzetiségek közül tehát az e tekintetben kevés kivétellel lényegében továbbra is kollektíven megbízhatatlanként kezelt szerbekkel szemben alkalmazott politika állt legközelebb ahhoz, amely a zsidó munkaszolgálatosokat illetően is érvényben volt. A többi délszláv csoport esetében a katonai és politikai vezetés tartózkodott attól, hogy a fegyvertelen munkaszolgálatot általánossá tegye. Az persze más kérdés, hogy egyes nacionalista, a kisebbségekre ellenszenvvel, megvetéssel tekintő tisztek, parancsnokok a gyakorlatban hogyan bántak – különösen a háborús helyzet kiéleződésével – az alájuk beosztott nemzetiségi

⁸⁰⁴ Uo.

⁸⁰⁵ Uo.

⁸⁰⁶ Uo., 1943 – 26063 és 25176.

munkásszázadok tagjaival, akár a hivatalosan „magyarbarátként” kategorizáltakkal is. Azt is hozzá kell tenni, hogy a katonai vezetés hozzáállása jellemzően szigorúbb volt, mint a kisebbségpolitikai szempontokra érzékenyebb civil hatóságoké. Előbbiek a nemzetiségekre hajlamosak voltak úgy tekinteni, mint akik beáldozhatóak a magyar had- és munkaerő megkímélése érdekében, míg utóbbiak igyekeztek elkerülni, hogy az államhű kisebbségeket a kíméletlen, megalázó bánásmód szembefordítsa a magyar uralommal.

Ezt szemlélteti például az az eset is, amikor 1944 augusztusában a baranyai Kökény községbeli leventeköteles korú, 16-18 éves sokác fiatalokat büntető munkaszolgálatra hívták be, és a szülők előzetes értesítése nélkül Németországba vitték. Itt vegyes nemzetiségi munkásszázadokba kerültek, rendkívüli szigorú alkalmaztak velük szemben, „partizánoknak” nevezték és megbízhatatlanként kezelték őket, a szüleikkel nem érintkezhetek. Mivel államhű sokác lakosságról volt szó, akikben a történetek félelmet és felháborodást keltettek, az eljárást a vármegyei főispán, Nikolits Mihály rendkívül károsnak tartotta. A pécsi 4. honvédkerületi parancsnokság viszont csak annyit tartott szükségesnek leszögezni, hogy mivel a behívás előzetesen meghatározott létszám alapján folyt, ezért az „a magyar népiség lehető kímélésével”, de egyébként „törvényesen és jogszerűen” történt. Érvelése szerint a döntő szempont az volt, hogy „az amúgy is vérrel áldozó magyar népiség” helyett, mellett „a fegyveres szolgálatra igénybe nem vett nemzetiségek hozzanak elsősorban áldozatot a közös ügy érdekében vér helyett munkával”. A Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztálya ugyanakkor szintén arra az álláspontra helyezkedett, hogy a sokác fiatalokat haza kell hozni és a hátszágban dolgoztatni, általában pedig – kisebbségpolitikai és állambiztonsági érdekekre tekintettel – kerülni kell minden olyan eljárást, ami elkeseredést, bizalmatlanságot kelt az államhű nemzetiségek körében.⁸⁰⁷

A zsidók esetében, mint korábban láthattuk, bizonyos szempontból fordított volt a helyzet: 1944 tavaszától a Honvédelmi Minisztérium illetékesei „védték” a zsidó munkaszolgálatosokat a politikai vezetés deportáló igyekezetétől. Ebben azonban a fentiekhez hasonló kisebbségpolitikai megfontolások nem játszottak szerepet, hanem kizárólag a katonai vezetésnek az a törekvése érvényesült, hogy a magyar honvédelmi érdekek biztosítása szempontjából értékes munkaerőt az országban tartsa a civil hatóságok „zsidótlanító” törekvései ellenében.

⁸⁰⁷ Uo., 1943 – 26095.

IX. „ZSIDÓKÉRDÉS” ÉS TÁRSADALOM

„Őrségváltás” a társadalmi egyesületekben – „Őrségváltó” társadalmi egyesületek

Csakúgy, mint országszerte, az „Őrségváltás” a visszacsatolt délvidéki országrészben sem egyirányú, „felülről” szervezett folyamat volt. Hétköznapi emberek, társadalmi csoportok és intézmények sokasága vett benne részt aktívan és formálta annak hatásait, legtöbbször mint az etnikai diszkrimináció támogatója és haszonélvezője. Mindezek között azért érdemel különös figyelmet a korszakban egymás után alakuló és általában igen népszerű fajvédő, antiszemita, „keresztény-nemzeti” társadalmi egyesületek tevékenysége, mivel tömegerejük és társadalmi presztízisük révén erőteljesen befolyásolni tudták a közvéleményt és a hatóságok politikáját egyaránt. Szervezettségük pedig különösen hatékonyá tette azt a segítséget, amelyet a zsidók – és gyakran más etnikai kisebbségek – társadalmi szegregációjának és diszkriminációjának végrehajtásához a hatóságoknak nyújtottak.

Megjegyzendő, hogy számos fajvédő, antiszemita, nacionalista társadalmi egyesület esetében érdemes a „civil” jelzöt fenntartásokkal használni és inkább félállaminak tekinteni őket. Ezen egyesületek jó részét szoros kapcsolatok fűzték az államhoz és a kormányzathoz, különösen azokat, amelyek maguk is kifejezetten „Őrségváltó” céllal jöttek létre vagy felvállalták ezt a funkciót. Nem ritkán hatósági személyeket, az országos és helyi politikai élet prominenseit, főispánokat, polgármestereket, országgyűlési képviselőket kértek fel különböző egyesületi tisztségek betöltésére, az állam pedig anyagilag és politikailag is támogatta a működésüket. Ezt az összefonódást mindkét fél hasznosnak tekintette, mivel így a közös cél érdekében létrejött együttműködésük hatékonyabbá vált: az állam hathatós segítségre számíthatott a politikája végrehajtásához, az egyesületek pedig biztosítani tudták tagjaik érdekeinek erőteljesebb képviseletét. Ezzel együtt is e társadalmi egyesületek bizonyos mértékig megőrizték civil jellegüket, és érdekeik, törekvéseik egy része az államétól egyértelműen megkülönböztethető maradt, sőt, mint láthattuk, időnként szembe is fordult azokkal. Üdvözölték és kiaknázták az állam „Őrségváltó” programját, és sokszor sikerrel küzdöttek erőteljesebb diszkrimináció bevezetéséért a zsidók és a nemzeti kisebbségek ellen, ha attól a maguk számára nagyobb hasznot reméltek. Rendszeresen összeütközésbe is kerültek azonban a hivatalos politikával akkor, amikor radikálisabb intézkedéseket követeltek, mint amit az „átállítás” során a társadalmi és gazdasági racionalitásokat is figyelembe venni kénytelen döntéshozók és végrehajtók ésszerűnek gondoltak.

Önmagában sokatmondó, hogy lényegében nem volt a Délvidék társadalmi-gazdasági életének olyan szegmense, olyan foglalkozás vagy érdekeltségi terület, ahol az „átállításra” irányuló hatósági politikát ne kísérte volna számottevő társadalmi aktivitás és ez ne öltött volna szervezett jelleget különböző szakmai, érdek-képviseleti egyesületek tevékenységének a formájában is. Visszautalhatunk itt a különböző értelmiségi pályák „keresztény-nemzeti” testületeire és tömörüléseire, a fajvédő egyetemi diákszövetségekre vagy például az ipari-kereskedelmi szektorban a Baross Szövetségre. A következőkben szeretném kiszélesíteni az „Őrségváltásban” történt civil részvétel horizontjára eső látószöveget, és bemutatni azon társadalmi egyesületek sokféleségét, amelyek a már említetteken kívül szintén aktívan hozzájárultak a visszacsatolt Délvidék zsidó lakosainak és velük párhuzamosan más etnikai kisebbségeknek a szegregációjához, a kirekesztő légkör megteremtéséhez és ahhoz,

hogy az etnikai diszkrimináció hivatalos programja ebben az országrészben is a mindennapok társadalmi valóságává váljon.⁸⁰⁸

A délvidéki egyesületi szcéna a visszafoglalást követően gyökeresen átalakult, és nemzetiségi, etnikai szempontból erőteljesen homogenizálódott. A visszacsatolt országrész társadalmi életének nacionalista és antiszemita szempontú átszervezése során az új magyar hatóságok az összes társadalmi egyesületet felülvizsgálták. A szerb, jugoszláv, vagy ilyen „érdekeket képviselő”, „magyar nemzeti szempontból káros tevékenységet kifejtő” egyesületeket azonnal betiltották.⁸⁰⁹ Több egyesület azért szűnt meg, mert tagjaik elmenekültek vagy kiutasították őket. A megszűnt, felszámolt szervezetek több tucatot tettek ki: Szabadkán például 20, Újvidéken 21, Zomborban 10, Zentán 26 jutott erre a sorsra. Vagyonukat általában hasonló profilú magyar egyesületek vagy a DMKSz kapták.⁸¹⁰

A nemzetiségi alapon nyugvó egyesületek közül a délvidéki németiség társadalmi szervezetei zavartalanul működhetek tovább, melyek közül a legnagyobb és legjelentősebb a Kulturbund maradt. Mivel azonban a Kulturbund egyre inkább a magyar uralommal elégedetlen, radikális németek gyűjtőszervezeteként funkcionált, ezért a tevékenységét a magyar hatóságok igyekeztek szemmel – és amennyire lehetett, kordában – tartani. A többi, nem kifejezetten magyarellenesnek, de kétes megbízhatóságúnak tekintett nemzetiségi csoport egyesülési lehetőségeit viszont – ha nem is annyira, mint a szerbekéit, de – a hatóságok szintén erőteljesen korlátozták. Részben azért, hogy ne biztosítsanak terepet a magyarsággal szemben potenciálisan ellenséges szervezkedéseknek, másrészt asszimilációs megfontolásból, azaz, hogy a magyarság számára megnyerhetőnek vélt kisebbségi csoportokban ne erősödjön a külön nemzetiségi identitás. A bunyevácok számára például két egyesületet hagytak jóvá, de ezeket is vonakodva, továbbiak engedélyezésétől pedig kifejezetten ódzkodtak. A hatóságok attól tartottak, hogy ezek az egyesületek akadályozhatják a bunyevácok magyarság felé történő orientációjának „egészséges folyamatát”, illetve, hogy rosszabb esetben a horvát szimpatizáns körök befolyása alá kerülnek, és a bunyevác lakosságnak a magyarságtól való elidegenítéséhez szolgálnak eszközként.⁸¹¹

Azon magyar, illetve etnikailag vegyes tagságú egyesületek, amelyek az új magyar uralom számára elfogadhatónak bizonyultak, alapos változtatásokon mentek keresztül. Ez mindenekelőtt a „nemzetietlennek” ítélt korábbi vezetés lecserélését, valamint a tagságból a zsidók és a „megbízhatatlan” nemzetiségek, elsősorban a szerbek eltávolítását jelentette.

A délvidéki egyesületi életben lefolytatott „örösváltás” hatósági előírásra és ellenőrzés alatt ment végbe, a folyamatot azonban olyan mértékű társadalmi kezdeményezőkészség jellemezte, hogy a hatósági beavatkozás szükségessége a legtöbb esetben fel sem merült. A két világháború között alapított magyar egyesületek többsége öntevékenyen számúzta a sorai közül a zsidókat. Mint láthattuk, ilyesmire már a visszacsatolás előtt is történtek kezdeményezések, és most a revízió által teremtett új viszonyok között egyértelműen azok kerültek erőfölénybe a magyar egyesületek zömében, akik a zsidók eltávolítását követelték. A szabadkai Magyar Olvasóköri például a

⁸⁰⁸

A társadalmi egyesületeken kívül természetesen még számos olyan nem állami szervezet, intézmény létezett, amelyeknek a szerepét érdemes lenne ebből a szempontból megvizsgálni. A keresztény egyházak mindenképpen ide tartoznak. Az általam eddig feltárt források sajnos csak töredékes információval szolgálnak a kérdéshez, de a kutatást érdemes lehet ilyen irányban bővíteni.

⁸⁰⁹ A szerb egyesületek megszüntetéséről részleteket közöl pl.: Pihurik: Magyarok és szerbek, 97-98.

⁸¹⁰ MNL OL, K150. BM Ált., I – 31-31/e – szn/1941; MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 172. t. 1943 – 15366 és 174. t. 1942 – 20687.

⁸¹¹ Uo., 174. t. 1942 – 19580, 25588.

zsidók addigi részvételét, sőt, emiatt magának a körnek a működését is többen sommásan „nemzetellenesnek” bélyegezték. A szervezetről jelentést írva a szabadkai rendőrkapitányság vezetője elismerte ugyan, hogy az Olvasókör volt azon kevés magyar egyesületek egyike, amelyet a jugoszláv hatóságok engedélyeztek, de szerinte ennek az volt az oka, hogy a körben „erősen liberális irányzat uralkodott”, és a vezetőség „szabadkőműves és zsidó befolyás” alatt állt.⁸¹² Az egyesületet most alaposan átszervezték: vezetőségét lecserélték, és innentől kezdve csak „született keresztények” lehettek a tagjai.⁸¹³ Számúzták a zsidókat többek között az újvidéki Magyar Kaszinóból is, amely a város egyik legrégebbi egyesületeként elsősorban a helyi magyar értelmiséget tömörítette, és amely a jugoszláv időszakban a magyar nemzetiségi törekvések egyik fellegetvárának számított. Az egyesület új alapszabálya már itt is csak keresztény magyaroknak engedélyezte a tagságot.⁸¹⁴

Hasonló változások zajlottak le a nemzetiségi szempontból vegyes egyesületekben azzal a különbséggel, hogy ezekben az „örösváltás” a zsidók mellett a szerb és más „megbízhatatlan” tagokat is célba vette. A patinás, szintén elsősorban a helyi intelligenciát vonzó szabadkai Polgári Kaszinó például törölte a tagság csaknem kétharmadát, 133 zsidót és 65 szerbet, és „keresztény-nemzeti szellemben” újjáalakulva deklarálta, hogy csak nemzeti szempontból kifogástalan nem zsidók lehetnek tagok.⁸¹⁵

A különböző profilú társadalmi szervezetek között a sportegyesületeknek mint a harcos, nacionalista szellemben folyó nemzeti, különösen ifjúsági nevelés eszközeinek a Horthy-korszak Magyarországon kiemelt jelentőséget tulajdonítottak. Nem véletlen, hogy a kormány rendelkezések sorával igyekezett elérni a sportélet „zsidómentesség” tételét is. Ennek során Hóman Bálint kultuszminiszter 1942 januárjában az addig autonóm alapítású és működésű sportszövetségeket minisztériumi ellenőrzés alá vonta.⁸¹⁶ Innentől kezdve minden sportegyesületnek az adott sportágat irányító sportszövetségbe kell tartoznia, zsidók pedig nem lehetnek többé sportegyesületek tagjai. Az összes sporttagozattal is bíró társadalmi egyesület „zsidótlanítását” a miniszter 1942 augusztusában írta elő, fokozott hazafias és „keresztény-nemzeti” szellemű nevelésre utasítva egyúttal őket.⁸¹⁷

A visszacsatolt Délvidék sportegyesületei azonban már jóval a központi kormányintézkedéseket megelőzően átestek az antiszemita, nacionalista alapú revízió. Egy részüket, mindenekelőtt a volt jugoszláv katonai elő- és utóképzést, valamint a „magyar állameszmével ellentétes célokat” szolgáló egyéb szervezetek, így a Szokol egyesületek és a csetnik szervezetek sportköreit, a jugoszláv tornász- és lövészalakulatokat a hatóságok azonnal beszüntették.⁸¹⁸ A fennmaradó sportegyesületek közül többen szintén öntevékenyen végezték el a soraikban az „átállítást”. A több évtizedes múltra visszatekintő Szabadkai Atlétikai Futbal (sic!) Club „keresztény tagjai” például 1941 májusában arra hivatkozva kértek és kaptak működési engedélyt a város katonai parancsnokától, hogy az addig javarészt zsidókból álló vezetőség „keresztény alapon való átszervezése” minél

⁸¹² MNL OL, K149. BM Res., 1942 – 8 – 11926.

⁸¹³ A lelkes magyar összefogás jegyében tartotta meg a felszabadulás utáni első közgyűlését a szabadkai magyar Olvasókör. *Délvidéki Magyarország*, I. évf. 113. sz. (1941. dec. 15.) 5-6.

⁸¹⁴ ÚVTL, F259. Újvidék város városi előljárósága, 40675/1943.

⁸¹⁵ Keresztény nemzeti szellemben alakul újjá a szabadkai Kaszinó. *Délvidéki Magyarország*, I. évf. 96. sz. (1941. nov. 24.) 6. Sajnos a humánértelmiségi zsidó-nem zsidó kapcsolatok (értelmiségi körök, asztaltársaságok) alakulásának a fentieknél részletesebb bemutatását az általam fellelt források nem tették lehetővé. Azokban a levéltárakban, ahol kutatásokat végeztem, a szóba jöhető egyesületeknek, szervezeteknek nem volt (több) iratanyag. Csak további kutatásokkal és újabb források bevonásával lehetne az elemzést ebben az irányban bővíteni.

⁸¹⁶ 239.000/1942. VKM. sz. rendelet a sportszövetségek szervezetének szabályozásáról. (1942. jan. 29.) *Magyarországi Rendeletek Tára 1942*. Belügyminisztérium, Budapest, 1943, 622-625.

⁸¹⁷ 242.000/1942. VKM. sz. rendelet a társadalmi sportegyesületek alapszabályainak átalakításáról. (1942. aug. 18.) Uo., 2544-2549.

⁸¹⁸ ÚVTL, F259. Újvidék város városi előljárósága, 59142/1942.

előbb megtörténhessen.⁸¹⁹ Rögtön új direktórium került az 1901-óta működő Bácska Szabadkai Atlétikai Klub élére is, amely elkezdte az egyesület átalakítását „a korszellemnek megfelelően”.⁸²⁰

Az országos hálózatú, fennállása csúcsán több, mint száz tagegyesületet – főleg sportegyleteket, lövészársaságokat, cserkészcsapatokat – magába foglaló szélsőjobboldali paramilitáris szervezet, a Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE) szintén megjelent a visszacsatolt országrészben.⁸²¹ A szervezet elsődleges céljai között tartotta számon tagjai „hazafias, nemzeti és keresztény szellemű irányítását”, és csak nagyszülőikig visszamenően keresztény származású személyeket vett fel a soraiba.⁸²² A MOVE agresszíven terjeszkedett, ahogy országszerte, úgy a Délvidéken is, és a saját alapítású csoportjain túl a független helyi sportegyleteket is igyekezett magába olvasztani. A Szabadkai Sport Egylet például 1942 januárjában lépett be a MOVE-ba, ami azt is jelentette, hogy a központi alapszabály értelmében zsidók nem lehettek többé a tagjai.⁸²³

A visszacsatolt országrészben eluralkodott kirekesztő, antiszemita, nacionalista közhangulatról talán még többet elárul azoknak a társadalmi szervezeteknek a tevékenysége, amelyek már a megalakulásuktól kezdve kifejezetten „keresztény-nemzeti”, azaz nem csak magyar nemzetiségi, hanem kifejezetten zsidóellenes alapon is szerveződtek. Mindenekelőtt a visszacsatolt országrész legjelentősebb társadalmi szervezetének, a DMKSz-nek a délvidéki zsidóság társadalmi szegregációjában és diszkriminációjában betöltött szerepét kell kiemelni. A DMKSz a revíziót követően nem csak megtartotta, de meg is erősítette azt a kirekesztő álláspontot, amelyet a zsidókkal szemben már a megalakulásakor megfogalmazott.⁸²⁴ Állásfoglalásának azért volt különös súlya, mert a szervezet rövid idő alatt rendkívüli társadalmi, gazdasági és politikai befolyásra tett szert. Elnöke, Krámer Gyula gyáros tekintélyes politikai és gazdasági tényező volt: felsőházi tag, a Gyáriparosok Országos Szövetsége (GYOSZ) délvidéki fiókjának elnöke, a GYOSZ Központ igazgatósági tagja és a Kereskedők Országos Egyesületének alelnöke. A DMKSz társadalmi erejét jelzi, hogy rövidesen a tagjai között tudhatta a bácskai magyarság 53%-át. A hatóságok hamar monopóliumot biztosítottak a szervezetnek az ún. „hűségigazolások” kiadása felett, amelyek tanúsították egy illető nemzeti megbízhatóságát és nélkülözhetetlenek voltak állami állások, állampolgárság elnyeréséhez, vagy internálótáborból történő szabaduláshoz.⁸²⁵ Véleményező és tanácsadó szervként a DMKSz gazdasági szakosztálya megkerülhetlenné vált egyes gazdasági döntések előkészítésénél.⁸²⁶ A szervezet továbbá ellátott bizonyos „nemzetbiztonsági” funkciókat is, a fiókok nyilvántartották és jelentették a „gyanús” személyeket.⁸²⁷ A DMKSz tehát számos olyan kérdésre bírt ráhatással, amelyek a délvidéki zsidók életét meghatározták.

A DMKSz a visszacsatolás után azt a célt tűzte ki maga elé, hogy elősegítse a délvidéki magyarság gazdasági és társadalmi „vezető szerepének” biztosítását.⁸²⁸ Ebbéli tevékenysége a nemzetiségekre nézve is számos hátrányos következménnyel járt. A délszlávokkal, mindenekelőtt szerbekkel szembeni hivatalos

⁸¹⁹ TLSz, F60. PM, P-1691/1941.

⁸²⁰ Direktórium a Bácska élén. *Hírlap*, XI. évf. 21. sz. (1941. máj. 14.) 7.

⁸²¹ A MOVE-ról lásd: Dósa Rudolfné: *A MOVE – egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet, 1918-1944*. Akadémiai, Budapest, 1972.

⁸²² A MOVE Hódmezővásárhelyi Tagegyesületi Alakulat Alapszabálya. MNL CSML HL, IV.B.1406.a. PM Biz., 115/1943 – 1793/1943. eln. sz.

⁸²³ A Szabadkai Sport belépett a MOVE-ba. *Délvidéki Magyarság*, II. évf. 20. sz. (1942. jan. 26.) 6.

⁸²⁴ VM, DMKSz, 29/45/a.

⁸²⁵ A. Sajti: *Délvidék*, 29.

⁸²⁶ VM, Civil közigazgatás, 12/145 – 28037/1941.

⁸²⁷ VM, Háború utáni perek anyaga, 8451/1945. Krámer Gyula kiegészítő vallomása a saját perében, 1945. július 12.

⁸²⁸ Kramer Gyula: A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség feladatai és munkája. In: Csuka Zoltán (szerk.): *A visszatért Délvidék*. Halász, Budapest, 1941, 44.

kormánypolitika enyhülésének időszakában azonban a DMKSz is tett békülékeny gesztusokat, igaz, ezeket a gyakorlatba nem sietett átültetni. A revízió után tartott első, 1942. februári közgyűlésén például célul fogalmazta meg a nemzeti kisebbségekkel való jó viszony kiépítését, és deklarálta, hogy tagja lehet minden, a „magyar nemzeti célokat megértő és pártoló” személy, még ha anyanyelve más is.⁸²⁹ Markáns zsidóellenességét azonban a DMKSz mindvégig megőrizte. Fiókjainak közgyűlésein rendszeresen folyt az antiszemita uszítás.⁸³⁰ A szervezet aktív szerepet játszott a zsidó vagyonok kiigénylésében is a helyi csoportjai és az arra „érdemes” tagjai számára.⁸³¹ Sőt, még akkor is küldetésének tekintette a „zsidó befolyás” felszámolását, amikor zsidók már nem is voltak a Délvidéken. 1944 augusztusában, hetekkel azután, hogy az utolsó deportáló vonat is elhagyta az országrészt, a DMKSz általános akciót indított a „zsidó szellemiség maradványainak kiküszöbölésére”. Ekkorra már országszerte javarészt végrehajtották a Sztójay-kormány azon rendelkezéseit, amelyek száműzték a közkönyvtárakból a zsidó szerzők könyveit.⁸³² A DMKSz azonban amiatt aggódott, hogy a magánkönyvtárakban még mindig vannak ilyen művek, és felszólította a lakosságot, hogy ezeket minél előbb selejtezzék ki. „Segítségképp” minden helyi csoportjához eljuttatta a zsidó szerzők listáját, a fiókhálózat pedig „készséggel” ajánlkozott a könyvek begyűjtésére, leltározására. A szervezet abban reménykedett, hogy „az utoljára visszatért Délvidék magyarsága lesz az első, amely a magánkönyvtárakból is száműzi a könyvekbe rögzített zsidó szellemiséget”.⁸³³

A háború után a jugoszláv népbíróság előtt, Újvidéken tett vallomásaiban Krámer Gyula tagadta, hogy ő maga antiszemita lett volna, vagy hogy antiszemita irányba befolyásolta volna a DMKSz működését. Arra hivatkozott, hogy a visszacsatolás után módjában lett volna áron alul felvásárolni a zsidó többségű Újvidéki Iparbank részvényeit – amelynek majoritását végül a pesti Kereskedelmi és Iparbank szerezte meg –, de nem tette, mint ahogy egy másik újvidéki zsidó céget sem vett meg „olcsó pénzért”, mert, mint indokolta, nem akarta magát kitenni a gyanúnak, hogy a zsidókat „kihasználta”. Azt Krámer nem tudta letagadni, hogy a DMKSz antiszemita körleveleket adott ki és aktívan közreműködött a zsidók jog- és kifosztásában. Krámer ezeket a kezdeményezéseket utólag megpróbálta a DMKSz ügyvezető igazgatója, dr. Hegedűs László nyakába varrni, mondván, ezekről nem volt tudomása, nem az ő „mentalitását” tükrözték, ellenkeztek az „ízlésével és a zsidósággal szemben elfoglalt álláspontjával”.⁸³⁴ Lehet, hogy Krámernek nem jutott eszébe, esetleg remélte, mások elfelejtik: felsőházi szerepléseinek dokumentumai bizonyítják, hogy maga is nyíltan fellépett a zsidók (és szerbek) ellen, sürgette a zsidó és szerb kézen lévő délvidéki gyárak magyarok kezébe juttatását, és délvidéki gazdasági élet teljes körű „átállítását”.⁸³⁵

A DMKSz-en kívül jó pár kisebb-nagyobb, a visszacsatolás előtt vagy az után alakított, kifejezetten nacionalista, fajvédő, antiszemita céllal létrejött vagy ilyen funkciót is felvállaló egyesület játszott szerepet a délvidéki zsidóság és nemritkán más nemzeti kisebbségek, főleg szerbek társadalmi szegregációjában, az ellenük

⁸²⁹ VM, DMKSz, 29/64; Háromszázezer tagja van a Délvidéki Közművelődési Szövetségnek. *Délvidéki Magyarság*, II/43, (1942. febr. 23.) 4.

⁸³⁰ Lásd pl.: A szövetségi eszme diadalútja a Délvidéken. *Új Nép*, VIII. évf. 11. sz. (1942. márc. 14.) 6.

⁸³¹ Pl.: VM, DMKSz, 29/11, 29/64; VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 6 – 4111/1941, 56469/1944; MNL OL, K184, FM Ált., 1944 – 137 – 275751.

⁸³² A 10.800/1944. ME. sz. és 11.300/1944. ME. sz. rendeletek.

⁸³³ A DMKSz felhívása a délvidéki magyarsághoz. *Új Nép*, X. évf. 32. sz. (1944. aug. 5.) 2.

⁸³⁴ VM, Háború utáni perek anyaga, 8451/1945. Krámer Gyula kiegészítő vallomása a saját perében, 1945. július 12.

⁸³⁵ Pl. *Felsőházi Napló, 1939-1944. III. k.*, 288-289. (1942. dec. 16.); *Uo.*, IV. k. 112-115. (1943. dec. 16.)

való hangulatkeltésben. Ilyen volt például a Szent Gellért Társaság, amely eredendően a jugoszláviai, illetve onnan menekült kisebbségi magyarság kulturális, oktatási, szociális érdekvédelmének feladatát látta el kormányzati támogatással a két világháború közötti években. A Délvidék visszacsatolása után az egyik első dolga az volt, hogy lapszemelvényeket küldjön a jugoszláviai zsidók magyarellenes megnyilatkozásairól a Miniszterelnökség nemzetiségi és kisebbségi osztályának, elősegítendő az „áruló” zsidókkal szembeni „megfelelő” politika megalapozását.⁸³⁶

Számos anyaországi szélsőséges szervezet a visszafoglalás után azonnal elkezdte kiépíteni a hálózatát a Délvidéken. Az elsősorban egyetemi zsidóverésekről hírhedtté vált, radikális egyetemi és főiskolai hallgatókat tömörítő, de általánosabb társadalmi szervezetként is működő Turul Szövetség a fajvédő politikusról, Gömbös Gyuláról elnevezve állította fel szabadkai helyi Bajtársi Egyesületét, és rövidesen félezer tagot számlált.⁸³⁷ Egyik első kezdeményezéseként a szabadkai Turul elhatározta, hogy megjelöli a keresztény magyar üzleteket, ezért ingyenes táblákat osztott a keresztény magyar kereskedőknek és felszólította őket, hogy feltűnő helyen helyezték el azt.⁸³⁸ Előadásain arra is „rávilágított”, hogy „a zsidóság Magyarországon milyen komoly belső ellenséget jelent. A zsidók az ellenséges külföld védelme alatt állnak és minden magyar katona, aki ebben a háborúban elesett, a zsidóság bűnlajstromára írható. Ők az irányítói a suttogó propagandának és titkos összeköttetések révén állandóan tudják tájékoztatni a magyarországi eseményekről az ellensége államok rádióállomásait.”⁸³⁹

Igyekezett hallatni a hangját a „zsidókérdésben” a jugoszláv időkben még titokban tevékenykedő irredenta Délvidéki Bocskai Szövetség is, amely a visszacsatolás után már nyíltan hirdette, hogy fő feladatának a zsidó gyárilipar és kereskedelem keresztény magyar kézbe való átvételének előmozdítását tekinti.⁸⁴⁰ A Bocskai Szövetség a Magyar Keresztény Orvosszövetséggel, a Frontharcosok Egyesületével és a Baross Szövetséggel 1941 júliusában közösen indítványozták a katonai hatóságoknak, hogy a háborús károk helyreállításához szükséges összeg előteremtésére sarcolja meg a zsidókat.⁸⁴¹ Népszerűsége nem volt elhanyagolható: a szabadkai Bocskai-csoport például 1941 szeptemberében csatlakozott a helyi Turulhoz, a két szervezet együttes taglétszáma pedig meghaladta az ezer főt.⁸⁴²

A Turáni Vadászok Egyesülete, a magas rangú katonatisztek vezetésével 1920-ban alakult fajvédő paramilitáris szervezetből, a Kettős Kereszt Vérszövetségből kifejlődött „nemzetvédelmi alakulat” szintén létrehozta délvidéki csoportjait.⁸⁴³ A szabadkai Turáni Vadászok 1942 nyarán megszervezték, hogy Endre Lászlónak, Pest vármegye „zsidófaló” alispánjának, az 1944-es deportálások egyik irányítójának a pesti vármegyeházán látható állandó fajvédelmi kiállítását – amely „tudományos alapon” foglalkozott a magyarországi zsidóság szerepével – Szabadkán is bemutassák.⁸⁴⁴ A mintegy 300 tagot számláló újvidéki csoportból csak

⁸³⁶ MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 170. t. 1941 – 17983.

⁸³⁷ TLSz, F60. PM, V. 8381/1943. A Turul Szövetség történetéről lásd: Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség, 1919-1945: egyetemi ifjúság s jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*. Attraktor, Máriabesenyő, 2012.

⁸³⁸ Felhívás a magyar kereskedőkhöz. *Délvidéki Magyarság*, I. évf. 65. sz. (1941. okt. 18.) 10.

⁸³⁹ A zsidók világhatalma és a rejtett baloldal. Király István állatorvos előadása a szabadkai Turul szövetségben. *Délvidéki Magyarság*, II. évf. 140. sz. (1942. jún. 23.) 5.

⁸⁴⁰ TLSZ, F60. PM, P-3679/1941.

⁸⁴¹ TLSZ, F376.1.1. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Jegyzőkönyvek 1941-1944 (1941. júl. 17. és 25.).

⁸⁴² A Turul bajtársi szövetség megkezdte a szervezkedését a Délvidéken. *Délvidéki Magyarság*, I. évf. 42. sz. (1941. szept. 21.) 6.

⁸⁴³ Megalakult a Turáni Vadászok szabadkai szervezete. *Uo.*, I. évf. 84. sz. (1941. nov. 10.) 4.; Bácskerteszen is megalakult a Turáni Vadászok szervezete. *Uo.*, II. évf. 27. sz. (1942. febr. 4.) 7.; Zászlót szenteltek az újvidéki turáni vadászok. *Uo.*, II. évf. 259. sz. (1942. nov. 16.) 5.

⁸⁴⁴ Pestvármegye Fajvédelmi kiállítása Szabadkán. *Uo.*, II. évf. 135. sz. (1942. jún. 17.) 7.

mintegy 40-50-en számítottak aktívnak, ennek ellenére a szervezet meglehetősen jól pozicionált volt. Vezetőségében ott voltak a városi politikai elit tagjai, a díszelnökséget Fernbach Péter főispán és Nagy Miklós polgármester viselték, az elnöki tisztséget Horváth Lajos református lelkész, országgyűlési képviselő töltötte be.⁸⁴⁵

A munkásságot, mint országszerte, a visszacsatolt országrészben is a Gömbös Gyula kezdeményezésére létrejött, korporatív elképzeléseken nyugvó „keresztény-nemzeti” munkásszövetség, a Nemzeti Munkaközpont (NMK) szervezte. Az NMK a szélsőjobboldali és az osztályharcos baloldali mozgalmaknak a munkásságra gyakorolt vonzását egyaránt igyekezett ellensúlyozni. Délvidéki sikereit mutatja, hogy a szabadkai szervezet taglétszáma például meghaladta a 3000 főt, Újvidéken pedig több, mint 4000 tagot számlált.⁸⁴⁶ A munkások helyzetének javítására irányuló erőfeszítéseit azonban az NMK antiszemita szólammal hangolta össze. A szabadkai csoport alakuló közgyűlésén a szervezet országos ügyvezető elnöke, Mester Miklós kormánypárti országgyűlési képviselő a munkásság szociális problémáinak okaként a zsidókat jelölte meg. Kifejtette, hogy a zsidóság teremtette meg „azt a plutokrata rendszert, amely olyan sok bajt okozott a világban”, és leszögezte, hogy a magyar nemzeti munkaállamban még átmenetileg sem gazdagodhatnak a zsidók.”⁸⁴⁷ Az a jelentés sem fukarkodott a zsidóellenes kirohanásokkal, amelyet a szervezet országos központi titkára küldött 1942 júliusában az újvidéki főispánnak az ottani munkásság helyzetéről. Többek között például azt is felróta, hogy még mindig vannak olyan zsidó üzletek a városban, melyek vezetői keresztény magyar munkásokon gyakorolják „a liberális zsidó mentalitást”, ami szerinte „egyenesen arculcsapása” volt „a magyar törvénynek és az egész magyar társadalomnak”.⁸⁴⁸

A „keresztény-nemzeti” szellemben létrejött vagy a visszacsatolás után ilyen alapokra helyezett délvidéki egyesületek zöme – beleértve a korábbi fejezetekben említett szakmai szervezeteket és a most tárgyalt társadalmi, kulturális, és egyéb érdekvédelmi csoportosulásokat – az antiszemitizmust többé-kevésbé harcossá nemzetiiséggel ötvözte. A zsidók mellett mindenekelőtt a szerbek, de általában a délszlávok, és nem ritkán más nemzeti kisebbségek befogadásától is elzárkóztak, vagy alapszabály szerint, vagy informális szelekció révén. A retorika szintjén előszeretettel hivatkoztak a „szentistváni” eszményre, és a Kállay-kormány idején kifejlődő mérsékeltbb kisebbségpolitikai irányvonallal egy részük többé-kevésbé hajlandónak mutatkozott együttműködni. Ez fedezhető fel például a DMKSz-nek a nemzetiségi kapcsolatok fejlesztését előirányzó célkitűzéseiben, de akár visszautalhatunk az KMOSz-nak és a szegedi orvoskamarának a délszláv orvosok integrációjára tett kezdeményezéseire is. Mindez azonban sokszor nem jelentett többet formális gesztusoknál: a gyakorlatban ritkán tettek komolyabb kísérletet a magyarok és a nemzeti kisebbségek békésebb együttélésének elősegítésére. Ehelyett többnyire agresszív módon, erőteljesen sérelmi, revansista alapról kiindulva munkálkodtak a magyarok társadalmi, gazdasági, politikai dominanciájának kiépítésén, a zsidók és a

⁸⁴⁵ ÚVTL, F259. Újvidék város városi előjárósága, 1943: Vegyes, 17. I/1943.

⁸⁴⁶ Felekezetek és pártok felett. *Délvidéki Magyarország*, II. évf. 174. sz. (1942. aug. 3.) 3.; Az újvidéki NMK 2800 munkanélkülit juttatott munkához. *Uo.*, I. évf. 32. sz. (1941. szept. 10.) 7.

⁸⁴⁷ A nemzeti munkaállam kiépítése. *Uo.*, I. évf. 23. sz. (1941. aug. 5.) 3. Magyarország német megszállása után – több jobboldali kortársához hasonlóan – Mester Miklós az embermentő akciók egyik hatékony segítője lett. Lásd pl.: Kovács Tamás: Mester Miklós pályaképe. *Korunk*, XXIV. évf. 4. sz. (2013. ápr.) 89-96, kül. 92-93.; Somlai Katalin: Nacionalistaként korszakokon át – Mester Miklós (1906-1989). In: Rainer M. János (szerk.): *Bűvőpatakok – a feltárás*. OSZK – 1956-os Intézet Alapítvány, Budapest, 2012, 105-165, kül. 127-137.

⁸⁴⁸ ÚVTL, F260. Újvidék város főispánja, 1318/1942.

nemzetiségek rovására. Azon társadalmi csoportok, egyesületek pedig, akik meg is próbáltak közös nevezőre jutni a nemzetiségekkel, ezt javarészt a „kereszténység” jelszava alatt, azaz antiszemita alapon képzelték el.

Meg kell jegyezni, hogy a „keresztény-nemzeti” egyesületek tevékenysége, ahogy sehol az országban, úgy a Délvidéken sem korlátozódott pusztán antiszemita, nacionalista fellépésekre. Szerteágazó érdekképviseleti, szociálpolitikai, társadalomszervezési feladatokat is elláttak. Ebbéli szerepük a Délvidéken még jelentősebb volt, mint az anyaországban, mivel az itteni magyarság a jugoszláv időszak megpróbáltatásai után súlyos lemaradással és hátrányokkal nézett szembe. A délvidéki „keresztény-nemzeti” szervezetek sokat tettek azért, hogy a helyi magyar lakosság „magára találjon”, a helyzete javuljon és integrálódjon az anyaországi társadalomba. A NMK például komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy orvosolja a munkásság munkaviszonyokkal, bérezéssel kapcsolatos panaszait, küzdött az ingyenes négyéves középiskolai oktatásért.⁸⁴⁹ Amikor Újvidéken megkezdte a szervezkedést, a városban 5800 munkanélküli volt, akiknek közel felét néhány hónapon belül álláshoz juttatta.⁸⁵⁰ A DMKSz már a visszacsatolás előtt elkötelezetten küzdött a magyar kisebbség ügyéért, a revíziót követően pedig ugyanezt tette a magyarság társadalmi és gazdasági rehabilitációjának érdekében.⁸⁵¹

E szervezetek tagjai, aktivistái sem feltétlenül voltak mind megrögzött antiszemiták, hithű radikális nacionalisták. Többeket azért vonzottak a társadalmi egyesületek, mert a megváltozott viszonyok között ezek a közéleti érvényesülésnek, a hazafiasság demonstrálásának, a társadalmi presztízs, pozíció kiépítésének fontos terepeivé váltak. Még a *Délvidéki Magyarság* is kénytelen volt szóvá tenni, mennyien siettek egyesületi tisztségeket szerezni most, „miután már nemcsak felelősségvállalást, gondot, esetleg egzisztenciális veszedelmet jelent (...), hanem némi dísszel, tekintéllyel és elismeréssel is jár”.⁸⁵² E szervezetek népszerűségét mégis leginkább az adta, hogy tagjaik számára előnyöket és jóvátételt ígértek a múltbeli hátrányokért. A DMKSz részéről nem csupán üres propaganda volt, hogy a tagság előnyt biztosított állások elnyerésénél, agrárföldek kiosztásánál.⁸⁵³ Nem volt egyedül az a zombori kereskedő sem, aki a Baross Szövetségtől azt várta, hogy „a 23 éves szerb elnyomás által elsorvasztott magyar kereskedelemben és iparban mindent kárpótol, jóvátész és megadja azt a lehetőséget, hogy az elesett kisemberek megint jobb megélhetéshez és keresethez jutnak”.⁸⁵⁴ A KMOSz tagjai is azt remélték, hogy az „érvényesülés kapui” most megnyílnak az addig – valóban – „nélkülöző és elnyomott” magyar orvosok előtt.⁸⁵⁵ Ám azok között is, akiket nem a gyűlölet retorikája vonzott ezekbe a szervezetekbe, hanem a régóta várt könnyebb boldogulás reménye, csak kevesen találtak kivétlnivalót abban, hogy jogosnak mondható igényeik kielégítése újabb jogtalanságok árán, mások kárára történjen.

⁸⁴⁹ Keresztény és nemzeti alapon áll a munkásság. *Hírlap*, XI. évf. 49. sz. (1941. jún. 19.) 3.

⁸⁵⁰ Az újvidéki NMK 2800 munkanélkülit juttatott munkához. *Délvidéki Magyarság*, I. évf. 32. sz. (1941. szept. 10.) 7.

⁸⁵¹ A DMKSz tevékenységéről általában: Kramer: A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség; A szervezet szociális-kulturális szerepéről pl.: Fábán Borbála: Az iskolán kívüli népművelés Szabadkán 1941 és 1944 között. *Ex Pannonia*, 21. sz. (2017) 24-33.

⁸⁵² Hol voltál és mit csináltál? *Délvidéki Magyarság*, I. évf. 8. sz. (1941. aug. 10.) 4.

⁸⁵³ VM, Háború utáni perek anyaga, 8451/1945. Krámer Gyula kiegészítő vallomása a saját perében, 1945. július 12.

⁸⁵⁴ TLSz, F376.1.4. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete, Megalakulás és levelezések, szn/1941.

⁸⁵⁵ TLSz, F60. PM, 1254/1941.

A társadalmi élet fórumain, a civil egyesületekben végrehajtott „örésváltás” és a „keresztény-nemzeti” szervezetek tevékenysége arról tanúskodott, hogy a visszacsatolt országrészben is számos olyan társadalmi helyzet, szakma és érdekeltség alapján szerveződő csoport létezett, amely tömegbefolyását, politikai és társadalmi hatóerejét is kihasználva segítette elő a zsidók – és gyakran más, ellenségesnek tekintett nemzetiségek – szegregációját, és igyekezett a maga számára előnyöket kovácsolni az etnikai diszkrimináció hivatalos programjából. E szervezett, közösségi formái mellett azonban az antiszemitizmus számos más módon is megmutatkozott a civil lakosság részéről. Mindennapossá váltak a zsidók ellen elkövetett szóbeli és fizikai atrocitások, a zsinagógák elleni támadások, ablakbeverések, utcai inzultusok, feljelentések és a kirekesztés, gyűlölet egyéb megnyilvánulásai.

Ezeknek a cselekményeknek volt egy jól kivehető etnikai mintázata. Talán nem meglepő, hogy döntő többségüket keresztény magyarok követték el. Az országrész addig elnyomott helyzetben élő magyar lakossága az államhatalom megváltozásával társadalmi, politikai, gazdasági értelemben privilegizált helyzetbe került, „visszanyerte önbizalmát”. Közérzetében ugyanakkor a sérelmi attitűd és a revánsvágy vált uralkodóvá, amely a jugoszláv időkben elszenvedett hányattatásaiért elsősorban felelőssé tett szerbek mellett a „szerbbarát”, „áruló” zsidókat vette célba. Ezt a „séreلمي diskurzust” a hivatalos propaganda és a hatóságok politikája is táplálta. A revíziós változások egyúttal szabad folyást engedtek a délvidéki magyarság körében már a visszacsatolás előtt teret nyert, de addig bizonyos keretek között maradt zsidóellenességnek. A keresztény magyarság lett a legfőbb kezdeményezettje és várományosa annak a politikának, amely a Délvidéken is meghirdette a társadalmi, gazdasági pozíciók és erőforrások etnikai alapú újraosztását. Elsősorban tehát a magyarok voltak azok, akik úgy érezhették, hogy antiszemita fellépéseik révén „jogos” elégtételhez vagy „megérdemelt” javakhoz, előnyökhöz jutnak.

Többnyire magyarok voltak, akik úgy vélték, a zsidók vagyona immár szabad préda a számukra. Üzleteik, földjeik, egyéb javaik „törvényes” szétosztását meg sem várva egyesek önhatalmúlag láttak hozzá a zsidók kifosztásához. Különösen az országrész megszállását követő első, konszolidálatlan időszakban fordult elő rendszeresen, hogy a zsidókat otthonaikba, üzleteikbe, gazdaságaikba betörve egyszerűen kirabolták. Ezeket az akciókat a helyi civilek gyakran a Délvidéken szolgálatot teljesítő katonákkal együtt szervezték: a helyiek tudták legjobban, hogy kik voltak azok a vagyonos zsidók, akiket a „legérdemesebb” volt kirabolni, a katonák fegyvereinek, egyenruhájának segítségével pedig az elkövetők hatásosabban tudtak fellépni. A rablásokat gyakran úgy rendezték meg, mintha „házkutatásról”, „elrejtett javak elkobzásáról” vagy más hivatalos intézkedésről lenne szó. Egy újvidéki orvost, Klein Mátyást például 1941 áprilisában saját személyzete rabolta ki egy hidász katona közreműködésével.⁸⁵⁶ Egy nem létező rendeletre hivatkozva és töltött pisztolyát rászégezve a katona arra kényszerítette Kleint, hogy bocsássa el a keresztény alkalmazottait és több havi bérüket fizesse ki, különben „néhány cseresznyemagot enged a hasába”. Miután Klein engedelmeskedett, a katona még ékszereket is „elrekvirált”, majd megosztotta a többiekkel a zsákmányon.⁸⁵⁷ Az ilyen és hasonló incidenseket Kleinhez

⁸⁵⁶ Hidász: hídépítést végző műszaki alakulatban szolgáló katona.

⁸⁵⁷ VL, F159. Újvidéki ügyészség, 445/1941.

hasonlóan többen megúszták „csupán” anyagi veszteséggel, de előfordultak halálos áldozatok is. Schhöffer Géza malomtulajdonost például Magyarkanizsa határában az országúton egy helyi férfi agyonlőtte, kifosztotta, majd nem sokkal később a sebtiben eltemetett holttestet két másik helyi lakos kiásta, és a felsőruháitól is megfosztotta.⁸⁵⁸

Különösen a katonai közigazgatás idején, amikor sok délvidéki zsidó rettegett attól, hogy számos sorstársukhoz hasonlóan őket is letartóztatják, internálják, kiutasítják, nem volt nehéz akár súlyos összegeket is kicsikarni az áldozatoktól csalással, zsarolással. A Szerbiába vagy Horvátországba történő kitelepítéssel való riogatások különösen hatottak. Jugoszlávia összeomlása után a nácik által megszállt Szerbiából és a horvát usztasa-államból magyar területekre menekülőktől a délvidéki zsidók első kézből származó információt szerezhettek arról, hogyan bánnak sorstársaikkal a nácik és cinkosaik Magyarország déli határai mögött. Egyesek ezt a helyzetet használták ki arra, a hatalom nevében fellépve, hamis vádak, fenyegetések révén gazdagodjanak a megfélemlített zsidók kárára. Egy újvidéki férfi például úgy zsarolt ki több ezer pengőt egy idős zsidó asszonytól, hogy azt mondta neki: a hatóságok a családjával együtt „átteszik a Dunán”, mert több feljelentés is van ellenük, de ezeket ő pénz ellenében „el tudja intézni”.⁸⁵⁹ Mások úgy csaltak ki csillagászati összegeket a zsidóktól, hogy elhittették velük: befolyásos kapcsolataik révén, megvesztegetéssel el tudják intézni, hogy letartóztatott, internált családtagjaikat szabadon engedjék. Arra is volt példa, hogy a Jugoszlávia elleni invázió kezdetén, antiszemita atrocitásoktól félve zsidó tulajdonosok bizalmas ismerőseiknél helyezték el az értékeiket, akik aztán utóbb nem voltak hajlandók ezeket visszaadni.⁸⁶⁰

Szembetűnő, hogy azok, akik ily módon meglóptak, kiraboltak, megzsaroltak zsidókat, több esetben az áldozat személyes környezetéből, a házi személyzet tagjai, szomszédjai vagy régi üzleti alkalmazottai közül kerültek ki, és a feléjük irányuló bizalmat, a sértett körülményeiről bírt ismereteiket használták ki a tetteik elkövetéséhez. Nem egy keresztény magyar szakácsnő, cselédlány, házvezető mondott fel zsidó munkaadójánál a visszafoglalás után egyik napról a másikra.⁸⁶¹ Tény, hogy ezeket a cselekedeteket részben régebb óta halmozódó szociális feszültségek is generálhatták, amik a megváltozott körülmények között könnyen kaptak „faji” hangsúlyt. Összességében azonban ezek a jelenségek a zsidók és nem zsidó magyarok közötti hétköznapi, emberi kapcsolatok gyors elmérgesedéséről árulkodnak. Nem egy zsidónak okozott őszinte, keserű megdöbbenést, hogy mindaddig lojálisnak tűnő alkalmazottaik, közeli jó ismerőseik hirtelen antiszemitákká váltak.⁸⁶²

A razziák idején elhurcolt zsidók üresen maradt otthonait szintén többnyire magyarok fosztogatták. Az elkövetők jó része ezúttal is az áldozatok személyes ismerősei, háztartási alkalmazottai, szomszédai közül került ki, akik a leginkább tudták, kitől mit lehet elvenni. Még ha egyikük-másikuk, úgy tűnik, kissé szégyenkezett is azért, amit tesz, többnyire hamar túltette magát a gátlásain. 1942. január 23-án már javában folyt a mészárlás Újvidéken, amikor egy Tóth József és egy Mácsik Gyula nevű férfi feljelentette a katonai parancsnokságnál Kohn Gyulát, egy gazdag zsidó kereskedőt azzal, hogy az illető „éjjelenként gyanús műveleteket visz végbe”. Ez az „értesülés” Kohnék házvezetőnőjétől származott. Mialatt a csendőrség és a katonaság átkutatta a házat, Tóth, aki

⁸⁵⁸ TLZe, F096.6. Magyarkanizsa város katonai közigazgatása, 168/1941.

⁸⁵⁹ VL, F159. Újvidéki ügyészség, 1307/1941.

⁸⁶⁰ VL, F159. Újvidéki ügyészség, 1521/1941.

⁸⁶¹ Lásd. pl.: Fenyves interjú, 2005, USHMM.

⁸⁶² Pl.: Fenyves interjú, 2014, USHMM.

a család régi jó ismerőse volt, bezáratta Kohnékat az egyik szobába, hogy ne kelljen velük találkozni és „kényelmetlen érzések nélkül tudja a katonákat kalauzolni”. Miután a családot elhurcolták, Tóth, Mácsik, a szakácsnő és a házvezetőnő kifosztotta a házat. Míg azonban a két férfi és a házvezetőnő viszonylag visszafogottan lopott, a szakácsnő vitt mindent, amit ért. Az irigykedő házmesternő felvetette, hogy a katonaság révén közbe kell lépni, különben a másik nő Kohnék „egész lakását kiüríti”. Két katona a helyszínre is érkezett, akik a „rendteremtés” apropóján kifosztották a páncélszekrényt. Az ingóságok maradványát a szakácsnő sógora vitte el. Az egyik katona, attól tartva, hogy a felettesei vizsgálatot tarthatnak nála, egy ismerős szabósegédnek megőrzésre átadta a hozzá került összeg nagy részét azzal, hogy majd elintézik a pénz sorsát, ha „vége lesz a cirkusznak”. Utóbbi heteken át utazgatott és költekezett, barátnőjét drága ajándékokkal halmozta el, míg az utolsó fillérig el nem verte a pénzt.⁸⁶³ „Elhagyott” zsidó házak és üzletek tucatjait rabolták ki hasonló módon a razziák alatt és után.⁸⁶⁴

Bármennyire megdöbbenőek is ezek az esetek, talán nem meglepő, hogy a délvidéki magyarok közül sokan azt gondolták, zöld utat kaptak ahhoz, hogy zsidókat zsaroljanak és fosztogassanak. A zsidókkal való bánásmódhoz a példát az országrész új magyar hatóságai mutatták. A civil lakosság tanúja volt annak, hogy a katonai hatóságok tömegesen tartóztatják le, internálják, úzik el a zsidókat. A büntető munkára kirendelt zsidó férfiak kínzásával és megalázásával rendszeresen „szórakoztatták” a nyilvánosságot. Az sem volt titok, hogy a katonai hatóságok, mint az újvidéki vagy a zombori, sarcolták a zsidó közösségeket, amely gyakorlatot egyes civil hatóságok is folytatták, például Zentán. Bár a „zsidópénzek” nagy része szociálpolitikai célokra ment, az emberek arról pletykáltak, hogy ezeket az összegeket a helyi vezetők tették zsebre. A magyar kormánynak nem tetszett, hogy a délvidéki hatóságok önkényesen zsarolják a zsidókat, de ha ezeknek az ügyeknek a kivizsgálására tettek is komolyabb erőfeszítéseket, azok csak jóval később, a Kállay-kormány idején történtek. A hivatalos propaganda a zsidókat a nemzet ellenségeinek bélyegezte, akik megérdemlik, hogy jogaiktól, vagyonuktól megfossszák őket, és akiknek az állásai, üzletei, földjei a magyarok „megérdemelt” kárpótlását szolgálják. Így értelmezte a helyzetet az az újvidéki munkás is, akinek a vezetésével 1941 júniusában egy társaság verődött össze azzal az önjelölt „feladattal”, hogy a zsidó üzleteket kifosszák. Miután lebuktak, a férfi a rendőrségen azt vallotta, hogy úgy hitte: a „zsidókat kifosztani most nem bűn, sőt ellenkezőleg, hazafiasság, ami előtt a hatóság is szemet huny.”⁸⁶⁵

Ő és a hozzá hasonlóan gondolkodók is tévedtek. Már a katonai közigazgatás idején, különösen pedig miután a katonai hatóságok átadták a térség feletti uralmat a polgári közigazgatásnak, a dél-bácskai razziák után pedig még inkább erőteljes igény jelentkezett az országrész közállapotainak konszolidálására, a törvényes, civil rend kiépítésére. Ennek következményeképp a hatóságok a lakosság antiszemita kilengéseit sem tolerálták. Ha az áldozat feljelentést tett, vagy az atrocitás más módon kitudódott, minden esetben eljárás indult az elkövetők ellen, akik tettük súlyától függően akár többéves börtönbüntetést is kaphattak. A polgári közigazgatás bevezetése után, mindenekelőtt pedig a Kállay-kormány időszakában a hatóságok a Délvidéken is igyekeztek az antiszemita diszkriminációt többé-kevésbé a hatályos zsidótörvények és -rendeletek által megszabott mederben, de

⁸⁶³ VL, F159. Újvidéki ügyészség, 506/1942, 1503/1944 és F158. Újvidéki járásbíróóság, B (R) 999/1941.

⁸⁶⁴ Pl.: VL, F159. Újvidéki ügyészség, 576/1942, 665/1942, 674/1942, 1611/1942, 1720/1942, 1729/1942, 2836/1942, 3406/1942, 1495/1944, 5298/1944.

⁸⁶⁵ VL, F158. Újvidéki járásbíróóság, B (R) 523/1942.

mindenképpen kontroll alatt tartani. Ez paradox módon a zsidóknak is biztosított egyfajta jogvédelmet, legalábbis a lakossági önkényeskedésekkel szemben. Egyeseket még egyszerű „zsidózásért” is elítéltek. 1943 októberében például az újvidéki járásbíróóság becsületsértés és életveszélyes fenyegetés miatt megbüntetett egy házmesternőt, mert egy zsidó férfit nyilvánosan „rohadt büdös zsidónak” nevezett és egy fadoronggal megfenyegetett.⁸⁶⁶ Ugyanez a bíróság elítélte egy textilkereskedőt is, mert az mások előtt azt mondta egy zsidó férfinak, hogy „zsidónak nem mutatkozom be, fogd be a szádát te büdös zsidó, gettóba veled”. A bíróság úgy találta, hogy ez a kijelentés „megszégyenítő és lealacsonyító”, ezért becsületsértéssel ér fel. Súlyosbító körülményként értékelték, hogy a vádlott „a sértett személyén túlmenően nyilvánvalóan a zsidósággal szembeni megvetését akarta kifejezni”.⁸⁶⁷

Figyelemre méltó, hogy egy olyan állam bírósága védte a zsidók „becsületét”, amely maga is évek óta folytatott a zsidókat megszálló és lealacsonyító politikát. A hivatalos propagandában egymást érték a zsidósággal szembeni megvetést kifejező megnyilvánulások. Ezeket az ítéleteket ráadásul abban a városban hozták, ahol nem egészen két évvel korábban még halomra gyilkolták a zsidókat. Hasonló ítéletek ekkoriban még az anyaországban sem túl gyakran születtek. Hangsúlyozni kell, hogy a délvidéki hatóságok sem annyira a zsidók jogait igyekeztek érvényesíteni, mintsem magát a jogrendet. Esetenként azonban a zsidók helyzetét is enyhítette a hatóságok azon általános törekvése, hogy az országrészt pacifikálják és a közviszonyokat ellenőrzés alatt tartásuk.

A visszacsatolt Délvidéken azok is túlnyomórészt magyarok közül kerültek ki, akik a zsidókat árdrágításért, árurejtegetésért, ellenséges rádióállomások hallgatásáért, engedély nélküli iparüzésért és egyebekért feljelentették. Voltak, akik el tudták így érni, hogy egy-egy zsidótól elvegyék az üzletét, vagy rosszabb esetben internálják az illetőt.⁸⁶⁸ Rendszeresen előfordult azonban, hogy maguk a hatóságok is arra a következtetésre jutottak: a feljelentő alaptalanul vádaskodott, pusztán az irigység, rosszindulat vezérelte.⁸⁶⁹ Nem kétséges, hogy a visszacsatolt Délvidéken megnyilvánuló társadalmi ellenségeskedéseknek a zsidók kiemelt célpontjai voltak, de a zsidóellenes indulatok azért is mutatkozhattak olykor szokatlanul erőteljesnek, mert a régió társadalmi közhangulatát általában is intenzív gyűlölködés és ellenségeskedés uralta. A zentai rendőrség detektív csoportvezetője például, miután sokadjára folytatott le egy újabb névtelen – és alaptalan – feljelentés miatti nyomozást, amit ezúttal „egy igaz magyar” tett egy zsidó kereskedő ellen, kénytelen volt megállapítani, hogy „a névtelen levélben írt (...) rágalmak nem új keletűek, mert Zentán nagyon el van terjedve a névtelen levelek útján való rágalmazás”.⁸⁷⁰

A Délvidék új magyar hatóságai többé-kevésbé előre felkészültek arra, hogy a lakosság körében feszülő különféle ellentétek feljelentések áradatát is a felszínre hozzák. Ez az elfoglalt területen megszervezendő

⁸⁶⁶ ÚVTL, F263. Újvidéki járásbíróóság, B 8322/1943.

⁸⁶⁷ Uo., B 8289/1943.

⁸⁶⁸ Pl.: ÚVTL, F257. Újvidéki járás, 1225/1942.

⁸⁶⁹ Schreier István szabadkai gázmestert például szabotálással vádolták névtelen feljelentői, továbbá azzal, hogy „nagy magyargyűlölő volt”, amit azzal „indokoltak”, hogy „mert mivelhogy zsidó ökelme”. (TlSz, F60. PM, P-2931/1941) Nem ez volt az egyedüli eset, amikor az egyébként nem a zsidóbarátságukról tanúságot tett közigazgatási és rendészeti hatóságok kénytelenek voltak megállapítani, hogy a feljelentés megalapozatlan, rosszhiszeműségből fakadt. Egy másik alkalommal egy nevet szintén nem vállaló „munkás” arról értesítette a magyarkanizsai katonai parancsnokságot, hogy a martonosi Róth-féle paprikamalomban „több gránát és bomba van elásva”. A csendőrségi nyomozás megállapította, hogy az említett helyszínen építési munkálatok folytak, és valószínűleg erre utalva tette az illető a feljelentést „jóhiszeműleg, vagy pedig bosszúból”. (TLZe, F096.18.83.1604. Magyarkanizsa város katonai közigazgatása, 108/1941). Más hasonló ügyek: TlSz, F60. PM, P-2902/1941; VL, F159. Újvidéki ügyészség, 288/1942, 353/1942, stb.

⁸⁷⁰ VL, F159. Újvidéki ügyészség, 53/1943.

csendőrség tagjainak adott vezérkari irányelvek is mutatják. Ezek arra utasították a csendőröket, hogy mielőbb szerezzenek alapos helyi és személyi ismereteket, ennek érdekében pedig azonnal szervezzenek informátor-hálózatot megbízható egyénekből. Arra is felhívták ugyanakkor a csendőrség figyelmét, hogy a beszerzéseknél „ügyelni kell, nehogy egyesek bizalmas adatok szolgáltatása címén alaptalanul vádaskodhassanak”, és általános óvatosságra intették őket, mert „valószínűleg gyakoriak lesznek a politikai viselkedéssel kapcsolatos besúgások és feljelentések”.⁸⁷¹ A rosszindulat, ellenségeskedés ilyen mértékű kitörésére azonban talán senki sem számított, a helyzetet pedig utóbb a dél-bácskai razzia is súlyosbították. Ahogy azt a rendőrség országos főkapitány-helyettese, Sombor-Schweinitzer József az 1942 március végén tett bácskai körútjáról a belügyminiszter számára készült feljegyzésében megállapította: „az egész megyében túlságosan gyűlölködő a hangulat nemzetiségre való tekintet nélkül, a legtöbb ember személyes ügyét ellenségével vagy ellenfelével akként igyekszik elintézni, hogy titokban feljelentéseket tesz ellene (...). Ez a gyűlölködő szellem tömérdek alaptalan feljelentésre vezet és oly helyzetet teremt, hogy az ily természetű bejelentések a legnagyobb tartózkodást teszik szükségessé.”⁸⁷²

Valószínűleg a délvidéki magyarok közül sokan valóban meg voltak győződve arról, hogy a zsidók a nemzet ellenségei, fellépni ellenük hazafias kötelesség. Egyesek egyszerűen meg akartak szabadulni a zsidó szakmai riválistaiktól vagy zsidó vagyona áhítoztak. Esetleg most látták elérkezettnek az időt a személyes bosszúra, mint például az újvidéki Bácskai Vasöntöde hatósági biztosa, akit a vállalat korábban mérnöként alkalmazott, de szakmai alkalmatlansága és iszákossága miatt elbocsájtották. A visszacsatolás után a férfi letartóztattatta a zsidó gyártulajdonost azzal a – mint a nyomozás megállapította, hamis – váddal, hogy csalt a könyvelésben és túl kevés magyar munkást alkalmazott.⁸⁷³

Mások csalódtak, mikor azt tapasztalták, hogy az „örösváltás” lassabban halad előre, mint várták. Nem kevesen gondolták úgy, hogy a „felszabadulás” után a délvidéki magyarság helyzete, életviszonyai egyik napról a másikra gyökeresen megváltoznak. Mivel ez nem történt meg, a zsidók fondorlatoskodását sejtették a dolgok mögött, akik, úgymond, összejátszanak egymással és/vagy a szerbekkel a magyarok ellenében. Az antiszemita indulatokat egy további tényező is erősíthette. A délvidéki magyarok gyakran érezték úgy, hogy utolsóként, immár fokozódó háborús nehézségek között történt „hazatérésüket” Magyarország nem fogadta akkora lelkesedéssel, mint a korábbi revíziókat.⁸⁷⁴ Az „elhanyagolt negyedik gyermek” eme érzéséből fakadó frusztráltság, az önmegerősítés vágya zsidóellenes agresszióban is medret találhatott magának.

Valószínűleg nem véletlen, hogy a Délvidéken annyira elterjedt volt a narratíva, miszerint az utoljára visszacsatolt országrész magyarsága volt az első, amely a „zsidókérdést” megértette. E narratívának központi eleme volt az a mítosz, hogy a délvidéki zsidók a jugoszláv időszakban kollektíven elfordultak a magyaroktól. Ez egy olyan önkép kiformalódását táplálta, amely az országrész magyarságát a két világháború közötti évekre

⁸⁷¹ A honvéd vezérkar főnökének 2. sz. katonai közigazgatási parancsa (1941. ápr. 18.). Melléklet: Irányelvek a csendőrség külső és belső szolgálatának ellátására. MNL OL, K150. BM Ált., III – 20c – Katonai Közigazgatás, Délmagyarország, Délvidék.

⁸⁷² A. Sajti: *Délvidék*, 171-172.

⁸⁷³ Mayer memoár, USHMM, 11-12.

⁸⁷⁴ A délvidéki magyarság ebbéli sérelmének többen hangot adtak, köztük például Borbíró Ferenc, aki Szabadka egykori főjegyzője, bajai polgármester, majd kassai főispán volt. 1941 májusában a Belügyminisztériumba küldött helyzetjelentésében Borbíró megjegyezte: „A Délvidék közönsége úgy érzi, hogy őt nem fogadta az anyaország olyan kitörő örömmel, mint annak idején a Felvidéket vagy Erdélyt. A jobb érzésük ezt azzal mentegetik: hát persze mi vagyunk a negyedik gyerek, annak seholsem örülnek annyira, mint az elsőnek. De Erdély a harmadik gyerek volt és neki még hogy tudott örülni az ország! Nehéz megmagyarázni, hogy akkor még nem voltunk annyira benn a háborúban és hogy azt a területet visszakaptuk, ezt meg visszaszereztük. (...) az emberek úgy érzik, hogy a Délvidéknek kevesebb a becsülete, mint felszabadult testvéreinek.” MNL OL, K148. BM Eln., 1941 – 36. t. – szn. (Borbíróról lásd: Fábíán Borbála: A főispáni hivataltól a főispánságig. *Bácsország*, 2009/1. sz., 40-48.).

visszatekintve az antiszemitizmus úttörőjének láttatta akkor, amikor az anyaországban a zsidóellenesség épp csak ébredezett. Ezen értelmezés szerint a zsidók „árulása” az itteni magyarokat elsőként „ébresztette rá” a zsidóság „igazi” természetére, előbb „ismerték fel”, hogy a zsidók a magyar nemzettől idegenek, sőt, annak létérdekeit veszélyeztetik, ezért jóval hamarabb ki is taszították őket maguk közül. Nagy Iván büszkén vallotta az *Új Nép* hasábjain: „A megszállás alatti belső harc a keresztény, zsidómentes, szociális érzéstől áthatott nacionalista eszmék győzelmével végződött. Ilyen állapotban szabadultunk fel és a zsidókérdésben (...) az összes csonkaországi pártokat megelőztük. Hol voltak a magyarországi zsidótörvények akkor, amikor mi a magyar diákegyesületekbe zsidót már nem vettünk fel és amikor a jugoszláv megszállás alatt alapított Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetségnek zsidó tagja nem lehetett?”⁸⁷⁵

Nagy túlzott, amikor azzal dicsekedett, hogy a délvidéki magyarok előbb fordultak a zsidók ellen, mint az anyaországiak. Azt is valótlanul állította, hogy a magyarországi zsidótörvények még sehol sem voltak akkor, amikor a DMKSz – valóban hangsúlyozottan „keresztény-nemzeti” alapon –, megalakult: Magyarországon ekkor, 1941 februárjában már tucatnyi zsidótörvény és egy sor antiszemita rendelet volt életben. Ezzel az állításával Nagy ráadásul nem is volt egyedül: közszereplők, politikai és társadalmi véleményformálók, antiszemita társadalmi szervezetek sokasága kérkedett azzal Magyarország-szerte, hogy mindenkinél korábban és hangosabban vetette fel a „zsidókérdést”. Tény azonban, hogy a visszacsatolt országrész nyilvános diskurzusaiban ez a motívum igen erőteljes volt. Falcione Árpád zombori főispán szintén hangsúlyozta: „A Csonkaország egy tökéletes jobboldali eszmekörben élő és gondolkodó magyarságot talált a Délvidéken. E magyarság már 1939-ben kiközösítette zsidótörvények nélkül is nemzettestéből a zsidóságot. A délvidéki zsidóság (...) mind jobban jugoszlávva vedlett és nem vállalta a kisebbségi magyar sorsot. Végül is a felszabadulás ellen küzdöttek és ezzel már évekkel ezelőtt nyíltan is szembehelyezkedtek a kisebbségi magyarság érdekeivel. Természetes dolog volt, hogy az antiszemitizmus nálunk sokkal mélyebben és általánosabban vert gyökeret, mint az időben a Csonkaország lakosságánál.”⁸⁷⁶

A két világháború között kisebbségi sorban sínylődő magyarság cserbenhagyásának vádja az összes visszacsatolt országrészben ürügyként szolgált gyakorlatilag bármilyen antiszemita kezdeményezés „jogosságának” alátámasztására. Felvidéken, Erdélyben, Kárpátalján is sokan, sokszor hangoztatták, hogy az ottani, „áruló” zsidóság még annyi méltányosságot sem érdemel, mint amennyire esetleg az antiszemita jogfosztás és kifosztás „törvényes” keretei egyébként lehetőséget adtak. Ezzel együtt azonban olyanok is akadtak, akik készek voltak elismerni, hogy a zsidók egy része a két világháború között akár súlyos áldozatok árán is kitartott a magyarság mellett. Az Észak-Erdélyből behívott magyar országgyűlési képviselők például – akik a két világháború között az erdélyi magyarság vezéralakjai voltak – 1941 februárjában együttesen kérték a kormánytól a román uralom alatt a magyarság melletti küzdelmük során kimagasló érdemeket szerzett zsidók teljes mentesítését a diszkriminatív törvények alól. Leszögezték: a felszabadulás, amelyért együtt küzdöttek, nem jelenthet elismerés helyett jogvesztést egykori küzdőtársaik számára, pusztán származásuk miatt. „Ez 22 éves kisebbségi múltunk megtámadását jelentené.”⁸⁷⁷

Tény, hogy az észak-erdélyi képviselők sem az ottani zsidók széles köreinek szerettek volna

⁸⁷⁵ Dr. Nagy Iván: Nincs mit szégyelnünk. *Új Nép*, X. évf. 27. sz. (1944. júl. 1.) 7.

⁸⁷⁶ Falcione Árpád: Délvidéki magyar sors. Harcok a megszállás alatt. *Új Nép*, X. évf. 31. sz. (1944. júl. 29.) 6.

⁸⁷⁷ MNL OL, K150. BM Ált., I – 31/h. t. – 168/1941.

kivételezettséget kijárni. Ők is azt vallották, hogy az erdélyi zsidók közül, akiknek a nemzetiségi elkülönülését a román hatalom is erőteljesen támogatta, csak egy-két százan maradtak meg „tüntetőleg, egészen” magyarnak. Nem kizárt, hogy valóban így gondolták, de az is lehet, hogy csak óvatosak voltak, attól tartottak, ha túl sok zsidónak kérnek méltányosabb bánásmódot, végül azok sem kapják meg azt, akik a magyarságért a legtöbbet tették. Amikor elhatározták, hogy kiállnak a magyarhű zsidók mellett, az erdélyi képviselőket az a meggyőződés is vezette, hogy az országgrész társadalmát domináló román-magyar ellentét miatt hiba lenne elidegeníteni azokat, akik a magyarságot erősíthetik.⁸⁷⁸

Az észak-erdélyi képviselők kezdeményezését annak szelektív és elitista jellege ellenére is nagy jelentőségűnek kell tekinteni annak fényében, hogy az együtt viselt kisebbségi sors, a közösen vállalt küzdelmek tapasztalatain alapuló szolidaritás ehhez hasonló megnyilvánulására, az egykori zsidó „harcostársak” melletti kollektív, nyilvános kiállásra a visszacsatolt Délvidéken egyáltalán nem került sor. Az itteni véleményformálókban fel sem merült, nyíltan legalábbis nem tettek hitet amellett, hogy a délvidéki magyarság profitálhatna abból, ha a visszacsatolt országgrész etnikai feszültségekkel terhelt társadalmában a saját sorait erősíti a magyar elkötelezettségű zsidók legalább egy részének segítségével. A két világháború közötti magyar kisebbség vezetőiből a revízió után főispánokká, polgármesterekké, országgyűlési képviselőkké és egyéb befolyásos személyiségekké lett figurák közül többen, még az egyébként magukat elkötelezett antiszemitának vallók is időnként pártfogásukba vették egy-egy olyan zsidó ügyét, akit arra különösen érdemesnek tartottak. Ezek azonban mind bizalmasan kezelt egyéni esetek voltak, és ilyenkor is előfordult, hogy a közbenjárásra némi távolságtartás mellett voltak csak hajlandóak attól tartva, hogy „zsidóbarátságuk” rossz fényt vet rájuk. Ez még az olyan, zsidóügyekben egyébként mérsékeltek, sőt, időnként akár méltányosnak is mutakozó személyek esetében is tetten érhető volt, mint Deák Leó. Havas Károly sajtókamarai felvétele kapcsán például Deák azt írta Balla Pál miniszterelnökségi osztálytanácsosnak, hogy igazságtalannak érzi a magyarságért sokat tett újságíró elutasítását és kötelességének tartja a „régii harcosokat védelembe venni”. Azt is leszögezte viszont, hogy nem fog közvetlenül szót emelni Havas érdekében, mert – mint fogalmazott – „még reámsütik a zsidóbérenc titulust, bár én éppen elég bizonyítékát adtam ellentétes beállítottságomnak”. Miután Balla Deák értésére adta, hogy a Miniszterelnökség sem fog Havasért közbenjárni, Deák nem forszírozta tovább a dolgot.⁸⁷⁹

Vitathatatlan, hogy a délvidéki magyarság körében az antiszemizmusról a visszacsatolás előtti időszakokra visszanyúló gyökerei voltak. Annak sulykolása azonban, hogy a délvidéki magyarok másoknál hamarabb és erőteljesebben fordultak az „áruló” zsidók ellen, az állítás megalapozottságától függetlenül is hozzájárult a közvélemény radikalizálódásához, súlyosbította a délvidéki zsidók társadalmi kirekesztettségét és elmélyítette a velük szembeni ellenséges indulatokat.

A délvidéki származású holokauszt-túlélők visszaemlékezésiben túlnyomórészt magyarok voltak azok, akik a hétköznapiok folyamán tüntetőleg kiközösítették a zsidókat, mulattak a megaláztatásaikon, kárörömmel nyugtázták a sorsukat. Az újvidéki Mayer Richard így idézte fel tapasztalatait a helyi zsidó munkaszolgálatosok

⁸⁷⁸ Uo. A képviselők maximálisan 20 észak-erdélyi zsidó és családjaik számára kértek teljes mentességet, és további körülbelül 200 zsidónak és családjaiknak részleges kivételezettséget. A javaslatot a kapcsolati háló nagyban befolyásolták, és végül jóval kevesebb, csupán 71 személy, családtagokat is beleszámolva összesen mintegy 250-300 fő kapott érdem-alapú mentesítést. Lásd: Gidó Attila: Mentésítések Észak-Erdélyben 1941-ben. *Regio*, 25. évf. 1. sz. (2017) 109-146, kül. 112, 119.

⁸⁷⁹ MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 222. t. – 1941 – 22951.

„katonai kiképzéséről” 1941 júliusában: „Ez a kiképzés inkább egyfajta gálaelőadás volt az újvidéki magyar tömegeknek, aminek az volt a célja, hogy bemutassa, hogy is festenek ezek az értelmiségi és gazdag zsidók, amikor úgy bánnak velük, ahogy igazából bánni kell. Fegyveres katonákkal körbevett ősz szakállú öreg zsidóknak, nyomorékoknak, betegeknek parancsolták meg, hogy fussanak, ugráljanak, feküdjenek-keljenek. Bizonyára nagyon mulatságos látvány lehetett, mivel a közönség elragadtatottan morajlott és hangosan nevetett (...).”⁸⁸⁰ Mayer beszámolójával egybecsengenek Blahm László emlékei is: „A munka előtt, sokszor utána vagy közben is egészen az illető altiszt belátása szerint katonai testgyakorlatokat kellett végezni. Hogy az idősebb és testesebb férfiak a mély terpeszálláskor felbukdácsoltak, az a helyi magyar lakosság körében, amely ezen kínzásokat örömmel végignézte, nagy vígságot, röhejt és hangos hahotát váltott ki, szinte természetes. A munkaszolgálatot végzők kívánatát, hogy az altiszt kergesse el a látványt nézőket, ez nem volt hajlandó teljesíteni, a nézők közbeszólásaikkal ilyenkor még fokozottabb kínzásokra uszították a munkafelügyelő altisztet, a tisztek még gonoszabbak voltak.”⁸⁸¹

Egyesek úgy fejezték ki az ellenszenvüket a zsidók iránt, hogy önként bojkottálták a boltjaikat vagy bármit, aminek a zsidókhöz köze volt. Egy újvidéki keresztény vegyeskereskedő például azért költöztette el az üzletét, mert az addigi helyiség egy zsidó tulajdonú házban volt, és a fogyasztók ezért elkerülték.⁸⁸² Az antiszemita indulatok időnként fizikai erőszak formájában is a felszínre törtek, mint Csantavéren, ahol 1942 decemberében az összes zsidó lakos ablakait beverték.⁸⁸³

A Délvidék lakosságában a magyarok mellett a németek jártak élen a zsidóellenes cselekményekben. Volt azonban egy jellemző különbség a cselekményeik jellegét tekintve: szembetűnik, hogy a közvetlen fizikai erőszakot alkalmazó támadások, vandalizmus elkövetőinek többsége a Délvidéken nem magyar, hanem német származású volt. Német iskolások voltak, akik 1941 őszén Ópalánkán többször is beverték a zsidók ablakait, festékekkel bemázolták és antiszemita feliratokkal „díszítették” a házaik falát.⁸⁸⁴ Ugyanabban a hónapban Újszivácon német fiatalok zsidók és mérsékelt németek ablakait törték be, miután megnézték a moziban a hírhedt náci propagandafilmet, a *Jud Süsst*.⁸⁸⁵ Pár héttel később Újverbászon két német fiatal megrongálta a helyi zsinagógát.⁸⁸⁶ Bár az ilyen és hasonló akciókat legtöbbször iskolások, kamaszok követték el, mégsem egyszerű „diákcínyekről” volt szó. Ezek a garázdálkodások azt az agresszív antiszemita hangulatot tükrözték, amely a visszacsatolt országrész német lakossága körében megmutatkozott. A jelenséget a délvidéki németiségnek az az elutasító, provokatív attitűdje is magyarázhatja, amelyet általában a magyar uralommal, a magyar berendezkedéssel szemben – és azon belül azzal szemben, ahogy Magyarország a „zsidókérdést” kezelte – tanúsított. Magyarország hivatalos antiszemitizmusa ekkoriban a zsidók jogfosztására, elszegényítésére, társadalmi kirekesztésére koncentrált. A zsidók elleni fizikai agresszió előfordult, de az állami zsidópolitika ezt általában nem szorgalmazta. A délvidéki politikai és társadalmi véleményformálók is rendszeresen hangsúlyozták: „a zsidókkal történő végleges leszámolás a kormány feladata és senkinek sincsen joga ahhoz,

⁸⁸⁰ Mayer memoár, USHMM, 12.

⁸⁸¹ Blahm memoár, YVA, 4.

⁸⁸² ÚVTL, F259. Újvidék városi elöljárósága, 38712/1943.

⁸⁸³ Megelőzték az ablakbeverésben. *Délvidéki Magyarország*, II. évf. 272. sz. (1942. dec. 1.) 5.

⁸⁸⁴ VL, F158. Újvidéki járásbíróság, FBL 982/1942.

⁸⁸⁵ VM, Katonai közigazgatás, 1/197 – 25834/1941.

⁸⁸⁶ Újverbászi hírek. *Délvidéki Magyarország*, I. évf. 105. sz. (1941. dec. 4.) 8.

hogy a kérdést önkényesen oldja meg”.⁸⁸⁷ Míg tehát a délvidéki magyarok között többen vélhették úgy, hogy a zsidók vagyonát elvenni, akár lopással vagy fenyegetéssel is, „nem bűn”, közben azt is megérthették – és valószínűleg jobban tiszteletben is tartották –, hogy a hatóságok ellenzik az öncélú antiszemita erőszakot.

A délvidéki németek radikális körei mindeközben úgy érezték, hogy ilyen szabály – vagy ami azt illeti, semmilyen szabály, amit a magyar hatóságok állítottak fel – rájuk nézve nem mérvadó. Nem kizárt, hogy a délvidéki némettség az akkori magyarországi antiszemitizmus általánosan konzervatívabb „stílusával” szemben azt tekintette követendő példának, ahogy a Német Birodalomban és a náci befolyási övezetben bántak a zsidókkal. Az a tény viszont, hogy a délvidéki némettség számottevő része elutasította a magyar fennhatóságot nem jelentette azt, hogy ne követeltek volna részt azokból a javakból, amit a magyar állam a zsidóktól elvett. A zsidó üzletek, földek, házak, egyéb javak kiigénylői a keresztény magyarok mellett elsősorban a németek közül kerültek ki. Radikális németek gyakran követték el agresszív támadásokat keresztény magyarok és mérsékelt németek ellen is, de az elsődleges célpontjaik a zsidók voltak. A szerb származású Milenko Palić a visszaemlékezéseiben szintén úgy ír a helyi németekről, mint akik „felsőbbrendűnek képelték magukat a többi népcsoportnál – a szerbeknél mindenképpen, de a magyarokat is lenézték. A zsidókat pedig egyenesen semmibe vették, egyszerűen leírták őket, mint embereket.”⁸⁸⁸ Egyes német többségű településeken a zsidók élete egyenesen tarthatatlanná vált. Klein Ferenc kereskedő például indoklása szerint azért telepedett át Újverbászról Bajára, mert már nem tudta elviselni a túlnyomórészt német falubeliek fenyegető magatartását.⁸⁸⁹

A magyarokkal és németekkel ellentétben a korabeli források és a holokauszt-túlélők visszaemlékezései alig említenek olyan olyan antiszemita megnyilvánulásokat, amik szerbektől érkeztek volna. Ez sok szempontból talán nem meglepő. A szerb lakosság körében már a két világháború között sem fejlődött ki olyan mértékű antiszemitizmus, amely meghatározó tapasztalatot jelentett volna a régió zsidósága számára. A Délvidék visszacsatolásával a szerbek maguk is etnikai diszkrimináció és üldöztetés áldozataivá váltak. Így saját bizonytalan helyzetük miatt sem érezhettek késztetést arra, hogy csatlakozzanak a magyar hatóságok és a lakosság privilegizált csoportjai által a zsidók ellen indított hadjárhoz, korlátozott mozgásterükből fakadóan pedig erre túl sok lehetőségük sem volt. A Zentán felnőtt Alisa Brosan élményei a lakosság zsidókkal szembeni viselkedéséről általában is jellemzőnek tűnnek. Ő főleg a helyi magyarokkal és németekkel kapcsolatban őrzött keserű emlékeket. A szerbek körében a zsidóellenesség a tapasztalatai szerint inkább kivételes volt, mintsem általános. „A szerbek viszont – mondta – (...) egyáltalán nem voltak antiszemiták. Néhányuk természetesen az volt. Mindig akadnak kivételek.”⁸⁹⁰

Mindezt ugyanakkor nem lehet teljesen magától értetődőnek tekinteni. A Kállay-kormány „békülékeny” nemzetiségpolitikai törekvései eredményeképp a délvidéki szerbség helyzete – legalábbis a korábbiakhoz képest – stabilabbá vált, a zsidókénál pedig sok szempontból jóval kedvezőbb lett. Az antiszemitizmus hivatalos magyarországi programja kezdettől fogva a „keresztény” lakosságot jelölte meg a zsidóktól elvett javak, pozíciók várományosaként. A trianoni országrész jórészt egynemzetiségű társadalmi környezetében a „keresztény”

⁸⁸⁷ A zsidók világhatalma és a rejtett baloldal. Király István állatorvos előadása a szabadkai Turul szövetségben. *Délvidéki Magyarság*, II. évf. 140. sz. (1942. jún. 23.) 5.

⁸⁸⁸ Palić: *Visszaemlékezés*, 42.

⁸⁸⁹ MNL OL, K150. BM Ált., VII – 9a – 1943 – 192913.

⁸⁹⁰ Brosan interjú, USHMM.

kifejezés többnyire egyszerűen nem zsidó magyart jelentett. A „keresztény őrségváltás” jelszavának tartalma és gyakorlata a soknemzetiségű visszacsatolt országrészekben, köztük a Délvidéken, mint láthattuk, más lett. Egyrészt itt a lakosság olyan etnikai csoportokat is magába foglalt, akik „keresztények” voltak, de nem magyarok, és akiket a zsidókhoz többé-kevésbé hasonlóan szintén a magyar nemzettel szemben hűtlennek, megbízhatatlannak, ellenségesnek tartottak. Sokszor ezért „keresztényeket” is sújtott a magyar hatóságoknak a társadalom etnikai alapú átszervezésére és egységesítésére irányuló politikája. Másrészt azonban a korszakban sokat hangoztatott szentistváni állameszme alapján a délvidéki hatóságok hajlandóak voltak nagylelkűbben bánni a magyarsághoz húzó „keresztény” nemzetiségekkel. Megnyerésük, megjutalmazásuk érdekében attól sem zárkóztak el, hogy esetenként az „őrségváltás” során újraosztott pozíciókból és vagyonokból részesítsék őket. A szerbek között is lehettek, nyilván voltak is olyanok, akik szembefordultak a zsidókkal, akár személyes antiszemita meggyőződésből, akár a magyarsággal szembeni lojalitásuk demonstrációja, saját helyzetük stabilizálása vagy a társadalmi, gazdasági haszonszerzés reményében. Ugyanakkor még azon szerbek esetében sem sok példát találni a forrásokban antiszemita kezdeményezésekre, akik egyébként más módon hajlandóan mutatkoztak voltak elfogadni a magyar fennhatóságot és beilleszkedni az új magyar társadalmi rendbe.

Azt is érdemes hozzátenni, hogy a mozgástér szűkössége, hiánya önmagában nem magyarázza, miért csak elvétve akad nyoma olyan eseteknek, amikor délvidéki szerbek a hétköznapiok folyamán kirekesztően, agresszívan viselkedtek a zsidókkal, feljelentették őket, javaikat kiigényelték vagy egyéb módon próbálták a zsidók kárára előnyöket kovácsolni maguknak. Ellenpéldaként lehet említeni a visszafoglalt Kárpátalja ruszin lakosait, akiket szintén etnikai diszkrimináció sújtott, és akiket az ottani magyar hatóságok szintén nem szándékoztak részesíteni az árjásított zsidó vagyonokból. Ettől függetlenül a kárpátaljai lakosság nemzetiségtől függetlenül igyekezett kihasználni a kínáló alkalmat, helyenként pedig a zsidóbirtokot igénylők többsége nem magyar, hanem ruszin volt.⁸⁹¹

A ruszinok többsége a sorsközösség ellenére sem volt hajlandó a zsidókkal való szolidaritásra és együttműködésre a magyar uralom ellen. Javarészt szándékos tétlenséggel, esetenként kárörömmel figyelték zsidó szomszédaik viszontagságait, egyesek közülük részt is vállaltak az magyar állam által gyakorolt antiszemita elnyomásban. Meggyőzőnek tűnik a magyarázat, miszerint ennek oka nem csak, talán nem is elsősorban a korlátozott ágenciájukban, hanem a kárpátaljai ruszinok és zsidók közös múltjának konfliktusaiban keresendő. A két etnikum társadalmi viszonyaiban először a két világháború között keletkeztek komolyabb zavarok. Ezek az évek a magyar uralom alól az újonnan létrejött Csehszlovákia fennhatósága alá, de változatlanul kisebbségi sorba került ruszin lakosság egyre szélesebb tömegei számára jelentették a nemzeti-etnikai közösségi identitás kialakítására irányuló útkeresések időszakát, és a zsidóságot is új választak elé állították. A ruszinokat egyre jobban frusztrálta, hogy Prága nem adta meg a térségnek a megígért autonómiát, egyszersmind az ukrán

⁸⁹¹ A kárpátaljai ruszinok zsidókkal szembeni viselkedéséről szóló, egyébként hiánypótló elemzésében Raz Segal letudja a ruszinok mint a zsidók kifosztásának haszonélvezői kérdéskört azzal, hogy mivel a magyar hatóságok nem igazán akarták adni a ruszinoknak az árjásított vagyonokból, ezért azok nem is tudtak jelentősen profitálni a zsidók kifosztásából (Segak: *Genocide in the Carpathians*, 109, 187-188.). A szerző figyelmen kívül hagyja, hogy az, hogy a ruszinok nem kaptak sokat/többet a zsidó javakból, nem jelenti, hogy meg sem próbálták. Frojimovics Kinga jóval árnyaltabban ír ugyanerről a témáról: Frojimovics: *Visszacsatolás, iparrevízió*, 237-238. Természetesen felvethető, hogy Kárpátalján azért volt a zsidó javak ruszin igénylőinek száma egyes helyeken magasabb, mint a magyaroké, mert a lakosságban a ruszinok túlnyomó többségben voltak a magyarokkal szemben. A visszacsatolt Délvidéken azonban a annak ellenére is csak elvétve lehet szerbek által zsidó vagyonokra beadott igénylésekkel találkozni a forrásokban, hogy a szerb lakosság aránya nem volt jelentéktelen. A lakossági arányok tehát nem állnak szoros összefüggésben azzal, hogy a zsidó javak kiigénylői között az egyes lakossági csoportok milyen arányban képviseltetik magukat.

orientáció is erősödött a körükben. Mindeközben úgy érzékelték, hogy a zsidók a ruszin szomszédaik iránti korábbi lojalitásukat az új csehszlovák állam felé fordítják. Sokuk szemében ezzel a zsidók a ruszinokat alávetett társadalmi, politikai helyzetbe kényszerítő „csehesítő” állami politika ügynökeivé és a ruszin kollektív aspirációk kerékkötőivé váltak. Az autonóm Kárpáti Ukrajna fennállásának rövid ideje alatt (1938. okt.-1939. márc.) először fordult elő, hogy ruszinok részt vettek zsidóellenes atrocitásokban. A térségbe bevonuló magyar hadsereget azután a kárpátaljai zsidók közül sokan – mint hamar kiderült, hiú reményeket táplálva – megmentőiként üdvözölték, és passzív szemtanúi maradtak a katonák által a ruszinok ellen elkövetett erőszaknak. Amikor az erőszak célkeresztjébe a zsidók kerültek, a ruszinok zöme szintén elfordította a fejét.⁸⁹²

A délvidéki zsidók és szerbek együttélését hasonló traumák nem terhelték. Igaz, hogy túlnyomórészt magyar identitása miatt a térség zsidósága felé a két világháború között bizalmatlanság irányult. Az is tény azonban, hogy a délvidéki zsidók jó részében volt hajlandóság arra, hogy beilleszkedjen a jugoszláv állami, társadalmi rendbe. Az újabb generációk körében pedig arra is volt tendencia, hogy lazítsák vagy egyenesen jugoszláv orientációra cseréljék a magyar kötődést. A délszláv államban államalkotó, a gyakorlatban domináns etnikumként a szerbek a legrosszabb esetben gyanús, ellenséges kisebbségként tekinthettek a zsidókra. A velük szembeni esetleges ellenérzéseiket nem súlyosbíthatta az a feltevés, mint a ruszinok esetében, hogy az egyébként is küzdelmes kisebbségi sorban közösségi létüket, létérdekeiket veszélyeztetik az elnyomó hatalommal paktáló zsidók. A Délvidék feletti magyar uralom visszaállítása előtt a szerbek nem vittek véghez olyan antiszemita erőszakcselekményeket, mint a kárpátaljai ruszinok a magyar hadsereg bevonulását megelőzően. Jugoszlávia bevezetett néhány antiszemita intézkedést, de a zsidók helyzete itt egyelőre még így is jobb volt, mint Magyarországon. Ettől függetlenül a magyar csapatokat a délvidéki zsidók közül is többen örömmel fogadták, a magyar katonaság viszont a zsidókat ugyanúgy nem kímélte, mint a szerbeket. A délvidéki szerbek és zsidók közös előtörténetében tehát összességben kevesebb olyan ellentét és keserű tapasztalat halmozódott fel, ami látványos elkülönülésükhöz vezethetett volna a magyar uralom idején.

A szerbiai történetírásban helyenként napjainkig is kitart a második világháború alatti szerb-zsidó sorsközösségnek a holokausztot követő évtizedekben kialakult, és különösen a kommunista Jugoszlávia szétesését kísérő politikai viharok és véres konfliktusok idején felerősödött narratívája. Ez a narratíva arra a központi motívumra épül, hogy a náci Németország és főleg horvát, magyar csatlósai által az egykori délszláv állam területén elkövetett rémtetteknek a zsidók és szerbek egyformán áldozatai voltak. A történelmi múltnak ez a fajta értelmezése igyekszik elfedni azt a szakirodalomban egyébként sokszor hangsúlyozott tény, hogy saját második világháborús szenvedéseiktől függetlenül a szerbek között is bőven akadtak kollaboránsok, akik lelkesen segítettek a náci megszállóknak Szerbiát „zsidómentessé” tenni.⁸⁹³ A zsidóüldözésektől történő szerb távolmaradás és a szerb-zsidó közös áldozatiság hangsúlyozása a Délvidék kapcsán a terület feletti szupremáciáért folyó szimbolikus küzdelem elemévé is vált, hasonlóan ahhoz, ahogy az a Magyarország és

⁸⁹² Segal: *Genocide in the Carpathians*, kül. 45-50, 84-85, 104-108.

⁸⁹³ A hivatalos jugoszláv és szerbiai holokauszt-emlékezetpolitika tendenciáiról lásd például az alábbi, a témát a Sajmište koncentrációs tábor, illetve az annak helyén emelt emlékmű sorsán keresztül bemutató tanulmányt: Rena Jeremić Rädle: *Remembrance in Transition: The Sajmište Concentration Camp in the Official Politics of Memory of Yugoslavia and Serbia*. *Cultures of History Forum* (2015. okt. 25.) <http://www.culture-of-history.uni-jena.de/debates/serbia/remembrance-in-transition-the-sajmiste-concentration-camp-in-the-official-politics-of-memory-of-yugoslavia-and-serbia/> (Letöltve: 2018. jan. 25.) A témához lásd még: Szerbhorvát: A jugoszláviai holokauszt emlékezete.

szomszédos államok között többszörös impériumváltást megélt más térségek esetében is történt.⁸⁹⁴ Mindezt figyelembe véve is helytállónak tűnik ugyanakkor az a – mind a holokauszt-túlélők visszaemlékezései, mind pedig a korabeli elsődleges források alapján levonható – következtetés, hogy a magyar uralom alá került Délvidéken, annak sajátos viszonyai között az antiszemita diszkrimináció haszonélvezői, a zsidóellenes atrocitások elkövetői között valóban elenyésző arányban voltak szerbek.⁸⁹⁵

A zsidókkal szembeni szolidaritás, jóindulat, segítségnyújtás pozitív példáit etnikai szempontból vizsgálva nem találunk egy olyan viszonylag egyértelmű mintázatot, mint az antiszemita megnyilvánulások esetében. Úgy tűnik – ami talán nem meglepő –, a nehéz időkben a zsidók nemzetiségétől függetlenül elsősorban jó ismerőseikre, barátaikra, kollégáikra támaszkodhattak. A zsidók kapcsolati tőkéjének szerepe és jelentősége a keresztény magyarokat illetően különösen erőteljes volt. Érdeemes észben tartanunk, hogy az új magyar adminisztráció sok tagja nem a Délvidékről származott, hanem az anyaországból érkezett. Ezek, különösen eleinte, nem rendelkeztek alapos ismeretekkel a helyi, személyi ügyekben, ezért nagymértékben támaszkodtak a helyi „megbízható” magyarok közléseire. Ilyen körülmények között a visszacsatolt országrészben a személyes kapcsolatok szerepe erőteljesen felértékelődött, és a délvidéki zsidók is sokkal jobban rá voltak utalva keresztény magyar támogatóik hálózatára, mint az anyaországi sorstársaik.

A katonai hatóságok már a bevonulást követő „pacifikáló” akciók során, a „nagyobb objektivitás” érdekében, igénybe vették a „megbízható helyi lakosság” információs szolgálatait.⁸⁹⁶ A zsidók kilátásait illetően semmi jóval nem kecsegtetett, hogy egyes „keresztény-nemzeti” civil érdekcsoportok kifejezetten törekedtek arra, hogy a nemzeti megbízhatóság tanúsítását monopolizálják. Szabadkán például a helyi ipartestület, a Kereskedők Egyesülete, a Baross Szövetség és a Katholikus Kör 1941 szeptemberében „Egységfrontot” alakított többek között azzal a céllal, hogy közösen alakítsanak egy, a hűségigazolások kibocsátásánál megkerülhetetlen véleményező bizottságot. Az is felmerült, hogy csak DMKSz-tagok – akik zsidók nem lehettek – kaphassanak hűségigazolást, de ezt az ötletet egyelőre félretették, nehogy megossa a magyarságot.⁸⁹⁷ A DMKSz viszont kezdettől fogva központi szerepet játszott a nemzethűségi igazolások kiadásánál.⁸⁹⁸ A visszacsatolás egész ideje alatt lényegében bármilyen hivatalos ügy, engedély, kérelem kedvező elintézéséhez referencia kellett „megbízható” magyar szervezetektől vagy személyektől.

⁸⁹⁴ Erdély esetében például a holokauszt alatti román embermentésekre, illetve az észak-erdélyi holokauszt történetének feltárására fókuszáló román kutatások ezt a célt (is) szolgálták. Lásd pl.: Holly Case: A holokauszt és az erdélyi kérdés a II. világháború után. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Balassi, Budapest, 2005, 340-353.

⁸⁹⁵ Természetesen felvethető, hogy a fenti perspektíva jelentősen befolyásolta a zsidó túlélők magyarsághoz fűződő viszonyát és identitástudatát, ami tükröződhet abban, hogy a délvidéki szerbek antiszemita megnyilvánulásaira utóbb „kevésbé emlékeztek”, mint azokra, amiket magyarok vagy németek részéről tapasztaltak. A holokauszt-túlélők visszaemlékezéseit ezért összevettem egyéb forrásokkal, mindenekelőtt a korabeli levéltári anyaggal, amelyek szintén csak elvéve tartalmaztak olyan eseteket, amikor szerbek zsidókat feljelentettek, zsidó javakat igényeltek ki vagy részt vettek volna egyéb antiszemita tevékenységekben. Nem feltételezhető, hogy a szerbek által elkövetett antiszemita cselekményeknek azért nem maradt a korabeli forrásokban több nyoma, mert a magyar hatóságok vagy maguk a zsidó áldozatok ezekre akkor kevésbé reflektáltak, mint a nem zsidó magyarok, németek és esetenként pl. bunyevácok, stb. hasonló tetteire. A korabeli levéltári iratokban szórványosan felbukkanó, szerbek által zsidók ellen elkövetett cselekedetek főleg lopási ügyek voltak, amik inkább tűnnek alkalom szülte vagy szociális elégedetlenségből fakadó, mintsem kifejezetten antiszemita ihletettséggű akcióknak. Két újvidéki szerb ellen például sorozatos lopásért indított eljárást az újvidéki törvényszék 1942 folyamán: az elkövetők többek között a razzia során elhurcolt zsidók lakásaiba is betörték. Egy szintén újvidéki zsidó asszonytól pedig szerb bejárónője tulajdonított el ékszereket, amit azzal indokolt, hogy megirigyelte munkaadója jólétét, és azt akarta, hogy „legyen egyszer neki is jó dolga”. Az ékszereket elzálogosította, a pénzt élelemre, mozira, ruhára költötte. VL, F159. Újvidéki ügyészség, 2655/1942 és 156/1944.

⁸⁹⁶ A. Sajti: *Délvidék*, 29.

⁸⁹⁷ TLsz, F376.1.1. Baross Szövetség Szabadka és Vidéke Szervezete jegyzőkönyvei (1941. szept. 9.).

⁸⁹⁸ A. Sajti: *Délvidék*, 29.

Hatványozott jelentősége volt tehát a Délvidéken annak, hogy egy „megbízható” keresztény magyar mit állít egy zsidóról. Ezt a befolyást természetesen ki lehetett használni, sokan ki is használták arra, hogy a hatóságok előtt kompromittáljanak egy-egy zsidót. Akadtak azonban olyanok is, akik ugyanezt zsidó ismerőseik javára fordították, olykor nem is eredménytelenül.

Egykori munkatársaik, tanítványaik kiállításának köszönhetően jutottak jövedelemhez például azok a délvidéki zsidó pedagógusok, akiket a visszacsatolást követően a katonai hatóságok elbocsájtottak, és akiktől „megbízhatatlanságuk” ürügyén még a zsidótörvények értelmében járó nyugdíjat is megvonták. Így járt többek között Schönberger Miksa zombori tanító is, akinek több, mint három évtizedes pályafutás után szüntették meg az alkalmazását. Rendőrségi személyi lapján az állt, hogy „túlzó jugoszláv érzelmű”, „túlfűtött magyarellenes érzését soha nem titkolta”. Amikor két évvel később a kultuszminiszter valódi igazolási eljárásokat rendelt el Schönberger és a hozzá hasonlóan kényszernyugdíjazott pedagógusok ügyében, a férfi visszakarta a nyugdíjjogosultságát, mivel volt kollégái egybehangzóan tanúsították róla, hogy elkötelezett magyar. Odáig azonban még a zsidók pártját fogó délvidéki magyarok közül is csak kevesen mentek el, mint Schönberger egyik volt tanítótársa, aki általánosítani is mert, kijelentve: Schönberger „olyan zsidó, mint a többi, nem magyarellenes”.⁸⁹⁹

Fürszt Dávid zombori rőföskereskedő valószínűleg jelentős részben keresztény magyar üzlettársa közbenjárásának köszönhetette, hogy röviddel azután, hogy 1941 májusában internálták, szabadon is engedték.⁹⁰⁰ A „kommunistagyanúsként” letartóztatott, pár hónap elteltével szintén szabadlábra helyezett gombosi gazdálkodó, Weisz Sándort esetében is sokat nyomhatott a latba, hogy tíz keresztény magyar falubelije, köztük egy plébános, egy tanító, a helyi tűzharcos szövetség elnöke, valamint tekintélyes kereskedők, iparosok igazolták, hogy Weisz igaz magyar érzelmű volt, soha nem tanúsított nemzetellenes magatartást.⁹⁰¹

A két világháború közötti Délvidéken magyar elkötelezettségű zsidók sora támogatta a kisebbségi magyarság közösségi ügyeit és nyújtott sokszor személyes segítséget is olyanoknak, akik magyarságuk miatt hátrányokat szenvedtek. Utóbbiak közül most többen készek voltak a jótettet viszonzni. Amikor például Altmann Jenő zombori kereskedőnek nemzethűségi igazolványra volt szüksége a hatóságoktól, féltucat támogató nyilatkozatot tudott felmutatni olyan keresztény magyar szervezetektől és személyektől, akik Altmann lekötelezettjei voltak, köztük a zombori Magyar Párttól, az ottani Magyar Olvasókörtől, és a *Kalangya* szerkesztőjétől, dr. Szirmay Károlytól. Az őszinte hála szavaival állt ki Altmann mellett egy helyi tisztviselő is, akinek a gimnazista fiát Altmann annak idején a szegény sorsú magyar diákokat segélyező bizottság munkájában közreműködve étkeztette, továbbá két másik férfi, akik magyarságuk miatt kenyérkeresetüket veszítették, de Altmann támogatást, munkát adott nekik.⁹⁰²

Le kell szögezni, hogy a szolidaritás megnyilatkozásai, ha rendszeresen előfordultak is, nem tudták ellensúlyozni a kirekesztés általános légkörét, amelyet a hétköznapiak során a délvidéki zsidóság tapasztalni kényszerült. Ilyen helyzetben azonban már az is sokat jelenthetett, ha valaki a normalitás olyan szigeteire talált,

⁸⁹⁹ VL, F151. Újvidéki II. fokú Tanügyigazgatási Kirendeltség, 3635/1943-44. Ehhez hasonló Szántó (Schlézinger) Izidor zombori állami tanító ügye: Uo., 3922/1943-44.

⁹⁰⁰ TLSz, F60. PM, P-4105/1941.

⁹⁰¹ TLZo, F132. Apatini járás főszolgabírói hivatal, 30/1943.

⁹⁰² TLZo, F127. Zombor város iratai, Közigazgatás osztály, 1 – 183/1941.

mint amilyenek a szabadkai Bíró Zoltán írta le a munkahelyét. Bíró azután kezdett el egy ecsetboltban dolgozni, hogy ügyvédi állását elvesztette. „Mindaz idő alatt, amíg ebben a boltban dolgoztam, semmi atrocitás nem ért. Az alkalmazottak többsége magyar volt, és mindegyikük tudta, hogy zsidó vagyok, de soha senki nem sértegetett vagy mondott bármi rosszat nekem.”⁹⁰³

Míg, ahogy láthattuk, a keresztény magyar háztartási alkalmazottak egy része a revízió után azonnal otthagya, sőt, ki is rabolta a zsidó munkaadóját, olyanok is akadtak közöttük, akik segítettek őket a kritikus helyzetekben. Az újvidéki Mayer Richard és családja például Jugoszlávia megtámadásának idején Belgrádban tartózkodott. Megpróbáltak hazatérni, de egy időre Péterváradon ragadtak, ahol bujkálniuk kellett. Mivel szinte egy szál ruhában menekültek el, idős sofőrjük vállalta a kockázatot, hogy visz nekik néhány szükséges holmit, hogy legalább esélyük legyen átszökni a dunai határon. „Emlékszem, Jóska bácsi sirt, amikor meglátta a gazdáit ezen a szegényes helyen, miközben mi boldogok voltunk, hogy végre megint ágyban alhatunk” – emlékezett Mayer.⁹⁰⁴ Az újvidéki razzia alatt akár életek múlhattak a házi személyzet hozzáállásán, mivel a járőröző csendőrök egyik-másik házban csak a cselédet vagy házmestert kérdezték meg arról, hogy milyenek az ott lakó zsidók, és ha az jó véleménnyel volt róluk, nem háborgatták őket.⁹⁰⁵ A Loen család tagjai így valószínűleg a cselédlányuk lojalitásának is köszönheték, hogy a „hideg napokat” túléltek. Amikor a razziázó csendőrök becsengettek hozzájuk, első dolgukként kifaggatták a cselédlányt, hogy a gazdái hogyan bánnak vele. A lány kiállt a család mellett, a csendőrök pedig rövidesen távoztak.⁹⁰⁶

A kiszolgáltatott helyzetbe került zsidók a szerbek részéről is megtapasztalták az emberségesség megnyilvánulásait. Amikor például az újvidéki Mayer Richard munkaszolgálatosként robotolt saját, időközben árszámított gyára, a Bácskai Vasöntöde szomszédságában, az alkalmazottak egy része együttérzéssel fordult felé. „Az egyik lány, Vojnović kisasszony majdnem sírva mondta nekem: »ez borzasztó, ez annyira borzasztó, hogy ezt kell csinálnia«” – idézte Mayer a részvét szavait.⁹⁰⁷ A zsidók felé empátiával forduló szerbek jó részét a sorsközösség érzése motiválta. Az antiszemita atrocitásokban ugyanannak az elnyomó magyar államhatalomnak az embertelenségét látták megmutatkozni, amelyhez ők maguk is bizalmatlanul, sokszor pedig ellenségesen, félelemmel viszonyultak. Ez tükröződött például egy szerb földművesnek a többi újvidéki zsidóval együtt kényszermunkán robotoló Ofner Ferenc felé tett gesztusában. Látva a magyar örök brutalitását, a szerb férfi a következő szavakat odasúgva bátorította Ofneréket és bizonyára saját magát is: „Van még Isten az égben. A nap fel fog kelni ismét.”⁹⁰⁸

„A közös ellenség határtalan gyűlölete fűtött[e]; az üldözött zsidókban természetes szövetségeseit látta” az a bácsszentiváni szerb törpegazda is, aki a falujában elszállásolt munkaszolgálatos zsidókat titokban

⁹⁰³ Bíró interjú, USHMM.

⁹⁰⁴ Mayer memoár, USHMM, 8.

⁹⁰⁵ Blahm memoár, YVA, 38.

⁹⁰⁶ Loen interjú, USHMM.

⁹⁰⁷ Mayer memoár, USHMM, 13.

⁹⁰⁸ Ofner interjú, USHMM. A Magyarországon megjelent délvidéki memoáirodalomban egyedülállónak számít a szerb származású Milenko Palić – eredetileg szerb nyelven megírt, magyarra fordított – visszaemlékezése, amely a visszacsatolás időszakát a szerb lakosság szemszögéből látatja. Palić a magyar bevonulás idején Újvidéken lakott, itt élte át a razziát, később pedig fegyvertelen nemzetiségi munkaszolgálatosként teljesített szolgálatot a magyar hátszágban. Az emlékiratában Palić több alkalommal kitért a zsidóság helyzetére, a történetek megrendítették és felháborították. A leírakból szintén egyértelműen kitűnik, hogy Palić és társai attól tartottak, hogy ők, a szerbek is hasonló sorsa jutnak. A sorsközösség érzetéből fakadó együttérzés és félelem motívuma tehát itt is megjelenik. Erről lásd a visszaemlékezéshez írt bevezető tanulmány megállapításait is: Pihurik Judit: „Horthy legszebb katonája voltam...” Bevezető Milenko Palić visszaemlékezéséhez. In: Palić: *Visszaemlékezés*, 5-16, kül. 5, 12.

rendszeresen ellátta az angol rádió szerb hírszolgálatából kijegyzetelt hírekkel és élelem-utánpótlással.⁹⁰⁹ Blahm László szintén a szolidaritás kifejezését látta abban, hogy Ófutak szerb lakossága tüntetőleg távol maradt a faluban 1941 októberében végrehajtott nyilvános akasztástól, ahol ekkor három zsidó fiataalt – köztük Blahm tulajdon fiát – végeztek ki statáriálisan az ellenállási mozgalomban való részvételük miatt. Ófutak népessége fele részben szerb, fele részben német volt, de a „látványra kíváncsi tömeg kizárólag a sváb lakosságból állott.”⁹¹⁰

A már említett Bíró Zoltán és mások tapasztalatai azonban arról tanúskodnak, hogy a délvidéki németek között is voltak, akik emberségesen viszonyultak a zsidókhoz. Bíró Zomborban és környékén teljesített munkaszolgálatot 1942 telén. Társaival együtt egy bácsszentiváni német házában szállásolták el őket, aki tiszta alvóhelyet, meleg takarókat biztosított nekik, szükség esetén orvost hívott hozzájuk, karácsonykor még süteményt is vitt nekik. Bíró azonban azt is okkal jegyezte meg, hogy a zsidókkal való efféle bánásmód a német lakosság körében kivételes volt.⁹¹¹ Bíró azon munkaszolgálatos századok egyikében dolgozott, amelyeket 1942 őszén Bácskertesről Bácsszentivánra helyeztek át. Abban az évben több román és zsidó munkaszolgálatos század dolgozott hónapokon keresztül a zombori repülőtér építkezésén. A munkaszolgálatosokat kezdetben Bácskertesben szállásolták el magánházakban, mivel nem volt más középület erre a célra. A munkaszolgálatosok elkerülhetetlenül kapcsolatba kerültek a helyi lakossággal, ami olyannyira aggasztotta a községi jegyzőt, hogy végül a járási főszolgabírótól a zsidó munkásszázadok áthelyezését kérte. Mint érvelt, a román századok „tetves és rühös voltuk miatt igen kellemetlenek” voltak, de ezt fertőtlenítéssel megoldották. A zsidó századokat viszont „erkölcsi fertőzés szempontjából végtelen károsnak” ítélte a falubeliekre nézve. A zsidó munkaszolgálatosokat rövidesen Bácsszentivánra vitték.⁹¹² Az ügyben eljáró hatóságok egyike sem érezte szükségét kifejtetni, hogy ebben a faluban miért nem találták a zsidó muszosok jelenlétét hasonlóan veszélyesnek. Bácskertes csaknem teljesen magyar volt, Bácsszentiván viszont többségében német. A magyar hatóságokat bizonyára kevésbé érdekelte a német lakosság „erkölcsi egészsége”, mint a magyaroké, de úgy tűnik, a német lakosság „ellenállóbb” is volt a „zsidó fertőzéssel” szemben, mint a magyarok.

A bácskertesiek magyarok csakugyan kivételes jóindulatot tanúsítottak az ott elszállásolt zsidó munkaszolgálatosok iránt. A munkaszolgálatosok viszonzásul vasárnap délutánonként egy rögtönzött színpadon ingyenes szabadtéri énekes, humoros színelőadásokat rendeztek a falusiak számára, melyeknek igen nagy sikere volt. A távozó zsidó kényszermunkásoktól végül a bácskertesiek ugyanolyan fájó szívvel búcsúztak, mint a munkaszolgálatosoktól. Egyikük, Horovic Ignác a visszaemlékezésében úgy írta le a falut, mint ami „a humanitás szigete volt a (...) mesterségesen szított gyűlöletáradatban”. A bácsszentiváni milió viszont ennek épp az ellenkezője volt: az oda áthelyezett muszosok Horovic beszámolója szerint rendszeres atrocitásokat szenvedtek el az ottani német lakosságtól, különösen a kulturbundistáktól, és előfordult, hogy a nyilvános helyeken megjelenő munkaszolgálatosokat a magyar keretlegényeknek kellett megvédeniük a támadásoktól.⁹¹³

A visszacsatolt Délvidék rendkívül feszült, ellenségeskedésekkel terhelt társadalmi légköre nem kedvezett az emberbaráti megnyilvánulásoknak. Azok, akikről úgy látták, túlságosan „zsidópártoló” a

⁹⁰⁹ Horovic memoár, YVA, 20.

⁹¹⁰ Blahm memoár, YVA, 23.

⁹¹¹ Bíró interjú, USHMM.

⁹¹² TLZo, F116. Bácskertes község, 12 – 781/1942.

⁹¹³ Horovic memoár, YVA, 14-16.

viselkedésük, nemzetiségüktől függetlenül ki voltak téve a környezetük rosszallásának, rosszabb esetben a feljelentés veszélyének. A délvidéki magyarság közhangulatában a visszacsatolást követően egyértelműen végbement egy általános elmozdulás erőteljesen nacionalista, antiszemita irányba. 1941 júniusában hivatalos délvidéki útja során Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert az országrész magyarságának vezető személyiségei úgy tájékoztatták, hogy a megelőző években az „intranszignens nemzeti keresztény” és a liberális-demokrata gondolkodású magyarok között kiéleződött ellentétek a visszacsatolás óta a zsidóság háttérbe szorításával enyhültek.⁹¹⁴ Bizonyára azonban arról is szó volt, hogy az új helyzetben az „intranszignens nemzeti keresztény” beállítottságúak jóval agresszívebben hallatták a hangjukat, a zsidókkal együtt érzők viszont kétszer is meggondolták, kifejezik-e a szolidaritásukat nyilvánosan is az üldözöttek felé. Az antiszemiták a zsidók felé tett legapróbb gesztusok láttán is siettek (zsidó)törvényszegést, „zsidóbújtatást”, kétes üzemeket kiáltani. Egy újvidéki keresztény magyar élelmiszer-kereskedőnőt például azzal panasztak be a hatóságoknál 1943 áprilisában, hogy csak zsidóknak ad el tejet, a gyanú szerint azért, mert a zsidók többet fizettek, mint a keresztények. A nyomozás ezt nem igazolta. Azt viszont az asszony maga vallotta be, hogy a vevői közt csakugyan akadtak zsidók: évek óta jártak hozzá, agg, beteg családtagjaik voltak, így továbbra is kiszolgálták őket. Az asszonynak tehát annyi volt a „bűne”, hogy nem fordított hátat a régi zsidó ismerőseinek, de ez elég volt ahhoz, hogy a környezete szemében gyanússá váljon.⁹¹⁵ Másokat viszont teljesen „ártatlanul” vádoltak azzal, hogy zsidókat segítenek: mint a zombori katonai parancsnokság egyik hivatalnokát, akinek csaknem az állásába került, amikor elterjedt róla, hogy zsidókat szöktetett.⁹¹⁶

Másrészről azonban egy-egy személy nemzetiségi származása, ezzel összefüggésben pedig a korabeli magyar társadalmi rendszer etnikum és „faj” által megszabott hierarchiájában betöltött pozíciója meghatározhatta, hogy mennyi lehetősége van tenni valamit a zsidókért. Ebben a tekintetben kétségkívül a szerbek mozgástere volt a legszűkebb. A délvidéki magyar közvélemény gyakran vádolta a szerbeket és a zsidókat azzal, hogy összefognak egymással a magyarok ellen. „Számos nyomait látjuk a szerb és zsidó szélsőséges elemek összeműködésének. Ez minden bizonnyal annak az erős szabadkőműves alapon való együttműködésnek következménye, ami a szerbség és a zsidóság intéző rétegei között mindig fennállott a múltban és bizonyosan megvan ma is” – írta például 1941. szeptemberi közös memorandumában a Revíziós Liga és a Szabadkaiak Szövetsége a miniszterelnöknek.⁹¹⁷ Azok az állítások voltak a legelterjedtebbek, melyek szerint a szerbek és a zsidók között szoros gazdasági együttműködés szövődött annak érdekében, hogy hátráltassák az „örségváltást”, pozícióikat fenntartsák és akadályozzák a keresztény magyarok gazdasági térnyerését. Csak egy ilyen vád volt a sok közül, amikor 1942 januárjában az újvidéki Kulpin Konzervgyár alkalmazottai feljelentették a vállalat szerb vezetőit, hogy az árukészletet szinte kizárólag zsidó kereskedőknek osztották szét, akik csak a zsidókat és a szerbeket fogják kiszolgálni.⁹¹⁸ Visszatérő volt a panasz, miszerint az árvásított zsidó üzletek többsége nem magyar, hanem szerb (vagy német) kézbe vándorolt.

Tény, hogy a visszacsatolt Délvidéken a keresztény magyarság gazdasági dominanciájának kiépítése több

⁹¹⁴ MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 167. t. 1941 – 20994.

⁹¹⁵ VL, F159. Újvidéki ügyészség, 2267/1943.

⁹¹⁶ TLZo, F110. Zombor város katonai közigazgatása, 4 – 545/1941.

⁹¹⁷ MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 167. t. 1941 – 21421.

⁹¹⁸ ÚVTL, F260. Újvidék város főispánja, 312/1942.

szempontból korlátozottan és ellentmondásos módon valósult meg. Ennek valós – a korábbi fejezetekben is vázolt – okai helyett az elégedetlenkedők sokszor összeesküvés-elméletekben kerestek magyarázatot. Természetesen nem kizárt, hogy helyzetük hasonlóságából fakadóan a zsidók és szerbek között kialakult egyfajta egymásrautaltságon, kölcsönös segítségnyújtáson alapuló gazdasági-társadalmi érdekközösség. A zsidó-szerb gazdasági konspirációról, a szerbek kezére jutott zsidó üzletek, javak tömegeiről szóló fantazmagóriákat azonban a források nem támasztják alá. Ilyesmi már csak azért is nehezen történhetett volna, mert a magyar hatóságok még az úgymond „baráti” nemzetiségek esetében is igyekeztek elkerülni, szerbek esetében pedig pláne mindent megtettek azért, hogy a zsidóktól elvett és újraosztott erőforrások ne őket gyarapítsák.

Az országrész privilegizált etnikai csoportjai, mindenekelőtt a keresztény magyarok és a németek általánosságban „többet engedhettek meg” maguknak a zsidóknak történő segítségnyújtásban, különösen a kockázatosabb vállalkozások terén – hiszen rájuk nehezedett a legkisebb hatósági és társadalmi kontroll, ők érezhették a helyzetüket a leginkább stabilnak. A délvidéki strómanok döntő többsége például magyar volt.⁹¹⁹ Ez persze azért sem meglepő, mert erre a legtöbb gyakorlati lehetőségük is nekik volt: a magyar hatóságok elsősorban a keresztény magyarok részére szorgalmazták a zsidó üzletek átadását – időnként pedig nehezen volt eldönthető, hogy valós vagy „színleges” tranzakció történt –, elsősorban ők kaptak új iparigazolványokat, ők alapíthattak új vállalkozást. A németek szintén viszonylag tág gazdasági mozgástérrel rendelkeztek annak ellenére is, hogy a magyar hatóságok igyekeztek azt határok között tartani. Ezt a mozgásteret pedig, úgy tűnik, egyesek a zsidók javára végzett színleges iparúzésre és egyéb tiltott együttműködésre is kihasználták. Egy palánkai kulturbundistáról például az a hír járta, hogy földbérlethez jutott, és a gazdálkodáshoz szükséges tőkét egy zsidótól kapta, aki társa is lett a földbérletben.⁹²⁰

Szintén zömmel magyarok, és alkalmanként németek segédkeztek a zsidóknak átszökni a nácik által megszállt Szerbiából és a horvát usztasa-államból a magyar uralom alá került Délvidékre. A németek közreműködését az is indokolta, hogy a Szerbiából menekülő zsidók jó részét az ottani megszálló német csapatokhoz tartozó megvesztegetett katonák, tisztek fuvarozták át a határon a hadsereg járműin. Az utazások megszervezéséhez, a közreműködők közötti bizalmas kapcsolattartáshoz a délvidéki oldalon is szükség volt helyi német összekötőkre.

Ezeket az eseteket természetesen csak fenntartásokkal lehet segítségnyújtásnak tekinteni. Kétségtelen, hogy akadtak önzetlen strómanok. Köztudott azonban, hogy többségük haszon ellenében vállalta a szerepét. Ez a haszon ugyanakkor kölcsönös volt, hiszen meglehet, ellenkező esetben a zsidó fél egyáltalán nem jutott volna kenyérkeresethez. Az is feltűnik egyszersmind, hogy míg az anyaországban virágzott a stróman-rendszer, és Észak-Erdélyben például annyira elterjedt, hogy tipikusan „erdélyi jelenségként” is emlegették, a Délvidéken a strómanokkal kapcsolatos „panaszok” kevésbé voltak széleskörűek.⁹²¹ Ez is azt sugallja, hogy a zsidóktól való gazdasági-társadalmi távolságtartás a délvidéki magyarság esetében erősebb volt.

A korabeli források és a holokauszt-túlélők visszaemlékezései több olyan „zsidócsempészt” is említenek – ismerősöket, barátokat, emberséges idegeneket –, akik emberségességből, szánalomból segítettek, szervezték a Délvidékre menekülő zsidók útját. A Belgrádból Szabadkára tartó Bíró Zoltánnak például egy ismeretlen „derék

⁹¹⁹ Pl.: ÚVTL, F.260. Újvidék város főispánja, 538/1944.

⁹²⁰ MNL OL, K148. FM Ált., 1943 – 137 – 86254.

⁹²¹ Lásd: Margittai: Economic Aryanization, 122.

magyar” – felismerve Bíró szorult helyzetét – maga ajánlotta fel, hogy átviszi a bőröndjeit a dunai határátkelőn, hogy a férfi minél kevesebb feltűnést keltsen.⁹²² Két zsidó nőn, akik a muravidéki Szarvaslaknál szöktek a náci uralom alól magyar területre, egy muraszombati férfinak esett meg a szíve: „Ezek a zsidóasszonyok kezdtek sírni, hogy éhesek és pengőre volna szükségük (...) Hosszú könyörgés után dr. Brumen volt jugoszláv ügyvédttől [kértünk a számukra], (...) aki először nem akarta adni, majd mikor látta, hogy jót tesz vele, akkor mégis adott.”⁹²³ Ezekben a kritikus helyzetekben még e talán jelentéktelennek tűnő tettek is segíthettek elkerülni, hogy a menekülő zsidókat a magyar határőrök elfogják és visszatoloncolják oda, ahol szinte biztos halál várt rájuk.

A legtöbben azonban csak busás fizetség ellenében vállalkoztak „zsidócsempészésre”. A kérdés visszatérő a szakirodalomban: mi tekinthető és mi nem valódi segítségnyújtásnak, hol húzódott a gyakran igen vékony határ azok között, akik indokolható kompenzációt fogadtak el a tettükért és akik kihasználták az üldözöttek szorult helyzetét?⁹²⁴ A történészek többnyire egyetértenek abban, hogy nem tekinthető nyereszkesedésnek, ha valaki a segítségnyújtással járó kockázatvállalás vagy plusz költségek miatt ésszerű mértékű ellenszolgáltatást fogadott el olyan zsidóktól, akik tudtak fizetni, és ezt önként tették. A nyereszkesedés általában ott kezdődött, amikor például valaki magára hagyta, rosszabb esetben a hatóságoknak kiadta az addig pártfogolt zsidókat akkor, amikor azok már nem tudtak adni cserébe semmit az életükért, biztonságukért. Azt sem lehet az emberségesség jeleként értelmezni, amikor valaki csillagászati összegeket csikart ki az üldözöttektől a segítség fejében, még ha valóban hozzájárult is a megmenekülésükhöz.

A náci uralom alá került területekről a Délvidékre szökő zsidók keresztény segítői nem az életükkel játszottak. A vállalkozás így sem volt teljesen kockázatmentes: ha lebuktak, tettükért börtön, internálás járt. A nácik uralta területekről menekülő zsidók élete viszont nagyon is veszélyben forgott, és amelyikük tudott, rendszerint kész volt hatalmas összeget fizetni azért, hogy magyar területre juthasson. Tény, hogy a szöktetésekben közreműködő délvidéki nem zsidók zömét a haszonszerzés reménye hajtotta. Egy részük a megbeszélte összeg fejében teljesítette is, amit vállalt, és ezzel, ha nem is pusztán jó szándékból, de segítette elhárítani a menekülteket feje felől azt a közvetlen veszélyt, hogy a nácik és szerb vagy horvát cinkosaik meggyilkolják őket.⁹²⁵ A legtöbb „zsidócsempésznek” viszont eszébe sem jutott tenni valamit olyanokért, akiktől nem várható fizetséget. Nem kevesen pedig arra használták ki a helyzetet, hogy zsarolással, fenyegetéssel, sikkasztással gazdagodjanak még jobban azoknak a kárára, akiket „megmentettek”. Egy újvidéki férfi például „igen jövedelmező kereseti forrásra” tett szert azzal, hogy rendszeresen csempészett át zsidókat és vagyontárgyaikat Belgrádból és a Bánátból. Többek között teljesítette két, Újvidékre szökött zsidó asszony megbízását is, hogy a szerb fővárosban maradt vagyontárgyaikat utánuk hozza. Az ezért kapott bőkezű fizetéssel azonban nem érte be, hanem még jókora „vámot” is követelt a két nőtől a nála lévő értékek átadása

⁹²² Bíró interjú, USHMM.

⁹²³ MNL OL, K150. BM Személyes, VII – 9a. t. 160407/1944.

⁹²⁴ Ezt a kérdést fészegeti például az alábbi tanulmány a budapesti házmesterek zsidókat segítő, mentő tevékenységének pénzügyi aspektusain keresztül: Istvan Pal Adam: Tipping the Rescuer? *S:I.M.O.N. - Shoah: Intervention. Methods. Documentation*, II. évf. 1. sz. (2015) 4-14. http://simon.vwi.ac.at/images/Documents/Articles/2015-1/2015-1_ART_Adam/ART_Adam.pdf (Letöltve: 2018. jan. 26.) Német vonatkozásban hasonló témában lásd pl.: Susanna Schrafstetter: 'Life in Illegality Cost an Extortionate Amount of Money.' Ordinary Germans and German Jews Hiding from Deportation. In: Bajohr és Löw: *The Holocaust and European Societies*, 69-85.

⁹²⁵ E menekültek jó részének persze az a „menedék”, amit a Délvidéken vagy Magyarországon más részében találtak, csak átmeneti volt. Sokukat később innen deportálták, a vidéki magyar zsidóság zömével együtt, náci haláltáborokba.

fejében.⁹²⁶

Ironikus módon ugyanazok a magyar rendészeti és igazságszolgáltatási szervek, amelyek oly lázasan üldözték a Délvidékre átszökő zsidókat, rendszeresen indítottak eljárást – mint a fenti esetben is – a zsidó menekülteket kiszipolyozó „zsidócsempészek” ellen is, többnyire a sértettek feljelentései alapján. A hatóságok valószínűleg ez esetben sem annyira emberségességből siettek a kiszolgáltatott zsidók védelmére: sokkal inkább a törvényes rendet féltették, és tudatosítani akarták, hogy a zsidók kifosztása az állam privilégiuma.

⁹²⁶ VL, F159. Újvidéki ügyészség, Eln., XXIII – 23 A 1-202/1941.

Menekülés a Délvidékről, menekülés a Délvidékre

Az üldöztetésre adható lehetséges válaszok közül a zsidók egy része a menekülést választotta. A magyar bevonulás előtti hetekben-hónapokban, azt követően pedig még inkább, a Délvidék sajátos tranzit-térséggé vált, ahol a megszállóktól előre számított, majd meg is tapasztalt atrocitások elől elmenekülők, valamint a Magyarországon új déli határain túlról az ott folyó zsidóüldözések miatt ide érkezők útjai keresztezték egymást.

Ahogy a Jugoszlávia elleni támadás egyre valószínűbbnek tűnt, a délvidéki zsidók körében is nőtt a félelem, bizonytalanság. „Nem volt kétségünk, hogy a németek eddigi győzelmeik után ítélve Jugoszláviát is hamar leteperik és akkor jaj a zsidóságnak is.”⁹²⁷ Egyre inkább nem az volt a kérdés, hogy érdemes-e menekülni, hanem hogy hová érdemes, és egyáltalán hová lehet még. Mivel a tengelyhatalmak támadása északról volt várható, ezért többen délre, Szerbia belső részei felé vették az útjukat. Az újvidéki Mayer Richárd így ír erről az időszakról: „Napról-napra mindenki azt várta, hogy Hitler mikor csap le; úgy éreztük magunkat, mint egér az egérfogóban, az emberek igyekeztek biztonságos helyekre költözni, mindenfelé menekültek, a leghetlehetőbb irányokba. Mi is Szerbiába mentünk, elrejtőztünk egy kis nyári üdülőhelyen, újra visszatértünk, elszállítottuk az értékeinket és a bútorainkat szerbiai barátainkhoz, majd újra visszahoztuk őket. Örült világ volt.” A család egy része már 1940 folyamán Palesztinába emigrált. Az Újvidéket csak az utolsó pillanatban elhagyó Mayer Richárdot, feleségét és kislányukat a hitleri haderő támadása végül Belgrádban érte. A bombázás után úgy döntöttek, visszatérnek a „német pokolból” a biztonságosabbnak vélt, immár magyar uralom alatt álló területre, „ami ha nem is maga a paradicsom, de mindenképp emberségesebb környezet.”⁹²⁸

A magyar csapatok érkezését a délvidéki zsidók egy része üdvözölte, mások ezzel egyidejűleg igyekeztek elhagyni a régiót. Csakhamar azonban azok lettek jóval többen, akik Mayerékhez hasonlóan inkább magyar területek felé vették az irányt. A Déli Hadsereg Csendőr Csoport Parancsnoksága már május elején arról informálta az alárendelt őrsparancsnokságokat, hogy a németek által megszállt területekről „vagyonosabb zsidók tömegesen iparkodnak a felszabadított területekre jutni”, és utasítást adott a határt jogtalanul átlépő zsidók elleni eljárásra.⁹²⁹ Elsősorban a szerbiai, horvátországi részekben élő vagy az invázió idején épp ott tartózkodó, de a magyar fennhatóság alá jutott térségből származó zsidók számára tűnt az adott helyzetben a legjobb megoldásnak, ha megpróbálnak visszajutni a Délvidékre. Abban reménykedtek, hogy délvidéki kötődésük miatt a magyar állam beengedi őket. A legtöbbszörnek azonban csalódnia kellett. A Bánátban például 1941 kora őszén olyan röpiratok terjedtek, melyek azt javasolták a visszacsatolt területen született, ottani illetőségű vagy huzamosabb ideig ott élt zsidóknak, hogy kérvényezzék a belgrádi magyar konzulátusnál a magyar állampolgárságuk elismerését vagy megadását, mert a magyar állam visszafogadja a zsidókat. Ennek azonban semmi igazságtartalma nem volt. A honvéd vezérkar főnöke „magyarelles propaganda”-ként jelentette a

⁹²⁷

Blahm memoár, YVA, 1.

⁹²⁸ Mayer memoár, USHMM, 7.

⁹²⁹ VM, Csendőrség, 8/9 – 27252/1941.

híresztelést a belügyminiszternek, és leszögezte, hogy a konzulátus zsidóknak nem ad beutazási engedélyt.⁹³⁰

Mayerékhez hasonlóan olyanok is sokan akartak visszatérni a Délvidékre, akik még a Jugoszlávia elleni támadást meg sem várva, félelemből, vagy már a magyar katonai erők antiszemita kilengései miatt hagyták el az országrészt, illetve akiket a magyar hatóságok utasítottak ki. Az ő megfontolásaik hasonlóak voltak: a magyar uralom nem kíméli a zsidókat, de ahogy a nácik és csatlósai bánnak velük, az még rosszabb. Hamar nyilvánvalóvá vált számukra is, hogy a magyar hatóságok a bizonyíthatóan délvidéki származású zsidókat, köztük azokat, akiket a visszacsatolás után a törvények szerint megilletett volna a magyar állampolgárság, ugyanúgy nem szándékoztak az országrészbe be- vagy visszaengedni, mint azokat, akiknek a délvidéki kötődése kétséges vagy nem is volt.⁹³¹ Ezt a DHKKCSP parancsnoka, Novákovits Béla altábornagy június 19-i rendelete is egyértelművé tette, amelyben felszólította a városi és járási katonai parancsnokokat, hogy a Délvidékről már egyszer kiutasított zsidók által a visszaköltözésük iránt beadott kérelmeit azonnal utasítsák el „tekintet nélkül a felhozott indokokra”, és ugyanígy bánjanak azokkal a zsidókkal is, akik a későbbiek folyamán kérnek letelepedési engedélyt.⁹³²

Ez azonban nem tartotta vissza az egyre inkább az életükért futó menekülőket, akik számára az egyik első nehézséget a magyar határon történő bejutás jelentette. 1941. szeptember 19-én a honvéd vezérkar főnöke, Werth Henrik arról tájékoztatta Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert, hogy „szinte veszedelmes arányokat kezd ölteni a zsidók visszaszivárgása a Délvidékre. A német és horvát uralom alatt álló területek üldözött zsidóságának egyetlen menekülési lehetősége a Magyarországra való átszökés, melynek érdekében óriási anyagi áldozatokat hoznak.”⁹³³ Werthnek kevés kétsége lehetett afelől, hogy mit jelentett az a veszély, ami elől a szerbiai és a horvátországi területekről a zsidók bármi áron igyekeztek magyar területre jutni. A vezérkari főnök nagyarányú „visszaszivárgásról” írt, tehát azzal is tisztában kellett lennie, hogy a menekülők jelentős része eredetileg valóban délvidéki lakos volt. Werth és körei azonban, akik mindeközben azon igyekeztek, hogy a visszafoglalt országrészből minél több zsidót űzzenek el, természetesen nem „diszkrimináltak” aszerint, hogy délvidéki vagy nem délvidéki zsidók előtt zárják be a menekülés kapuját.

Werth arra is figyelmeztette Keresztes-Fischert, hogy „ha kellő határszigorításokkal idejében közbe nem lépünk, számolnunk kell azzal, hogy szerb és horvát területekről zsidó invázió fog bennünket ellepni”. A vezérkari főnök kifogásolta, hogy a hatályos közigazgatási intézkedések értelmében az „átszivárgókat” csak kihágásért, mint jogtalan határátlépőket lehetett felelősségre vonni, akik pár napos fogházbüntetés letöltése után „belevegyülnek” majd a lakosságba. A hatályos magyar törvények valóban viszonylag enyhén, legfeljebb tizenöt nap fogházzal büntették az illegális határátlépőket akkor, ha együttműködtek az őket igazoltató határőrökkel, vagy maguk jelentkeztek a magyar hatóságoknál és tanúsították, hogy önhibájukon kívül nem tudtak útlevelet

⁹³⁰ MNL OL, K150. BM Ált., II – 7 – 15540/1941.

⁹³¹ A délvidéki lakosok állampolgárságát az 1941. december 31-én kihirdetett, „A visszafoglalt délvidéki területeknek a Magyar Szent Koronához visszacsatolásáról és az országgal egyesítéséről” szóló 1941:XX. tc. rendezte. A törvény 4.§-a értelmében a visszacsatolt délvidéki területek lakosai közül azok, akik az 1921. évi július hó 26. napján az akkor érvényes magyar jogszabályok értelmében kétségtelenül magyar állampolgárok voltak és a trianoni határváltozások következtében váltak az új délszláv állam állampolgáraivá, magyar állampolgárságukat automatikusan visszakapták akkor, ha 1931. június 1. és 1941. június 1. között állandóan a visszacsatolt délvidéki területen laktak. Az így visszanyert állampolgárság kiterjedt az illető feleségére és huszonnégy éven aluli gyermekeire is. Az így megszerzett, illetve visszaszerzett állampolgárságától ugyanakkor a belügyminiszter bárkit megfoszthatott, aki „az elszakítottág ideje alatt ellenséges magatartásával a magyar nemzet érdekei ellen súlyosan vétett”.

⁹³² VM, Katonai közigazgatás, 1/72 – 25730/1941.

⁹³³ MNL OL, K149. BM Res., 1941 – 6 – 15062.

szerezni és „súlyos egyéni körülmények” miatt kényszerültek átlépni a határt.⁹³⁴ Ez a szabályozás nem tett különbséget zsidók és nem zsidók között. Sejthető volt viszont, hogy a Délvidékre menekülő zsidók zöme – tartva attól, hogy (ismét) kitoloncolják őket – nem fog a magyar hatóságoknál önként jelentkezni, mint ahogy nem is tették. Werth ezért inkább megelőzni igyekezett a zsidók bejutását, sürgetve a belügyminisztert, hogy a dunai határt szigorítsák meg, amit a Belügyminisztérium a következő hetekben meg is tett.⁹³⁵

A magyar hatóságoknak a zsidó menekültek helyzetével szembeni teljes részvétlensége még kirívóbb annak fényében, hogy az egyébként szintén nehéz időket élő, nemzetiségi származásuk miatt atrocitások célpontjává vált szerbiai, horvátországi szórványokban élő nem zsidó magyarok sorsát kiemelt figyelemmel kísérték. Pár nappal azelőtt, hogy Werth a belügyminisztertől keményebb intézkedéseket kért a zsidók „beszivárgása” ellen, a honvédelmi miniszter sürgős körlevélben tájékoztatta a Délvidéken állomásozó honvéd századparancsnokságokat a szerbiai és horvátországi magyarok „hazaszivárgásával” kapcsolatban követendő eljárásról.⁹³⁶ Egy nehezen kezelhető menekülthullám érkezésétől tartva a kormány szerette volna ezeket a magyarokat helyben tartani addig, amíg a tervbe vett szervezett áttelepítésük megkezdődik.⁹³⁷ A honvédelmi miniszter azonban leszögezte, hogy a valóban súlyos helyzetbe került magyar menekültek előtt a határt meg kell nyitni. A Magyarországra költözni szándékozóknak a belgrádi vagy zágrábi külképviseletektől hazatérési igazolványt kellett szerezniük, de különös méltánylást érdemlő esetben akár enélkül is be lehetett őket engedni az országba. Világos, hogy a magyar hatóságok a zsidók esetében még a biztonságukat, akár életüket fenyegető veszélyt sem tekintették „különös méltánylást érdemlőnek”, ugyanis kizárólag „magyar fajú, állam- és közbiztonság szempontjából teljesen megbízható egyént” lehetett átengedni a határon, zsidókat egyáltalán nem.

Mindezzel együtt – elviekben – nem volt teljesen lehetetlen az egykori jugoszláv területeken rekedt zsidók számára, hogy akár hivatalos úton is visszatérhessenek Magyarországra. Erre azoknak volt a legtöbb esélyük, akik rendelkeztek érvényes magyar állampolgársággal, a trianoni területen bírtak illetőséggel, konkrét „nemzetbiztonsági kifogás” nem merült fel ellenük, csak átmenetileg tartózkodtak Jugoszláviában, és magyarországi lakhatásuk, megélhetésük biztosítva volt. A Zágrábban tartózkodó Schächter Gábornak például szerencséje volt. Mivel bizonyítani tudta, hogy 1939-ig Budapesten élt, magyar állampolgársága és megfelelő jövedelme volt, a belügyminiszter nem emelt kifogást a hazautazása ellen.⁹³⁸

Nem derül ki, hogy Schächter végül valóban vissza tudott-e térni Magyarországra. A magyar kormány és a magyar külképviseletek általános hozzáállását tekintve azonban már az is inkább kivételesnek tekinthető, hogy a férfi egyáltalán kapott hazatérési engedélyt. A háború kitörése után külföldön rekedt és náci fennhatóság alá került, hazatelepülni igyekvő magyar állampolgár zsidókkal szemben a magyar kormány rendkívül ellentmondásos politikát folytatott. Egyrészt nem akart zsidókat, így őket sem, az ország területére be(vissza)engedni, egyszersmind arra törekedett, hogy bizonyos fokú védelemben részesítse őket, és különösen 1942-től kezdve, megakadályozza a deportálásukat. A kormány a magyar állampolgárságú zsidók feletti „rendelkezési jog” fenntartása révén demonstrálni kívánta Magyarország viszonylagos függetlenségét a

⁹³⁴ 1940. évi XVIII. tc. 10.§.

⁹³⁵ MNL OL, K149. BM Res., 1941 – 6 – 15062.

⁹³⁶ MNL OL, K150. BM Ált., VII – 8 – szn/1941.

⁹³⁷ A magyar kormány végül összesen mintegy 2500 nem zsidó magyart telepített haza szervezett módon, zömmel Belgrád és Szerbia ipari körzeteiben dolgozó munkásokat és Belgrádban tanuló egyetemistákat: Sajti: A magyar állam berendezkedése, 72-73.

⁹³⁸ MNL OL, K150. BM Ált., V – 19 – 6244/1941.

németektől, figyelve egyúttal a hasonló gyakorlatot folytató többi náci szövetséges állam, így Olaszország, Románia, Bulgária példájára is. Nem kívánta átengedni a náciknak a külföldön élő magyar zsidók „magyar nemzeti vagyonnak” nyilvánított javait sem. Összességében azonban a kormány, bár tudta, hogy a maradás biztos halált jelent, erősen korlátozott számban engedte csak meg – sokszor már túl későn – a hazatelepülést, többnyire prominens, vagyonos zsidóknak.⁹³⁹

A Szerbiában, Horvátországban rekedt magyar zsidók szintén azt tapasztalták, hogy a belgrádi magyar nagykövetség és a zágrábi magyar konzulátus nem iparkodott elintézni számukra, hogy Magyarországra visszajuthassanak.⁹⁴⁰ Ezek az útlevél- és állampolgársági ügyekben a Belügyminisztérium által a magyar külképviseleteknek előírt általános gyakorlatot követték, melynek egyértelmű célja az volt, hogy a külföldön tartózkodó magyar zsidókat külföldön tartsák. Útlevelel kiadása előtt a külképviseleteknek meg kellett vizsgálniuk, hogy a kérelmező nem veszítette-e el a magyar állampolgárságát, ami tíz év megszakítás nélküli távollét vagy külföldi állampolgárság megszerzése esetén következett be. Zsidók állampolgárságáról csak a belügyminiszter dönthetett, és amíg ez meg nem történt, addig ők nem kaphattak útlevelet. Ez az eljárás önmagában alkalmas volt arra, hogy elodázza a zsidók útlevélhez jutását. Az ilyen személyeknek a külképviseletek kiadhattak egy tanúsítványt vagy egy ideiglenes útlevelet, miszerint az illető állampolgársági ügye folyamatban volt és ez idő alatt magyar állampolgárnak volt tekintendő – csak akkor azonban, ha a magyar állampolgárság vélelmezése az illető külföldi tartózkodásának meghosszabbításához kellett. Olyan zsidók nem kaphattak még ideiglenes útlevelet sem, akiket megélhetési és egyéb viszonyaik nem kötöttek a külföldi tartózkodási helyükhöz, akikről tehát a hatóságok feltételezték, hogy vissza akarnak térni Magyarországra. Az ilyen útlevéllel hazatérni próbáló zsidókat a határőröknek fel kellett tartóztatniuk.⁹⁴¹

A délvidéki kötődésű zsidók helyzetét tovább nehezítette, hogy a külképviseletek nem csak a zsidók ügyeit kezelték általában szigorúbban, mint a nem zsidókékat, de a visszacsatolt területekről származó zsidók a trianoni országrészről származó sorstársaikkal szemben is hátrányban voltak. Egy visszacsatolt területről származó nem zsidó akkor is kaphatott útlevelet, ha magyar állampolgárságát valószínűsíteni lehetett egyéb okmányok, például illetőségi bizonyítvány, kamarai tagság, italmérési engedély alapján. Zsidóknak erre nem volt lehetőségük, nekik kétséget kizáróan bizonyítaniuk kellett az állampolgársági jogosultságot olyan dokumentumokkal, amelyek beszerzése minimum körülményes, sok esetben pedig a határváltozások, háborús viszonyok miatt lehetetlen volt.⁹⁴²

Az állampolgársági és útlevélkérelmek gyakran elvesztek a bürokrácia útvesztőiben, és az ügyintézésben a szándékos időhúzás sem volt ritka. Azok is, akik végül megkapták a magyarországi beutazási engedélyt, a kézbesítés időpontjában nem egyszer már a nácik és csatlósai koncentrációs táborainak valamelyikében raboskodtak, ahonnan ritkán volt kiút. Többen ezért jobbnak látták eleve valamilyen kerülőutat választani, bár ez

⁹³⁹ A témáról lásd: Braham: *A népiirtás politikája*, 300-322.; Karsai: *Magyar zsidók sorsa*, 343-366.; Kádár és Vági: *Hullarablás*, 99-104.; Michele Sarfatti: *Holokauszt Olaszországban: a magyar zsidók sorsa*. In: Molnár: *A holokauszt Magyarországon*, 100-110.; Frojimovics Kinga: *A „Bécsben élő számos magyar állampolgár hathatós jogvédelme”: A magyar állampolgárságú zsidók ügyeinek intézése a bécsi magyar főkonzulátuson az Anschluss után*. In: Molnár Judit (szerk.): *A nagypolitikától a hétköznapokig: a magyar holokauszt 70 év távlatából*. Balassi, Budapest, 2016, 171-179.

⁹⁴⁰ A téma feltárását nehezíti, hogy a belgrádi magyar nagykövetségnek (MNL OL, K82) és a zágrábi magyar konzulátusnak (MNL OL, K140) a kérdéses évközből minimális iratanyaga maradt fenn, amely nem tartalmaz zsidó ügyekhez kapcsolódó dokumentumokat.

⁹⁴¹ A BM 103.300/1942.V. o. sz. szigorúan bizalmas körrendelete. Lásd: MNL OL, K149. BM Res., 1943 – 9 (IV) útlevél ügyek – sz. n.

⁹⁴² Uo.

sem mindig vezetett eredményhez. A szabadkai Schwimmer Lajost például közokirat-hamisítás, megvesztegetés kísérlete és tiltott útlevelhasználat miatt állították bíróság elé 1942 márciusában. Schwimmer a kislányát szerette volna hazacsempészni, aki a határváltozás miatt Nagybecskerekén ragadt, rokonoknál. A kislányt rövidesen a többi bánáti zsidóval együtt Belgrádba hurcolták. Schwimmer, aki kétségbeesett levelekből értesült arról, hogy a lánya „igen szomorú helyzetben” volt, hasztalanul próbálta kijárni a hazahozatalát a hatóságoknál, ezért úgy döntött, hazaszökteti. Miután lebukott, enyhe pénzbüntetést kapott, és internálás helyett is csak rendőri felügyelet alá helyezték. A magyar hatóságokban talán az együttérzés valamiféle szikrája lobbant fel akkor, amikor a gyerekéért aggódó férfi tettét maguk is „erkölcsileg menthetőnek” ítélték. A kislány hazahozataláért azonban semmit nem tettek.⁹⁴³

A hazatérni vágyó zsidók ezzel együtt is időnként több méltányosságra számíthattak egyes, „saját” lakosaikat ismerő, velük szemben megengedőbb bánásmódra hajlandó délvidéki helyi hatóságoktól, mint azoktól a minisztériumi hivatalnokoktól, akiknek egyetlen céljuk az volt, hogy minél több zsidót tudjanak az országhatárokon kívül. A csáktornyai származású Bolgár Pál például a Jugoszlávia megszállását megelőző években Zágrábban dolgozott. A „független” Horvátország kikiáltása után a férfit más zágrábi zsidókkal együtt internálták. Az apja kétségbeesetten igyekezett elérni a magyar hatóságoknál a férfi hazatérésének engedélyezését. A rendőrség csáktornyai határszéli kirendeltségének egyik kétségtelenül antiszemita segédfogalmazója részletes, erősen „zsidózó” hangnemű jelentést írt az ügyben a Belügyminisztériumba, de még ő sem tudott konkrét, komolyabb kifogást felhozni Bolgár ellen, akinek a felesége ráadásul „megbízható muraközi magyar” keresztény nő volt. Bolgár helyzetét nehezítette, hogy akkor már évek óta nem lakott Csáktornyan, ottani illetőségét azonban végig fenntartotta, szülei és felesége pedig az impériumváltás után magyar állampolgárok lettek. A községi előljáróság készségesen igazolta a férfit hazatérésre jogosító körülményeket, és Zala vármegye alispánja is pártfogóan állt az ügyhöz. A Belügyminisztérium illetékesei viszont nem csak, hogy évekig nem léptek előre ügyben, de arra is csak 1944 októberében (!) voltak hajlandók, hogy végleg elutasítsák a férfi állampolgárságának elismerését. A legkésőbb 1943 májusától lényegében „Judenreinnek” számító Horvátországban ekkorra Bolgár valószínűleg nem volt életben, de családját, akihez haza szeretett volna térni, már feltehetőleg szintén deportálták Csáktornyáról.⁹⁴⁴

A hivatalos út járhatatlansága miatt eleve az illegális határátlépést választó zsidók közül egyértelműen azoknak indultak a legtöbb eséllyel, akik a szökés megszervezésében segítő hálózatként kamatoztatható, szerteágazó, az új országhatárokon és az etnikai határokon is átívelő – szerbeket, horvátokat, magyarokat, németeket is magában foglaló – családi, baráti, üzleti kapcsolatrendszerrel és persze kellő anyagiakkal rendelkeztek. A dunai átkelés ezzel együtt is számos nehézséggel járt. Az összes híd romokban állt, a kompot a magyar hatóságok szigorúan ellenőrizték. Ezekre felszállni nem volt biztonságos, még ha valakinek volt is határátkelési engedélye, amihez zsidók eleve legfeljebb megvesztegetéssel juthattak hozzá. Sokan ezért csempészek közreműködésével kísérelték meg az átjutást, akik jókora summák fejében vitték át a zsidókat a határon gépkocsival vagy csónakkal. A „zsidósöktetés” rövidesen virágzó „üzletággá” fejlődött a délvidéki határ menti településeken. Olyannyira, hogy 1941 szeptemberében a katonai vezetés már azt jelentette a

⁹⁴³ MNL OL, K150. BM Ált., VII – 9a – 219525/1943.

⁹⁴⁴ Uo., V – 20 – 105030/1942.

belügyminiszternek, hogy „a határon át betörekvő zsidók megvesztegetési ténykedései a polgári lakosság körében nagyfokú erkölcsi rombolást idéznek elő”.⁹⁴⁵ A menekültek szerencséjére a szerbiai német haderő tagjai között is voltak, akik hagyták magukat megvesztegetni. Nem egy náci katona, sőt, tiszt fuvarozott rendszeresen zsidókat a magyar országterületre, a magyar határőrök pedig nem nagyon merték firtatni, hogy a náci katonai autókban, teherautókban kiket, miket szállítanak. Október elején már a Belügyminisztériumban is tudtak arról, hogy „a nem kívánatos elemek beszivárgása” zömmel a szerbiai német véderő járművein zajlik, aminek a megfékezése érdekében a külügyminiszter tárgyalásokat kezdeményezett a német illetékesekkel.⁹⁴⁶

Azt, hogy nem keveseknek sikerült az akadályok ellenére is a Délvidékre jutniuk jelzi, hogy a magyar hatóságok a kérdést állandó, súlyos problémaként kezelték. A bácskai közigazgatási és rendészeti szervek újra és újra figyelmeztették a Belügyminisztériumot arra a „veszélyre”, amit ezeknek a „közbiztonságra aggályos elemeknek” a folyamatos „beszivárgása” jelentett. A Belügyminisztérium közbiztonsági osztálya október 1-jén arra utasította az érintett hatóságokat, hogy az átszökött zsidókat „rövid úton” toloncolják vissza, vagy ha ez nem lehetséges, büntetőeljárás lefolytatása után adják át őket a budapesti rendőr főkapitányság toloncügyi osztályának. November elején tovább szigorították a déli határ őrizetét: felemelték a határőrizet létszámát, fokozottan ellenőrizték a vízi járműveket, kikötőhelyeket, csónaktelepeket, megtiltották az éjjeli csónakközlekedést, és „megbízhatósági” alapon felülvizsgálták a közlekedési jogosítványokat. Komoly intézkedések történtek a határon már átjutott zsidók felkutatására is. Megerősített karhatalmat bocsátottak a hatóságok rendelkezésére, továbbá utasították a délvidéki rendőri erőket, hogy tartsanak gyakori razziákat és a „beszivárgási mozgalmat kísérik a legéberebb figyelemmel”.⁹⁴⁷

A horvátországi határszakasz sem okozott kisebb gondot a magyar hatóságoknak, ami jelzi, hogy az usztasa államból is jelentős számban igyekeztek és tudtak zsidók magyar területre jutni. 1941. december 17-én a rendőrség budapesti révkapitányságának vezetője bizalmas értesülései alapján jelentette a belügyminiszternek, hogy Horvátország felől „a zsidók beszivárgása az országba jelenleg is állandóan folyik”. A menekültek elsősorban a nehezen ellenőrizhető, viszonylag hosszú magyar-horvát közös folyamszakaszon keltek át a Dunán és a Dráván, szintén az arra kapható halászok, hajósok „természetesen nagy összegekért” nyújtott segítségével.⁹⁴⁸ A „beszivárgás” megakadályozása, a határon átjutott zsidók felkutatása még egy évvel később, 1942 őszén is intenzíven foglalkoztatta a délvidéki rendészeti hatóságokat, holott ekkorra Szerbia már gyakorlatilag „zsidómentes volt”, a horvátországi zsidók többségét meggyilkolták helyi koncentrációs táborokban, és megkezdődött a megmaradtak Auschwitzba deportálása is.⁹⁴⁹

A magyar területre szökött zsidók egy része a visszacsatolt délvidéki országrészből a nyugalmasabbnak vélt anyaországi részekre igyekezett. Teljes biztonságban azonban itt sem érezhették magukat, mert a szombathelyi, bajai, pécsi, szegedi csendőrkerületek, rendőrkapitányságok körzeteiben is folyamatosak voltak a razziák.⁹⁵⁰ Az elfogottakat – köztük időseket, nőket is – a kihallgatásuk során nem egyszer összeverték.⁹⁵¹

⁹⁴⁵ MNL OL, K148. BM Eln., 1941 – 36 – sz. n. (zsidó ügy).

⁹⁴⁶ MNL OL, K149. BM Res, 1941 – 6 – 15062.

⁹⁴⁷ Uo., 1941 – 6 – 14091.

⁹⁴⁸ Uo., 1942 – 6 – 15625.

⁹⁴⁹ Uo., 1942 – 6 – 16509.

⁹⁵⁰ Uo., 1941 – 2 – 16355, 1942 – 6 – 16509.

⁹⁵¹ Lásd pl.: VL, F158. Újvidéki járásbíróóság, B (R) 1162/1941, B (R) 1263/1941, B (R) 49/1942.

Azok a délvidéki, magyarországi zsidók és keresztények, akik rokonaiknak, barátaiknak segítettek a visszacsatolt országrészebe szökni, az azonnali internálást kockáztatták. Akikről kiderült, hogy csak a legkisebb mértékben is közreműködtek ezekben az akciókban – például levelezéseket közvetítettek – rendőri felügyelet alá kerültek.⁹⁵² Akár konkrét bizonyítékok nélkül is szigorú büntetéssel számolhattak azok, akik a „zsidócsempészs” gyanújába keveredtek. Az újvidéki Márer Simonnét például azért tartóztatták le 1941 októberében, mert négy, Belgrádból menekült rokona rövid ideig nála tartózkodott. Az asszony elmondása szerint rokonai, „akiknek a létezéséről is lemondott”, váratlanul állítottak be, és csak addig maradtak, amíg ettek valamit. Márerét a rendőrség azonnal internálta azzal az indokkal, hogy a menekült zsidókat a „lakásán fogadta, élelemmel ellátta, magánál tartotta, rejtegette”. Csak kilenc hónappal később engedték ki, miután az utólagos nyomozás az ellene emelt vádak nem tudta bizonyítani, de még ezután is további másfél évig tartottál rendőri felügyelet alatt.⁹⁵³

Dacára a szigorú hatósági intézkedéseknek azonban azoknak a zsidóknak, akiknek sikerült át(vissza)szökniük a Délvidékre, arra is volt némi esélyük, hogy magyar területen maradhassanak. Azok, akik valóban a délvidéki vagy más magyar területről származtak, itt volt illetőségük, rendelkeztek magyar állampolgársággal vagy arra való jogosultsággal és a papírjaik rendben voltak, a határon túljutva többnyire biztonságban voltak, bár a gyakori razziáknak kitett határövezeti községekben nekik sem volt ajánlatos időzniük.⁹⁵⁴ Egyesek annak ellenére is hozzá tudtak jutni a visszacsatolt ország részben érvényes érvényes letelepedési engedélyhez, hogy a községeknek szigorúan ilyen tilos volt zsidók részére kiadniuk.⁹⁵⁵ Másoknak sikerült kikerülniük a hatóságok látószögéből, és vagy meghúzták magukat a Délvidéken, vagy továbbmentek a trianoni országterület belsejébe, ahol kevésbé kellett tartaniuk a rendszeres razziáktól, mint a határ menti zónákban. Ebben a tekintetben kétségkívül a főváros jelentette számukra a legalkalmasabb tartózkodási helyet. Az illegális határátlépés miatt letartóztatott és időnként akár hónapokra, évekre internált zsidók, bármennyire is rosszak voltak a körülmények az internáló táborokban, bizonyára tisztában voltak azzal, hogy ezekben még mindig nagyobb biztonságban vannak – legalábbis az esetleges kitoloncolásukig –, mint a szerb, horvát területeken.

Az elfogott, de vitathatatlanul magyar állampolgárságú, konkrét „nemzetbiztonsági kockázatnak” nem számító illegális határátlépő zsidókat végül többnyire szabadlábra helyezték. A hatóságok rajtuk tartották a szemüket, de nem akadályozták őket abban, hogy boldogulást keressenek a Délvidéken vagy máshol az országban.⁹⁵⁶ A visszacsatolt ország részbe (vissza)menekült vagy a visszacsatolás idején ott tartózkodó külhonos vagy „hontalan” zsidókra azonban kiutasítás várt. A KEOKH és annak újvidéki hivatala a helyi hatóságok jó részével karöltve minden alkalmat megragadott arra, hogy idegen vagy „rendezetlen” állampolgárság okán, nem ritkán ürügyén, minél több zsidót távolítson el az ország részéből. Jellemző az apatini Ellenbógen Izidor és családjának esete, akiknek a kiutasítását 1942 februárjában kezdeményezte az apatini járás főszolgabírája az

⁹⁵² Lásd pl.: MNL OL, K150 P. BM Személyes, VII – 9a – 1942 –201101.

⁹⁵³ Uo., VII – 9a – 1943 – 185355.

⁹⁵⁴ A szabadkai születésű Engel (Ebenstein) Noémi például megemlítette a visszaemlékezésében, hogy a magyar állampolgár, Budapestről származó, de a Jugoszlávia elleni támadás idején Belgrádban élő édesanyja a szerb főváros bombázása után szökött vissza magyar területre. Mivel a Tisza-menti Péterrévén voltak rokonai, ezért az asszony először ide jött. A faluban megforduló sok menekült miatt azonban a hatóságok nagy erővel vadásztak az illegális határátlépőkre. Az asszony bujkált, minden éjjel máshol aludt, hogy elkerülje az elfogást. Nem sokkal később azonban le tudott telepedni Szabadkán, majd később visszatért Budapestre (Oral history interjú, Noemi Engel Ebenstein. USHMM, RG-50.155*0026, Accession Nr.: 1993.A.0089.26).

⁹⁵⁵ TLZo, F117. Szond község, 2093/1941.

⁹⁵⁶ Lásd pl.: MNL OL, K150. BM Ált., VII – 9a – 186283/1943.

újvidéki KEOKH kirendeltség döntése alapján. Ellenbógen 1913 óta folyamatosan, igazolhatóan Apatinban lakott, ott bírt illetőséggel. Balszerencséjére a férfi és családja a Jugoszlávia elleni támadás előtt nem sokkal Belgrádba utazott, és csak novemberben tudtak onnan – illegálisan, úti okmányok nélkül – visszatérni. A magyar hatóságok úgy vették, hogy Ellenbógen csak 1941 novembere óta lakott megszakítás nélkül az országrészben, magyar állampolgárságra tehát nem jogosult.⁹⁵⁷

A kiutasított zsidók közül többen szembeszálltak az őket sújtó döntéssel. Egyesek – amennyiben szabadlábban voltak – egyszerűen nem engedelmeskedtek, nem voltak hajlandóak elhagyni az ország területét. Nehogy pedig a hatóságok letartóztassák és karhatalommal kényszerítsék őket a távozásra, a kiutasítási végzés kézhez vétele után elköltöztek, megpróbálták „eltűnni”.⁹⁵⁸ Mások beadványokkal, fellebbezésekkel igyekeztek kijárni, hogy maradhassanak. Még ha ez nem is járt mindig eredménnyel, hála – ez esetben – az ügyintézés lassúságának, időhöz lehetett így jutni, ami az adott helyzetben komoly nyereségnek számított. Az előbb említett Ellenbógen Izidor például annak ellenére is kitartóan fellebbezett, hogy a KEOKH eleinte fenntartotta a kiutasítást, és az apatini jegyző is tudatta vele: ne számítson sikerre. A férfi szerencséjére azonban az ügy beleveszett a bürokrácia labirintusába. Az iratok először elkeveredtek a Belügyminisztériumban, majd még épp időben kerültek elő ahhoz, hogy a KEOKH megállapíthassa: a döntéshez további dokumentumok kellene, amelyek beérkezéséig a kiutasítás nem hajtható végre. A családot ekkor szó szerint a határról fordították vissza, mert a járási főszolgabíró időközben át akarta őket toloncoltatni a Bánátba. Az ügye ezután egészen 1944 nyaráig függőben maradt, addig tehát az országban maradhattak.⁹⁵⁹ Hasonló helyzetbe került a bácskerteszi Sztaller Egon, akit özvegy édesanyjával együtt mint 1918. október 31. után bevándorolt horvát állampolgárokat utasítottak ki 1941 júniusában. Fellebbezésük eredményeképp a KEOKH már csak Sztaller Egonra vonatkozóan tartotta fenn a kiutasítást. Az eljárás így is közel másfél évig tartott, végrehajtva pedig, úgy tűnik, ezután sem lett, mert mire az új döntés megszületett, a férfi bevonult, és 1944 nyarán még mindig munkaszolgálatot teljesített valahol az ország területén.⁹⁶⁰

Azoknak a sorsa azonban, akik nem tudták megszerezni vagy igazolni a magyar állampolgárságot, és nem sikerült valahogyan kicsúszniuk a hatóságok kezei közül, nem sok reménnyel kecsegtetett. Egy darabig ők is „élvezhették” a magyarországi internáló táborok, toloncházak „védelmét”, ám előbb-utóbb kitoloncolás várt rájuk. A topolyai kiegészítő toloncházban fogva tartott, csaknem két tucat „külhonos beszivárgott” zsidót például 1942 augusztusában távolította el az ország területéről az újvidéki rendőrkapitányság a Belügyminisztérium szóbeli utasítására. Ezek a szerencsétlen sorsú zsidók számos más idegen állampolgárral, főleg szerbekkel raboskodtak együtt a topolyai toloncházban. A szerbeket a magyar hatóságok a szerbiai német hatóságok ellenállása miatt ekkor már nem tudták áttenni a határon, ezért őket a sárvári internáló táborba szállították át. Annak viszont megtalálták a módját, hogy a zsidóktól rövid úton „megszabaduljanak”.⁹⁶¹

A források legtöbbször csak közvetve beszélnek arról, hogy a háborús határváltozások miként ziláltak szét családokat. Azok a zsidók, akik az egykori Jugoszlávia magyar fennhatóság alá került területein laktak, a

⁹⁵⁷ TLZo, F132. Apatini járás főszolgabírói hivatal, 166/1944.

⁹⁵⁸ Uo., 273/1943.

⁹⁵⁹ Uo., 166/1944.

⁹⁶⁰ TLZo, F116. Bácskertes község, 12 – 793/1942, 12 – 857/1942, 13 – 1053/1943, 19 – 2591/1944.

⁹⁶¹ MNL OL, K150. BM Ált., VII – 9a – 191578/1943.

Szerbiában, Horvátországban rekedt rokonaikat gyakran sosem látták viszont. A menekülés viszontagságai között is könnyű volt a családtagokat szem elől veszíteni. Esélyeiket növelendő, az üldözöttek esetenként szeretteiktől különválva kíséreltek meg átmenni a határon, a házaspárok egy része más-más útvonalakon indult el, némelyik szülő igyekezett először a gyerekeket biztonságban tudni magyarországi rokonoknál, barátoknál. A remélt újraegyesülésre azonban nem mindig kerülhetett sor. A székesfehérvári rendőrkapitányság például 1942 októberében azt jelentette a vidéki rendőrfőkapitánynak, hogy a városban tartózkodik Lang Maja „10 éves zsidó nemzetiségű horvát állampolgár”, egy helyi rokonánál. A kislány kitoloncolását ekkorra már megindították, a „hazaszállításának” időpontját azonban „diplomáciai okok miatt” még nem tudták konkretizálni.⁹⁶² Ellentétben az olasz hatóságokkal, akik a saját megszállási övezetükben az oda tömegesen átszökő zsidókat hajlandóak voltak befogadni, megvédeni, a magyar hatóságok minden további nélkül visszaküldtek volna egy hozzátartozóitól elszakadt gyereket abba az országba, ahol a zsidók többsége ekkorra már elpusztult az usztasák koncentrációs táboraiban, és a maradékuk deportálása is folyt.⁹⁶³ Lang Maja egyedül annak köszönhetően maradhatott egyelőre magyar területen, mert a horvát külügy többször erélyesen tiltakozott a magyar hatóságok ama gyakorlata ellen, hogy önkényesen toloncoljanak át horvát állampolgárokat Magyarországról.⁹⁶⁴ Egy zsidót nyilván még kevésbé kívántak visszaengedni. A forrásokból nem derül ki, hogy Lang Maja mikor, hogyan került Székesfehérvárra és hol voltak a szülei. Az viszont sejthető, hogy a kislányt ekkor már nem lett volna hova, kihez Horvátországba „hazaszállítani”.

Azt is csak gyanítani lehet, hogy mi lett a sorsa például a Zentára érkezett Steiner Iván Bánátban maradt családjának. A fiú maga írta le az újvidéki tanügyi főigazgatónak küldött levelében, amelyben gimnáziumi felvételét kérte 1942 júniusában, hogy eredetileg Nagykikindán élt a szüleivel, de elszakadt tőlük, hollétükről semmit sem tudott. Neki szerencséje volt. A gimnáziumba a *numerus clausus* miatt ugyan nem jutott be, a városi árvaszék azonban egy helyi rokonát kirendelte gyámjául, amely révén maga is zentai lakossá vált, és az országban maradhatott. Szüleit viszont a bánáti német hatóságok feltehetően elhurcolták.⁹⁶⁵

Ma is szívszorító olvasni a Wolf család levelezését, amely az eddigi példákkal ellentétben közvetlen betekintést ad a határváltozások miatt különvált családoknak az elszakíttottság, az egymás sorsa felett érzett aggodalom, a tehetetlenség miatt érzett gyötrelmeibe. A Jugoszlávia elleni támadás után az idős házaspár, Wolf Ernesztina és Max fiukkal, Bélával együtt Belgrádban rekedt. Két felnőtt lányuk a családjaikkal együtt Szabadkán, néhány további hozzátartozójuk Újvidéken lakott. Mivel a postaszolgálat a megszállás után átmenetileg szünetelt, Wolfék keresztény ismerősök segítségével tudtak egymással levelezni. A család délvidéki tagjai mindenáron szerették volna a Belgrádban maradt rokonokat magyar területre hozatni. A Wolf fiút azonban csakhamar kényszermunkára vitték, pár hét múlva a családfőt is munkatáborba szállították. Az idős asszonynak

⁹⁶² MNL OL, K149. BM Res., 1942 – 6 – 16509.

⁹⁶³ Az olasz katonai hatóságoknak a horvát-, görög- és dél-franciaországi olasz megszállási zónákban folytatott zsidómentő politikájáról: Karsai: *Holokauszt*, 124-125, 191-196, 200-208. A kérdésről bővebben: Susan Zuccotti: *The Italians and the Holocaust. Persecution, Rescue and Survival*. University of Nebraska Press, Lincoln, 1996, 74-101. Legújabban: Luca Fenoglio: *Resisting the 'final solution'? Ordinary fascists and Jewish policy in Italian-occupied southeastern France, 1942-1943*. PhD dolgozat, 2017, University of Edinburgh. Edinburgh Research Archive: <https://www.era.lib.ed.ac.uk/handle/1842/25983> (Letöltve: 2018. jan. 27.)

⁹⁶⁴ A horvát külügyminisztérium ismételt panaszai miatt a Belügyminisztérium 1942. május végén egy szigorúan bizalmas rendeletben nyomatékosan felhívta a délvidéki rendőrségek figyelmét arra, hogy tartsák magukat az ügyben hozott korábbi utasításokhoz, és további rendelkezésig függesszék fel a hatóságuk területén tartózkodó horvát állampolgárok kiutasítását. MNL OL, K149. BM Res., 1942 – 3 – szn.

⁹⁶⁵ ÚV, F151. Újvidéki II. fokú Tanügyigazgatási Kirendeltség, 7606/1941-42.

egyedül kellett szembenéznie a dilemmával, hogy nekivágjon-e a bizonytalannak. Attól félt, hogy őt is, mint másokat, a magyar hatóságok visszatoloncolják, és fiát, férjét is várta haza az utolsó pillanatig. Végül akkor szánta rá magát az indulásra, amikor a férjét a táborból ismeretlen helyre vitték. Ekkor azonban már túl késő volt, a menekülés útjai bezárultak a számára. Elhurcolt szerettei sorsával és a saját kilátásaival kapcsolatos kétségei, egyszersmind a Délvidéken, viszonylagos biztonságban várakozó családtagok megnyugtatóra irányuló igyekezete, a viszontlátás halványuló reménye az asszony minden során átszűrődik. „Most intézem hozzátok életem legszomorúbb és talán utolsó levelem, mert úgy hallom, nőket is táborba viszik és nem hiszem, hogy életjelt adhatok felőlem. (...) Mi sorsunkon már segíteni nem lehet, sajnos a mi hibánkból elkéstünk. Azért ne bánkodjatok (...). Ígérjétek meg, hogy a múltra nem gondoltok fájó szívvel” – írta az asszony 1941 októberében. Utolsó levele néhány héttel később, november végén érkezett. „Ma is az a hír, hogy lágerbe tesznek, és onnan Lengyelországba szállítanak. (...) a sorsra bízom magam. (...) Szerettük egymást, de még nagyobb lenne a szeretetünk, ha még egyszer együtt lehetnénk mindannyian. Az én szívem már nem tud remélni, megkövült, a könnyeim kiapadtak.” Több hír nem jött az asszony felől.⁹⁶⁶

A magyar megszállástól a délvidéki zsidóság jó része semmi jót nem tudott remélni. Amikor a magyar hadsereg bevonult a térségbe, „a zsidók többsége némán és rémülten [várt]” – emlékezett vissza a Belgrádból Szabadkára hazaszökött Bíró Zoltán.⁹⁶⁷ A Délvidékre (vissza)menekült zsidók számára azonban a szerbiai, horvátországi zsidóüldözéshez képest a magyar határokon belüli helyzet, ha nem is volt könnyű, még mindig a kisebbik rossznak tűnt. Ahogy Mayer Richárd megfogalmazta a tapasztalatait Újvidékre visszatérve: „a magyar [hatóság]ok, amikor épp nem tartóztattak le, gyötörtek vagy gyilkoltak embereket, akkor is minden alkalmat megragadtak, hogy kellemetlenül vagy sértően viselkedjenek.” Mindennek ellenére, különösen a polgári közigazgatás kiépülésével és a délvidéki konszolidációs folyamatok megindulásával a zsidók lakosságnak egy darabig úgy tűnt, hogy nincs ok komolyabb aggodalomra. „Néhány hónapig viszonylag nyugodt életünk volt” – írta Mayer.⁹⁶⁸ A hatályos antiszemita törvények, rendelkezések miatt sokan munka, megélhetés nélkül maradtak. Továbbra is tartóztattak le, internáltak zsidókat ok nélkül. De a hivatalos antiszemita politika általában kiszámíthatóbbá vált, és ezzel a hétköznapi élet is visszatérni látszott a medrébe.

Ezt erősítik meg a szabadkai Horovic Ignác visszaemlékezései is: „a bácskai zsidóság egy része, mely egyelőre magyar fennhatóság alá került, hónapokig élt abban az optimista hitben, hogy polgári és gazdasági jogfosztottságon túl nem kerül életveszélybe.” „De a csalfa remények – teszi hozzá Horovic – csakhamar szétfoszlottak.”⁹⁶⁹ Az 1942. januári razziák a menekülések újabb hullámát indították el. A tömegmészárlások sokkolták a délvidéki zsidó közösségeket, sok túlélő – okkal – többé nem érezte biztonságban az életét a visszacsatolt országrészben. Az újvidéki Mayer család is azok között volt, akik úgy döntöttek, végleg elhagyják a Délvidéket. Bár ők veszteségek nélkül vészelték át a „hideg napokat”, a menekülők jó része nem csak otthont, egzisztenciát, hanem meggyilkolt családtagokat, barátokat is hátrahagyott. „Világossá vált számunkra, hogy azok után, ami történt, nem maradhattunk tovább Újvidéken. Néhány nappal a mészárlások után fenn voltunk a

⁹⁶⁶ Letters written by Max and Ernestina Wolf from Belgrade until October 1941, and apparently from the Sajmište camp, to members of their family in Subotica. YVA, O.75 – Letters and Postcards Collection. File Nr.: 2244, Item ID: 9990061.

⁹⁶⁷ Bíró interjú, USHMM.

⁹⁶⁸ Mayer memoár, USHMM, 14.

⁹⁶⁹ Horovic memoár, YVA, 7.

Budapestre tartó vonaton. Gyászos utazás volt, tömeges exodus.”⁹⁷⁰

A menekülők egy része a határ felé vette az irányt. A csendőrség központi nyomozó parancsnoksága 1942. március 31-én azt jelentette a Belügyminisztérium közbiztonsági osztályának, hogy „január és február hónapokban Bácskából több zsidó és szerb nemzetiségű egyén szökött át Horvátországba és Bánátba”. Míg a szerbek számára a Bánátba szökés ésszerű lépésnek tűnhetett, nem valószínű, hogy sok zsidó választotta célpontnak a déli szomszédos államokat. A „tiszogató hadműveletek” megindulásakor a vezérkar főnöke határozatot léptetett életbe, amely még a razziákat követő hetekben is érvényben volt. A határon átkelni csak Újvidéknél és Zentánál lehetett, kivételesen indokolt esetben, a razziákat végrehajtó katonai hatóságok engedélyével.⁹⁷¹ Legfőképp azonban a határ túloldalán leselkedő veszélyek rettenthették el a zsidókat a Szerbiába vagy Horvátországba történő átszökéstől.

Többségük ezért az anyaországba indult. Egyesek csak Szegedig vagy Bajáig mentek, amelyek még viszonylag közel, de már trianoni területen feküdtek.⁹⁷² Az itteni hatóságok azonban a legkevésbé sem fogadták őket szívesen. A bajai rendőrkapitányság vezetője már február 4-én arról tájékoztatta a Belügyminisztérium közbiztonsági osztályát, hogy a megelőző napokban „a karhatalmi intézkedések elől” számos délvidéki szerb és zsidó érkezett a városba. A rendőrség figyelemre méltó hatékonysággal, néhány nap alatt kinyomozta az addig odamenekült négy szerb és 18 zsidó pontos hollétét és személyazonosságát, és megfigyelés alá helyezte őket. A rendőrség a minisztériumtól kért utasítást, hogy mit tegyen ezekkel a „nemkívánatos” személyekkel, de azt meg sem várva, azonnal hozzáfogott a visszatoloncolásuk előkészítéséhez. Egy nem magyar állampolgárságú, susáki illetőségű kikeresztelkedett zsidót keresztény származású feleségével együtt a rendőrség azonnal visszautasított az állandó lakhelyükre, Zomborba, és egyúttal az ottani rendőrség „figyelmébe ajánlotta” őket. Azt viszont a rendőrkapitányság vezetője sajnálattal állapította meg, hogy mivel a Bajára menekültek többsége délvidéki illetőségű magyar állampolgár volt, velük szemben „különleges rendőri intézkedéseket” nem tehetett. Biztosította azonban a minisztériumot, hogy állandóan szemmel fogja őket tartani és mindent el fog követni, hogy „lakóhelyükre mielőbb visszatérjenek.”⁹⁷³

Nem csak a razziák által közvetlenül érintett vidékeken lakó zsidókat és szerbeket, sőt, nem is csak zsidókat és szerbeket készítettek menekülésre a véres események. A Bajára érkezettek között újvidékieken kívül voltak például zombori és szabadkai zsidók és szerbek, de ide menekült a vérengzések elől egy keresztény magyar, de szlovák állampolgárságú család is. A menekülők útvonalába eső települések hatóságai komoly erőfeszítéseket tettek a Délvidékről a trianoni országrészbe áramló tömegek megfigyelésére, ellenőrzésére. Egyúttal arra is igyekeztek kihasználni az alkalmat, hogy további „nemkívánatos”, „gyanús” elemeket távolítsanak el, lehetőség szerint az országból. A menekülthullámot így is nehéz volt kontrollálni. A bajai rendőrség értesülései szerint egyedül Zomborból kb. 500-an utaztak Budapestre, dacára, hogy Deák Leó főispán és a helyi hatóságok igyekeztek megnyugtatni a lakosságot, hogy „a rend és nyugalom a Délvidéken biztosítva lévén, nincs ok arra, hogy lakóhelyét bárki is elhagyja.”⁹⁷⁴

⁹⁷⁰ Mayer memoár, USHMM, 17.

⁹⁷¹ MNL OL, K149. BM Res., 1942 – 1 – 6279.

⁹⁷² Lásd pl. Blahm memoár, YVA, 40.

⁹⁷³ MNL OL, K149. BM Res., 1942 – 1 – 6279.

⁹⁷⁴ Uo.

A razziák után a visszacsatolt országrészből elmenekült zsidók zöme a fővárosba ment.⁹⁷⁵ Jelentős részük ott is maradt, legfeljebb ügyeket intézni járt vissza. Olyanok is akadtak azonban, akik a történetek után már nem csak a Délvidéket, hanem magát Magyarországot sem tudták a zsidók számára biztonságos helynek tekinteni. Az a tény, hogy hatóságilag jóváhagyott, szervezett tömegmészárlások megeshettek egy olyan országban, ahol ez korábban sokak számára elképzelhetetlen volt, több túlélőben elültette a félelmet, hogy mindez máskor, akár máshol is megismétlődhet. Mások, még ha ugyanettől nem is tartottak, a személyes veszteségek, a többségi lakosság részvétlensége vagy egyenesen ellenségessége, és akár a „más világban” élő anyaországi hitsorsosaik kiábrándítónak érzett „naivitása” miatt érezték Magyarországot innentől kezdve élehetetlennek. „Minél előbb el akartuk hagyni ezt az örültekházát, ahol hidegvérrel, tömegesen gyilkolják a zsidókat, miközben ugyanabban az országban, pár száz kilométerrel arrébb, Budapesten a zsidók úgy élnek, mintha mi sem történt volna” – összegezte a tapasztalatait Mayer Richard. „Ami az egész atmoszférát illeti (...) Emlékszem, amikor egyszer egy napra visszamentem Budapestről Újvidékre a gyár üzleti ügyei miatt, és hallottam, ahogy az egyik villamosvasút vezető odaszólt a barátjának: »Nézd már, ki megy ott. Nem, nem tévedek, a Mayer az, hát még mindig él. Azt hittem, már rég meghalt a többi zsidóval együtt.« Mindezt kedélyesen mondta, mintha az élet rejtélyeiről morfondírozna. Hát ki tud egy ilyen országban élni?»⁹⁷⁶

Nem volt azonban könnyű dolguk azoknak a zsidóknak, akik ekkor, 1942 folyamán el akarták hagyni Magyarországot. A háborús Európa nagy része náci fennhatóság, befolyás alatt vagy náci szövetségben állt, és gőzerővel folyt a „végső megoldás”. A határok bezárultak, a zsidók számára biztonságos országok zöme régóta nem vagy erősen korlátozott számban fogadott csak be menekülteket. Az utazáshoz szükséges valódi vagy hamis dokumentumok beszerzéséhez kiváló összeköttetésekre és sok-sok pénzre volt szükség. Az egész vállalkozás nehézsége, költségessége és veszélyessége miatt nem túl sokan tudtak, mertek abba belevágni. Ugyanezen okok miatt a délvidéki származásúak közül is csak kevesen döntöttek az emigráció mellett. Ők főleg Palesztinát célozták meg Románián, az egykori jugoszláv területeken, Törökországon keresztül. A délszláv útvonalat a hamis papírokkal, hamis „árja” identitással utazó magyar zsidók közül azoknak volt jobb esélye megkockáztatni, akik ebben a térségben nyelvi, kulturális és egyéb értelemben otthonosan mozogtak. A délvidéki zsidók itt tehát előnyben voltak: többen kiterjedt személyes kapcsolatrendszerrel rendelkeztek az egykori Jugoszlávia területén, amelyre szükség esetén támaszkodhattak. Közülük ráadásul a magyar anyanyelvűek is általában jól beszélték a szerb-horvátot, németet is, így könnyebben tudtak alkalmazkodni az út során felmerülő helyzetekhez, csökkentve a lebukás veszélyét.⁹⁷⁷

A dél-bácskai razziát követően emigrált délvidéki holokauszt-túlélők közül többen is a történelem egyfajta fintorát látták abban, hogy épp a „hideg napok” tragikus tapasztalatainak „köszönhetően” éltek túl a vészidőszakot, ellentétben a magyar zsidók „gyanútlan” többségével. A magyarországi zsidóság legnagyobb

⁹⁷⁵ Délvidéki szerbként, saját tapasztalatai alapján Milenko Palić maga is úgy írt a visszaemlékezéseiben – egyértelmű túlzással azért – a magyar fővárosról, hogy „Budapest mindenben igen toleránsnak mutatkozott. Az internacionalizmus és a kozmopolitizmus szellemisége volt az ottaniak körében az uralkodó (természetesen azért akadtak ott is kivételek). Ez a város mindent és mindenkit befogadott, tekintet nélkül a származásra. Sok aktivista és pártvezető kommunista talált biztonságos menedéket a vajdaságiak közül Budapesten; de a zsidók közül is sokan.” Palić: *Visszaemlékezés*, 41.

⁹⁷⁶ Mayer memoár, USHMM, 19, 36.

⁹⁷⁷ Mayer Richard például kiemelte, hogy az útjuk sikeréhez az is nagyban hozzájárult, hogy még a négyéves kislánya is hamar „ráértzett” az egyes helyzetekre, és a szükségesnek megfelelően használta az általa beszélt különböző nyelveket. Mayer memoár, USHMM, 22-27.

része egészen 1944 tavaszáig valóban azt remélte – nem teljesen ok nélkül –, hogy ha jogfosztva, kifosztva, megalázva is, de túlélheti a holokausztot. Hittek abban, hogy a kormányzó és a konzervatív magyar politikai vezető körök nem fogják őket kiszolgáltatni a németeknek, és elkerülhetik azt a sorsot, ami a nácik és kollaboránsaik által uralt országokban várt a hitsorsosaikra. Ezek a megfontolások – a gyakorlati nehézségeken kívül – ahhoz is hozzájárultak, hogy csak viszonylag kevesen döntöttek a kivándorlás mellett.

A magyar katonák már a Délvidék megszállásakor, majd a bevonulást követő „tisztogató akciók” során is öldököltek zsidókat. Ennek ellenére a „hideg napok” előtt még a délvidéki zsidók közül sem sokan feltételezték, hogy a magyar uralom alatt az életükért kellene aggódniuk. Érezték, tapasztalták, hogy az életlehetőségeik beszűkültek, a társadalmi környezet ellenségessé vált, azt azonban nem hitték komolyan, hogy a fizikai biztonságuk veszélyben lenne.⁹⁷⁸ Még akkor is, amikor Újvidéken terjedni kezdett, hogy a környező falvakban gyilkolják a zsidókat (is), ezeknek a híreszteléseknek kevesen adtak hitelt vagy tulajdonítottak nagyobb jelentőséget. Kevesen tettek úgy, mint a Blahm család, akik amikor hírül vették, hogy „valami készül”, óvatosságból elutaztak Szegedre.⁹⁷⁹ Amikor pedig Újvidéken is megkezdődtek a mészárlások, a helyi zsidók közül sokan még mindig csak arra gondoltak, hogy „rémhírekről”, erősen eltúlzott vagy félreértett, félremagyarázott információkról van szó. Amikor például a razzia első reggelén Cornelius Loen családjához a szomszéd cselédlány átment azzal, hogy nyugtalanító dolgokat hallott, nem hittek neki. A lány azt mesélte, hogy a városban teherautókat láttak, a teherautókban pedig vért. Loenék meggyőzték a cselédlányt, és magukat is, hogy azok a teherautók nyilván leölt szarvasmarhákat szállítottak.⁹⁸⁰

A razziák után azonban a délvidéki zsidóknak volt egy olyan tapasztalata, amilyen a magyar zsidók közül csak viszonylag keveseknek. Ők immár nem csak el tudták képzelni, hanem látták, tudták, hogy az antiszemitizmus Magyarországon is a zsidók tömeges meggyilkolásába torkollhat, és hamis biztonságérzetnek értékelték különösen az anyaországi zsidóság zömének azt a meggyőződését, hogy Magyarországon ilyesmi nem történhet meg. Többen közülük utólag úgy látták, az életük múltott azon, hogy idejekorán megrendült a bizalmuk a magyarországi antiszemita politika határait illetően. „A budapesti zsidók mondogatták: »Amíg a jó öreg Horthy a kormányzó, semmi nem történhet velünk (...)«. És eszerint is éltek. (...) Szegény, naiv magyar zsidók, többségük az életével fizetett az optimizmusáért” – írta Mayer Richard.⁹⁸¹ Hasonlóan látta a helyzetet Eugen Turkl, akinek az újvidéki rokonságából sokan odavesztek: „A mi családunk elég hamar megtanulta, hogy mi az, ami bekövetkezhet.”⁹⁸²

Ezzel együtt azonban azt is meg kell jegyezni, hogy összességében még a délvidéki zsidók között is csak egy kisebbség vont le messzemenő következtetéseket a „hideg napok” eseményeiből. Az ország elhagyásának gondolata többeknek fordult meg a fejében, mint ahányan erre rá is szánták magukat. Ennek az ő esetükben is az emigráció bonyolult, drága, kockázatos voltán kívül az volt mégis csak a fő oka, hogy tragikus tapasztalataik dacára java részük nem tudott, nem akart úgy tekinteni a „hideg napokra” mint a magyarországi antiszemitizmus természetébe szervesen illeszkedő történésre. A tömegmészárlásokat úgy értelmezték, mint a magyarországi

⁹⁷⁸ Fenjves interjú, USHMM.

⁹⁷⁹ Blahm memoár, YVA, 40.

⁹⁸⁰ Loen interjú, USHMM.

⁹⁸¹ Mayer memoár, USHMM, 14.

⁹⁸² Turkl interjú, USHMM.

antiszemita politika kontextusán kívül eső, egyszeri eseménysorozatot, a katonai és rendészeti erők túlkapását, amelyről a kormánynak és a kormányzónak nem volt, nem lehetett tudomása, és amely többször nem fordulhat elő. „Egyszerűen nem olyan dolognak tűnt, amely meg fog ismétlődni, amely megismétlődhetne”.⁹⁸³ A délvidéki zsidóknak a razziák előtt és után, a tömegmészárlások lehetőségére, hírére és tapasztalatára adott reakciója sok tekintetben kísértetiesen hasonlított azokra, amelyeket a kárpátaljai zsidók adtak a kőrösmezei deportálások árnyékában.⁹⁸⁴

Sokan nem akarták feladni egész addigi életüket, hátrahagyni a még meglévő egzisztenciájukat, rokonaikat egy biztosan rossz, de (túl)élhetőnek vélt helyzetből egy körülményes, bizonytalan és veszélyes út kedvéért. Ez a hozzáállás a razziák által közvetlenül érintett térségek zsidósága között is jellemzővé vált, de elegendő volt csupán néhány tíz kilométernyire a véres események helyszínétől távol élni ahhoz, hogy az ország elhagyásának szükségessége teljesen valószínűtlennek tűnjön. A szabadkai Léderer Ödönné például keserűen idézte vissza a férjét megszólító memoárjában, hogy a német megszállás után mennyire bánta, hogy korábban elvetették az emigráció lehetőségét. „Egy délelőtt összeroppanok. Sírva teszek szemrehányást Neked, amiért sosem akartál komolyan kivándorlásra gondolni. Amiért a pillanat kényelmét elébe helyezted a biztonságosabb élet távoli reményének. Megettünk volna Palesztinába, feketén, még fél év előtt is – pénz nélkül, minden nélkül, igaz, de most nem kellene a legrosszabbtól reszketnünk. »Ma sem bántam meg« – mondd, s józanságra kérlelsz.”⁹⁸⁵ Az események sajnos az asszonyt igazolták. Ő maga ugyan a férjével és a lányukkal együtt megmenekült, de a szülei, fivére és a családjának jó része nem élte túl a vészorszakot.⁹⁸⁶

Visszaemlékezésében az újvidéki Blahm László szintén leírja, hogy amikor a „hideg napok” vérengzései elől Szegedre menekült, az ottaniak nem bírták és nem is akarták elhinni neki a razziák borzalmaival. A férfit ekkor ugyanúgy eszelősnek, bolondnak nevezték, mint később az „utastársai” a deportáló vonatban, amikor a kérdésre, hogy vajon mi fog történni velük, Blahm azt mondta, hogy szerinte kivégezni viszik őket. „A Délvidéken tapasztaltak és mindazok után, amit a bánáti és zimonyi zsidók elpusztításáról hallottam, meg voltam erről győződve” – írja Blahm, de saját bevallása szerint ő is, még ekkor is reménykedett abban, hogy elkerülhetik ezt a végzetet.⁹⁸⁷ A magyar zsidók többsége, beleértve a délvidékieket is, még a deportáló vagonokban sem tudta, nem akarta elhinni a holokauszt valóságát.

„Törvénytelen” és „törvényes” küzdelem a jogfosztás ellen

Országszerte jellemző volt, hogy az antiszemita korlátozásokat az általuk sújtottak egy része megpróbálta minden rendelkezésére álló eszközzel kijátszani. E tekintetben a visszacsatolt Délvidék zsidó lakossága sem jelentett kivételt. Mivel az impériumváltáskor Magyarországon már hatályban volt és az az után bevezetett antiszemita rendelkezések döntő többségét a visszacsatolt országrészre is kiterjesztették, ezért a délvidéki zsidók is jórészt

⁹⁸³ Fenyves interjú, 2005, USHMM.

⁹⁸⁴ Arról, hogy a kárpátaljai zsidók hogyan reagáltak a deportálások hírére lásd: Segal: *Genocide in the Carpathians*, kül. 81-85, 98-100.

⁹⁸⁵ Memoirs of Magda Ödönné (Komor) Lederer. YVA, Ö.39 – Collection of Memoirs Written for the Yad Vashem Competition, File Nr. 129, Item ID: 3731335 (a továbbiakban: Lédererné memoár, YVA) 3.

⁹⁸⁶ Uo., lásd a visszaemlékezéshez csatolt kísérőlevelet.

⁹⁸⁷ Blahm memoár, YVA, 59.

hasonló kihívásokkal szembesültek, mint az ország más részein élő sorstársaik, és az ezek megkerülésére, elszabotálására tett kísérleteik is sokszor hasonlóak voltak. Léteztek azonban olyan intézkedések is, amelyek a Délvidék zsidóságát kizárólagosan vagy sajátos módon érintették, és amelyek ezért sajátos reakciókat, ellenállási stratégiákat vontak maguk után. Érdemes ezek mindegyikének figyelmet szentelni.

Az országszerte régi hagyományokra visszatekintő hivatali korrupció kétségkívül egyike volt azoknak a körülményeknek, amelyek a legtöbb lehetőséget szolgáltatták a zsidóknak a diszkrimináció kijátszására. A közigazgatási apparátus egy számottevő része a Délvidéken sem volt annyira antiszemita, hogy ne lett volna hajlandó megfelelő összeg ellenében dokumentumokat „korrigálni”, üzlet bezáratásától eltekinteni vagy más módon segíteni a hozzá forduló zsidóknak. A visszacsatolt országrészben szembetűnően gyakran fordultak elő például zsidók javára közhivatalnokok által elkövetett közokirat-hamisítások. Ez azzal a rendelkezéssel függött össze, melynek értelmében az 1918. október 31. után a Délvidékre beköltözött zsidókra azonnali kiutasítás várt, magyar állampolgárságot pedig – amelynek hiánya szintén kiutasítással fenyegetett – azok szerezhettek, akik 1931 és 1941 között megszakítás nélkül a visszacsatolt területen laktak. A délvidéki illetőséget több évtizedre visszamenően bizonyító dokumentumokat viszont még azoknak is sokszor csak rengeteg utánajárással és kapcsolataik mozgósításával sikerült beszerezniük, akik egyáltalán rendelkeztek ilyenekkel.⁹⁸⁸ Azok közül pedig, akik nem voltak délvidéki származásúak vagy nem tudták azt bizonyítani, a kiutasítást elkerülendő sokan vesztegettek meg hivatalnokokat azért, hogy a délvidéki lakóhelyüket igazoló iratok dátumait átírják. Az újvidéki ügyészség több nyomozást is indított zsidók lakbizonylatainak dátumozásában talált javítások miatt. Legtöbbször nem tudták megállapítani, hogy a javításokat pontosan kik, miért tették, mivel ilyesmi a jugoszláv időkben is gyakran történt, egyébként hasonló célból, illetőség, állampolgárság „bizonyítása” miatt. A hatóságok is arra gyanakodhattak azonban, hogy e korrekciók jó részét lepénzelt magyar hivatalnokok végezték el zsidók számára, mivel ha találtak ilyeneket, ezeket automatikusan érvénytelenítették.⁹⁸⁹

A délvidéki igazságügyi szervek iratai között bőven vannak zsidók által elkövetett megvesztegetési, illetve zsidók javára véghezvitt közokirat-hamisítási ügyek, de ennél is nagyobb lehetett a „sikeres”, azaz nem lebukással végződő, így a forrásokban nyom nélkül maradt esetek száma. Az okirat-hamisítás széles körű, jövedelmező „üzletággá” fejlődött, és sok hivatalnok annak ellenére is örömmel hagyta magát megvesztegetni, hogy az állásával játszott, és akár börtönbüntetést is kockáztatott. A Délvidéken „köztudomású” volt, hogy ilyesmivel „manapság igen szépen lehet keresni”.⁹⁹⁰ De tucatszámra állítottak ki Szerbiából a Délvidékre szökött külhonos zsidóknak magyar állampolgárságot igazoló okmányokat például budapesti rendőrségi tisztviselők is, jelentős fizetségért cserébe.⁹⁹¹

Bármennyire is elterjedt volt azonban, a kiutasítástól tartó zsidók szerencséjére, a magyar hivatalnoki karban a korrupció, nem ártott óvatosan megválasztaniuk, kihez fordulnak „szívességért”. Egyes hivatalnokok – „hivatali tisztességből” vagy leplezetlen antiszemitizmusból – nem csak, hogy nem voltak hajlandóak zsidóknak pénzért segítséget nyújtani, hanem le is buktatták azokat, aki megpróbálták őket erre rávenni. Sugár Bélát

⁹⁸⁸ Az újvidéki Blahm László például – másokhoz hasonlóan – részletesen ír a visszaemlékezésében a délvidéki származást tanúsító iratok beszerzésének nehézségeiről. Uo., 7.

⁹⁸⁹ VL, F159. Újvidéki ügyészség, 2850, 2888, 2890, 2911, 2890 és 3634/1942.

⁹⁹⁰ VL, F158. Újvidéki járásbíróház, B 562/1942.

⁹⁹¹ MNL OL, K150. BM Ált., VI – 3 – 157044/1942.

például, aki a Bánátból menekült a Bácskába, és magyar állampolgárságot próbált szerezni, a petróci főjegyző juttatta fogházba. A főjegyzőre nem hatott a felkínált jókora summa, az pedig bizonyára még kevésbé, hogy Sugárt papírok híján kitoloncolhatják. Színleg belement az üzletbe, de értesítette a csendőröket, akik Sugárt tetten érték.⁹⁹² Az is tény azonban, hogy jóval kevesebb olyan eset került a bíróságok elé, amikor a „becsületes” és/vagy antiszemita hivatalnokok feljelentették az őket megvesztegetni igyekvő zsidókat, mint amikor a hivatalnokoknak azért kellett felelniük, mert kenőpénzt fogadtak el zsidóktól.

A magyar katonai és polgári hatóságok, tisztviselők, hivatalnokok és széles társadalmi rétegek korrupciós hajlandósága azoknak a zsidóknak a helyzetét is megkönnyítette, akik a gazdasági korlátozásokat akarták kijátszani, megmenteni a bezárásra vagy árjásításra ítélt vállalkozásaikat, megőrizni az egzisztenciájukat. Az egyik legnagyobb korrupciós botrány a visszacsatolt Délvidéken a kulai bőrgyár esete volt. A milliókat érő gyárat az országrész megszállása után hadiüzemmé nyilvánították és „árjásították”. A vállalat átszervezésének körülményei azonban hamar felkeltették a helyi közvélemény, a rendőrség és a közigazgatási hatóságok figyelmét, az ügy híre pedig a Belügyminisztériumig is eljutott. Az ügyben indított nyomozás minden jel szerint helyesen állapította meg, hogy a gyárat átvevő új részvénytársaság csak azért jött létre, hogy a vállalat a zsidótörvényeket kikerülhesse. A részvényesek „összeköttetéssel bíró” keresztény magyarok voltak, akik anyagi haszonért cserébe vállalták a látszólagos ügyletet. Sokaknak feltűnt, hogy gyárvezetéssel megbízott őrnagy igen szívélyes viszonyban volt a tulajdonossal, Deutsch Dáviddal. Valószínűleg nem teljesen alaptalan híresztelések szerint Deutsch „mindenkit” lepéncelt, és a hivatalnokok „szinte versengtek” azért, hogy Deutsch megvesztegesse őket. Olyannyira, hogy a helyi rendőrség a hirtelen a „semmitől meggazdagodó” kulai hivatalnokok anyagi körülményeinek vizsgálatát is sürgette, felháborodva azon, hogy „a zsidót mennyire környékezik” a gyár ellenőrzésére kirendelt hatósági személyek. A kulai hivatalnokok jó pénzért azt is készek voltak elintézni, hogy Deuschot kivételezettnek minősítsék. Ezeket az értesítéseket a vármegyei főispán is megerősítette, aki szintén úgy tudta, hogy a gyárnál változatlanul Deutsch „dirigált”.⁹⁹³

A kulai bőrgyárhoz hasonlóan több más délvidéki zsidó vállalatot is strómanok, megvesztegetés, látszólagos átszervezés révén mentettek meg a tulajdonosaik a tényleges árjásítástól, vagy sikerült ily módon legalább az ezzel járó veszteségeiket mérsékelniük. Lehet, hogy „csak” méltányos volt, de valószínűbbnek tűnik, hogy hagyta magát megvesztegetni például a zombori Gewürtz-gyár hatósági gondnoka, aki olyannyira ragaszkodott azokhoz a zsidó gyártulajdonosokhoz, akiknek az eltávolítását meg kellett volna szerveznie, hogy a hatóságok gyanút fogtak. A hatóságok beleegyeztek, hogy ha muszáj, az üzemmenet fenntartása érdekében valamelyik tulajdonos közreműködjön a vállalatvezetésben, de utasították a gondnokot, hogy mielőbb „kapcsolja ki” véglegesen a zsidó vezetőket. Feltűnővé vált azonban, hogy a gondnok mind a négy zsidó tulajdonos munkáját nélkülözhetetlennek ítélte. A hatóságok azt sem találhatták meggyőzőnek, hogy alaposabb személyzeti „tisztogatás” helyett a gondnok egyetlen zsidó irodista lecserélésével remélt „a keresztény társadalomnak (...) biztosítékot nyújtani, hogy [az üzem] kellő irányban fejthessen ki tevékenységet”.⁹⁹⁴ Végül a gyárat egészen 1944-ig nem „sikerült” árjásítani, amelyben a gondnok hozzáállásának bizonyára nagy szerepe volt.⁹⁹⁵

⁹⁹² VL, F158. Újvidéki járásbíróság, B 562/1942 és F159. Újvidéki ügyészség, 216/1942.

⁹⁹³ MNL OL, K149. BM Res., 1942 – 8 – 20036.

⁹⁹⁴ TLZo, F110. Katonai közigazgatás, 6 – 6396/1941.

⁹⁹⁵ Erre enged következtetni legalábbis, hogy a vállalat változatlan névvel szerepel egy 1944-es cégjegyzékben. Rudolf Hanel: *Compass* 241

A fentiekén kívül a gazdasági diszkriminációval történő szembeszegülés más módozatai is megjelentek az érintett délvidéki zsidók körében. A délvidéki földbirtokpolitikai hatóságokat például komolyan aggasztotta, hogy az impériumváltás után a délvidéki zsidó földtulajdonosok tömegesen adták el az ingatlanjaikat azért, hogy azokat kimentsék a várható igénybevétel alól.⁹⁹⁶ Mások nem megelőzni igyekeztek, hanem egyszerűen semmibe vették, elszabotálták az őket sújtó hatósági intézkedéseket. A zombori járásban a katonai közigazgatás idején például előfordult, hogy egyes zsidók a szigorú tiltás ellenére is végeztek gabona- és takarmányfelvásárlást.⁹⁹⁷ Megemlíthető Weinberger Ábrahám zentai textil-nagykereskedő esete is, akinek az értékes árukészletét a katonai hatóságok zárolták, és utasították a férfit, hogy az árut adja át keresztény kereskedőknek. Weinberger erre bezárta az üzletét, és a kulcsokkal együtt elutazott Zentáról. A férfi nyilván tisztában volt azzal, hogy a hatóságok előbb-utóbb nélküle is megoldják az áruhoz való hozzáférést. Távolléte alatt ügyvédi fellebbezések sorát adta be, amelyekben több, nyilvánvalóan valótlan kifogással magyarázta, miért nem engedelmeskedett a hatóságoknak. Azt remélhette, hogy időt nyerhet, és közben jogi úton kijárhatja az árukészlet feloldását. Ez végül nem sikerült, sőt, áruelvonás vádjával rövid időre internálták is. Tény azonban, hogy „halogató taktikájával” pár hónapon keresztül kellemetlenséget tudott okozni az árjásító hatóságoknak.⁹⁹⁸

Nehéz pontosan felmérni, hogy a gazdasági korlátozások kijátszása révén összességében milyen mértékben tudták a délvidéki zsidók megőrizni a pozícióikat, egzisztenciájukat, vagy hogy mennyiben befolyásolták ezzel a gazdasági „őrségváltás” menetét. Árurejtegetésért, áruelvonásért, engedély nélküli iparűzésért a Délvidéken is számos alkalommal jelentettek fel zsidókat, bár az esetek jó részében ezek a vádak megalapozatlanoknak bizonyultak. Természetesen szép számmal lehettek olyanok is, akik sikerrel szabotálták el az őket sújtó korlátozások egy részét, így aztán nem kerültek a hatóságok látóterébe, és ezért a forrásokban sem bukkannak fel. A visszacsatolt ország rész hatóságai, „keresztény-nemzeti” gazdasági szervezetei előtt visszatérő téma volt a színleges iparűzés elleni harc, rendszeresek voltak a strómanok elleni feljelentések, az ügyek egy része a hivatalos vizsgálatig is eljutott. Bár összességében, mint láthattuk, a „stróman-probléma” a Délvidéken kevésbé mutatkozott akutnak, úgy tűnik, sok délvidéki zsidó küzdött ilyen és hasonló módszerekkel a gazdaság diszkrimináció ellen, és egy részük ezt sikerrel tette.⁹⁹⁹

Azokat, akik nem kockáztattak „(zsidó)törvényellenes” cselekedeteket, visszatarthatta a bizonytalanságnak, félelemnek az az általános légköre, ami a visszacsatolást követően az ország részben kialakult. Okkal tarthattak attól, hogy az ellenszegülés aránytalanul súlyos büntetést vonhat maga után. Tény, hogy a Délvidéken még a polgári közigazgatás időszakában, az antiszemita politika mérsékeltebb periódusaiban is rendszeresen tartóztattak le, internáltak zsidókat, akár különösebb ok nélkül is. Másfelől azonban, bármennyire is ellentmondásos maradt mindvégig a zsidókkal szembeni bánásmód a Délvidéken, az itteni zsidók körében is

Industrie 1944: Ungarn. Compass, Wien, 1944, 46.

⁹⁹⁶ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), JB – 42716/1943.

⁹⁹⁷ TLZo, F118. Őrszállás község, 4249/1941.

⁹⁹⁸ MNL OL, K150. BM Ált., VII – 9a – 170286/1944.

⁹⁹⁹ Kónya Judit – főleg észak-erdélyi példák alapján – rámutatott arra, hogy bár a magyarországi antiszemita törvények a zsidók és nem zsidók gazdasági elkülönítését (is) célozták, a zsidóknak a diszkrimináció kijátszására irányuló széles körű törekvése, a stróman-rendszer elterjedése miatt ugyanezek a törvények ironikus módon hozzájárultak a zsidók és nem zsidók gazdasági együttműködésének erősödéséhez. Kónya, Judit: Hungarian Rabbinic Responsa Regarding Local Decrees on Opening Shops on Saturdays. *Yad Vashem Studies*, 42. évf. 1. sz. (2014), 83-109, kül. 107. Nemzetközi – itt konkrétan romániai – példákat illetően a kérdéskörhöz az egyik újabb hozzájárulást Stefan Ionescu könyve adja, amely kimerítően tárgyalja, hogy a zsidók és cigányok törvényes és törvénytelen (szabotázs) ellenállási kísérletei hogyan ásták alá a hatóságoknak az ingatlanok, üzletek, állások „romanizációjára” irányuló törekvéseit (Stefan Ionescu: *Jewish Resistance to 'Romanianization', 1940-1944.* Palgrave Macmillan, New York, 2015).

létezett, és a konszolidációs folyamatokkal együtt erősödött is egyfajta bizalom az iránt, hogy a magyar hatóságok az antiszemita politikában a (zsidó)törvényes kereteket tartják irányadónak – még ha ezek igazságtalanok, jogfosztóak voltak is –, ezért a diszkrimináció ellen a jog eszközeivel is lehet küzdeni. Ezt a tapasztalatot összegezve találta figyelemre méltónak az újvidéki Mayer Richárd, hogy bár a magyarok is üldözték, alkalmanként gyilkolták is a zsidókat, „a jogi ügyekben, egyfajta örökölt hagyományként, mégis megőriztek bizonyos korrektséget. A jogi akkurátusság egyfajta nemzeti hobbi volt.”¹⁰⁰⁰ Ehhez fűzhetek reményeket azok a zsidók, akik az őket sújtó intézkedésekkel „törvényes” úton, fellebbezések, beadványok, ügyvédek segítségével vették fel a harcot.

A hatályos antiszemita rendelkezések által előírt, „jogszabályszerű” hatósági eljárásokkal fellebbezések, beadványok útján persze kevés eséllyel lehetett szembeszállni. Akik ezt megtették, többnyire legfeljebb időt nyertek: a végrehajtást késleltetni tudták, megakadályozni nem. A diszkriminatív jogszabályok keretein túllépő hatósági túlkapásokkal, a paragrafusok rosszindulatú értelmezésén alapuló döntésekkel szemben azonban a felsőbb hivatali, bírósági fórumokon eredményt érhetnek el azok, akik kiálltak legalább az antiszemita törvényekben biztosított jogaikért. Érdemes volt küzdenie az igazáért például Fischer Simonné zombori papírkereskedőnek, akinek a helyi római katolikus plébániaépületben lévő üzlethelyiség-bérletét 1943 márciusában igényelte ki egy keresztény magyar szakmabelije azon az alapon, hogy az asszony nem lett kijelölve kötött árucikkek forgalmazására. A zombori iparhatóság azonnal, még azelőtt felmondatta az egyházközséggel Fischerné bérletét, hogy ennek jogszerűségét megvizsgálta volna. Általános szabályozás szerint az asszony akkor tarthatta volna meg mégis az üzletét, ha igazolja, hogy a kijelölések megtétele előtt a kötött árucikkek forgalma nem érte el a teljes üzleti forgalma 60%-át, amelynek bizonyítására az iparhatóság őt fel is szólította. Az asszony nem nyugodott bele a felmondásba, hanem dokumentumokkal, tanúkkal igazolta, hogy kijelölés alá eső termékeket soha nem árusított, így a fentiek rá nem is vonatkozhattak. Végül az iparhatóság is kénytelen volt belátni, hogy nem volt jogalap az üzlet elvételére.¹⁰⁰¹

Sikerrel szállt szembe az őt ért jogtalansággal a szintén zombori Fleischmann Mórné is. Az asszony bőrkereskedő férje épp munkaszolgálatot teljesített 1943 elején, amikor a férfi távollétét kihasználva egy keresztény magyar kereskedő kiigényelte az üzlethelyiségüket. A zombori iparhatóság ismét csak már azelőtt felszólította az üzlet tulajdonosát a bérlet átadására, hogy megvizsgálta volna az igénylés jogosságát. Fleischmannénak azonban ügyvédi segítséggel sikerült bebizonyítania, hogy munkaszolgálatos férje jogszabály szerint ügyei vitelében akadályozott személynek minősül, és mint ilyen, nem fosztható meg az üzletétől.¹⁰⁰² Fellebbezésében Fleischmanné hangsúlyozta: hisz abban, hogy a magyar hatóságok „a fennálló rendeletek és a méltányosság alapján” tiszteletben tartják, megvédik férje jogait. Világos, hogy a hatóságok méltányosságában az asszony hiába bízott, abbéli reménye azonban nem volt alaptalan, hogy érdemes küzdenie a (zsidó)törvénytelen ségek ellen.

Míg az esetek egy részében a zsidók eredményesen érvényesítették szűkre szabott jogaikat a hatóságok túlkapásaival szemben, a lakosság antiszemita önkényeskedései ellen, a zsidókat kifosztók, tolvajok, zsarolók ellen, mint láthattuk, a törvényes rend védelme érdekében maguk a hatóságok is fontosnak látták következetesen

¹⁰⁰⁰ Mayer memoár, USHMM, 12.

¹⁰⁰¹ TLZo, F127. Zombor város iratai, Általános közigazgatás, 29 – 2924/1943.

¹⁰⁰² Uo., 29 – 2382/1943.

fellépni. Így fordulhatott elő, hogy időnként sikerrel keresték az igazukat a bíróságon akár olyan zsidók is, akik aközben szenvedtek el másoktól sérelmeket, hogy ők maguk is törvénytelenésekbe bonyolódtak. Láthattunk példákat arra, hogy becsapott zsidók feljelentettek olyan személyeket, akik pénzt kértek tőlük annak fejében, hogy segítenek nekik hamis iratokat szerezni, Szerbiában rekedt rokonaikat, ottmaradt javaiknak magyar területre csempészni vagy a hozzátartozóikat kiszabadítani az internáló táborból, aztán végül nem tettek semmit. Az ilyen esetek elkövetőit általában csalásért, sikkasztásért elítélték, a megkárosított zsidókat viszont időnként elkerülték a büntetést.¹⁰⁰³ Az utcai „zsidózásért” kiszabott ítéletek is fontos fegyvertényt jelentettek azoknak a zsidóknak, akik emberi méltóságuk megőrzése érdekében szembe mertek szállni az antiszemita közbeszéddel.

Akár a zsidótörvények által előírt jogfosztásról, akár hatósági túlkapasokról, akár zsidó vagyona éhes egyének, szakmai vetélytársak, haragosok, rosszakarók antiszemita kezdeményezéseiről volt szó, délvidéki zsidók sokasága igyekezett személyes kapcsolatrendszerére támaszkodva harcolni az igazáért. A pártfogók, támogatók mozgósítása, a „protekciózás” a korszakban ugyanolyan bevett eszköze volt annak, ahogy az emberek igyekeztek ügyes-bajos dolgaikat elintézni, mint a korrupció. Nem meglepő, hogy a diszkriminációtól sújtott zsidók számára is országshoz ez volt az egyik legkézenfekvőbb módja annak, hogy megpróbáljanak könnyíteni a helyzetükön. A munkaszolgálatra behívott zsidók körében például ez olyannyira elterjedt, hogy 1943 júliusában a belügyminiszter a honvédelmi miniszter és a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács panaszára reagálva bizalmas rendeletben tiltotta meg, hogy a közigazgatási hatóságok, állami hivatalnokok, „vezető állást betöltő személyek” és különféle szervezetek a behívott zsidók későbbi bevonulása vagy leszerelése érdekében „illetéktelenül közbenjárjanak” a katonai szerveknél.¹⁰⁰⁴

A délvidéki zsidók jó része felismerte, hogy a visszafoglalt országrészben a személyes pártfogók és „megbízható” referenciák jelentősége hatványozottan megnőtt, ezért boldogulásuknak nem csak lehetséges, fontos, hanem egyenesen nélkülözhetetlen eszköze lett. Rendszeresen fordultak ezért keresztény magyar ismerősökhöz nemzethűségük, magyar elkötelezettségük tanúsítására olyan támogató nyilatkozatokért, amelyekkel a hatóságokhoz beadott különféle kérvényeiket, fellebbezéseiket alátámaszthatták. Természetesen főleg azok a zsidók tudtak élni ezzel a lehetőséggel, akikről tudvalevő volt, hogy magyar érzelműek voltak, és akik jó kapcsolatokat ápoltak olyan keresztény magyarokkal, akik készek voltak értük a hatóságok előtt tanúsodni. Abban bíztak, hogy ha a „szerb elnyomás” idején sorsközösséget vállaltak a nem zsidó magyarsággal, akkor lesznek olyan keresztény magyarok, akik most viszonzásképp kiállnak mellettük. Legtöbbször egyházi személyekhez, magyar társadalmi szervezetek vezetőihez, iskolaigazgatókhoz, tanítókhöz, ügyvédekhez, orvosokhoz, megbecsült kereskedőkhöz, mesteremberekhez fordultak, azaz olyan „jó magyar emberekhez”, akik a helyi közösségeken belül tekintéllyel bírtak, és akiknek a szava a hatóságok előtt számíthatott.¹⁰⁰⁵

A keresztény magyar ismerősök tanúskodása persze önmagában kevés volt ahhoz, hogy az antiszemita törvények, rendeletek előírásai alól kibúvót jelentsen, bizonyos helyzetekben azonban bebizonyult a haszna. A letartóztatott, internált zsidók számára például megkönnyíthette a szabadulást. Azok a zsidók, akik fel tudtak

¹⁰⁰³ VL, F159. Újvidéki ügyészség, 3145/1944.

¹⁰⁰⁴ 21.743/1943. Om.biz.XVIII. sz. rendelet. Lásd: Bács-Bodrog vármegye alispánja által továbbítva a járási főszolgabíróknak, VM, Polgári közigazgatás, 18/94 – 29474/1943.

¹⁰⁰⁵ Pl.: TLZo, F127. Zombor város iratai, Közigazgatási osztály, 1 – 183/1941; MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 222. t. 1944 – 19717; TLZe, F096.9. Magyarkanizsa város katonai közigazgatása, 556/1941.

vonultatni megfelelő referenciaszemélyeket, nagyobb eséllyel kaptak hivatalos nemzethűségi bizonyítványt is, amely ugyan nem garantált semmit, de előfeltétele volt gyakorlatilag bármilyen hatósági ügy kedvező elintézésének. A szabadkai Lehmann József mérnök például nyugdíja ügyintézéséhez kért nemzethűségi bizonyítványt a városi katonai parancsnokságtól 1941 júliusában, amit először azért tagadtak meg tőle, mert bár konkrét vád nem volt ellene, zsidó mivolta miatt gyanúsnak tekintették. Utóbb azonban mégis megkapta a bizonyítványt, miután Lehmann tanúja a rendőrségen eskü alatt vallotta, hogy Lehmann „a legkifogástalanabb gondolkodású, magyar érzelmű és legkorrektebb magyar viselkedésű” ember.¹⁰⁰⁶

Azok a zsidók, akik aktív szerepet játszottak a két világháború közötti délvidéki magyarság mozgalmában, szervezeteiben nemritkán személyes ismeretségben álltak olyan emberekkel, akik a jugoszláviai magyar kisebbség vezéralakjai voltak, majd a visszacsatolás után hatalmi pozíciókba kerültek. E zsidók közül többen most ilyen befolyásos személyiségekhez fordultak támogatásért. Csakugyan előfordult több olyan eset, amikor főispánok, polgármesterek, országgyűlési képviselők személyesen jártak közben zsidó pártfogoltjaik érdekében a felsőbb, központi hatóságok előtt. Elég csak visszautalnunk rá, hogy még az olyan elkötelezett antiszemita, mint Fernbach Péter újvidéki főispán is hajlandóak voltak felkarolni egy-egy olyan zsidónak az ügyét, akinek a személyét, a magyarság érdekében kifejtett korábbi tevékenységét ismerték és elismerték. Az esetek jelentős részében jó eséllyel számíthattak kedvező döntésre azok a zsidók, akik mellett kiállt a délvidéki társadalmi-politikai elit egy-egy prominens alakja. Arra is láthattunk példát azonban, hogy a délvidéki vezető körök közbenjárási hajlandóságának és lehetőségeinek meg voltak a maga korlátai: a délvidéki magyar nyelvű újságírás nagy tekintélyű alakjának, Havas Károlynak a sajtókamarai felvételéhez például Deák Leó félszívvvel tett személyes közbenjárása nem volt elég.

A cionizmus helyzete és a zsidók részvétele a kommunista ellenállásban

A szakirodalomban nincs egyetértés arról, hogy a *zsidó egyének* részvétele a kommunista, partizán, nemzeti és más szervezett, de nem zsidó etnikai alapon szervezett fasiszta- és náciellenes ellenállási mozgalmakban tekinthető-e a *zsidó ellenállás* egyik formájának. Kétségtelen, hogy mint azt a történészek egy része hangsúlyozza, a zsidó kommunisták, partizánok, nemzeti ellenállók jó részének nem volt zsidó etnikai tudata. Nem zsidókként és nem is, vagy nem elsősorban a zsidó etnikai közösség partikuláris ügyéért harcoltak, hanem hithű kommunistákként vagy patriótákként küzdöttek egy ideológiai utópia megvalósításáért, hazájuk felszabadításáért, egyéb általános célokért. Vannak viszont, akik amellet érvelnek, hogy a nem speciálisan zsidó ellenállási mozgalmak zsidó résztvevőit önmeghatározásuktól függetlenül is a zsidókként átélt vagy rájuk kényszerített sorsuk motiválta. Szükségszerűen voltak tehát speciálisan „zsidó” motivációik, akár azonosították magukat ezekkel, akár nem.¹⁰⁰⁷

A délvidéki zsidóság ellenállási lehetőségeit, stratégiáit vizsgálva mindenképpen indokolt a magyar fennhatósággal szembeni kommunista szervezkedésben a zsidók közreműködésének külön figyelmet szentelni és

¹⁰⁰⁶ TLSz, F60. PM, P-9783/1941.

¹⁰⁰⁷ Lásd pl: Bauer: *Rethinking the Holocaust*, 119-142, kül. 137-139.

azt legalább részben sajátosan „zsidó” ellenállási tevékenységként értelmezni. A délvidéki kommunisták között is voltak persze olyan zsidók, akik nem zsidókként, hanem kizárólag kommunistákként tekintettek magukra. A kommunista ellenálláshoz csatlakozó zsidók jelentős része azonban a Délvidéken a cionista, mindenekelőtt a baloldali cionista mozgalmakból érkezett. Ez azért történt így, mert a cionizmust, amely az országrész zsidó lakossága körében a két világháború között igen erőteljes volt, a visszacsatolás után a magyar hatóságok törvényen kívül helyezték. Azoknak a délvidéki cionistáknak – és persze a nem cionista zsidóknak –, akik zsidókként, az antiszemita elnyomásra adott reakcióként keresték a magyar uralommal szembeni szervezett ellenállás lehetőségét, erre lényegében egyetlen lehetőségük nyílt, és jellemzően ezt is választották: a visszacsatolt országrészben egyetlen jelentősebb szervezett politikai, ellenállási erőként fennmaradt, szintén illegálisban és nem magyar, hanem jugoszláv szervezeti keretek között működő kommunista mozgalomban való részvételt.¹⁰⁰⁸

A délvidéki cionizmus általános helyzetéről szólva előre kell bocsátani, hogy az országrész visszafoglalásának idejére a magyarországi cionista mozgalom már erősen korlátozott keretek közé szorult. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter 1940 júliusában feloszlatta a Magyar Cionista Szövetség szervezeteit, betiltotta vidéki csoportjait, fiókegyesületeit, szakosztályait, csak a budapesti központ működhetett. Ennek megfelelően a délvidéki cionista egyesületeket is a visszacsatolást követően azonnal felszámolták. Ingatlanait, vagyonukat – a katonai jellegű, valamint a „magyar állameszmével ellentétes célokat szolgált” volt jugoszláv szervezetek, Szokol és csetnik egyesületek, tornász- és lövészalakulatok, szabadkőműves egyletek, stb. épületeihez, javaihoz hasonlóan – lefoglalták és átadták a levante szervezetnek.¹⁰⁰⁹

A délvidéki cionista egyesületek tagjait és azokat, akik a cionizmus támogatói, szimpatizánsai voltak – vagy akikről ezt feltételezték – regisztrálták, rendőrségi kartonjukra cionista kötődésüket feljegyezték. Ezeket a személyeket automatikusan megbízhatatlannak tekintették, rendőri felügyelet alatt tartották őket, többjüket internálták is. Némelyiküknek a magyar hatóságok zaklatásán túlmenően a szerbiai náci megszálló hatóságok bosszújával is számolniuk kellett, akik a két világháború közötti jugoszláviai cionizmus egy-egy jelentősebb egyénisége után még magyar területeken is megpróbálták utánanyúlani. Ofner Ferencet például, aki a zágrábi egyetemi cionista mozgalmak egyik vezéralakja, majd a harmincas években a jugoszláviai cionizmus központi figurája volt, újvidéki otthonában kereste a belgrádi Gestapo, nem kétséges, hogy halálra. A szerencséjére épp munkaszolgálatot végző férfit nem találták meg, de Ofner nem is várta meg, amíg erre sor kerül: Budapestre menekült. Dr. Dohány Gyula cionista ügyvédet viszont a Gestapo Újvidéken elfogta és elhurcolta.¹⁰¹⁰

A délvidéki magyar hatóságoknak a cionistákkal szembeni keménykezű eljárása lényegében országos gyakorlatot követett. Annak ellenére, hogy a Magyar Cionista Szövetség – vidéki hálózatától megfosztva bár, de – továbbra is törvényesen működött a fővárosban, a hatóságok szélsőséges ellenszennvel, sokszor szinte paranoiás szigorral léptek fel a tényleges vagy vélt cionisták ellen. Nemzetbiztonsági kockázatként tekintettek rájuk, rendszeresen megfigyelték, zaklatták, letartóztatták őket. Maga a „cionista” jelző a „nemzetietlen”, „internacionalista”, „hazaáruló” zsidó egyik legáltalánosabb szinonimájaként élt az antiszemiták nyelvezetében. Amikor a honvéd vezérkar főnöke 1942 kora tavaszán különleges munkásszázadok felállítását irányozta elő az

¹⁰⁰⁸ A délvidéki kommunista ellenállási mozgalom kibontakozásáról, tevékenységéről lásd: A. Sajti: *Délvidék*, 128-152.

¹⁰⁰⁹ VM, Civil közigazgatás, 12/82 – 27975/1941.

¹⁰¹⁰ Ofner interjú, USHMM.

„internálásra előjegyzett megbízhatatlan egyénekből”, a helyi rendőrkapitányságoknak össze kellett írniuk a „nemzetvédelmi szempontból aggályos” elemek között a kommunistákkal, szociáldemokrata és nemzetiségi agitátorokkal, rémhírterjesztőkkel, kémgyanús, stb. egyénekkel együtt a „nemzetközi zsidókat” és a cionistákat is. A vezérkar főnöke a 18-60 éves, munkaszolgálatra kötelezhető férfiakról kért be nyilvántartást, de kilátásba helyezte, hogy ezek közül azokat, akik munkaszolgálatra nem alkalmasak, internálni fogják.¹⁰¹¹ Hasonló tartalmú rendeletben szólította fel június elején a belügyminiszter is a helyi rendőrhatalóságokat az „állambiztonsági szempontból megbízhatatlan” személyek, köztük a „káros tevékenységet kifejtő zsidók” és a cionisták összeírására, ezúttal nemtől függetlenül.¹⁰¹²

A belügyminiszter rendeletében már nem volt szó arról, hogy az ily módon rendőrségi nyilvántartásba vett katonaköteles korú, munkaképes férfiakat mind munkaszolgálatra fogják beosztani, de fenntartotta, hogy „szükség esetén” besorozhatóak. Internálást vagy rendőri felügyelet alá helyezést szintén csak indokolt, konkrétumokkal bizonyított esetekben írt elő, és határozottan óvott az általánosító, sommás eljárásoktól. Úgy tűnik, hogy a vezérkari főnök korábbi rendeletének apropóján a rendészeti hatóságok országszerte túlzott buzgalommal láttak hozzá az „állambiztonsági kockázatot jelentő” egyének, köztük a cionisták és cionista-gyanús zsidók önkényes listázáshoz, letartóztatásához, munkaszolgálatra vagy internálásra történő „beajánlásához”.¹⁰¹³ Ekkoriban került a délvidéki hatóságok célkeresztjébe többek között a két világháború közötti jugoszláviai cionista mozgalom egyik vezéralakja, a nagy tekintélyű Schweiger Hermann zentai főrabbi fia, dr. Schweiger Miklós ügyvéd is, aki a harmincas évektől kezdve Szabadkán praktizált.¹⁰¹⁴ 1942 májusában Schweigert a szabadkai rendőrség mint „nemzetközi cionistát” és az „állam érdekeire, a közbiztonságra aggályos” egyént internálta és kitiltotta Szabadka területéről.¹⁰¹⁵

Schweiger letartóztatása miatt a Magyar Cionista Szövetség vezetői közvetlenül a belügyminiszterhez fordultak. Az ügy arra is alkalmat adott, hogy a miniszter beavatkozását kérjék a cionistákat országszerte sújtó hatósági zaklatások beszüntetése érdekében. Emlékeztették a belügyminisztert, hogy a Szövetség az ő saját jóváhagyásával, legálisan működik, és határozottan visszautasították a „nemzetközi”, „káros” tevékenységre vonatkozó vádakat. Azzal is érveltek, hogy a zsidók palesztinai kivándorlásának szorgalmazása révén a magyarországi cionisták tevékenysége még hasznos is a „zsidókérdés” „megoldásán” fáradozó kormányzati politika számára. Rámutattak, hogy a szabadkaiakhoz hasonlóan a helyi hatóságok másutt is hasonló, „nyilvánvalóan téves szemszögből bírálták el” a szervezet és tagjainak tevékenységét. Kérték a minisztert, hogy tájékoztassa a hatóságokat a cionista mozgalom törvényességéről, és szüntesse be a Schweiger elleni eljárást is. Schweigert végül csakugyan szabadlábra helyezték, rövidesen azonban behívták munkaszolgálatra, és még másfél évig rendőri felügyelet alatt tartották.¹⁰¹⁶ A cionista kötődésű (nek tartott) délvidéki zsidók elleni hatósági zaklatások szintén folytatódtak.¹⁰¹⁷

A Magyar Cionista Szövetség több ízben jelezte Keresztes-Fischernek, hogy a tagjait a helyi hatóságok a

¹⁰¹¹ VM, Rendőrség, 4/43 – 26594/1942.

¹⁰¹² 13.400/1942. VII. res. BM. sz. rendelet. Lásd: VM, Polgári közigazgatás, 14/295 – 28723/1942.

¹⁰¹³ Volt persze ahol, mint például Magyarokánizsán, ilyesmire nem volt „szükség”, mert – rendőrségi jelentés szerint – a „nemzetvédelmi szempontból aggályos és gyanús” egyének ekkor már mind régebb óta rendőrhatalósági felügyelet alatt álltak. (Uo.)

¹⁰¹⁴ Schweiggerről lásd: Pejin: *A zentai zsidóság*, 185.

¹⁰¹⁵ MNL OL, K150. BM Ált., VII – 9a – 200841/1943.

¹⁰¹⁶ Uo.

¹⁰¹⁷ Lásd pl.: Uo., VII – 9a – 21187/1943.

vidéki szervezeteket feloszlató egykori belügyi rendelet ürügyén országszerte rendszeresen végzálják. A Szövetség vezetői valószínűleg nem tudták, hogy a belügyminiszter mindeközben maga is szorgalmazta a cionisták nyilvántartását és „nemzetbiztonsági szempontból aggályos elemekként” történő kezelését. Ennek ellenére végül Keresztes-Fischer 1943 augusztusában a panaszokra reagálva bizalmasan utasította a hatóságokat a cionistákkal szembeni mérsékeltebb eljárásra. Megtiltotta, hogy valakivel szemben pusztán azért hozzanak negatív döntést hivatalos ügyekben, mert az illető a cionista szervezet tagja volt, és leszögezte, hogy a cionista kötődést önmagában nem szabad olyan ténynek minősíteni, amiből az illető államhűségére, megbízhatóságára „feltétlenül káros következtetés vonható” le.¹⁰¹⁸ Nem sokkal később, 1943 decemberében a belügyminiszter ismét engedélyezte a Magyar Cionista Szövetség országos működését, indoklása szerint „a zsidók kivándorlásának megkönnyítése céljából”.¹⁰¹⁹ A forrásokban azonban nincs nyoma annak, hogy a visszacsatolt Délvidéken ezt követően hivatalosan meg- vagy újjáalakultak volna helyi cionista csoportok.

A hosszú időre betiltott, erőforrásaitól megfosztott, szigorú hatósági ellenőrzésnek kitett cionista mozgalom a magyar uralommal szembeni szervezett ellenállás lehetőségeit kereső délvidéki zsidók számára tehát nem nyújtott hatékony kereteket. Ezen a ponton vissza kell utalnunk arra is, hogy a két világháború között a cionista mozgalomban részt vevő, azzal szimpatizáló délvidéki zsidók jó része szemében a cionizmus nem hordozott markáns politikai üzenetet, még annak baloldali szárnya sem feltétlenül. Sokkal inkább jelentette a nemzeti, kulturális reorientáció egy „harmadik utas” irányát azok számára, akik az első világháború utáni új államhatalmi, társadalmi keretek között meglazították a magyar kötődésüket, de a jugoszláv identitással nem tudtak azonosulni. A cionista ifjúsági egyesületekhez csatlakozó fiatalokat pedig érthető módon sokszor nem a cionizmus politikai eszménye, hanem a kortárs közösséghez való tartozás élménye vonzotta.

A Délvidék visszacsatolása után megtapasztalt antiszemita diszkrimináció és üldöztetés hatására azonban a cionista mozgalmisság többük számára immár valóban politikai tartalommal telítődött, és a magyar uralommal szembeni szervezkedés kiindulópontjává vált. Jellegzetes példa erre a szabadkai születésű, Újvidéken felnőtt Stajner Egon esete, aki 15 éves volt, amikor a magyar csapatok bevonultak a Délvidékre. A fiú már korábban is aktív tagja volt a baloldali cionista Hashomer Hatzair szervezetnek, ahová akkor még főleg a közös kirándulások, társas összejövetelek, sportversenyek miatt szeretett eljárni. A gondtalan diákéveknek a revízió vetett véget. A *numerus clausus* miatt Stajnernek félbe kellett szakítania a középiskolás tanulmányait, apja elvesztette az üzletét. A fiút több sorstársához hasonlóan az ilyen tapasztalatok sarkallták arra, hogy az elnyomó hatalom elleni fellépés lehetőségeit keresse. A délvidéki cionista csoportok felszámolása után Stajner a bátyjával és számos egykori mozgalmi társával, jellemzően 16-18 éves fiatalokkal együtt a cionista aktivitás fenntartása mellett döntött, immár illegalitásban. Javarészt az utcán vagy egymás otthonaiban tartották titkos találkozóikat. Stajner végül a feloszlított Hashomer Hatzair mintegy 120 újvidéki tagjával együtt csatlakozott a kommunista mozgalomhoz, ahol főleg szerb fiatalokkal és néhány magyar baloldali aktivistával együtt folytatták a szervezkedést.¹⁰²⁰ Más településeken, így például Szabadkán is a zsidó fiatalok egy része, jellemzően szintén a Hashomer Hatzair

¹⁰¹⁸ VM, Rendőrség, 5/149 – 26866/1943.

¹⁰¹⁹ 321.200/1943. VII. b. BM. sz. rendelet. A visszacsatolt Bácska területén illetékes V. (szegedi) csendőrkerületi parancsnokság 1943. december 27-én közölte az intézkedést a körzetéhez tartozó alárendelt helyi csendőrparancsnokságokkal és különítményekkel. VM, Csendőrség, 9/16 – 27423/1943.

¹⁰²⁰ Stajner interjú, USHMM.

egykori tagjai a kommunista mozgalmat választották ellenállási tevékenységük keretének.¹⁰²¹

A délvidéki kommunista mozgalom a magyar hadsereg bevonulása után nem sokkal hozzájárult az ellenállási akciók végrehajtásához, melyek fő célja a magyar csapatok anyagi és katonai erejének gyengítése volt különféle szabotázsakciók, vasútrobbantás, a termés felgyújtása, illetve a csendőrök és katonák elleni merényletek révén. A magyar katonai vezetés a legdrasztikusabb eszközökkel látott hozzá az egyre erősödő ellenállási tevékenység felszámolásához. Az akciók résztvevőivel szemben bevezették a rögtönbíráskodást, amelyek rendre nagy nyilvánosságot kaptak, a rendőrség pedig kíméletlen, gyakran preventív, elrettentő jellegű hajsztát indított a kommunisták, kommunistagyanúsak ellen.¹⁰²²

Érdeemes hangsúlyozni, hogy a kommunista ellenállásba betársuló (baloldali és más) délvidéki cionisták jó része sem azelőtt, sem azt követően nem vallott kommunista nézeteket, korábban nem voltak kommunista kötődéseik.¹⁰²³ Elsősorban a zsidóságuk miatt őket, családjukat, közösségüket ért atrocitások hajtották őket az ellenállás irányába, amelynek alapjául továbbra is a föld alá kényszerült cionista mozgalmat tekintették. A baloldali cionisták nyilvánvalóan találtak ideológiai kapcsolódási pontokat is a kommunistákkal. A kommunistákkal való együttműködést mégis elsősorban az tette indokolttá, illetve szükségessé, hogy a délvidéki cionizmus önmagában politikai értelemben szervezetlen, az ellenállási tevékenység gyakorlati feltételeit tekintve pedig eszköztelen volt. Az aktív, harcos ellenállási cselekvéshez a délvidéki cionisták a szintén rendkívül korlátozott mozgástérrel bíró és ilyen jellegű küzdelmet ekkor egyébként sem folytató anyaországi cionistáktól nem számíthattak érdemi támogatásra.

Volt különbség aközött, ahogy a délvidéki cionista háttérű zsidók és kommunisták összefogása a visszacsatolt Délvidéken és az anyaországban megvalósult. A háborús évek alatti magyar ellenállási mozgalomban viszonylag sok, főleg munkásmozgalmi háttérrel rendelkező zsidó vett részt, de többségük ezt nem zsidó etnikai tudatból, motivációból tette, és igyekezett még a látszatát is elkerülni annak, hogy nem általános kommunista vagy magyar, hanem kimondottan zsidó érdekekért küzd.¹⁰²⁴ Az anyaországi cionisták ellenállási tevékenysége igazán csak Magyarország német megszállását követően aktivizálódott, és erőfeszítéseiket javarészt az üldözöttek mentésére koncentrálták. Ennek érdekében készséggel összefogtak a különféle kommunista irányzatokkal, bár a magyarországi munkásmozgalmi ellenállás összességben meglehetősen szerény hatású volt, a zsidómentés pedig egyébként sem túlságosan foglalkoztatta.¹⁰²⁵

Természetesen a délvidéki kommunista ellenállásban is vettek részt olyan zsidók, akiket saját felfogásuk szerint is kizárólag a kommunista ideológiai meggyőződésük hajtott, magukat nem azonosították zsidóként, nem voltak cionisták, és a küzdelmüket semmilyen szempontból sem tekintették „zsidó ügynek”. Amikor például 1941. október végén Ófuton statáriálisan kivégeztek három fiatal zsidó ellenállót, kettő közülük hithű kommunistaként határozottan elutasította a helyszínre kikerülő rabbi szolgálatát.¹⁰²⁶ A feltárt források fényében azonban úgy tűnik, hogy a délvidéki ellenállásban részt vevő zsidók között többségben voltak azok, akik ezt

¹⁰²¹ Bíró interjú, USHMM.

¹⁰²² A. Sajti: *Délvidék*, 128-152.

¹⁰²³ Lásd pl. a Stajner és Bíró interjúkat, USHMM.

¹⁰²⁴ Györi Szabó Zoltán: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Gondolat, Budapest, 2009, 53.

¹⁰²⁵ Uo., 55-56.; Lásd még: Novák Attila: *Ellenállás vagy önmentés? Adalékok az 1944-es magyarországi cionista ellenállás problémájához. Századok*, 141. évf. 1. sz. (2007) 143-166, kül. 159.

¹⁰²⁶ Blahm memoár, YVA, 25.

cionistaként vagy egyéb zsidó indíttatásból tették. A hatóságok mindenesetre készséggel aknázták ki azt a lehetőséget, amelyet a zsidóknak az ellenállási akciókban való szerepvállalása nyújtott a zsidó és kommunista „veszély” összemosására. Szabadkán például 1941. augusztus 15-én öt gimnazistát ítétek el statáriálisan – egyiküket halálra, a többieket több év fegyházra – gyújtogatásért. Mivel többségük zsidó volt, ez a per kiemelt publicitást kapott a helyi sajtóban, és jó alkalmat adott arra, hogy a szabotázscselekményeket a „nemzetközi cionizmus szolgálatába állt bolsevizmus” felforgató tevékenységeként mutassák be.¹⁰²⁷

Az ellenállási tevékenység gyanújával letartóztatottakat, zsidókat és nem zsidókat egyaránt, nemegyszer brutális vallatásnak vetették alá. Az elkötelezett kommunista dr. Singer Adolfot, a neves szabadkai orvosspecialistát például a kivégzése előtt annyira összeverték, hogy a beszámolók szerint nem tudott a saját lábán elmenni a bitófáig.¹⁰²⁸ Nem volt ritka azonban az sem, hogy a kommunista szervezkedésért bíróság elé állított zsidókra az ítélkező szervek keményebb ítéletet szabtak ki, mint a nem zsidó vádlottakra, súlyosbító körülményként értékelve, hogy a zsidó tettesek „idegen faj” képviselői, akik, úgymond, visszaéltek azzal, hogy a magyar nép, a magyar állam befogadta őket.¹⁰²⁹ A kivégzettek között is aránytalanul sok volt a zsidó.¹⁰³⁰ A történelem keserű fintora azonban, hogy a magyar hatóságok által kommunista tevékenység miatt bebörtönzött zsidók – amennyiben nem végezték ki őket statáriálisan – később nagyobb eséllyel kerültek el a deportálásokat, mint a délvidéki hitsorsosaik többsége. A zsidó politikai foglyokat a börtönökből nem hurcolták el azokkal együtt, akik az Auschwitzba tartó vagonokba kerültek. A fent említett Stajner Egon apját például deportálták, őt magát viszont Bácsstopolyán tartották fogva egészen 1944 novemberéig, amikor is a Délvidék kiürítése miatt a trianoni országrészbe szállították.¹⁰³¹

A magyar uralom alatt megtapasztalt elnyomás kétségkívül megerősítette az ellenállási mozgalomban együtt küzdő zsidók, szerbek és a rendszer más üldözöttei, ellenfelei között a sorsközösség érzetét. Voltak olyan zsidók, elsősorban fiatalok, akik eleve azért csatlakoztak a szervezett ellenálláshoz, mert jugoszlávoknak, esetleg jugoszláv zsidóknak vallották magukat. Esetükben – a zsidó származásukkal nem azonosuló hithű kommunistákhoz hasonlóan – az ellenállás nem, legalábbis nem csak vagy nem elsősorban a zsidó mivoltuk miatti üldöztetésre adott választ jelentette, hanem jugoszláv nemzeti, hazafias kötelességüknek tartották szembe szállni az elnyomó magyar uralommal. Esetenként olyan fiatalokat is találni köztük, akik magyar zsidó családi háttérből származtak, de a két világháború között, nem utolsósorban a zsidókat erőteljesen – és esetükben hatékonyan – a magyar kulturális identitásuktól eltávolítani igyekvő, „jugoszlávossító” oktatáspolitikája hatására elhagyták a magyar gyökereiket, és lelkes, meggyőződéses jugoszlávokká váltak. Voltak köztük, akik Belgrádban jártak egyetemre, és már azokon az utcai tüntetéseken is részt vettek, amelyeket Jugoszláviának a háromhatalmi egyezményhez történő csatlakozása robbantott ki a délszláv fővárosban. Később, Jugoszlávia lerohanása után ugyanilyen haraggal és elszántsággal keresték más szerb vagy jugoszláv érzelmű fiatalokkal együtt a Délvidék

¹⁰²⁷ A. Sajti: *Délvidék*, 137-138.

¹⁰²⁸ Horovic memoár, YVA, 8.

¹⁰²⁹ A. Sajti: *Délvidék*, 148.

¹⁰³⁰ A fent hivatkozott ófutaki esetben is például négy ellenállót tartóztattak le ugyanazokért a cselekményekért, de közülük csak a három zsidót végezték ki, a negyedik keresztényt nem. Az egyik halálra ítélt fiatalember maga is úgy látta, hogy ők hárman zsidó mivoltuk miatt kaptak szigorúbb büntetést. (Blahm memoár, YVA, 24.) Hasonló történt Zentán is: itt hat embert végeztek ki, akik között öt volt zsidó (Pejin: *A zentai zsidóság*, 200.).

¹⁰³¹ Stajner interjú, USHMM.

magyar megszállóival szembeni ellenállás lehetőségét.¹⁰³²

Meg kell azonban jegyezni, a délvidéki zsidóság többsége nem működött együtt, sokuk még csak nem is rokonszenvezett a kommunista és partizáncsoportok tevékenységével. A tettere kész, kockázatvállalásra képes és hajlandó ifjú aktivistákkal szemben a zsidók széles tömegei természetesen inkább boldogulni, túlélni akartak. A vagyonosabb zsidók társadalmi állásukból fakadóan, „saját jól felfogott érdekükben” is elítélték, megvetették a „felforgató eszméket”.¹⁰³³ A magyar hatóságok persze arról is gondoskodtak, hogy az elfogott kommunistákkal szemben kemény kezű, nagy nyilvánosságot kapó megtorlások oly módon történjenek, hogy azok másoknak is elvegyék a kedvét a hasonló vállalkozásoktól. Mindemellett azonban a délvidéki zsidók jó része számára minden viszontagságuk ellenére is a magyar uralom egyszerűen nem tűnt olyan akut veszélynek, amely ellen szervezeten, fegyverrel, erőszakkal kellene szembeszállni.

Kétségtelen, hogy különösen az idősebb generációk tagjait a magyar kötődésük is visszatartotta attól, hogy a kommunisták, partizánok magyar uralom ellen vívott küzdelmeivel szimpatizáljanak. E korosztályokból sokan meggyőződéssel harcoltak a magyar ügyért annak idején Jugoszláviában. Bennük utóbb a revíziót követően elszennvedett atrocitások sem tudták teljesen felszámolni a magyar nemzethez tartozás érzését. Meggyőződésük volt az is, hogy a magyar „hazájuk” meg fogja őket védeni a nagyobb veszélytől, a magyar fennhatóság ellen tehát végső soron nem érdemes, nem szabad küzdeni. Sok zsidó szülő nem csak féltésből ellenezte, hogy a fiaik, lányaik a kommunisták, partizánok közé álljanak. Amikor például a szabadkai Fenyves István unokatestvérei csatlakozni akartak a partizánokhoz, az anyjuk hallani sem akart erről, mondván, „egy zsidó fiatal, akinek van egy kis önbecsülése”, nem tesz ilyet. Ez volt a szülők korosztályának a hozzáállása, magyarázta Fenyves a visszaemlékezésében. Úgy tekintettek magukra, a délvidéki magyar zsidókra, mint akik a jugoszláv időszakban a magyar kultúra őrzői voltak. Ezért is tűnt valószínűtlennek a számukra, hogy a magyar uralom alatt valódi veszedelemnek lennének kitéve, és ezért is tartották elképzelhetetlennek, hogy a magyar uralommal szembeforduljanak.¹⁰³⁴

Üldöztetés, identitás, lojalitás

A fenti gondolatmenet átvezet minket a következő témakörhöz, melynek bevezetése gyanánt érdemes még egy pillanatra Fenyvesék történeténél maradni. Ez a család jellegzetes képviselője volt az asszimilálódott, magukat elkötelezetten magyaroknak érző és valló délvidéki zsidó köröknek. Fenyves István annak a Fenyves Ferencnek volt az unokaöccse, aki a szabadkai *Napló* tulajdonosa volt. Apja és nagybátyja korábban együtt magyarosították a nevüket, a család otthon csak magyarul beszélt. A két világháború között a *Napló* a délvidéki magyar újságírás fellegetvárának számított, és Fenyves Ferencet nem kevés atrocitás érte emiatt a jugoszláv hatóságoktól. Arra, hogy a helyi zsidók hogyan fogadták a magyar csapatok bevonulását, az akkor tíz éves István így emlékezett: „Sokak számára először ez egyfajta ünnepet jelentett. (...) A nagybátyámnak volt egy bankja: levette a szerb feliratot, amely mögött még ott volt a bank eredeti magyar neve. Sokan tették ugyanezt.” Ezután felidézte azt a döbrent

¹⁰³² Lásd pl. Blahm memoár, YVA, kül. 1-4, 15-20.

¹⁰³³ Pl. TLZo, F132. Apatini járás főszolgabírói hivatal, 30/1943.

¹⁰³⁴ Fenyves interjú, 2005, USHMM.

csalódottságot, amit akkor érzett, amikor rövidesen egy katonatiszt jelent meg az apja irodájában és fegyvert fogott rá, majd amikor látta-tapasztalta mindazokat a hányattatásokat, amiket a sokak által visszavágyott magyar uralom a zsidókra hozott.¹⁰³⁵

Fenyvesék tapasztalatai, reakciói több szempontból általánosak, de korántsem kizárólagosak voltak a délvidéki zsidóság körében. A visszacsatolással az országrész zsidó lakossága két bő évtized alatt másodjára találta szemben magát azokkal a kérdésekkel és kihívásokkal, amelyeket a kulturális és nemzeti identitása, lojalitása tekintetében az impériumváltások magukkal hoztak. Az ezekre adott válaszok az első világháború után ha egységesek nem is, de összességében egyértelműek voltak. A délvidéki zsidók zöme, különösen a történelmi Magyar Királyságban szocializálódott idősebb nemzedékek tagjai nyelvükben, kultúrájukban akkor is megmaradtak magyaroknak, ha a realitásokat felmérve igyekeztek beilleszkedni az új állami és társadalmi rendbe. Jó részük visszakiváncozott a magyar állami keretek közé, és sokuk meg is érte a revíziót. Mindeközben azonban újabb zsidó nemzedékek nőttek fel a Délvidéken, akiknek az identitásában már meghatározóbb szerephez jutott a zsidó nemzeti tudat, a cionizmus, sőt, a jugoszlávizmus is.

A revízió után a térség zsidósága ismét szembesült azzal a dilemmával, hogy mit jelent számára az államhatalom megváltozása, és ahhoz miképpen viszonyuljon. A kérdéssel ezúttal talán fájdalmasabb volt, mint két évtizeddel korábban. Kétségtelen, hogy voltak köztük, akik a Magyarországhoz való visszatérés pillanatát őszintén ünnepezték, mint ahogy olyanok is, akik ebben az örömben nem tudtak osztozni. A magyarsághoz való kötődésük mértékétől függetlenül a határváltozás mindegyikük számára ugyanazt a tapasztalatot hozta: jogfosztást, kirekesztést, üldöztetést. Erre a közös tapasztalatra azonban nemzeti, kulturális kötődésük jellegétől, erejétől függően eltérő válaszokat adtak.

A magyarországi zsidóság zöme számos diszkriminatív törvény, rendelet után, az ország közhangulatát egyre inkább eluraló antiszemita hisztéria közepette sem volt hajlandó hagyományos öndefiníciójától eltérni és magát másnak, mint „Mózes vallású magyarnak”, illetve kettős identitású magyar zsidónak tekinteni és vallani.¹⁰³⁶ A délvidéki zsidó hitközségek a visszacsatolást követően szintén egymás után adtak hangot a magyarsággal, a magyar állammal szembeni hűségüknek. Ünnepi beszédekben egyöntetűen üdvözölték a revíziót, méltatták az „országgyarapító” kormányzót, és a két világháború közötti időszokról mint a számkivettség, elszakíttóság idejéről emlékeztek meg.¹⁰³⁷ Az újvidéki hitközség elnöke, Lusztig Nándor például ezekkel a szavakkal vezette be a hitközség visszacsatolás utáni első közgyűlését 1941 decemberében: az egész Délvidék „visszatért az anyaországhoz, ahonnan 23 év előtt erőszakosan elszakították. (...) ezért mély hálánkat fejezzük ki a Mindenhatónak, hogy meg hagyta érnünk ezt az időt, egyúttal szeretettel és mély alattvalói hódolattal gondolunk Magyarországot vezérére: nagybányai vitéz Horthy Miklós Ő Főméltóságú Kormányzójára, aki bölcs államvezetésével visszazerezte a Délvidéket az anyaországnak.” A beszédet képviselő-testület tagjai

¹⁰³⁵ Uo.

¹⁰³⁶ A kérdéskörrel általában lásd pl.: Laczó Ferenc: *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa közt: magyar zsidó gondolkodás a Horthy-korban*. Osiris, Budapest, 2014; Csíky Balázs: 1938 szimbolikus eseményei a magyarországi zsidó sajtó tükrében. *Egyháztörténelmi Szemle*, XVII. évf. 2. sz. 2016, 60-78, kül. 62-70.

¹⁰³⁷ Ez egybecsengett azzal is, ahogy a trianoni országrész zsidósága fogadta a revíziókat. Lásd: Csíky: 1938 szimbolikus eseményei, 73-74.; Glässer Norbert és Zima András: Változatlan és változásban. A két világháború közötti budapesti zsidó csoportok önképe a megváltozott kárpát-medencei határok függvényében. In: *Magyar Egyháztörténelmi Vázlatok*, 21. évf. 1-4. sz. (2009) 35-58.

„Éljen a haza! Éljen Magyarország!” kiáltásokkal fogadták.¹⁰³⁸ A hitközségek Délvidék-szerte ünnepi istentiszteleteket tartottak a magyar nemzeti ünnepek, Szent István napja, a kormányzó névnapja alkalmából, melyekre a hatóságok képviselőit is meghívták.¹⁰³⁹ Hivatalos beadványaikban is a délvidéki zsidóság patriotizmusát hangsúlyozták, „imádott Magyar Hazáról” beszéltek és „felszabadulásról”, amely véget vetett a „szörnyű rabságnak”, az „átkos megszállásnak”.¹⁰⁴⁰

Az öröm, hála, hazaszeretet nyilvánosan elhangzott szavai mögött meghúzódó egyéni érzelmek azonban jóval ellentmondásosabbak voltak. A hitközségi üléseken, istentiszteleteken elmondott hivatalos beszédek nem tettek, nem is tehettek említést arról, hogy még azok a magyar érzelmű zsidók is, akik a visszacsatolást „hazatérésnek” tekintették, nem ilyen fogadtatásban reménykedtek. Több délvidéki származású holokauszt-túlélő nyíltan beszélt a visszaemlékezéseiben arról, amit az impériumváltás a valóságban jelentett a számukra: úgy érezték, a „jugoszláv mennyországból” a „magyar pokolba” jutottak. A magyar uralom alatt megtapasztalt viszontagságok fényében úgy tekintettek vissza a jugoszláv idősakra, mint a szabadság korszakára, annak ellenére is, hogy a revízió előtti utolsó években a délszláv kormány antiszemita rendelkezéseket vezetett be, és a zsidók mindennapjai egyre inkább a náci háborús fenyegetés árnyékában teltek. Ez a nosztalgia nem csak a nem magyar kötődésű, vagy nyelvileg, kulturálisan „vegyes” családokból származó zsidókban lehetett erős, hanem a kimondottan magyar gyökerűekben is. Az újvidéki Mayer Richard például, aki maga magyar hátterű volt, házassága révén azonban markánsabb volt a családjában a szerb és német orientáció, a magyar megszállás előtti időkre úgy gondolt vissza, mint amikor még „szabad jugoszláv állampolgárként” élhettek.¹⁰⁴¹ Ehhez hasonlóan a tisztán magyar zsidó hátterű, szabadkai születésű Egon Stajner is úgy emlékezett a háború és a visszacsatolás idősakára, mint ami „egy harmóniával és szeretettel teljes életnek” vetett véget, és ami ezután következett „tele volt félelemmel, gondokkal és gyűlölködéssel”.¹⁰⁴²

A délvidéki zsidóság nyilvános „hűségnyilatkozatait” ugyanakkor nem lehet pusztán a megfélemlített közösségektől elvárt, és óvatosságból vagy az enyhébb bánásmód reményében önként is a hatalom felé tett gesztusként értelmezni. A délvidéki zsidók számára már a visszacsatolás előtt sem volt titok, hogy a harmincas évek végétől kezdve Magyarországon zsidónak lenni egyre inkább egyet jelentett a jogfosztottsággal és a kizártsággal. A mérsékelten antiszemita politikát folytató Jugoszláviához képest a „zsidótörvényes” Magyarország fennhatósága alatt a helyzetük kétségkívül romlott. Ugyanakkor valószínűleg azt is többen belátták, hogy a délszláv állam összeomlása után a Délvidék magyar uralom alá jutása az adott helyzetben a kisebbik rosszat jelentette. Az a Jugoszlávia, ahol egykor a zsidók viszonylagos állampolgári egyenlőséget és szabadságot élveztek, már nem létezett. Ami helyette volt, az a nácik által megszállt Szerbia és a horvát usztasa-állam, és mindkét országban lényegében azonnal megkezdődött a zsidók totális kifosztása, internálása és tömeges megsemmisítése. A szerb és horvát területekről a Délvidékre menekült zsidóktól az itteni hitsorsosaik első kézből értesülhettek az ottani viszonyokról. Mindennek fényében még azok közül a délvidéki zsidók közül is, akiket nem kötöttek különösebben a magyarsághoz, többen érezhették úgy, hogy a magyar uralom nyomasztó, de nem a

¹⁰³⁸ ÚVTL, F259. Újvidék város városi előjárósága, 1571/1943.

¹⁰³⁹ TLZo, F112. Apatin község, 1 – 120/1941; Uo., F127. Zombor város iratai, Közigazgatási osztály, 1 – 2468/1941.

¹⁰⁴⁰ MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 222. t. – 1941 – 20445.

¹⁰⁴¹ Mayer memoár, USHMM, 1.

¹⁰⁴² Stajner interjú, USHMM.

legrosszabb, ami történhetne velük.¹⁰⁴³

A magyar elkötelezettségű délvidéki zsidók nemzethűségét, a magyar államba vetett bizalmukat kezdetben még azok az antiszemita kilengések sem feltétlenül semmisítették meg, amelyek az országész megszállását és a katonai közigazgatás időszakát kísérték. Sokan hitték, vagy igyekeztek hinni, hogy a helyi hatalmasságok önkényeskedéseiről, magánakcióiról van szó, ezek nem részei a hivatalos politikának, ha a miniszterelnök, a kormányzó, a politikai felső vezetés tudna ezekről, megtiltaná őket. Erről tanúskodik például az a panaszlevél is, amelyben az „újvidéki magyar zsidóság” kért védelmet a miniszterelnöktől a város katonai vezetésével szemben az anyagi zsarolások és a munkaszolgálat embertelenségei miatt 1941 júliusában. Az őket sújtó atrocitásokra ebben úgy utaltak, mint „anomáliákra”, „túlkapásokra”, amelyek szemben állnak a joggal, az igazságossággal és a magyar nemzet „lovagias, emberi” természetével. Más hitsorsosaikhoz hasonlóan az újvidéki zsidók is abban bíztak, hogy Magyarország jogállam, ahol a magyar zsidó állampolgárokkal szemben sem lehet bármit megtenni.¹⁰⁴⁴

A dél-bácskai vérengzések traumája azután, mint láthattuk, több délvidéki zsidó számára egyet jelentett azzal a felismeréssel, hogy Magyarország semmivel sem nyújt számukra biztonságosabb, kiszámíthatóbb életkörülményeket, mint amilyenekkel a nácik uralta területek zsidóságának kellett szembenéznie. Egyesek számára a „hideg napok” hozták el azt a pontot, amikor végleg felszámolták azokat a kötelékeket, amelyek őket a magyar államhoz, a magyarsághoz fűzték. Másrésztől jócskán voltak olyanok is, akik még ezekre a tömegmészárlásokra sem tudtak a magyarországi hivatalos politika szerves részeként tekinteni. Előfordult, hogy akik a Délvidéket vészterhes régiónak látták és hátra is hagyták, Magyarországot változatlanul olyan helynek érezték, ahol a magyar zsidók a „hazájukban” ha nem is „otthon”, de legalább fizikai biztonságban élhetnek. A délvidéki zsidók többsége a razziák után is a visszacsatolt országrészben maradt azzal a több-kevesebb meggyőződéssel, hogy kizárólag a katonai körök kivételes túlkapásairól volt szó. A felelős politikai vezetésbe vetett bizalom demonstrációjára is ismételten sor került. Csaknem pontosan az újvidéki vérengzések évfordulójára, 1943. január 6-ára esett például az újvidéki hitközség aktuális közgyűlése, amelynek első tárgya a kormányzóhelyettes, Horthy István haláláról történő megemlékezés volt. Ennek során a hitközség vezetői leszögezték, hogy a gyász „a nemzet egyetemességének kebelében a magyar zsidóságot is” különbség nélkül sújtja.¹⁰⁴⁵ A magyarországi zsidóságot tehát továbbra is a magyar nemzet elválaszthatatlan részének kívánták lát(tat)ni.

A magyar uralom alatt átélt hányattatások a Délvidék zsidó lakosságán belül kétségkívül azokat érintették a legfájdalmasabban, akik a revízió előtti évtizedekben áldozatok, harcok árán is kitarítottak magyarságuk mellett. Sokuk őszintén hitte, hogy első világháborús érdemeiket és a jugoszláv időszakban is megőrzött magyar lojalitásukat a hatóságok méltányolni fogják. Mentességi kérvények sorát adták be olyanok, akik azt remélték, korábbi magyarhű magatartásuk kivételezettséget biztosíthat nekik az antiszemita törvények alól.¹⁰⁴⁶ A második

¹⁰⁴³ Az újvidéki Blahm László például a visszaemlékezéseiben leírja: „...érkeztek emberek Belgrádból, Zimonyból és a Bánátból, ezek már hozták a híreket emberek, sőt zsidó tömegek lemészárolásáról (...). Itt Novi Sadon a zsidókézen levő vállalatokba és nagyobb üzletekbe biztosokat neveztek ki, akik átvették az üzemek kezelését, vezetését az eddigi főnököktől. (...) Egyébként az 1941-ik év végéig úgy itt mint a környéken viszonylagos csend uralkodott. (Blahm memoár, YVA, 33.)

¹⁰⁴⁴ MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 222. t. – 1941 – 20445.

¹⁰⁴⁵ ÚVTL, F259. Újvidék város városi előljárósága, 1571/1943.

¹⁰⁴⁶ A MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratanyagában a 222. tétel tartalmazza a délvidéki zsidóktól származó

zsidótörvény hatályát a visszacsatolt Délvidékre kiterjesztő rendelet értelmében azok a zsidók kaphattak – családtagjaikra is kiterjedő – mentesítést, akik a két világháború között a magyarság érdekében végzett tevékenységükkel a szabadságukat vagy testi épségüket kockáztatták, szabadságvesztést vagy testi bántalmazást szenvedtek, illetve a magyarsághoz való tartozásukat „az elszakítás ideje alatt tanúsított magatartásukkal kétségtelenül megvallották.”¹⁰⁴⁷ 1943 januárjáig 61 délvidéki zsidó férfi (35 egyedülálló, illetve családfő és 26 fiúgyermek) részesült ilyen érdem-alapú – kizárólag a miniszterelnök által megadható – mentesítésben. Arányuk a térség zsidó összlakosságához képest (0,4%) magasabb volt, mint azoké, akik hasonló okok miatt mentesültek az összes többi visszacsatolt országrészben (a Felvidéken és Kárpátalján 155 fő, 0,1%, Észak-Erdélyben 71 fő, 0,04%).¹⁰⁴⁸ Döntő többségük ügyvéd, orvos, gyógyszerész, hírlapíró volt (12. sz. táblázat).

12. sz. táblázat

Kimutatás az 1939:IV. tc. egyes rendelkezéseinek a visszafoglalt délvidéki területeken való alkalmazása tárgyában kibocsátott 8.550/1941. ME. sz. rendelet alapján kivételezett zsidó férfiokról, 1943. január¹⁰⁴⁹

	Név	Foglalkozás	Születési hely, idő	Lakhely
1.	<u>Barna Mátyás</u>	gazdálkodó	Pincéd, 1883	Kula
2.	<u>dr. Czeizel Lajos</u>	ügyvéd	Vinkovce, 1868	Zombor
3.	<u>dr. Galambos Ferenc</u>	ügyvéd	Szeged, 1894	Óbecse
4.	<u>Gyöngyösi Dezső</u>	újságíró	Gyöngyös, 1885	Zombor
5.	Gyöngyösi György	-	Zombor, 1922	Zombor
6.	<u>Ligeti Imre</u>	volt molnár	Kecskemét, 1865	Újverbász
7.	<u>dr. Pollák István</u>	magánhivatalnok	Zenta, 1893	Zenta
8.	<u>dr. Récsei János</u>	ügyvéd	Nagykanizsa, 1873	Apatin
9.	Récsei László	ügyvéd	Apatin, 1905	Apatin
10.	<u>dr. Spitzer István</u>	orvos	Szeged, 1870	Zombor
11.	<u>Szirmai-Poppel Endre Ferenc</u>	tanuló	Budapest, 1922	Zombor
12.	<u>dr. Tábori Gyula</u>	orvos	Pusztakocsóhát, 1893	Zombor
13.	<u>dr. Végh János</u>	orvos	Zombor, 1902	Zombor
14.	Dr. Hetényi Miklós	törvényszéki bíró	Baja, 1897	Baja
15.	<u>Bencze Béla</u>	ny. műszaki tanácsos	Újfalu, 1881	Baja
16.	Bencze Gábor	-	Zombor, 1917	Baja
17.	<u>Arányi Jenő</u>	hírlapíró	Nemesmilitics, 1883	Szabadka

mentesítési kérelmeket.

¹⁰⁴⁷ 8.550/1941. ME. sz. rendelet, 2.§. 1. bek.

¹⁰⁴⁸ Gidó: Mentésítések Észak-Erdélyben, 125-126.

¹⁰⁴⁹ MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 222. t. 16176/1943. A kimutatást tartalmazó dokumentumot másolatban Gidó Attila a rendelkezésemre bocsátotta, amit ezúton is köszönök.

18.	<u>dr. Engelmann Jenő</u>	földbirtokos	Ada, 1883	Zenta
19.	Engelmann Pál	-	Szeged, 1911	Zenta
20.	Engelmann Endre	-	Szeged, 1912	Zenta
21.	<u>dr. Gábor Artúr</u>	fogorvos	Pacsér, 1884	Szabadka
22.	Gábor Pál	-	Szabadka, 1922	Szabadka
23.	<u>dr. Székely Áron</u>	ügyvéd	Sátoraljaújhely, 1874	Szabadka
24.	<u>Buzás László</u>	hírlapíró	Zsibó, 1900	Szabadka
25.	<u>dr. Perl Sándor</u>	ügyvéd	Szabadka, 1905	Szabadka
26.	<u>Asch Izidor</u>	v. tanár	Sniatyn (Ukrajna), 1885	Újvidék
27.	Asch Károly	-	Újvidék, 1920	Újvidék
28.	<u>Kerényi Jenő</u>	okl. gazdálkodó	Kőtelke, 1868	Újvidék
29.	Kerényi Dezső	-	Kőtelke, 1891	Újvidék
30.	Kerényi Imre	-	Kőtelke, 1897	Újvidék
31.	Kerényi István	-	Szolnok, 1899	Újvidék
32.	<u>dr. Székely Géza</u>	ügyvéd	Szabadka, 1875	Újvidék
33.	Székely György	ügyvédjelölt	Titel, 1911	Újvidék
34.	<u>dr. Vályi Sándor</u>	ügyvéd	Szombathely, 1882	Muraszombat
35.	Vályi Imre	-	Muraszombat, 1911	Muraszombat
36.	<u>Teszler József</u>	nagyiparos	Budapest, 1893	Csáktornya
37.	Basch Imre	-	Hódmezővásárhely, 1904	Újvidék
38.	<u>Lefkovics Ernő</u>	hírlapíró	Putnok, 1888	Újvidék
39.	Lefkovics Ernő	-	Belgrád, 1922	Újvidék
40.	<u>dr. Baumgarten Antal</u>	orvos	Gombos, 1905	Gombos
41.	Baumgarten Aladár	-	Belgrád, 1930	Gombos
42.	<u>dr. Holló Dénes</u>	ügyvéd	Zenta, 1883	Zenta
43.	Holló Bertalan	-	Zenta, 1920	Zenta
44.	Holló Győző	-	Zenta, 1921	Zenta
45.	Holló András	-	Zenta, 1926	Zenta
46.	<u>Wámoscher Imre</u>	gazdálkodó	n. a.	Zombor
47.	<u>dr. Klein Miklós</u>	ügyvédjelölt	Baja, 1891	Baja
48.	Klein György	-	Baja, 1925	Baja

49.	Klein János	-	Baja, 1931	Baja
50.	<u>dr. Turányi Zsigmond</u>	ügyvéd	Zombor, 1881	Budapest
51.	Turányi Andor	-	Zombor, 1923	Budapest
52.	dr. Schwartz Lajos	ügyvéd	Csáktornya, 1877	Csáktornya
53.	<u>Strausz Miksa</u>	kereskedő	Újszentanna, 1877	Csáktornya
54.	<u>Pátkai Jenő</u>	magántisztviselő	Szombathely, 1894	Csáktornya
55.	Pátkai István	-	Csáktornya, 1929	Csáktornya
56.	<u>Prerau Miksa</u>	-	n. a.	n. a.
57.	<u>Folkmann Hermann Ferenc</u>	gyógyszerész	Nagybicse, 1878	Rakamaz
58.	Folkmann László	-	Budapest, 1906	Rakamaz
59.	Folkmann János	-	Németécska, 1907	Rakamaz
60.	Folkmann István	-	Villány, 1913	Rakamaz
61.	<u>Richter János</u>	gyógyszerész	Törökbecse, 1900	Szabadka

Tény ugyanakkor, hogy a magyarság iránti lojalitás alapján kiosztott mentesítéseket a visszacsatolt országrészek zsidó lakosságának egy sokkal szűkebb csoportja kapta meg, mint akiknek járhatott volna. A délvidéki zsidók esetében a felvidékinél és kárpátaljainál tágabb körű mentesítésekre adott alkalmat, hogy míg utóbbiak közül csak azokat mentesítették, akik szabadságvesztést vagy testi bántalmazást szenvedtek, illetve ezeket kockáztatták, a délvidékiek esetében az is számított, ha magyarhűségüket kétséget kizáróan nyilvánvalóvá tették. Ez utóbbi kritérium az észak-erdélyi zsidók esetében is érvényes volt, itt azonban a mentesítési procedúrára és a mentesítettek létszámára is erőteljesen rányomta a bélyegét az a körülmény, hogy a mentesítettek személyére kizárólag egy ebből a célból felállított véleményező bizottság tehetett javaslatot, maguk az érintettek tehát nem kérvényezhették azt. A döntésekben ráadásul a véleményező bizottsági tagok tekintélye, befolyása és személyes preferenciái legalább annyira számítottak, mint a mentesítésre javasolt személyek érdemei.¹⁰⁵⁰

A délvidék zsidók kedvezőbb helyzetben voltak abban a tekintetben, hogy a mentesítési kérvényeiket maguk nyújthatták be a lakóhelyükön illetékes főispánon keresztül a miniszterelnöknek címezve. Ezekről a mentesítésekről a miniszterelnök a főispáni véleményekre támaszkodva döntött, így tehát a személyes viszonyulás és a kapcsolati tőke ezekben az esetekben is szerepet játszott. Ráadásul a mentesíthetők körét elvileg kiszélesítő kritériumot – mely szerint azok is kaphattak mentességet, akik a magyarsághoz tartozásukat a magatartásukkal kétségtelenül megvallották – nagyon szubjektíven és önkényesen lehetett értelmezni, és a gyakorlatban egyáltalán nem alkalmazták nagyvonalúan. Viszont az így kapott mentesítések is csak az antiszemita korlátozások bizonyos típusai alól jelenthettek kivételezettséget (jellemzően a különböző szakmai kamarai felvételeknél és egyes értelmiségi foglalkozásokban megszabott kvóták tekintetében), és több későbbi

¹⁰⁵⁰ Uo., 126-130.

antiszemita törvény által támasztott szigorúbb feltételeknek sem feleltek meg. A zsidókat fegyvertelen kíséző munkaszolgálatra kötelező 1942:XIV. tc. például azokat már nem mentesítette, akik a visszacsatolt területeken az elszakítás ideje alatt a magyarsághoz való hűségükről nyilvánvaló bizonyosságot tettek, hanem csak azokat, akik ezáltal „kimagasló érdemeket szereztek.”¹⁰⁵¹ A zsidóbirtokok általános kisajátítását előíró 1942:XV. tc. pedig akkor mentesítette – részlegesen – az elcsatolt területeken az elcsatolás alatt a magyarság nemzeti mozgalmában részt vett zsidókat, ha ezzel az életüket kockáztatták vagy szabadságvesztést szenvedtek.¹⁰⁵² Az délvidéki érdem-alapú mentesítettek számát egy további körülmény is csökkentette: több olyan zsidó személy nem adott be időben ilyen indoklású kérelmet, akik a második zsidótörvény hatálya alól más szempontok szerint kivételezettek számítottak (pl. régen kikeresztelkedtek, keresztényekkel voltak „vegyes” házások, stb.). Amikor viszont a későbbi, szigorúbb törvények szerint az addigi mentesítésük már nem volt elég és érdem-alapú mentesítésért folyamodtak, a Miniszterelnökség a kérelmüket már mint határidőn túlit nem bírálta el.¹⁰⁵³

Az azonban, hogy a különféle jogcímen megszerzett mentességeknek milyen gyakorlati haszna volt, nagyban függött a végrehajtó hatóságok hozzáállásától. A délvidéki hatóságok alkalmanként csakugyan méltányosabban bántak azokkal a zsidókkal, akik kimagasló hazafias érdemeket tudtak felmutatni. Amikor például egy „őskeresztény” budapesti őrnagy szeretne volna visszaperelni a szabadkai Halbrohr Miklóstól azt a házat, amit állítása szerint korábban kényszerből, áron alul adott el neki, a vármegyei gazdasági felügyelő Halbrohr mellé állt. Az újvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltséghez írt jelentésében hosszan sorolta, mi mindent tett az első világháborús frontharcos, többször sebesült és kitüntetett Halbrohr a magyar nemzetért. „Azok közé az igen kevés kivételek közé tartozik, akik nem voltak a zsidótörvény szükségszerű kikényszerítésének az okozói, ezért a törvényes lehetőségeken belül minden pártfogást megérdemel” – szögezte le, arra is rámutatva, hogy az őrnagy jogtalanul, pusztán a rendkívüli helyzetet kihasználva igyekezett megkaparintani Halbrohr házát.¹⁰⁵⁴

Az efféle pártfogó hozzáállás a helyi hatóságok részéről azonban nem volt általános. A mentességi tanúsítványok, hazafias kitüntetések, nemzethűségi igazolások állást, megélhetést alig segítettek szerezni vagy megtartani, olykor még arra sem voltak elegendőek, hogy a birtokosaik számára biztosítsák a „magyar” jelző használatának szimbolikus jogát. Ez történt például dr. Hubai Imre orvossal, aki 1941 májusában állami orvosi állásra jelentkezett az újvidéki hatóságoknál. Hubai a jugoszláv időkben a magyar ügy elkötelezettje volt. Pályázatában arra is utalt, hogy magyarságát zsidó identitása elé helyezte: tagja volt a magyar egyesületeknek, magyar lapokban publikált, de felekezeti intézményekben nem vállalt szerepet. A többszörösen kitüntetett első világháborús veterán Hubai végül nem kapta meg az állást, de ennél talán jobban fájt volna neki, ha tudja, hogy a pályázati űrlapján a „nemzetiség” rovatba általa rögzített „magyar” bejegyzést a hatóságok „zsidó”-ra írták át.¹⁰⁵⁵ Ugyanígy elutasították és „magyar” helyett „zsidó” nemzetiségűvé „fokozták le” az újvidéki katonai hatóságok a

¹⁰⁵¹ 1942:XIV. törvény, 6.§. 2. bek.

¹⁰⁵² 1942:XV. törvény, 3.§. 4. bek. Eszerint a mentesített személy megtarthatott az átengedés alá eső ingatlanjaiból maximum 100 kat. holdra a szükséges lakóházzal, gazdasági épületekkel, állatállománnyal és holt felszereléssel együtt, továbbá igényt tarthatott 400 kat. hold földbirtok élethossziglani hasznélvezetére.

¹⁰⁵³ A határidőn túl beadott kérelmeket az azokat véleményező főispánok is általában automatikusan elutasítani javasolták. Előfordult azonban olyan eset is, amikor a főispán maga is azon az állásponton volt, hogy a kérelem menthető, mivel az illető korábban más jogalapon mentesítettnek számított, így az érdem-alapú mentesítési kérelem beadására addig nem volt szükség, a kérelmezőnek viszont egyébként lenne rá jogosultsága. A Miniszterelnökség az ilyen esetek egy részében a főispáni támogatás ellenére sem bírálta el érdemben az elkésett kérelmeket, más esetekben nem derül ki, hogy mi lett az ügy kimenetele. Lásd: MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 222. t. 25584/1943, 27212/1943, 30068/1943, 30111/1943, 28673/1943, 15671/1944, 19717/1944.

¹⁰⁵⁴ VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 9 – 51528/1944.

¹⁰⁵⁵ ÚVTL, F259. Újvidék városi elöljárósága, 1941: személyes iratok, 1534. sz. (268. d.).

városi állatorvosi állásra pályázó Trattner Kálmán nyugalmazott állat-egészségügyi főtanácsost is, hiába viselte a legmagasabb rangú első világháborús kitüntetést.¹⁰⁵⁶

Kérelmek, beadványok sora tanúskodik azoknak a délvidéki zsidóknak az elkeseredettségéről, csalódottságáról, akik szembesülni kényszerültek azzal, hogy a magyar nemzet, amelyhez tartozónak hitték magukat, most kitaszítja, kisémmizi őket. Többek tapasztalatának adott hangot a szabadkai katonai hatóságokhoz címzett levelében Brüll Jenő palicsi vendéglőtulajdonos. A szabadkai városparancsnok 1941 májusában megtiltotta a honvédség tagjainak, hogy Brüll vendéglőjét látogassák. Fellebbezésében a férfi leszögezte: „mint magyar ember, katona és frontharcos mindig a magyarságért és a magyar hazáért éltem.” Brüll többszörösen kitüntetett, hadifogságot megjárt veterán volt, akinek az üzlétét épp a magyarsága miatt záratták be többször is a szerb hatóságok. „Eddigi életem és cselekedeteim a magyarságért és a magyar hazáért nem szolgáltattak okot arra, hogy vallásom miatt tönkre tegyenek” – érvelt, sikertelenül.¹⁰⁵⁷ Számos magyar identitású délvidéki zsidóval együtt Brüll sem volt képes vagy hajlandó megérteni, hogy az új magyar uralom immár nem más vallású magyarokat látott bennük, hanem egy idegen, ellenséges faj képviselőit. Hasonló érzéseket tükrözött Weisz Sándor gombosi gazdálkodó fellebbezése is, akit a katonai hatóságok mint kommunistagyanúst internáltak 1941 nyarán. Weisz is első világháborús hadirokkant volt, „jó magyar érzésű”, „ősreégi magyar származású” embernek vallotta magát, aki a „23 éves megszállás alatt” még szerbül sem volt hajlandó megtanulni. „Véremet ontottam és testi épségemet feláldoztam a szeretett magyar hazámért” – írja, amelynek továbbra is „odaadó és hasznos, tisztességes polgára” akart volna maradni, ha hagyják.¹⁰⁵⁸

Egyesek továbbra is töretlenül magukénak érezték a magyar nemzeti közösség ügyeit, és tettek is azokért, például hazafias célokra adakoztak, jótékonykodtak.¹⁰⁵⁹ A megalázó fegyvertelen munkaszolgálatot is voltak, akik olyan „állampolgári és hazafiúi kötelezettségüknek” tekintettek, amellyel hazájuknak tartoznak.¹⁰⁶⁰ A magyar uralom alatt elszenvedett sérelmek azonban magyar érzelmű délvidéki zsidók sora számára vezettek elkerülhetetlenül a magyarsággal és önnön magyarságukkal kapcsolatos meghasonláshoz, kiábránduláshoz. Többen közülük, akik az elcsatolás időszakát „szerb megszállásként” emlegették, és a Délvidékre érkező magyar csapatokban eleinte csakugyan felszabadítókat láttak, utóbb már csak idézőjelesen, keserű iróniával tudtak beszélni a magyar „felszabadításról”.¹⁰⁶¹

A nem magyar kultúrájú vagy identitású délvidéki zsidók jó részének már a magyar megszállásra adott első, természetes reakciója is az elutasítás, a félelem, az elkeseredés volt. A kezdeti ellenszenv aztán a megtapasztalt kegyetlenségek és megaláztatások hatására gyakran haraggá, gyűlöletté mélyült. Az ő helyzetük a gyakorlatban általában nehezebb volt, hiszen a magyar hatóságoktól és a magyar lakosságtól még annyira sem számíthattak méltányosságra vagy szolidaritásra, mint azok a zsidók, akiknek a magyarságát a környezetük, vagy annak legalább egy része, legalább alkalmanként elismerte. Bizonyos szempontból azonban ők talán könnyebben élték meg a hétköznapi megpróbáltatásait. A „vegyes” háttérű vagy magukat jugoszlávokként azonosító zsidók sokszor könnyebben tudták fenntartani a kapcsolódási pontokat az olyan etnikai-társadalmi csoportokkal,

¹⁰⁵⁶ Uo., 1941: személyes iratok, sz. n. (268. d.).

¹⁰⁵⁷ TLSz, F60. PM, P-4306/1941.

¹⁰⁵⁸ TLZo, F132. Apatini járási főszolgabírói hivatal, 30/1943.

¹⁰⁵⁹ Pl. TLZo, F122. Bácsgyulafalva község, 7 – 3374/1941; Uo., F127. Zombor város iratai, Közigazgatási osztály, 4 – 15-1/1942.

¹⁰⁶⁰ Pl. Uo., F127. Zombor város iratai, Általános közigazgatás, 29 – 2382/1943.

¹⁰⁶¹ Ledererné memoár, YVA, 3.

amelyek nem álltak nagyrészt eleve ellenségesen a zsidókhöz. A magyar érzésű zsidóknak gyakran okozott csalódást, hogy a visszacsatolás után a keresztény magyar ismerőseik hátat fordítottak nekik. Az jóval kevésbé volt jellemző, hogy a jugoszláv érzésű zsidókkal a nem zsidó szerb, jugoszláv barátaik ugyanezt tegyék. A jugoszláv orientációjú zsidókban a tapasztaltak felerősíthették a jugoszláv identitást és a jugoszláv sorsközösség, a nemzeti közösséghez tartozás érzését. Őket a magyar uralom elutasításának, az azzal való szembeszegülésnek közös ügye adott esetben nagyobb erővel is tudta mozgósítani, mint azokat a magyar zsidókat, akikre a kiábrándulás, meghasonlottság bénító érzése hatott.¹⁰⁶²

A magyar elkötelezettségű zsidók között akadtak, akik csak a deportáló vonatban jutottak el igazán oda, hogy mérlegre tegyék mindazt, ami Magyarországhoz, a magyarsághoz kötötte őket. Ezt a kérdést tette fel Léderer Ödönné dr. Singer Bélának, miközben számos sorstársukkal együtt mindketten egy vagonba zsúfolva szorongtak, amely Szabadkáról egy számukra ismeretlen úti cél felé szállította őket. „Nos hát, kérdem, kinek volt igaza, magának, a zsidó törvények között is rendületlen magyarságával, vagy az öccsének, akit megöltek a magyarok, mert minden ember számára egyenlő darab kenyeret követelt?” Singer Béla ügyvéd a szabadkai zsidóság egyik tekintélyes figurája volt, akinek az öccsét, dr. Singer Adolfot 1941-ben a kommunista ellenállásban végzett tevékenysége miatt kivégezték. Singer Béla azok közé a magyar zsidók közé tartozott, akik ekkor, mindenüktől megfosztva, sárga csillaggal megbélyegezve, először gettókba, majd deportáló vonatokra kényszerítve is őrizték a szövetségüket azzal a nemzettel, amely ugyanezt a szövetséget a maga részéről rég semmisnek nyilvánította. „Erre most nem felelek, (...) majd ha ismét otthon leszünk” – hangzott Singer válasza.¹⁰⁶³ Ott, a vagonban talán már maga is belátta, hogy „rendületlen magyarsága” egyoldalú ragaszkodásnak bizonyult. Ezt nyíltan megfogalmazni, kimondani azonban még mindig nem volt hajlandó.

Lédererné azon kevés szerencsések közé tartozott, akiknek az útja a Kasztner-akció révén nem az auschwitzi halálgyárba vezetett, így utóbb volt alkalma a magyarsággal kapcsolatos számvetéseiről is beszámolni. Az asszony a vagonban önmagát is arra kényszerítette, hogy szembenézzen az általa feltett kérdéssel. Kínzóan őszinte gondolatmenete sok magyar érzelmű délvidéki zsidó tapasztalatait összegezhette: „Elhagytuk a határt. Miért fáj úgy a szívem? Mit jelent még nekem Magyarország? Olyan messze vannak már a napok, az Állami Felsőbb Leányiskolában, ahol különös kitüntetésképpen a katedráról mondtam el Kossuth Lajos véderő-beszédét. A háború után, hány éven keresztül a revízió volt az álmunk, a békés revízió, amely után útlevél nélkül lehetne Pestre menni s mindenütt újból magyarul beszélhetünk. Azután jött egy nap, amikor fáklyásmenet ünnepelte nemzetiszínű zászlók alatt a »felszabadulást«; én sírva néztem végig, mind a két bátyám túszként internálva volt már, s a lakásunk nagyobbik felét hangoskodó, magyar tisztok lakták. Azután... azután elvették az iparendélyeinket, a kenyerünket. A gyerekeinket eltiltották az iskoláktól, s a gyerekkori jó barátok, a hajdani iskolatársak nem köszöntek vissza többé. Lassan páriákká csúszunk le. Jöttek az újvidéki mézárások, a Sárgaház rémségei, csendőr-brutalitás és korrupció, végül március 19. S most mégis furcsa, szorongó érzéssel nézem a közeledő zöldlankás tipikusan osztrák vidéket. Mi vár ránk, ilyen messze az otthontól?”¹⁰⁶⁴ A kérdést tehát, hogy mit jelent még neki Magyarország, lényegében Lédererné is nyitva hagyta. Azok számára pedig, akik ott és akkor

¹⁰⁶² Lásd pl: Blahm memoár, YVA, kül. 27.

¹⁰⁶³ Ledererné memoár, YVA, 14. Dr. Singer Béla túlélte a vészidőket, és a háború után újjáalakított szabadkai hitközség első elnöke lett.

¹⁰⁶⁴ Uo., 31.

ugyanígy tettek, a délvidéki magyar zsidók Auschwitzban elpusztult többsége számára ez a kérdés talán örökre megválaszolatlanul maradt.

Közösségi élet, szociális háló, önszegélyezés

A magyar hadsereg délvidéki bevonulását kísérő zsidóellenes atrocitásokkal és az intézményesített antiszemita diszkrimináció bevezetésével az országész hitközségeinek életében is válságos időszak vette kezdetét. A tagjaik számára vallási, kulturális, közösségi, valamint egyre inkább szociális-karitatív támaszt, háttérrel biztosító hitközségek összetartó, támogató szerepe és feladatai nagymértékben megnövekedtek. Ezzel párhuzamosan intézményi stabilitásuk fenntartása is kritikus jelentőségűvé vált.

A Délvidék hitközségeinek szervezeti integritását a Jugoszlávia elleni hadjárat, illetve az országész visszacsatolásának kezdetétől fogva számos megrázkódtatás érte. A hitközségek a zsidó közösségi élet intézményi kereteiként az impériumváltást követően is fennmaradtak ugyan, de kihívások hosszú sorával kellett szembenéznük. Gyakran maradtak például hosszabb-rövidebb időre vallási, közösségi kulcsfigurák, személyzet nélkül. A rabbik, a hitközségek vezetői, elnökei, egyéb funkcionáriusai rendszerint az elsők között voltak, akiket a magyar katonai hatóságok „túszként” fogva tartottak, internáltak. Letartóztatták például a Szabadkai Orthodox Izraelita Hitközség mindkét kántorát, akik a hitközség vezetését is ellátták, így a vallásgyakorlás a hitközségben átmenetileg megbénult.¹⁰⁶⁵ Más hitközségek elöljáróságának tagjait, így például a topolyaiét, annak idején besorozták a jugoszláv hadseregbe, és német hadifogságba kerültek.¹⁰⁶⁶

A hitközségek és intézményeik működtetése mindezek miatt a közösségek tagjaitól hatványozott erőfeszítést követelt. A hitközségek gyakran arra kényszerültek, hogy a vezetőségüket ismételten újjáalakítsák, a liturgiai és adminisztratív kulcspozíciók betöltésére újabb és újabb személyeket keressenek, ami különösen a kis létszámú hitközségek számára okozott komoly kihívást. A zsidó férfiak munkaszolgálatra történő behívása tovább rontott a helyzeten. Moholra például az adai kántornak kellett átjárnia a rituális teendők ellátására, miután a moholi kántor, aki addig a rabbi-teendőket is végezte, 1942 nyarán bevonult.¹⁰⁶⁷ A megcsappant személyzetű adai hitközség maga is hiába próbálta elérni az év szeptemberében – legalább legalább az őszi nagyünnepek időszakára – a másodrabbija szabadságolását.¹⁰⁶⁸ A bezdáni hitközség szintén kántor nélkül maradt, mivel a férfi, aki ügyviteli feladatokat is végzett, munkaszolgálat közben „eltűnt”. Súlyos személyi hiányokkal küszködött a péterrévei hitközség is: 1944 tavaszára a hitközségi alkalmazottak nagy részét behívták, az adminisztrációs feladatok egy részét nem volt ki ellássa. A zombori ortodox hitközségnek ekkor már szintén nem volt kántora, mivel ő is, mint a hitközség férfi tagjainak többsége, munkaszolgálatban, illetve hadifogságban volt.¹⁰⁶⁹

Azok a hitközségek, amelyek szervezete, személyzete a megszállást követően legalább egy ideig többé-

¹⁰⁶⁵ TLSz, F60. PM, P-2648/1941.

¹⁰⁶⁶ MNL OL, K150 P. BM Személyes, VII – 9a – 1942 – 190511.

¹⁰⁶⁷ TLZe, F105.41. Mohol község, 5605/1942.

¹⁰⁶⁸ TLZe, F098.44. Ada község, 7723/1942.

¹⁰⁶⁹ Schweizer József és Frojimovics Kinga (szerk.): *Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. 1. rész. Adattár.* MTA Judaisztikai kutatócsoport, Budapest, 1994, 73, 510, 737.

kevésbé intakt maradt, igyekeztek a fennálló állapotokat minél kevésbé megbolygatni. Mivel nem akarták a háborús események, az impériumváltás és az azt követően megindult antiszemita üldöztetés miatt egyébként is zaklatott tagjaikat további feszültségeknek kitenni, ezért a rendes időkből a közösségi élethez szervesen hozzátartozó előjárósági választások megtartásától több hitközség eltekintett. Ezáltal elsősorban annak igyekeztek elejét venni, hogy egy ilyen esemény során óhatatlanul felmerülő belső ellentétek megosszák a közösségeket akkor, amikor az összetartásra a legnagyobb szükség volt. Az újvidéki hitközség képviselő-testületi választásai például 1941 végén voltak esedékesek, végül azonban a tagok mandátumait választások nélkül meghosszabbították. Ugyanígy jártak el az egy évvel később soron következő új választások alkalmával is, mivel ekkor ráadásul már a hitközség választóképes tagjainak több, mint a fele munkaszolgálatot teljesített, és így egyébként sem tudtak volna szavazni.¹⁰⁷⁰

A délvidéki zsidó közösségek számára, mint országszerte, a legsürgetőbb és legfontosabb tennivalót, egyben a legnagyobb kihívást is a segélyezési feladatok jelentették. Az antiszemita korlátozások miatt egyre többen veszítették el az állásaikat, üzleteiket, földjeiket, a súlyosbodó megélhetési problémák a zsidó lakosság egyre nagyobb részét érintették. Követve az anyaországi hitközségek mintáját, megsokszorozódott karitatív feladataik hatékonyabb megszervezése érdekében a visszacsatolt országrész zsidó közösségei is létrehoztak újabb szociális szervezeteket, illetve kiszélesítették a már fennálló, szociális feladatokat (is) ellátó egyesületeik, a nőegyletek, szeretetházak, népkonyhák tevékenységét.

Az újvidéki hitközség vezetősége például már 1941 novemberében kérelmet terjesztett be a város polgármesteréhez, amelyben ismertették a hitközség folyamatban lévő szociális tevékenységét, és engedélyt kértek a jövőre vonatkozó hasonló elképéléseik végrehajtására. A beadvány híven tükrözi azokat a nehézségeket, amelyekkel az országrész zsidó közösségei szembesülni kényszerültek. „Hitközségünk költségvetési lehetőségei túl szerények voltak ahhoz, hogy a mostani nagymértékben megnövekedett szociális szükségleteknek eleget tegyen és valószínűleg a közeljövőben erre nem is adatik mód. Ma a hitközségünk egyik főfeladata a szociális segélyezés. Az utóbbi időben a legnagyobb gondot okozták számunkra a munkanélküliek, akiknek a törvényes megszorítások folytán igen nagy a száma és nyomora napról-napra nő.”¹⁰⁷¹

Az újvidéki hitközség ekkorra átfogó tervet dolgozott ki az addig felmerült, és előre láthatóan tovább szaporodó problémák kezelésére. Karitatív teendőinek koordinálására számos más magyarországi társközösségéhez hasonlóan ún. Pártfogó Irodát létesített. A munkanélkülieket elsősorban pénzbeli segéllyel igyekeztek támogatni. Mivel a hitközség intézményi költségvetése nem tette lehetővé a rászorulóknak érdemi, rendszeres támogatását, ezért a szükséges összegek előteremtésében elsősorban a hitközségi tagok önkéntes felajánlásaira számíthattak. Rendszeresen szerveztek gyűjtéseket a rászorulóknak pénzzel, tüzelővel, ruhaneművel való ellátására. Az állástalan zsidó munkások helyzetén a hitközség egy ingyenes munkaközvetítő iroda létrehozásával tervezett könnyíteni. Ez utóbbihoz viszont a polgármester arra hivatkozva nem járult hozzá, hogy Újvidéken már működött egy ingyenes állami munkaközvetítő. Ez a döntés a hitközségnek kifejezetten hátrányos volt, mert az állami munkaközvetítő kétségkívül a nem zsidó munkanélküliek elhelyezésének adott prioritást. A hitközség szociális terveiben már ekkor szerepelt egy ún. Napközi Otthon („Melegedő”) felállítása is, amely

¹⁰⁷⁰ ÚVTL, F259. Újvidék város városi előjárósága, 1571/1943.

¹⁰⁷¹ Uo.

végül csak egy bő évvel később, 1942 decemberében nyílt meg.¹⁰⁷²

Az újvidékihez hasonlóan az országrész többi hitközsége is igyekezett a nehéz helyzetbe került tagjaiknak szociális támaszt nyújtani. A Szabadkai Izraelita Nőegylet és Népkonyha például pénzbeli támogatással és ebédrel látta el a rászorulókat, továbbá télen meleg ruhaneműt és tüzelőanyagot osztott.¹⁰⁷³ A saját közösségeik szükségét szenvedő tagjainak felkarolásán túlmenően a délvidéki hitközségek az országos zsidó karitatív kezdeményezésekben is részt vettek: hozzájárultak például az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció (OMZSA) segélyalapjához.¹⁰⁷⁴

A szociális gondoskodás terén azokon a településeken hárult a hitközségekre a legtöbb feladat, ahol internálótáborok is voltak. A topolyai tábor foglyai között például a Magyar Vöröskereszt és az újvidéki szerb Matica osztott ruhát, cipőt, élelmet. Zsidók azonban ezekből nem kaphattak, mondván, őket majd a hitközségek támogatják. A helybeli és a környéken lakó zsidó internáltakról a hozzátartozóik gondoskodtak. Azok számára viszont, akik nem a Délvidékről származtak, hanem mint „hontalanok” lettek őrizetbe véve – köztük számos nő és gyermek –, a segélyezés megszervezése a topolyai hitközségre hárult. A topolyait ebben a környékbeli más hitközségek és a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája is segítették. Bár az adományok gyűjtése, szétosztása a táborparancsnokság jóváhagyásával folyt, a topolyai járás főszolgabírójának nem tetszett, hogy olyanokat segélyeznek, akiket „éppen nemzetellenes magatartásuk miatt” tartottak fogva. Engedély nélküli adománygyűjtés címén ezért a topolyai hitközség vezetőségének öt tagja közül hármat internáltatott, kettőt pedig rendőri felügyelet alá helyeztetett.¹⁰⁷⁵

A főszolgabíró azt is igyekezett megakadályozni, hogy a letartóztatottak fellebbezéseit a belügyminiszter kedvezően bírálja el. Szokásos módon a délvidéki zsidók két világháború közötti „árulásával” érvelt, ami miatt szerinte a topolyai magyarság szemében „ma is gyűlöltek s elnyomókként szerepelnek”. Attól sem riadt vissza, hogy a helyi lakosság közhangulatára hivatkozva finoman megszarolja a belügyminisztert. Figyelmeztette, hogy a topolyaiak örömmel fogadták, hogy a zsidók „megkaphatják a magyar hatóságoktól méltó büntetésüket”, az intézkedés megsemmisítése viszont „a kormányhatósággal szembeni esetleges bizalmatlanságot váltana ki, és politikai szempontból sem volna a jelenlegi viszonyok mellett célszerű”. A belügyminiszter azonban bizonyára belátta, hogy célszerűbb a hitközségi vezetők „méltó megbüntetése” helyett lehetővé tenni nekik az internált zsidók segélyezésének megszervezését, ami legalább valamelyest javított a táborban uralkodó állapotokon, ezért az illetőket szabadon bocsátotta.¹⁰⁷⁶

A zsidó férfiak munkaszolgálatra történt behívása nagyban megnövelte a hitközségek szociális terheit. A zsidó munkaszolgálatosokat az állam, a hadsereg nem látta el a szükséges felszerelésekkel, és a bevonulásuk miatt jelentősen megszorodott a kenyérkereső nélkül maradt családok száma is, akik rokonaik mellett elsősorban a hitközségeikre támaszkodhattak. Mint láthattuk, a hatályos jogszabályok lehetővé tették ugyan az önkormányzatok számára a zsidó munkaszolgálatosok családtagjainak segélyezését, a helyi hatóságok azonban erre a Délvidéken is csak erősen változó hajlandósággal és mértékben tettek eleget. A délvidéki hitközségek

¹⁰⁷² Uo.

¹⁰⁷³ TLSz, F60. PM, V. 8381/1943 – 9576/1943. sz.

¹⁰⁷⁴ Pl.: TLZe, F105.40. Mohol község, 4207/1942.

¹⁰⁷⁵ MNL OL, K150 P. BM Személyes, VII – 9a – 1942 – 190511.

¹⁰⁷⁶ Uo.

igyekeztek rendszeres támogatást adni mind a munkaszolgálatosoknak, mind azok magukra maradt, hivatalos hadisegélyre hiába váró hozzátartozóinak. Saját szorult anyagi helyzetük miatt azonban rendszerint csak a megélhetéshez szükséges összeg töredékével tudtak valamelyest könnyíteni a rászorultak helyzetén.¹⁰⁷⁷

Mivel maguk a hitközségek egyre szűkebb intézményi költségvetésből gazdálkodhattak, növekvő szükség volt a kevésbé kiszolgáltatott helyzetben lévő hitközségi tagok önkéntes áldozatvállalására, adományaira. A katonai hatóságok által kirótt „hadisarcok” eleve súlyos megrázkódtatást jelentettek az érintett zsidó közösségek anyagi helyzetére. A szociális kiadások gyarapodásával, a költségvetési terhek növekedésével párhuzamosan azután a hitközségek egyik elsődleges bevételi forrását jelentő hitközségi adók összege az adófizető tagok számának csökkenése miatt is egyre kevesebb lett. A hitközségi adófizetők megfogyatkozását a délvidéki zsidó közösségeket sújtó atrocitások, az elmenekülések, elköltözések, esetenként a kikeresztelkedések, illetve igen jelentős mértékben a munkaszolgálatra történt behívások okozták. Mivel a hitközségi adófizetők zöme eredetileg épp a munkaképes férfiak közül került ki, így ezek besorozása révén a hitközségek adóbevételük nagy részétől, esetenként annak egészétől elestek. 1944 tavaszára például a Bácskossuthfalvai hitközség összes adófizető tagja munkaszolgálatot teljesített, így a hitközségnek egyáltalán nem volt bevétele. Ugyanebben az időben a zentai ortodox hitközség 175 családot számlált, amelyek közül csak 97 fizetett adót, a hitközségben ugyanakkor volt 60 teljesen szegény, sokgyermekes család is, több családfő pedig időközben eltűnt a fronton.¹⁰⁷⁸

A hitközségi adózók közül sokan azért nem voltak többé képesek a közösségi költségvetéshez hozzájárulni, mert a zsidótörvények miatt elvesztették a kenyérkeresetüket. Az apró, 37 fős csonoplyai hitközségnek például eredetileg 9 adózója volt. 1944 tavaszára közülük már csak négyen tudtak adót fizetni, a többiek közül „üzleteiket elvették, foglalkozásuk üzésében gátolva” voltak.¹⁰⁷⁹ Hasonló helyzetben lehetett a bezdáni hitközség, ahol 1942 elején az elnökhelyettesnek kérlelnie kellett az adóval elmaradt, de még többé-kevésbé fizetőképessé számító tagokat, hogy legyenek „tekintettel arra, hogy a hitközségnek családokat kell segítenie, olyanokat, akik jelenleg kereső nélkül vannak és így sem tudjuk a folyó kiadásokat előterjeszteni”.¹⁰⁸⁰ Az adai hitközségben szintén feszültségeket okozott, hogy a munkaszolgálatosok szükségleteinek fedezését az előjáróság csak a hitközségi adó emelése révén tudta biztosítani.¹⁰⁸¹

Az adók mellett a hitközségek legjelentősebb anyagi alapját a földbirtokaik jelentették. Némelyikük esetében az ezekből származó bevételek tették ki az intézményi jövedelem zömét. A zsidóbirtokok kisajátítása a hitközségek többségét ettől a bevételi forrástól is megfosztotta. A helyzetet némileg javította, hogy az igénybevételi procedura lassúságának köszönhetően erre több hitközség esetében csak a visszacsatolást követően egy-két évvel, vagy még később került sor. A zombori hitközség kebelében működő dr. Spitzer Mór és neje Weisz Róza Aggastyánok és Munkaképtelenek Menháza alapítvány kuratóriuma például 1942 decemberében még tett egy kudarcra ítélt kísérletet, hogy az alapítványtól a jugoszláv földreform által kisajátított birtokokat visszaigényelje a

¹⁰⁷⁷ Pl.: TLSz, F60. PM, IV. 847/1944, 17919/1943.

¹⁰⁷⁸ Schweitzer és Frojimovics: *Magyarországi zsidó hitközségek*, 52, 734. A visszacsatolt országrész hitközségei közül a bácsföldvári fiókhitközség volt az egyetlen, amely 1941-ben megszűnt. A forrásból nem derül ki, hogy ez miért, illetve hogy a revízió előtt vagy után történt-e. A hitközség 1944 áprilisában 28 főt számlált, de egy adózója sem volt – elképzelhető, hogy ez okozta a megszűnését. Uo., 51.

¹⁰⁷⁹ Uo., 123.

¹⁰⁸⁰ TLZo, F118. Őrszállás község, 240/1942.

¹⁰⁸¹ TLZe, F098.49. Ada község, 2095/1943.

magyar államtól.¹⁰⁸² Hamarosan azonban a hitközség is kénytelen volt belátni, hogy a magyar államnak nemhogy esze ágában nincs a zsidóknak, zsidó intézményeknek visszaadni a jugoszláv időkben elkobzott földjeiket, hanem maga is a zsidóbirtokok elvételén munkálkodik. A bácskossuthfalvai, az ó- és újverbászi, a topolyai, a monostorszegi hitközségek földjeit 1943 folyamán vették el. A hitközségek egy részének, így például az adainak, a csantavérinek, az óbécseinek, a péterréveinek, valamint a magyarkanizsai és szabadkai neológ közösségeknek egészen 1944 tavaszáig maradtak földjeik saját kezelésben. Ettől az időponttól kezdve azonban a kisajátítások felgyorsultak, így rövidesen ezek a közösségek is elveszítették a birtokaikat.¹⁰⁸³

Romló anyagi helyzetük mellett a hitközségek számára a szociális feladataik ellátását a súlyosbodó háborús közellátási helyzet, az infláció, az áruhiány tovább nehezítette. A rászorulóknak segélyezésével foglalkozó hitközségi egyesületek minden erőfeszítésük ellenére is jellemzően csak a legalapvetőbb támogatást tudták biztosítani, az évek folyamán azonban ennek a színvonalát sem mindig voltak képesek fenntartani. A Szabadkai Izraelita Nőegylet és a Népkonyha munkájában például még 1943-ban is több, mint 250 önkéntes vett részt, akik pénzbeli segéllyel és ingyen ebéddel látták el a szegényeket. Ez évi beszámolójuk azonban arról tanúskodik, hogy a kezeiket egyre inkább megkötötték a növekvő forráshiánnyal társuló romló közellátási körülmények: „Az egyesület az utóbbi évben is igyekezett eleget tenni kötelezettségeinek, ezt természetesen az élelmiszerek állandó drágulása miatt csak mérsékelten tehetette. Szegényei ugyan továbbra is megkapják a napi ebédet, de ennek minősége a múlthoz képest romlott. A nőegylet eddig meleg ruhaneműt és tüzelőanyagot is osztott szét a szegények között, amit ebben az évben nem tehetett meg.”¹⁰⁸⁴

A hitközségek működését az is hátráltatta, hogy a közösségi élet helyszíneiül szolgáló épületeiket, helyiségeiket a hatóságok rendszeresen lefoglalták „keresztény-nemzeti” egyesületek számára, felhasználták katonai beszállásolásra, vagy egyéb célokra. Az újvidéki hitközség épületeinek egy részét például a bevonulás után azonnal elfoglalta a csendőrség.¹⁰⁸⁵ Az itteni Zsidó Aggok Háza és Árvaház épületeit előbb honvéd alakulatok, majd 1943 októberétől egy újonnan érkező csendőralakulat vette igénybe.¹⁰⁸⁶ Magyarkanizsán a hitközség iskolatermeit és téli templomhelyiségét, Szabadkán szintén több hitközségi ingatlant, köztük női templomhelyiséget is lefoglalt a hadsereg beszállásolásra, holott a hatályos törvények tiltották, hogy templomokat ilyen célra vegyenek igénybe. A szabadkai hitközség vezetőségének végül egyéb ingatlanok (sportterem, iskola) felajánlásával sikerült elérnie a templomrész mentesítését. Egy időre hitközség ingatlanokban rendezkedett be a szabadkai Turul Szövetség is.¹⁰⁸⁷

A szociális, karitatív jellegű összefogáson túl a megpróbáltatások közepette új jelentőséget nyertek a közösségi kapcsolatok megszilárdítását, nem utolsósorban pedig a hétköznapi lét normalitásának – vagy legalább ennek az érzetének – a fenntartását szolgáló kulturális, művelődési tevékenységek is. A visszacsatolás előtt a délvidéki hitközségek virágzó, szerteágazó közösségi aktivitásokat folytattak, melyeket igyekeztek az impériumváltás utáni megváltozott helyzetben is fenntartani, esetenként kiszélesíteni. Úgy tűnik azonban, az

¹⁰⁸² TLZo, F127. Zombor város iratai, Közigazgatási osztály, 21 – 86-2/1944.

¹⁰⁸³ Uo., F124. Monostorszeg község, 3972/1943; VL, F150. FM Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék), 5 – 51381/1944; Schweitzer és Frojimovics: *Magyarországi zsidó hitközségek*, 481, 684.; TLZe, F098.64. Ada község, 4067/1944.

¹⁰⁸⁴ TLSz, F60. PM, V. 8381/1943 – 9576/1943.

¹⁰⁸⁵ TLZo, F124. Monostorszeg község, 1788/1941.

¹⁰⁸⁶ ÚVTL, F259. Újvidék város városi eljárósága, 40143/1943.

¹⁰⁸⁷ TLSz, F60. PM, P-23056/1942; Uo., V. 8381/1943; TLZe, F101.175. Magyarkanizsa város polgári közigazgatása, 3214/1941.

elemi feladatok, a hitéleti és segélyezési teendők ellátása a közösségek erőforrásainak zömét felemésztette, amivel párhuzamosan a tágabb értelemben vett kulturális és egyéb közösségépítő tevékenységek háttérbe kényszerültek.

Az újvidéki hitközség 1941. novemberi terveiben például az is szerepelt, hogy a szociális munka kiszélesítése mellett a „vallásos és kulturális élet kimélyítése” céljából külön rendezvényeket is tartanak majd. A forrásokban azonban nincs nyoma annak, hogy ilyenekre sor került volna. Az újvidéki zsidóság helyzetét rövidesen alapjaiban rendítette meg az 1942. januári tragédia. A tömeggyilkosságok közvetlen és hosszabb távú következményei miatt, amelyeknek csak egyik, de lényeges eleme volt a közösség létszámának erőteljes megfogyatkozása, a kulturális kezdeményezések szükségképpen másodlagos jelentőségűvé váltak. A razziahoz kapcsolódó és egyéb személyi veszteségek esetenként közvetlenül vezettek az egyesületek beszüntetésének. A Hasira Zsidó Dalegylet például azért oszlott fel egy hónappal a razzia után, mert a tagok 90%-a „eltávozott”. Az egyesület szerény vagyonát szétosztották a hitközség elszegényedett tagjai között.¹⁰⁸⁸ Helyi szerbként Milenko Palić szintén azt rögzítette a visszaemlékezéseiben, hogy „a zsidók száma a fiatalabb korosztályok munkaszolgálatra való elhurcolását követően megfeleződött a városban – csak az idősek maradtak. Nem éltek látható kulturális életet.”¹⁰⁸⁹

Az antiszemita diszkrimináció és üldöztetés a délvidéki zsidóság közösségi életét, egyesületeit, intézményeit számtalan módon sújtotta. A cionista mozgalom elleni boszorkányüldözésen túlmenően azonban a délvidéki hatóságok nem törekedtek szisztematikusan a kizárólag hitbuzgalmi, kulturális, különösen pedig a jótékonyági céllal működő zsidó szervezetek felszámolására. Bármennyire nem érdekelte őket az elszegényedett, kifosztott zsidók nyomora, azt azért belátták, hogy ezek felkarolása révén a zsidók saját társadalmi szervezetei lényegében hasznos funkciót látnak el. Nagy múltú szociális egyesületről lévén szó, az Újvidéki Izraelita Jótékony Nőegylet további működését például a város polgármestere a belügyminiszter előtt maga is támogatta. A Nőegylet ennek ellenére 1943 szeptemberében indoklás nélkül feloszlott.¹⁰⁹⁰ Feltehető, hogy ekkorra már nem volt a működés folytatásához elegendő személyi és anyagi kapacitása.

Kétségtelen azonban, hogy a hitközségek egyesületi életének beszűküléséhez egyes hatóságok ellenséges magatartása is hozzájárult. A zsidó szervezetekre, még a pusztán társadalmi, művelődési jellegűekre is olykor gyanakvással tekintettek, mint állambiztonsági, nemzeti szempontból „veszélyes” fórumokra. A visszacsatolás után a délvidéki izraelita egyesületek – az országrészben működő minden egyéb társadalmi, vallási, kulturális, szakmai és sportegyesülethez hasonlóan – csak belügyminiszteri jóváhagyással működhetek tovább. A Palánkai Izraelita Nőegyletet például a miniszter azért oszlatta fel 1942 őszén, mert Deák Leó vármegyei főispán a szervezet működését az „adott körülmények között” nem tartotta „időszerűnek”, holott a járási főszolgabíró az egyesület ellen nem hozott fel politikai kifogást.¹⁰⁹¹ A forrásokból nem derül ki, miért, de hasonló sorsra jutott az Óbecsei Izraelita Nőegylet is, amely már a katonai közigazgatás idején beszüntette a tevékenységét.¹⁰⁹²

1944 tavaszán a délvidéki zsidó hitközségek döntő többsége kizárólag vallási, hitbuzgalmi jellegű

¹⁰⁸⁸ ÚVTL, F259. Újvidék város városi előjárósága, 38262/1943; MNL OL, K150. BM Ált., VII – 5 – 192736/1943.

¹⁰⁸⁹ Palić: *Visszaemlékezés*, 42.

¹⁰⁹⁰ ÚVTL, F259. Újvidék város városi előjárósága, 39117/1943. Az egyesület 1877 óta állt fenn.

¹⁰⁹¹ MNL OL, K150. BM Ált., VII – 5 – 181356/1944 és Uo., K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 175. t. 1942 – 28422.

¹⁰⁹² MNL OL, K28. ME Nemzetiségi és kisebbségi osztály, 175. t. 1943 – 16165.

egyesületeket, intézményeket, például Talmud-Tóra egyleteket, vallásoktatási intézményeket, temetkezési egyleteket működtetett. (13. sz. táblázat) Egyedül a nagyobb, népesebb hitközségeknél maradt valamivel színesebb az egyesületi élet palettája, ám ezek is többnyire szociális, karitatív feladatokat láttak el. A szabadkai neológ közösség például többek között Kórházegyesületet, Patronázs Egyesületet, Népkonyhát, Szeretetházat, Aggok Házát, Árvaházat és Nőegyletet is fenntartott. A topolyai hitközség Aggok Házát és Szeretetházat működtetett, a zentai és a magyarkanizsai neológ közösségek pedig jótékony nőegyleteket. A visszacsatolás előtt Zomborban és Adán is volt izraelita nőegylet, de 1944 tavaszára ezek már nem léteztek. Az egész országgrészben 1944 tavaszán egyedül az újvidéki hitközség jegyzett egy általánosabb kulturális, művelődési célokra létesített Zsidó Kultúrotthont, ám a forrásokban nincs nyoma, hogy ténylegesen működött volna.¹⁰⁹³

13. sz. táblázat

A visszacsatolt Délvidék izraelita hitközségeinek adatai, 1944. április

Település	Jelleg	Szervezet	Fő	Adózók	Intézmények, egyesületek
<i>Bács-Bodrog vármegye</i>					
Ada	anyahitközség	ortodox	335	n. a.	Talmud-Tóra, Chevra Kadisha
Apatin	anyahitközség	kongr.	40	10	
Bácsföldvár	fiókhitközség	kongr.	28	0	
Bácskossuthfalva	anyahitközség	status quo	27	14	
Bezdán	anyahitközség	kongr.	63	18	Chevra Kadisha
Csantavér	anyahitközség	kongr.	68	21	Chevra Kadisha
Csonoplya	anyahitközség	kongr.	37	9	
Kula	anyahitközség	kongr.	110	26	
Magyarkanizsa A	anyahitközség	kongr.	137	66	Chevra Kadisha, Izr. Jótékony Nőegylet
Magyarkanizsa B	anyahitközség	ortodox	65	11	
Mohol	anyahitközség	ortodox	83	25	Chevra Kadisha
Óbecse	anyahitközség	kongr.	91	49	Chevra Kadisha
Ó- és Újverbász	anyahitközség	kongr.	141	27	
Palánka	anyahitközség	status quo	219	55	Chevra Kadisha
Paripás	anyahitközség	kongr.	48	20	
Pétterréve	anyahitközség	ortodox	310	20	Chevra Kadisha
Szabadka A	anyahitközség	kongr.	kb. 3000	659	Chevra Kadisha, Kórház, Népkonyha, Szeretetház, Aggok Háza, Árvaház, Kórházegyesület, Patronázs

¹⁰⁹³ Uo., K150. BM Ált., I – 31-31/e – szn/1941. Kimutatás a Duna-bánságban működött kulturális intézményekről, szociális és közjótékonyági egyletekről, továbbá hazafias és egyéb egyesületekről (d. n.), ill. TLZe, F098.33. Ada község, 243/1941 vö. 13. sz. táblázattal.

Szabadka B	anyahitközség	ortodox	364	83	
Topolya	anyahitközség	kongr.	217	91	Chevra Kadisha, Aggok Háza, Szeretetház
Újvidék	anyahitközség	kongr.	2100	539	Zsidó Kultúrotthon
Zenta A	anyahitközség	kongr.	504	146	Chevra Kadisha, Talmud-Tóra Egyesület, Nőegylet
Zenta B	anyahitközség	ortodox	880	97	Chevra Kadisha, Talmud-Tóra Egyesület
Zombor A	anyahitközség	kongr.	kb. 900	323	
Zombor B	anyahitközség	ortodox	85	4	

Csongrád vármegye

Horgos	anyahitközség	kongr.	35	11	
--------	---------------	--------	----	----	--

Zala vármegye

Alsólendva	anyahitközség	kongr.	112	38	Chevra Kadisha, Nőegylet
Csáktornya	anyahitközség	kongr.	391	166	

Vas vármegye

Muraszombat	anyahitközség	kongr.	147	36	Chevra Kadisha, Nőegylet
-------------	---------------	--------	-----	----	--------------------------

Baranya vármegye: -

Forrás: Schweitzer József és Frojimovics Kinga (szerk.): *Magyarországi Zsidó Hitközségek 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán.* MTA Judaisztika Kut., Bp., 1994.

Demográfiai mérleg

Dolgozatom lezárásaként megkísérlek egy összegző áttekintést adni arról, hogy a magyar bevonulástól 1944 tavaszáig hogyan változott a délvidéki zsidóság lélekszáma. A feladatot nehezíti, hogy amint láthattuk, csak körülbelüli becslés van arról, hogy a Délvidék megszállásának időpontjában hány zsidó élt a magyar uralom alá került részeken: ez 15 ezer főről szólt. Ez a kezdeti létszám a megszállást kísérő atrocitások, „tisztogató”, „pacifikáló” akciók, az elmenekülések és a katonai közigazgatás idején lefolytatott etnikai átrendezési kísérletek, hatósági kiutasítások következményeképp bizonyára már az első hetek-hónapok során észrevehetően csökkent volna. A veszteségeket azonban lényegében kiegyenlítették a nácik által megszállt Szerbiából és a horvát usztasa-államból a magyar fennhatóság alá jutott részekre azonnal megindult nagyarányú (vissza)menekülések. Mire 1941 októberében az újonnan visszacsatolt országrészen is lezajlott a hivatalos magyar népszámlálás, a zsidóság összlétszáma a Délvidéken (a bácskai, baranyai, muravidéki, muraközi részeken összesen 14 242 fő, kikeresztelkedettekkel együtt 15 628 fő) nem mutatott drasztikus eltérést a kezdeti becslésekhez képest.

Az 1942. januári „hideg napok” azonban rövidesen új helyzetet teremtettek. A hivatalos magyar adatok szerinti 743, illetve a szerb történetírás által számon tartott 1068 zsidó áldozaton túl a razziák által elindított,

többször a trianoni országrészbe tartó, több száz főre tehető menekülthullám is tovább apasztotta elsősorban, de korántsem csak az öldöklések által közvetlenül sújtott települések zsidó lakosságát.

Ezután 1944 tavaszáig már nem történt olyan, a délvidéki zsidóságot egyedi módon érintő esemény, amely drasztikus létszámváltozást okozott volna. Ugyanazok a tényezők azonban, amelyek ebben az időszakban országszerte befolyásolták a zsidó népesség számának alakulását, a Délvidéken is éreztették a hatásukat. Ilyenek voltak mindenekelőtt a munkaszolgálat veszteségei, vagy a nyomasztó körülmények miatti demográfiai depresszió, a házasságkötési, gyermekvállalási hajlandóság visszaesése. Az izraelita létszámot a kikeresztelkedések is csökkentették. Az 1938-as és 1939-es első két zsidótörvény traumája Magyarország-szerte erőteljes konvertálási hullámot indított el, holott ennek már akkor sem túl sok gyakorlati haszna volt: mivel már az első zsidótörvény sem tisztán vallási alapon diszkriminált, a friss keresztlevél nem biztosított mentességet az antiszemita korlátozások alól. 1940 után a kikeresztelkedések száma országszerte visszaesett, stabilizálódott.¹⁰⁹⁴ Ennek ellenére sem lett volna váratlan, ha a revízióval és az antiszemita politika délvidéki kiterjesztésével kialakult aggasztó helyzetre az újonnan visszakerült országrész zsidó lakosai nagyobb számban reagálnak áttéréssel. Ilyesmire azonban néhány szórványos eseten kívül a feltárt források nem utalnak.¹⁰⁹⁵ Elképzelhető, hogy felmérték a vallásváltoztatás tulajdonképpeni hatástalanságát, de az sem kizárt, hogy azok, akik a mentesítés lehetőségét, a zsidóság „stigmájától” való megszabadulás útját keresték, inkább a magyarhű magatartásuk bizonyítása révén remélték azt elérni. A kikeresztelkedéseknek csak a német megszállással bekövetkezett válsághelyzet adott utóbb valamivel nagyobb löketet: Szabadkán például ekkor két hónap alatt 27-en hagyták el az izraelita vallást.¹⁰⁹⁶ Ugyanígy nem vált jellemzővé a Délvidéken, ahogy országszerte sem, hogy az antiszemita diszkriminációval sújtott zsidók saját kezükkel vetettek volna véget az életüknek. Voltak, akik a megpróbáltatások terhe alatt súlyos betegséget, idegösszeomlást kaptak.¹⁰⁹⁷ Az öngyilkosság szomorú példái azonban megint csak a gettók, deportáló vagonok árnyékában sokasodnak majd meg.¹⁰⁹⁸

A délvidéki zsidóság 1944 tavaszáig elszenvedett létszámvesztésének felmérésére a legalkalmasabb, ha összevetjük az 1941-es népszámlálási statisztikákat azzal az összeírással, amelyet a Magyar Zsidók Központi Tanácsa készített az egyes hitközségekről 1944 áprilisában a német hatóságok rendelkezésére (14. sz. táblázat). Meg kell jegyezni, hogy az így kapott adatok által nyújtott kép nem teljesen pontos. Az 1944. áprilisi kimutatás csak a hitközségekhez közvetlenül kapcsolódó személyeket vette figyelembe, amely nem volt azonos a zsidóság lélekszámával.¹⁰⁹⁹ Nem szerepeltek benne például azok, akik keresztény vallásra tértek, esetleg felekezethez nem kötődtek, de az antiszemita törvények értelmében zsidónak minősültek, illetve azok a jellemzően kisebb községek sem, ahol éltek zsidók, de nem volt, esetleg időközben megszűnt az intézményesített hitközség. A két adatsor ennek ellenére is érzékelteti, főbb vonalaiban legalábbis, a délvidéki zsidóság létszámváltozását. Az összehasonlítás nagyobb érvényessége érdekében az 1941. októberi népszámlálási adatokból érdemes csak az

¹⁰⁹⁴ A megpróbáltatások demográfiai hatásainak és a kikeresztelkedéseknek az országos trendjeiről lásd: Karády: *Zsidóság, modernizáció*, 299-324.

¹⁰⁹⁵ Zomborban például arról van adatunk, hogy egy hónappal a magyar hadsereg bevonulása után két izraelita férfi katolizált (TLZo, F110. Zombor város katonai közigazgatása, 5 – 920/1941, 7196/1942, 7199/1942).

¹⁰⁹⁶ „Zsidót nem szolgállok ki”. A zsidótanács felhívása a vagyontárgyak bejelentésével kapcsolatban. *Délvidéki Magyarország*, IV. évf. 111. sz. (1944. máj. 17.) 4.

¹⁰⁹⁷ Pl.: TLZo, F127. Zombor város iratai, Közigazgatási osztály, 47 – 10048-37/1943.

¹⁰⁹⁸ Pl.: Megmérgezte magát a község leggazdagabb zsidó asszonya. *Délvidéki Magyarország*, IV. évf. 96. sz. (1944. ápr. 29.) 6.; VL, F159. Újvidéki ügyészség, 3185/1944, 3186/1944, 3187/1944, 6308/1944.

¹⁰⁹⁹ Schweitzer és Frojimovics: *Magyarországi zsidó hitközségek*, 8.

izraelita vallásúakra vonatkozókat figyelembe venni azokról a településekről, amelyek az 1944. áprilisi összeírásban is szerepelnek.

14. sz. táblázat

A visszacsatolt Délvidék zsidó lakosságának létszámváltozásai, 1941. október – 1944. április

Település	1941. okt. (izr.)	1944. ápr.	Különbség fő	Különbség %	Összlakosság %		
					Magyar	Délszláv	Német
<i>Bács-Bodrog vármegye</i>							
Ada	326	335	+9	+2,8	86,8	12,3	0,3
Apatin	57	40	-17	-29,8	12,1	2,7	81,6
Bácsföldvár	32	28	-4	-12,5	56,4	43,1	0,3
Bácskossuthfalva	32	27	-5	-15,6	97,7	1,0	1,1
Bezdán	71	63	-8	-11,3	83,3	2,8	13,4
Csantavér	57	68	+11	+19,3	93,5	5,4	0,2
Csonoplya	37	37	0	0	36,5	10,2	53,2
Kula	92	110	+18	+19,6	48,8	24,7	20,6
Magyarkanizsa	222	202	-20	-9,0	97,5	1,8	0,2
Mohol	103	83	-20	-19,4	74,5	24,4	0,4
Óbecse	234	91	-143	-61,1	68,8	29,3	1,0
Ó- és Újverbász	318	141	-177	-55,7	26,9	3,1	65,7
Palánka	169	219	+50	+29,6	18,9	7,4	68,4
Paripás	17	48	+31	+182,4	3,6	11,1	82,0
Péterréve	324	310	-14	-4,3	79,2	19,9	0,6
Szabadka	3549	3364	-185	-5,2	59,9	37,5	1,7
Topolya	319	217	-102	-32,0	95,0	3,2	1,0
Újvidék	3621	2100	-1521	-42,0	50,4	31,1	12,4
Zenta	1432	1384	-48	-3,4	91,7	6,8	0,5
Zombor	1011	985	-26	-2,6	35,8	55,5	7,0
<i>Csongrád vármegye</i>							
Horgos	43	35	-8	-18,6	89,6	9,3	0,3
<i>Zala vármegye</i>							
Alsólendva	143	112	-31	-21,7	74,9	23,9	0,6

Csáktornya	482	391	-91	-18,9	39,1	57,1	2,2
<i>Vas vármegye</i>							
Muraszombat	130	147	+17	+13,1	39,8	56,8	2,6
<i>A fentiekben</i>	12821	10537	-2284	-17,8			
<i>összesen:</i>							

Forrás: az 1941. évi népszámlálási statisztikák, ill. Schweitzer József és Frojimovics Kinga (szerk.): *Magyarországi Zsidó Hitközségek 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán*. MTA Judaisztika Kut., Bp., 1994.

Ezekben városokban, községekben az izraelita lakosság száma a két időpont között összesen közel egyötödével (17,8%) lett kevesebb: 1941 októberében 12 821-en, 1944 áprilisában már csak 10 537-en éltek ezeken a helyeken. A települések döntő többségében kisebb-nagyobb mértékű csökkenés következett be. A Bácska északi és Tisza-menti részein fekvő törvényhatósági jogú és megyei városokban, amelyek a visszacsatolt országrész legjelentősebb zsidó közösségeinek adtak otthont, így Szabadkán, Zentán és Zomborban viszonylag mérsékelt, 5% körüli vagy kisebb létszámfogyatkozás következett be. Ennél nagyobb mértékben apadt Magyarkanizsa eredetileg 222 fős izraelita lakossága, de a különbség itt is 10% alatti maradt.

A változás Újvidéken volt a legdrasztikusabb: az itteni zsidó közösség több, mint másfél ezres vesztesége adta az országrész zsidósága által elszenvedett teljes, közel 2300 fős létszámfogyás kétharmadát. Az 1944. áprilisi hitközségi összeírás szerint Újvidéken ekkor 2100 izraelita élt. A város Közellátási Hivatala ugyanebben az időszakban ennél is jóval kevesebb, 1666 zsidót regisztrált.¹¹⁰⁰ Ez utóbbi kimutatás élelmiszer-ellátás céljából készült, tehát valószínűleg nem vette számításba azokat, akik hosszabb ideje ténylegesen és rendszeresen nem tartózkodtak a városban, például a munkaszolgálatosokat vagy azokat, akik hivatalosan nem változtattak ugyan illetőséget, de valójában elköltöztek a városból. Az 1941-es népszámlálás szerinti 3621 (kikeresztelkedettekkel együtt 3986) főhöz képest tehát Újvidék zsidó lakossága minimum 40-45%-kal lett kevesebb. A létszámvesztés zömét az 1942. januári öldöklések 809 halálos áldozata tette ki. További közel ugyanennyien „tűntek el” más módon a városból: jó részüket a razziák miatt elmenekülők, elköltözők adhatták. 1943 februárjában az újvidéki polgármester körülbelül 100 olyan üresen álló lakásról tudott, amelyek – zömmel zsidó – tulajdonosai elhagyták a várost.¹¹⁰¹ Átlagos méretű családokkal számolva tehát legalább 3-400 fő eltávóztatása dokumentálható, tényleges számuk azonban ennél akár magasabb is lehetett. A munkaszolgálatban távol levők, ott életüket veszítették, fogságba esettek szintén tovább apasztották az újvidéki zsidó népességet.¹¹⁰²

A dél-bácskai razziák által sújtott egyes más települések zsidósága, ha a számokat tekintve nem is,

¹¹⁰⁰ ÚVTL, F260. Újvidék város főispánja, Közellátási osztály, 2190/1944.

¹¹⁰¹ ÚVTL, F260. Újvidék város főispánja, 551/1943.

¹¹⁰² Az 1941-es és 1944-es évek közötti hatalmas létszámkülönbségre már Molnár Judit is felhívta a figyelmet, jelezve, hogy a razzia halálos áldozatainak száma önmagában nem magyarázhatja az eltérést. A Délvidék kiürítése során egyébként 1944. április 26-27-én Újvidéken közel 1900 főt tereltek a helyi zsinagógába és a környező épületekbe, valamint a Szabadság Szállóba, mielőtt másnap átszállították volna őket Szabadkára. (Molnár: *Zsidósors*, 66.) Véleményem szerint tehát a tömegmészárlások áldozatainak túl a drasztikus csökkenés okait keresve számításba kell venni mindenekelőtt a „hideg napok” után elköltözötteket és a munkaszolgálat miatt távollévőket is. A razziának áldozatul esett és azt követően a városból elmenekült összesen 1000-1200 főt kivül Újvidék zsidó létszámvesztése 1944 áprilisáig kb. 4-500 fő, (10-12%), ami nem kevés, de nem is kiugró mértékű.

arányaiban az újvidékihez közelítő vagy azt meghaladó veszteséget szenvedett. Az 1941 októberében még 234 (konvertitákkal együtt 288) fős óbecsei zsidó lakosságból 110 főt a „hideg napok” alatt meggyilkoltak. 1944 áprilisán már csak 91 izraelita élt itt. Csurogon, Boldogasszonyfalván, Sajkásgyörgyén, Zsablyán, Temerinben alig vagy egyáltalán nem maradt zsidó. (14. sz. táblázat) A tömegmészárlások által nem érintett települések között is több olyan volt, ahol az izraelita lakosság szembetűnő mértékben megfogyatkozott: Ó- és Újverbászon például kevesebb, mint felére, 318 főről 141-re apadt. Apatin és Topolya egyaránt az izraelita lakosságának közel egyharmadát (előbbi 17 főt, utóbbi 102 főt) veszítette el.¹¹⁰³

15. sz. táblázat

Az izraelita lakosság 1941. októberi lélekszáma és a razziák áldozatainak száma az érintett településeken

Település	Zsidók száma az 1941. évi népszámlálás szerint		1942. januári razziák áldozatainak száma
	Izraeliták	Kikeresztelkedettek	
Újvidék	3621	365	809
Óbecse	234	54	110
Boldogasszonyfalva	9	-	10
Sajkásgyörgye	19	1	22
Zsablya	25	-	28
Szenttamás	56	3	2
Temerin	43	-	42
Titel	13	2	1
Csurog	51	3	44

Forrás: az 1941. évi népszámlálás adatai, ill. Golubović: *Racija u Južnoj Bačkoj*, 43-44, 147, 194.

Tudjuk, hogy a nagyrészt németek lakta Újverbászon annyira fenyegető volt a közhangulat, hogy a zsidók, ha tudtak, szinte menekültek onnan. Apatinban szintén a németek voltak többségben. Összességében azonban nem állítható, hogy az egyes települések etnikai összetétele, és a társadalmi légkör ezzel feltehetően együtt járó befogadóbb vagy kirekesztőbb jellege egyértelmű összefüggésben állna az izraelita lakosság létszámának alakulásával. A német többségű települések közül Csonoplyán például lényegében változatlan maradt az izraelita lakosságszám, Palánkán és Paripáson pedig egyenesen növekedett. Mind a magyar, mind a délszláv, mind pedig a német többségű, valamint a magyar többségű, de erőteljes délszláv kisebbséggel bíró települések esetében is előfordult magyarányú zsidó létszámcsökkenés csakúgy, mint kevésbé jelentős fogyás, sőt, bizonyos mértékű létszámnövekedés is.

Az el- vagy beköltözés persze nem az egyetlen tényező, amely egy község, város zsidó népességének a

¹¹⁰³ Ó- és Újverbászt az 1944. áprilisi hitközségi kimutatás együtt veszi, de a kettő közül inkább Újverbászt érdemes figyelembe venni: itt az 1941-es népszámlálás szerint 302 izraelita élt, Óverbászon csak 16.

számát befolyásolhatja. Egy település társadalmi légkörének minősége pedig nem az egyetlen szempont, amely el- vagy beköltözésre sarkallhat. Azt sem lehet biztosan feltételezni, hogy például egy szerb többségű vagy erőteljes szerb kisebbségnek otthont adó településen automatikusan jobb volt a közhangulat a zsidók számára. A szerbek talán nem viszonyultak ugyanolyan elutasítóan a zsidókkal szemben, mint általában a magyarok és a németek, de elképzelhető, hogy pont azokon a helyeken, ahol a magyarság gyengébb volt, a magyar lakosság és a hatóságok agresszívabb fellépéssel is próbálták kiegyensúlyozni az erőviszonyokat. A délvidéki hatóságok továbbá szigorúan ellenőrizték, nemritkán akadályozták is a zsidók szabad mozgását, lakhelyválttatását. Azt se felejtjük el, hogy az antiszemita korlátozások miatt az elköltözés számos gyakorlati nehézségbe is ütközött: semmi sem garantálta, hogy a régit feladva sikerül majd egykönnyen máshol, másik megélhetési forrást, üzlet- vagy lakásbérletet, iskolát, stb. találni.

Talán ugyanezek az okok magyarázzák, hogy az egyes települések földrajzi elhelyezkedésében sem érhető tetten olyan szabályszerűség, amely a délvidéki izraelita lakosság létszámváltozásait meggyőzően magyarázná. A dél-bácskai razziák helyszínei ebben nyilvánvaló kivételt jelentenek. Ezekre persze nem véletlenül került sor a legsúlyosabb feszültségeknek kitett déli határ közeli részeken, ahol a nem magyar etnikumú, „megbízhatatlan” lakosság aránya összességben eleve magasabb volt, és ahol a hatóságok a leginkább tartottak a „nemkívánatos elemek” beszivárgásától, az ellenállási tevékenység felerősödésétől. A hétköznapi légkör a határsávokban a zsidók számára a visszacsatolás teljes ideje alatt meglehetősen nyomasztó maradt. A katonai hatóságok egyes határ menti települések zsidó lakosságát azonnal a visszacsatolás után többségében vagy teljes egészében letartóztatták, internálták. A határszéli helyeken voltak a legintenzívebbek a „beszivárgók” felkutatására szervezett, a polgári közigazgatás idején is rendszeresen tartott razziák. Ennek ellenére a „hideg napok” öldökléseinek helyszíneit kivéve a közvetlen határsávokban nincs egységes mintát követő izraelita létszámváltozás. Míg például a tiszai határ középső szakaszánál lévő Mohol izraelita lakossága közel egyötödével csökkent, a tőle pár kilométerre, szintén a határ közelében fekvő Ada községben kismértékben növekedett. A Bácska középső, északi-középső részén Kula, Csantavér kisebb izraelita közösségei szintén gyarapodtak, míg ugyanezen a környéken a topolyai zsidóság, mint láttuk, jelentős mértékben megfogyatkozott.

A délvidéki zsidó lakosság létszámváltozásaiban felfedezhető helyi különbségekre ezért a mikrotörténeti mélységű, több tényező együttes hatását figyelembe vevő magyarázatok tűnnek a leginkább alkalmasnak. Érdemes Topolya példájánál maradnunk, ahol eredetileg 319 izraelita (és 56 konvertita) élt. Számuk 1944 tavaszára egyharmadával, 102 fővel lett kevesebb. Okkal feltételezhetjük, hogy a tetemes csökkenés egyik fő oka ez esetben az a markáns antiszemita hozzáállás volt, amelyet a források szerint a helyi hatóságok és a helyi, döntően magyar lakosság tanúsított a zsidók iránt. Már a katonai közigazgatás idején a topolyai zsidók zömét internálták vagy rendőrhatalósági felügyelet alá helyezték. Utóbb a civil hatóságok is rendszeresen tartóztattak le zsidókat mondvacsinált okokból, bizonyítékok és nyomozás nélkül, esetenként pusztán rossz szándékú feljelentések alapján.¹¹⁰⁴ Az internáló táborban raboskodó zsidók ellátására adományt gyűjtő helyi hitközségi vezetők korábban említett vegzálásán túl is a járási főszolgabíró, dr. Katona István annyira szembetűnő rendszerességgel kezelte kifejezetten rosszindulatúan a zsidók ügyeit, hogy az már a Belügyminisztérium illetékeseinek is szemet szúrt. Nyilván nem pusztán hivatali nemtörődömségből terjesztette fel például a

¹¹⁰⁴ MNL OL, K150. BM Ált., VII – 9a – 1943 – 223409.

főszolgabíró sokszor több hetes, hónapos késéssel az utasítására letartóztatott zsidók fellebbezéseit a minisztériumba. A belügyminiszter nyomatékosan fel is szólította a vármegyei alispánt, hogy utasítsa rendre és szigorúan ellenőrizze ezen a téren a főszolgabírót.¹¹⁰⁵

A főszolgabíró személye már önmagában arra készíthetett több topolyai zsidót, hogy olyan lakóhelyet keressenek, ahol kevésbé voltak kitéve hatósági zaklatásnak. A főszolgabíró azt is előszeretettel emlegette, hogy zsidóellenes intézkedései a topolyai magyarság osztatlan megelégedésével találkoztak. Más források is kiemelik, hogy a topolyai járás magyarsága „mindig erősen antiszemita érzésű volt”.¹¹⁰⁶ A visszacsatolt Délvidék települései közül messze nem Topolya volt az egyetlen, ahol a zsidók páriáknak érezhették magukat, a helyzet azonban, úgy tűnik, itt az átlagosnál is nyomasztóbbnak bizonyult.

Az ehhez hasonló „mélyfúrások” alaposabban megvilágíthatják a délvidéki régió belül mutatkozó izraelita létszámváltozások kisebb-nagyobb eltéréseit és ezek okait. Meg kell végül jegyezni, hogy a két világháború közti időszakhoz képest a délvidéki zsidóság háborús évek alatti fogyása önmagában jelzi, hogy válságos időszakot élt ált. A dél-bácskai razziák helyszíneit leszámítva azonban a zsidó népesség a visszacsatolt térségben sem csökkent szembetűnőbb mértékben, mint máshol az országban ugyanebben az időszakban.¹¹⁰⁷

¹¹⁰⁵ Uo.

¹¹⁰⁶ Csuka J.: *A délvidéki magyarság*, 183.

¹¹⁰⁷ A szomszédos, de már a trianoni területen fekvő Csongrád vármegye kisvárosaiban és községeiben például a létszámvesztés 5-10%, Szegeden közel egyharmados volt. A változások mértéke más régiókban is hasonló volt.

XI. ÖSSZEGRZÉS

Az 1942. januári dél-bácskai szerb- és zsidóellenes tömegmészárlások okkal tekinthetők a magyarországi holokauszthoz vezető út egyik mérföldkövének. A hadsereg kötelékében kényszermunkára fogott zsidó férfiak helyzete és a kőrösmezői deportálások akkorra már világossá tették, hogy a korabeli magyarországi antiszemita állami politikának létezik egy jóval brutálisabb oldala annál, amit a hatályos zsidóellenes törvények és rendeletek jog- és vagyonfosztó intézkedései jelentettek. Az akkor már megszámlálhatatlanul sok és az élet szinte minden területét érintő korlátozások által sanyargatott hazai zsidóság jó része számára mégis felfoghatatlannak tűnt, ami történt: Magyarország területén magyar katonai és rendészeti alakulatok tagjai magyar zsidó állampolgárokat gyilkoltak halomra. A délvidéki zsidóság vézskorszakbeli történetével, a magyar hatóságok délvidéki antiszemita politikájával a „hideg napok” kifejezés azóta is elválaszthatatlanul egybeforrt.

A magyar hatóságok délvidéki zsidópolitikája mindennek ellenére is jóval összetettebb volt annál, hogy egyenlőségjelet lehessen tenni e politika és a dél-bácskai vérengzések közé. Kétségtelen, hogy e politika egyik sajátosságát annak szélsőséges elemei adták. Az 1942. januári tömeggyilkos razziák a mélypontját jelentették egy olyan durván represszív antiszemita gyakorlatnak, amelynek elemei – a zsidó lakosság tömeges letartóztatása, internálása, kiutasítása, gátlástalan kirablása, a hatályos zsidóellenes törvényeken és rendeleteken jóval túlmenő jogfosztása – az országrészben már a visszafoglalás óta jelen voltak. Ezek az atrocitások egyértelműen túlléptek azokon a határokon, amelyek a magyarországi antiszemita politika hivatalos kereteit és az anyaországban a zsidóellenes eljárások általános mértékét addig jelentették. Felidéztek viszont, egyszersmind sok esetben meg is haladták azokat az antiszemita túlkapásokat, amelyek már a korábbi revíziók során visszaszerzett területeken is előfordultak.

A magyar uralom alá visszakerült Délvidék zsidósága úgy vált a korabeli hivatalos magyarországi antiszemitizmus kontextusában kirívónak számító atrocitások áldozatává, hogy a magyar hatóságok délvidéki etnikai politikájának fókuszában mindeközben nem e soknemzetiségű térség viszonylag kisszámú zsidósága, hanem az itt élő délszláv tömegek álltak. Ez a tény is azt tűnik alátámasztani, hogy a délvidéki zsidóellenes kilengések eredője nagyrészt az a rendkívül kíméletlen általános etnikai politikai gyakorlat volt, amely a megszállást követően az országrészben elsősorban a „délszláv(főleg szerb)-kérdéssel” összefüggésben kialakult. A magyar hatóságok a Délvidék etnikai viszonyainak gyors és drasztikus átrendezésére törekedtek, amely révén e legújabb területgyarapodást kívánták stabilizálni és „legitimálni”. Az etnikailag homogén, vagy legalább erőteljesen magyar többségű területek kialakításával a magyar vezetés a korábbi revíziók során visszaszerzett országrészek esetében is megpróbálkozott. Az, hogy ugyanez a törekvés a Délvidéken a korábbiaknál drasztikusabb formában ment végbe, a térség visszafoglalásának katonai-politikai körülményeiből és rendkívül feszült etnikai viszonyaiból fakadt. A felvidéki és észak-erdélyi revíziók ugyanis viszonylag békésen zajlottak, és az országot magyar többségű területekkel gyarapították. A Délvidék azonban egy rendkívül kiélezett kül- és belpolitikai helyzetben, az ország hadba lépésének előestéjén került fegyveres megszállás alá. Az így visszaszerzett térségben ráadásul a magyarság számszerű kisebbségben volt a jórészt ellenségesnek, veszélyesnek tekintett nem magyar etnikumú lakossági csoportokhoz képest. A délvidéki etnikai politika általános brutalizációjához hozzájárult még a megszállók hisztérikus félelme egy szervezett, fegyveres ellenállás

kibontakozásától, továbbá az a tény, hogy az etnikai megtorlás és erődemonstráció módszereit – a fő etnopolitikai „problémának” tekintett szerbséggel szemben – nem fogta vissza az a megfontolás, hogy az ilyen akciókat külhoni magyarok elleni válaszlépések követhetik.

Ez a közeg a nemzeti szempontból „megbízhatatlannak”, „magyarellenesnek”, „szerbbarátnak” bélyegzett délvidéki zsidók ellen is szélsőséges bánásmódnak engedett teret. Az sem zárható ki, hogy ha a Délvidék etnikai szerkezetének gyors és radikális átrendezésére irányuló törekvések nem buknak meg (elsősorban) a délszlávok áttelepítése elleni német és horvát tiltakozásokon, a minél teljesebb etnikai homogenitás elérésének vágyától hajtva – a lényegében ezzel párhuzamosan folyó kárpátaljai akcióhoz hasonlóan – a magyar hatóságok a délvidéki zsidók jóval nagyobb arányú kitelepítésével is megpróbálkoztak volna.

A különféle helyzeti tényezők tehát központi szerepet játszottak abban, hogy a Délvidék szélsőséges antiszemita atrocitások színterévé vált. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek a helyzeti tényezők olyan antiszemita cselekmények megvalósítását tették lehetővé, amelyek az elképzelések szintjén akkor már régóta jelen voltak a magyar közéletben. A „zsidókérdés” – és a terület-visszacsatolások révén megnagyobbodott országterületen élő nem zsidó etnikai kisebbségekkel kapcsolatos „kérdések” – „megoldására” felmerült és a náci modell által is nagyban inspirált radikális javaslatok (tömeges kitelepítés, a társadalmi és gazdasági életből történő teljes kirekesztés, stb.) a korszak nyilvános diskurzusaiban rendkívül elterjedtek voltak Magyarországon is. Ezek azonban a hivatalos kormánypolitikában különböző kül- és belpolitikai megfontolások, a gazdasági, társadalmi zavaroktól való félelem, illetve részben konzervatív ideológiai megfontolások miatt egyelőre nem váltak uralkodó koncepcióvá. A magyar katonai körök, különösen a hadvezetés viszont a radikális etnikai politika legelkötelezettebb hívei és szószólói közé számítottak. Az ilyen elképzelések megvalósítására pedig lehetőség nyílt akkor, amikor a visszafoglalt Délvidéken, ahogy a korábbi revíziók révén visszaszerzett területeken is, a hadsereg időről időre szabad kezet kapott (mindenekelőtt a kezdeti katonai közigazgatás és az 1942. januári razziák idején).

Le kell szögezni, hogy a katonai felső vezetés, a helyi katonai adminisztráció és az egyes civil hatóságok radikális etnikai politikai kezdeményezései jellemzően a kormány nyílt vagy hallgatólagos egyetértésével folytak – egészen addig, amíg szembe nem kerültek más, fontosabb kül- vagy belpolitikai megfontolásokkal, illetve az országrész politikai, társadalmi és gazdasági stabilizációjához fűződő általános érdekekkel. Az is nyilvánvaló, hogy a túlkapásokhoz a rasszista, antiszemita ügybuzgalmuk mellett a katonai adminisztráció sokszor sebtiben rekrutált tagjainak a közigazgatási szakfeladatok ellátásában tanúsított hozzá nem értése is hozzájárult. Ennek legjellemzőbb, de korántsem egyetlen példáját az újvidéki katonai városparancsnok, Bayer Ferenc működése adta. A szélsőséges antiszemita cselekményeket az a körülmény is bátoríthatta, hogy még az anyaországban is rendszeres gyakorlattá vált – bár összességében mégis egy mérsékeltebb szinten – a zsidótörvények és -rendeletek túlzó végrehajtása, és ezért tisztázatlan volt, hogy hol volt a zsidóellenes diszkrimináció és üldözés határa, „meddig lehet elmenni”, úgymond, a zsidókkal szemben. A visszafoglalt Délvidék helyi viszonyait egyébként sem ismerő katonai hatóságok ráadásul csak késve kaptak egyértelmű, konkrét útmutatást arra, hogy ebben az új helyzetben, ismeretlen körülmények között hogyan bánjanak a térségben élő különféle etnikai csoportokkal.

A katonai adminisztráció etnikai kisebbségek számára különösen vészterhes – de dilettantizmusa és

korruptsága miatt a magyar lakosság szemében is rossz megítélésű – időszakának befejeződésével, a civil közigazgatási és életviszonyok kiépülésével a térség konszolidációjára irányuló kormányzati szándék egyre hangsúlyosabbá vált. Egyszersmind az is nyilvánvalóvá vált, hogy a nemkívánatosnak tekintett etnikai kisebbségeket nem lehet gyorsan, különösen nem maradéktalanul eltávolítani a térségből. Meg kellett tehát próbálni kialakítani velük az együttélés hosszabb távon fenntartható kereteit. Mindezek hatására egy árnyaltabb etnikai politikai szemlélet és gyakorlat kezdte lassan felváltani – egyelőre csak óvatos lépések formájában – az országrészben a kezdeti, szélsőséges etnikai elnyomást. Ennek részeként a zsidókkal szemben is egy – ha nem is jóindulatúbb, méltányosabb, de – mértéktartóbb, kiszámíthatóbb diszkriminációs gyakorlat bontakozott ki. Ezt a folyamatot ugyanakkor 1941 őszén a számottevő zsidó részvétellel működő szervezett, kommunista ellenállás felszámolására irányuló keménykezű megtorlások beárnyékolták, majd az 1942 telének tömeggyilkos razziai durván megtörték. Még nyomatékosabban folytatódott azonban 1942 tavaszától az akkor újonnan kinevezett Kállay-kormány alatt, amely reálpolitikai megfontolásokból, de elvi meggyőződésből is igyekezett a korábbiaknál békülékenyebb nemzetiségpolitikát és higgadtabb zsidópolitikát folytatni.

Korántsem egyenes vonalban és egyenletesen tehát, de összességében mégis enyhülő tendenciájúnak mondható az a politika, amelyet az egymást váltó magyar kormányok és az illetékes helyi hatóságok a zsidókkal szemben érvényesítettek a Délvidéken a visszafoglalás első szakaszát követően, majd utána az 1942 tavaszától az 1944 tavaszán bekövetkezett német megszállásig eltelt időszakban. Hangsúlyozni kell azonban egyrészt, hogy az „enyhülés” kizárólag a visszacsatolás kezdeti szakaszában, illetve a „hideg napok” alatt a Délvidéken megmutatkozott durva antiszemita represszióhoz képest, nem pedig a korabeli magyarországi zsidópolitika általános trendjeihez képest értendő. Másrészt azt is meg kell jegyezni, hogy a délvidéki zsidópolitika még a durvább periódusaiban is tartalmazott mérsékelt elemeket, mint ahogy a visszafogottabb időkben is felvonultatott az átlagosnál súlyosabb diszkriminációt megvalósító intézkedéseket annak függvényében, hogy ezt a politikát miképp formálták a zsidókkal való bánásmódra vonatkozó központi, országos szabályozások és a helyi viszonyok által meghatározott aktuális célok és lehetőségek dinamikus kölcsönhatásai.

Összességében elmondható tehát, hogy a dél-bácskai razziák és a délvidéki zsidók ellen előfordult fizikai erőszak más esetei, a jog- és vagyonszétosztás terén ellenük elkövetett durva túlkapások példái – természetesen – nem voltak a magyarországi zsidópolitika „anomáliái”. Mint ahogy nem voltak azok a korábbi revíziók során visszaszerzett területeken előfordult hasonló jelenségek, és közöttük a legkirívóbb, a körösmezői deportálás sem. Azt sem lehet azonban állítani, hogy önmagukban ezek a jelenségek mutatták volna „a” magyarországi zsidópolitika „igazi arcát”. Magyarország többi revíziós határrégiójához hasonlóan a visszafoglalt Délvidék egyfajta „próbaterepként”, „gyakorlóterepként” szolgált olyan radikális antiszemita kezdeményezésekhez, amelyeket a magyar politikai vezetés – egyelőre vagy egyáltalán – nem akart és/vagy nem mert a hivatalos állami antiszemita politika rangjára emelni és országszerte, különösen az anyaországban, megvalósítani. A szomszédos országoktól visszaszerzett soknemzetiségű határterületeken viszont, a területi expanziót kísérő változó viszonyok között, a civil állami struktúrák és a polgári jogrend átmeneti hiányát kihasználva, és esetenként „a háború kódében” végrehajtott etnonacionalista nemzet- és államépítő törekvések és az ezek szolgálatában elindított etnikai homogenizációs törekvések részeként alkalom nyílt az ilyen irányú kísérletekre. Amennyiben és amikor azonban megmutatkoztak ezeknek a kísérleteknek a korlátai és buktatói, az így nyert konklúziók a radikális

antiszemita eljárásokat az anyaországban jellemzőbb, visszafogottabb gyakorlatok irányába terelték vissza.

Ezekről a jelenségekről, folyamatokról részletesebb képet kapunk, ha közelebről megvizsgáljuk, miként zajlott a Délvidék politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyainak etnikai alapú átrendezése. Ennek során a magyar hatóságok mindenekelőtt arra törekedtek, hogy az újonnan visszaszerzett térséget visszailleszék az anyaországhoz, magyar karakterét helyreállítsák és rehabilitálják a jugoszláv időkben pozícióit veszített magyar lakosságot. A magyarországi zsidótörvények- és rendeletek által előírányzott antiszemita „örtségváltás” a Délvidéken ennek az átfogó „visszamágyarosítási” programnak a keretében, azzal összefüggésben zajlott. A Délvidéken az „örtségváltó” politika így alapvetően különbözött attól, amit ez a politika az anyaországban jelentett. Az „örtségváltásnak” mind a trianoni országrészen, mind a visszacsatolt területeken az volt a nyíltan hirdetett célja, hogy a gazdaság és társadalom „keresztény és nemzeti”, azaz nem zsidó magyar jellegét erősítse. A döntően magyarok lakta anyaországban – más számottevőbb, ellenségesnek tekintett etnikai kisebbségek híján – az „örőségváltásnak” elsősorban zsidóellenes éle volt. A soknemzetiségű Délvidéken azonban, a korábbi revíziók során visszaszerzett területekhez hasonlóan, a zsidók nem egyedüli, esetenként nem is elsődleges célpontját képezték.¹¹⁰⁸ Itt is érdemes tehát hangsúlyozni, hogy Délvidéken csakúgy, mint a többi visszacsatolt országrészben az etnikai diszkrimináció és üldöztetés olyan összetett, többértű rendszere bontakozott ki, amelyben a zsidók helyzetét nagyban befolyásolta a többi nemkívánatosnak ítélt kisebbségi népcsoporttal szemben alkalmazott állami, hatósági politika, és fordítva.

A magyarországi antiszemita korlátozások egy jelentős részét szigorúbban alkalmazták a Délvidéken, és ennek megfelelően az itteni zsidók életét ezek súlyosabban érintették, mint anyaországi sorstársaikét. Ez elsősorban a gazdaság és társadalom olyan területein volt megfigyelhető, amelyek „átállítását” a hatóságok nemzetpolitikai szempontból kiemelt jelentőségűnek tartották és/vagy ahol a zsidók jelenléte eleve nem volt számottevő, így eltávolításuk nem okozott nagyobb fennakadást (pl. közalkalmazás, oktatás, sajtó). Ez történt továbbá olyan pályák esetében is, ahol bár a zsidók aránya számottevő volt, de a szakma jellegéből, sajátos helyi viszonyaiból fakadóan a kizárásuk a közérdeket nem veszélyeztette komolyabban (pl. ügyvédek, gyógyszerészek).

A délvidéki hatóságok árjásító igyekezetének azonban, mint az országban mindenütt, meg voltak a maga korlátai. A délvidéki zsidóság kis létszáma ellenére is kulcsszerepet töltött be mindenekelőtt az ipari-kereskedelmi szektorban és egyes szabad értelmiségi pályákon. A hatóságoknak számolniuk kellett azzal, hogy a zsidók kiszorítása ezekből a funkciókból olyan problémákat vethetett volna fel, amelyek veszélyeztették volna a térségnek a határváltozások miatt egyébként is megingott gazdasági-társadalmi rendjét. A nem zsidó magyarok eleve viszonylag alacsony, az etnikai telepítések után is 50% alatt maradó aránya és még kisebb részesedésük egyes foglalkozási ágazatokban és gazdasági szektorokban szintén nagymértékben akadályozta a hatóságok azon törekvését, hogy ezeken a területeken átfogó árjásítást hajtsanak végre. Jellemző probléma volt az olyan szakképzett keresztény magyarok hiánya, akik pótolhatták volna a zsidókat egyes, a közérdek szempontjából

¹¹⁰⁸

Ez a különbség a korabeli szóhasználatban is megnyilvánult. Az anyaországban legtöbbször „árjásításról”, ritkábban „keresztényesítésről” beszéltek. A visszacsatolt területeken, így a Délvidéken is a „magyarosítás”, „visszamagyarosítás” elterjedtebb kifejezés volt. A trianoni országrészben az antiszemita árjásító politikára nem volt jellemző a „magyarosítás” kifejezés használata, ellentétben több más országgal, pl. a szomszédos Romániával is, ahol a zsidók vagyonának, pozícióinak kisajátítását „románosításnak” nevezték.

kiemelten fontos szakmákban (pl. orvosok). A kereskedelemben és iparban a keresztény magyarok általános tőkeszegénysége bizonyult az árjásítást hátráltató tényezőnek, valamint az a tény, hogy a magyarok számára a két világháború között bezárult állami állások a visszacsatolás után ismét elérhetővé váltak, és jóval nagyobb vonzerőt gyakoroltak rájuk, mint az ipari-kereskedelmi pályák. A zsidók félreállítását esetenként az is akadályozta, hogy a hatóságoknak nem állt szándékukban a zsidók pozícióit – keresztény magyar utánpótlás híján – nem magyar nemzetiségűeknek juttatni, és ezzel növelni utóbbiak gazdasági-társadalmi befolyását. Ez még a legtöbb, elvileg baráti, szövetséges nemzetiség esetében is így volt, beleértve a német kisebbség tagjait. Utóbbiak körében széles körű csalódottságot és gyakran hangos elégedetlenséget keltett az a tény, hogy a Délvidék nem német fennhatóság alá került, és ezért a magyar állammal szembeni lojalitásukat illetően a hatóságoknak erős fenntartásai voltak.

A Délvidék gazdaságának „átállítására” irányuló törekvések során a döntéshozók utóbb egyre inkább figyelembe vettek racionalitási szempontokat, valamint azokat a tanulságokat is, amelyeket az anyaországban, de még inkább a korábban visszacsatolt területeken végrehajtott és elhamarkodottságuk miatt a nem zsidó lakosság érdekeit is súlyosan veszélyeztető radikális árjásítási kísérletek során szereztek. Jellemző példa volt erre a trianoni területeken nem, a Felvidéken és Kárpátalján azonban végrehajtott, és súlyos gazdasági nehézségeket eredményező ún. iparrevízió, azaz a zsidók és más, etnikai politikai szempontból nemkívánatosnak tekintett személyek iparigazolványainak tömeges elvonása. Ugyanezt a kormány Észak-Erdélyben is elrendelte, ám a korábbi tapasztalatok miatt a végrehajtás elmaradt. A Délvidéken egy hasonló intézkedés ötlete már annak ellenére sem merült fel komolyan, hogy annak várható haszonélvezői a kormányzattól ezt rendszeresen kérték-követelték.

Voltak olyan területek is, amelyek esetében az antiszemita intézkedések egyszerűen nem képezték a hatóságok etnikai alapú gazdasági újraelosztási politikájának fő csapásirányát. A trianoni országgrészben például a régóta esedékes földreform megvalósításához – mivel a döntéshozók vonakodtak hozzájárulni a nemesi és egyházi birtokokhoz – a zsidók földvagyonra képezte az elsődleges forrást. A Délvidéken viszont a zsidóbirtokok kisajátítását jóval kisebb érdeklődés övezte, mivel itt a lakosság figyelmének és a hatóságok földbirtokpolitikájának fókuszában a két világháború között végrehajtott jugoszláv agrárreform revíziója állt.

Amikor Milan L. Popović volt jugoszláv szenátor a szerbellenes atrocitások ellen tiltakozott Horthy Miklós kormányzónál, arra is panaszkodott, hogy a magyar hatóságok ugyanúgy bánnak a Délvidék szerb lakosságával, mint a zsidókkal vagy a cigányokkal.¹¹⁰⁹ Horthy mentegetőzött ugyan, valójában azonban a délvidéki zsidókkal és – főleg, de korántsem kizárólag a két világháború között betelepült, ún. „nem őslakos” – szerbekkel kapcsolatos bánásmód között, különösen kezdetben, alig fedezhető fel különbség. A velük szemben alkalmazott politikák utóbb azonban eltérő dinamikát követtek. A hatóságok néhány kivételes esetben hajlandónak mutatkoztak bevonni a magyar nemzeti elkötelezettségükről kétségtelen tanúságot tett zsidókat a „visszamagyarosítási” folyamatba. De ezekben az esetekben is csakúgy, mint általánosságban, a zsidókkal szembeni diszkrimináción csak akkor enyhítettek, ha erre „közérdekből” szükség volt. A szerbekkel kapcsolatos bánásmódot viszont egyéb nemzetiségpolitikai tényezők is formálták. Utóbbiak számára a Kállay-kormányzat beiktatása a gesztusok időszakát nyitotta meg. A zsidók intézményes diszkriminációja viszont, még ha a

¹¹⁰⁹ A. Sajti: *Délvidék*, 76.

korábbiaknál higgadtabb, racionálisabb keretek között is, de továbbra is fennmaradt. Így a Délvidéken innentől kezdve a hatóságok számára az antiszemita diszkrimináció jelentette az elsődleges irányt a gazdaság és társadalom rasszista-nacionalista alapú átszervezéséhez, aminek eredményeképp a délvidéki zsidók általános helyzete a szerbekével szemben egyértelműen kedvezőtlenebbé vált.

Az antiszemita diszkrimináció és üldöztetés délvidéki társadalmi közegét leginkább meghatározó jelenség az az erőteljes hajlandóság volt, amely a térség keresztény magyarsága körében a zsidóellenes hatóságai fellépésekben történő részvételre, az azokból történő profitálásra mutatkozott. Az ennek háttérében meghúzódó tényezők között első helyen állnak a két világháború közötti időszakban a délvidéki zsidók és a nem zsidó magyarok társadalmi kapcsolataiban felgyülemlett zavarok, a magyarságot a kisebbségi sorban „cserben hagyó” és a szerbek felé orientálódó zsidóság mítosza, a délvidéki magyarság kárpótlás- és revansigénye, amely a jugoszláv időszakban elszenvedett sérelmeiben gyökeredzett és a revíziót követő közhangulatát erőteljesen meghatározta, továbbá azok a csalódások és frusztrációk, amelyeket a visszacsatolás utáni, sokszor túlzott reményekkel övezett változások ellentmondásosságai ébresztettek benne. Kisebb mértékben bár, de ennek az ellenkezője is érvényesült: egyes délvidéki magyarok egyértelműen azért álltak ki a visszacsatolás után a zsidók mellett, mert a jugoszláv időszakban maguk is szolidaritást tapasztaltak zsidók részéről a kisebbségi lét hányattatásai közepe. A zsidók sorsán szánakozó szerbeket nemritkán a magyar elnyomás alatt megtapasztalt sorsközösség érzése mozgatta. Más, jobban pozicionált nemzetiségek, így például nem egy bunyevác, a magyar államhoz való hűségük demonstrációjaként, helyzetük megszilárdítása érdekében vagy haszon, jutalom reményében csatlakoztak a magyarok zsidóellenes kampányához. A délvidéki németiség náci barát csoportjainak sokszor kifejezetten erőszakos, provokatív antiszemita megnyilvánulásaiban pedig a magyar fennhatóságot, a magyar berendezkedést és annak rendjét általánosan elutasító attitűd is felfedezhető volt.

Az antiszemita diszkriminációra adott zsidó válaszok, boldogulási és ellenállási stratégiák közül a leginkább régióspecifikus jelenségek egyike a térség zsidósága körében a két világháború között az anyaországánál jóval népszerűbbé váló, majd a revízió után föld alá kényszerült cionista mozgalom erőteljes részvétele volt a magyarelles szervezett ellenállásban. Ilyen jelenségeként említhető továbbá, hogy a visszafoglalt Délvidék sajátos tranzit-térséggé vált, ahol az itteni zsidóellenes atrocitások elől az anyaországba, majd esetleg külföldre menekülők, valamint a környező országokból az ott folyó antiszemita üldöztetés miatt a Délvidékre érkezők útjai keresztezték egymást. Nem egy délvidéki származású holokauszt-túlélő, aki a dél-bácskai tömeggyilkos razziák konklúzióit levonva elhagyta az országot, és így át tudta vészelni a holokausztot, annak (is) tulajdonította a túlélését, hogy a „hideg napok” tapasztalatai alapján a magyarországi zsidóság többségével szemben idejekorán felismerte, hogy az antiszemitizmus Magyarországon is a zsidók tömeges legyilkolásába torkollhat.

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a délvidéki zsidóság zöme nem menekült el és nem is fordult szembe a magyar uralommal szervezett, pláne fegyveres formában. A magyarországi zsidóság túlnyomó többségéhez hasonlóan a délvidéki zsidó java része sem tudta, nem akarta elhinni, hogy az általuk közvetlen közletről látott, átélt atrocitások nem csupán kivételes, a hivatalos magyar állami zsidópolitikától idegen, meg nem ismétlődő túlkapások voltak. Ennek is betudható, hogy a délvidéki zsidók is általában az országszerte elterjedt „hagyományos” stratégiákat alkalmazták a saját sorsuk megkönnyítésére és az őket sújtó antiszemita

diszkriminációval és üldöztetéssel való szembeszegülésre. Azok, akik fellebbezésekkel, kérvényekkel és más jogi eszközökkel folytattak küzdelmet, a magyar törvényesség működőképességére építettek. Azok, akik felismerték ennek korlátait és – okkal – nem bíztak a végrehajtók méltányosságában, a hatóságok és a lakosság megvesztegethetőségét kihasználva, esetleg keresztények haszon ellenében vagy jóindulatból nyújtott segítségével próbálták a zsidóellenes rendelkezéseket kijátszani. A „megbízható” magyar lakosság pártfogásának, a személyes közbenjárásoknak a Délvidéken, ahol a hatóságok jó része nem helyiként nem ismerte jól a helyi viszonyokat, általában is hatványozott jelentősége volt – igaz, ezt a körülményt nem kevesen használták ki zsidóellenes bosszúra.

Abban, ahogy a Magyarországhoz visszakerült Délvidék zsidósága a nemzeti önazonosságáról, kötődéséről gondolkodott, ahogy ahhoz viszonyult, az anyaországi zsidósághoz viszonyított helyzetének sajátosságai is tükröződtek. A két világháború között a magyarság mellett az ezzel járó összes hátrány, nehézség ellenére is kitartó, a revíziót őszintén váró, majd az anyaországi hitsorsosaikra nehezedő diszkriminációnál gyakran jóval drasztikusabb bánásmóddal sújtott délvidéki zsidók számára a magyarországi antiszemitizmus valóságát megtapasztalni dupla arcucsapást jelentett. A magyar nemzetből történő kiközösítésükre adott reakcióikban mégis legalább annyira meghatározó elem volt a keserű tapasztalatokkal szembemenő makacs ragaszkodás, mint a meghasonlás és kiábrándulás. Ezzel együtt megkockáztatható, hogy a visszacsatolás néhány éve alatt a hivatalos magyar antiszemitizmus „hatékonyabbnak” bizonyult abban, amiben a két világháború közötti jugoszláv kisebbségpolitika két évtized alatt is csak korlátozott eredményeket tudott felmutatni: megingatni a magyarhű zsidók lojalitását. Tény ugyanakkor, hogy nemzeti kötődését tekintve a délvidéki zsidóság az anyaországinál eleve heterogénebb volt. Egy jelentősebb részük már a két világháború között eltávolodott a magyarságtól, és az ebben az időszakban felnövő újabb zsidó generációk körében a korábbiakhoz képest már jóval meghatározóbb volt a zsidó nemzeti identitás, sőt, a jugoszlávizmus sem volt ismeretlen. Az ő esetükben gyakori volt az „elveszett jugoszláv paradicsom” iránti erőteljes nosztalgia, és az elfogultság nélkül szemlélt magyar uralommal szembeni elkeseredés, harag felerősítette bennük a magyarságtól való különállást, a hozzájuk hasonló sorsot elszenvedő délszláv nemzetiségekkel való szolidaritást, és esetenként megszilárdította bennük a jugoszláv öntudatot is.

FORRÁSOK

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

- K28 Miniszterelnökség, Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai, 1941-1944
- K82 Külügyminisztérium, Belgrádi követség, majd konzulátus iratai, 1941-1944
- K140 Külügyminisztérium, Zágrábi konzulátus iratai, 1941-1944
- K148 Belügyminisztérium, Elnöki iratok, 1941-1944
- K 149 Belügyminisztérium, Rezervált iratok, 1941-1944
- K150 Belügyminisztérium, Általános iratok, 1941-1944
- K184 Földművelésügyi Minisztérium, Általános iratok, 1941-1944
- K202 Földművelésügyi Minisztérium, Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség iratai, 1941-1944
- K239 Iparügyi Minisztérium, Általános iratok, 1941-1944
- K244 Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium, Általános iratok, 1941-1944
- K254 Közellátási Hivatal, Általános iratok, 1941-1944
- K771 Iparügyi Minisztérium, Elnöki iratok, 1941-1944

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szegedi Levéltár (Szeged)

- VIII. 1. A Szegedi Ferenc József Tudományegyetem Rektori Hivatalának iratai, 1941-1944
- VIII. 2. A Szegedi Ferenc József Tudományegyetem Bölcsész- és Nyelv- és Történettudományi Karának iratai, 1941-1944
- VIII. 5. A Szegedi Horthy Miklós Tudományegyetem Rektori Hivatalának iratai, 1941-1944
- VIII. 6. A Szegedi Horthy Miklós Tudományegyetem Bölcsészettud. Karának iratai, 1941-1944
- VIII. 7. A Szegedi Horthy Miklós Tudományegyetem Matematika- és Természettudományi Karának iratai, 1941-1944
- IX. 201. Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara iratai, 1941-1944

Szegedi Tudományegyetem Levéltára (Szeged)

- A M. kir. Ferenc József Tudományegyetem, 1940-től M. kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Orvosi Karának iratai, 1941-1944

Szabadkai Történelmi Levéltár – Istorijski Arhiv Subotica (Szabadka)

- F. 021. Szabadkai temetkezési egyletek iratai, 1941-1944
- F. 026. Szabadka város Árvaszékének iratai, 1941-1944
- F. 030. Szabadkai Ipartestület iratai, 1941-1944
- F. 051. Szabadkai Kereskedőegyesület iratai, 1941-1944
- F. 060. Szabadka thj. város Polgármesteri Hivatalának iratai, 1941-1944

- F. 062. Szabadkai királyi Törvényszék iratai, 1941-1944
- F. 063. Bajmok község iratai, 1941-1944
- F. 064. Bajsa község iratai, 1941-1944
- F. 144. Topolyai Ipartestület iratai, 1941-1944
- F. 159. Bajmoki Ipartestület iratai, 1941-1944
- F. 258. Pacsér község iratai, 1941-1944
- F. 260. Ómoravica község iratai, 1941-1944
- F. 264. Kishegyes község iratai, 1941-1944
- F. 277. Szabadkai Járásbíróság iratai, 1941-1944
- F. 279. Szabadkai királyi Ügyészség iratai, 1941-1944
- F. 305. Topolya község iratai, 1941-1944
- F. 313. Csantavér község iratai, 1941-1944
- F. 375. Topolyai Járás Kereskedői Egyesülete iratai, 1941-1944
- F. 376. A Baross Szövetség Szabadka és vidéke fiókja iratai, 1941-1944

United States Holocaust Memorial Museum (Washington)

Written testimonies, memoirs, and diaries

Oral history interviews

Újvidék Város Történelmi Levéltára – Istorijski Arhiv Grada Novog Sada (Újvidék)

- F. 46. Palánkai Járási Ipartársulat iratai, 1941-1944
- F. 71. Temerini Ipartársulat iratai, 1941-1944
- F. 75. Bácsstóvárosi Ipartársulat iratai, 1941-1944
- F. 81. Bulkeszi Ipartársulat iratai, 1941-1944
- F. 87. Dunacsébi Ipartársulat iratai, 1941-1944
- F. 88. Szépligeti Ipartársulat iratai, 1941-1944
- F. 104. Újvidék Városi és Járási Ipartársulat iratai, 1941-1944
- F. 171. Csurogi Ipartársulat iratai, 1941-1944
- F. 178. Pincédi Ipartársulat iratai, 1941-1944
- F. 180. Szilbácsi Ipartársulat iratai, 1941-1944
- F. 185. Dunabökenyi Ipartársulat iratai, 1941-1944
- F. 189. Újvidék Városi és Járási Kereskedők Egyesülete iratai, 1941-1944
- F. 191. Boróci Ipartársulat iratai, 1941-1944
- F. 192. Zsablyai Ipartársulat iratai, 1941-1944
- F. 215. Boldogasszonyfalvai Ipartársulat iratai, 1941-1944
- F. 227. Az újvidéki járás katonai közigazgatásának iratai, 1941
- F. 228. Újvidék sz. kir. város katonai parancsnokságának iratai, 1941
- F. 232. Petróc község iratai, 1941-1944
- F. 233. Kiskér község iratai, 1941-1944

- F. 234. Begecs község iratai, 1941-1944
- F. 235. Futak község iratai, 1941-1944
- F. 236. Szépliget község iratai, 1941-1944
- F. 237. Dunagálos község iratai, 1941-1944
- F. 238. Kács község iratai, 1941-1944
- F. 239. Kucora község iratai, 1941-1944
- F. 240. Mozsor község iratai, 1941-1944
- F. 241. Boróc község iratai, 1941-1944
- F. 242. Ókér község iratai, 1941-1944
- F. 243. Pincéd község iratai, 1941-1944
- F. 244. Temerin község iratai, 1941-1944
- F. 245. Torzsa község iratai, 1941-1944
- F. 246. Bácsstóváros község iratai, 1941-1944
- F. 247. Sajkás község iratai, 1941-1944
- F. 248. Parrag község iratai, 1941-1944
- F. 249. Csurog község iratai, 1941-1944
- F. 250. Úrszentiván község iratai, 1941-1944
- F. 251. Kiszács község iratai, 1941-1944
- F. 252. Máriamajor község iratai, 1941-1944
- F. 253. Titel község iratai, 1941-1944
- F. 254. Dunacséb község iratai, 1941-1944
- F. 737. Újfutak község iratai, 1941-1944
- F. 738. Ófutak község iratai, 1941-1944
- F. 257. Az újvidéki járás iratai, 1941-1944
- F. 258. A zsablyai járás iratai, 1941-1944
- F. 259. Újvidék szabad királyi város városi elöljáróságának iratai, 1941-1944
- F. 260. Újvidék szabad királyi város főispánjának iratai, 1941-1944
- F. 263. Újvidéki Járásbíróság iratai, 1941-1944
- F. 264. Titeli Járásbíróság iratai, 1941-1944
- F. 265. Zsablyai Járásbíróság iratai, 1941-1944
- F. 266. Állami népiskolák gondnoksága (Újvidék) iratai
- F. 270. Bácskapalánkai Járásbíróság iratai, 1941-1944

Yad Vashem Archives (Jeruzsálem)

- O. 75. Letters and Postcards Collection
- O. 33. Testimonies, Diaries, and Memoirs Collection
- O. 39. Collection of Memoirs Written for the Yad Vashem Competition
- O. 84. Hungarian Jewish Communities Collection

Vajdasági Levéltár – Arhiv Vojvodine (Újvidék)

- F. 149. Déli Hadsereg Katonai Közigazgatási Csoport Parancsnokság (Újvidék) iratai, 1941
- F. 150. Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztérium Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (Újvidék) iratai, 1941-1944
- F. 151. Az Újvidéki II. fokú Tanügyigazgatási Kirendeltség iratai, 1941-1944
- F. 152. Újvidéki Főtanügyigazgatási Kirendeltség iratai, 1941-1944
- F. 153. Újvidéki kerületi iparfelügyelő iratai, 1941-1944
- F. 158. Az Újvidéki Járásbíróság iratai, 1941-1944
- F. 159. Az Újvidéki Királyi Ügyészség iratai, 1941-1944
- F. 163. A Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara kirendeltsége (Újvidék) iratai, 1941-1944

Vajdasági Múzeum – Muzej Vojvodine (Újvidék)

- M. K. 1-2. A katonai hatóságok iratai, 1941
- M. K. 3-7. Rendőrségi iratok, 1941-1944
- M. K. 8-9. A M. kir. Csendőrség (V. szegedi csendőrkerület) iratai, 1941-1944
- M. K. 12-21. A polgári hatóságok (civil közigazgatás) iratai, 1941-1944
- M. K. 22. Dátum nélküli vegyes iratok, 1941-1944
- M. K. 23-24. Újvidéki kir. Törvényszék iratai, 1942-1944
- M. K. 25-30. Politikai pártok és egyéb szervezetek iratai, 1941-1944
- M. K. 33. Sajtó és propaganda anyagok, 1941-1944
- M. K. 39. Vegyes iratok
- Deák Leó és társai háború utáni peranyaga (Újvidék), 1945

Vajdasági Ügyvédi Kamara – Advokatska komora Vojvodine irattára (Újvidék)

Az újvidéki ügyvédi kamarában regisztrált ügyvédek személyi lapjai (kötet), 1941-1944

Zentai Történelmi Levéltár – Istorijski Arhiv Senta (Zenta)

- F. 096. Magyarkanizsa város katonai közigazgatásának iratai, 1941
- F. 097. Zenta város katonai közigazgatásának iratai, 1941
- F. 098. Ada község iratai, 1941-1944
- F. 099. Horgos nagyközség iratai, 1941-1944
- F. 101. Magyarkanizsa város polgári közigazgatásának iratai, 1941-1944
- F. 104. Martonos község iratai, 1941-1944
- F. 105. Mohol község iratai, 1941-1944
- F. 108. Zenta város polgári közigazgatásának iratai, 1941-1944
- f. 504. Zentai Járásbíróság iratai, 1941-1944

Zombori Történelmi Levéltár – Istorijski Arhiv Sombor (Zombor)

- F. 110. Zombor város katonai közigazgatásának iratai, 1941

- F. 112. Apatin község iratai, 1941-1944
- F. 113. Bács község iratai, 1941-1944
- F. 114. Gombor község iratai, 1941-1944
- F. 115. Kerény község iratai, 1941-1944
- F. 116. Bácskertes község iratai, 1941-1944
- F. 117. Szond község iratai, 1941-1944
- F. 118. Órszállasközség iratai, 1941-1944
- F. 119. Sztapár község iratai, 1941-1944
- F. 120. Nemesmilitics község iratai, 1941-1944
- F. 121. Szilágyi község iratai, 1941-1944
- F. 122. Bácsgyulafalva község iratai, 1941-1944
- F. 123. Vajszka község iratai, 1941-1944
- F. 124. Monostorszeg község iratai, 1941-1944
- F. 127. Zombor város iratai, 1941-1944
- F. 132. Apatini járás főszolgabírájának iratai, 1941-1944
- F. 322. Újszivác község iratai, 1941-1944
- F. 540. Béreg község iratai, 1941-1944

Korabeli sajtótermékek

Bácsmegyei Napló, 1941

Délvidéki Magyarság, 1941-1944

Délvidéki Szemle, 1942-1944

Hírlap, 1941

Országos Orvoskamarai Közlöny, 1941-1944

Új Nép, 1941-1944

Újvidéki Reggeli Újság, 1941-1944

Zentai Újság, 1941-1944

Felhasznált irodalom

A. Sajti Enikő: *Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában: 1941*. Akadémiai, Budapest, 1984.

A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941-1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Kossuth, Budapest, 1987.

A. Sajti, Enikő: *Megtorlás vagy konszolidáció? Délvidék 1941-1944*. In: Randolph L. Braham és Attila Pók (szerk.): *The Holocaust in Hungary: Fifty Years Later*. Rosenthal Institute for Holocaust Studies, New York,

1997, 379-388.

A. Sajti Enikő: *Kényszerpályán. Magyarok Jugoszláviában, 1918-1941.* Hispánia, Szeged (SZOTE), 1997.

A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918-1947.* Napvilág, Budapest, 2004.

A. Sajti Enikő: A bánáti magyar kisebbség helyzete a második világháború éveiben. In: Bárdi Nándor, Fedinec Csilla és Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008, 176-179.

A. Sajti Enikő: A magyar állam berendezkedése a Délvidéken. 1941-1944. *Limes*, 23 évf. 2. sz. (2009) 63-82.

A. Sajti Enikő: *Bűntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok.* Szegedi Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskola Modernkori Program, Szeged, 2010.

A. Sajti Enikő: Az újvidéki razzia elő- és utótörténete. *História*, 33. évf. 9-10. sz. (2011) 29-34.

A. Sajti Enikő: *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés. Várady Imre (1867-1959) bánáti magyar politikus iratai.* Forum, Újvidék, 2016.

Ádám, István Pál: Tipping the Rescuer? *S:I.M.O.N. - Shoah: Intervention. Methods. Documentation.* 2 évf. 1 sz. (2015) 4-14.

Adam, Istvan Pal: *Budapest Building Managers and the Holocaust in Hungary.* Palgrave Macmillan, London, 2016.

Antos Balázs és Tamás Ágnes (szerk.): *Szemelvények ötszáz év magyar történelméből. A III. modern kori magyar történeti PhD-konferencia tanulmányai.* SZTE, Szeged, 2011.

Arday Lajos: *Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában.* Gondolat, Budapest, 2002.

Babits Antal (szerk.): *Magyar holokauszt 70. Veszteségek és felelősségek.* Logos, Budapest, 2014.

Bagdi Róbert: A Délvidék népessége az 1941. évi népszámlálás alapján. *Limes*, 22. évf. 2. sz. (2009) 17-33.

Bajohr, Frank és Andrea Löw (szerk.): *The Holocaust and European Societies: Social Processes and Social Dynamics.* Palgrave Macmillan, London, 2016.

Balázs Sándor: Etnikum, kultúra, politikai opció. *Korunk*, 8. évf. 2. sz. (1991) 970-976.

Bányai Viktória, Fedinec Csilla és Komoróczy Ráchel Szonja (szerk.): *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Aposztróf, Budapest, 2013.

Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között. *Regio*, 8. évf. 2. sz. (1997) 32-67.

Bárdi Nándor: A kisebbségi magyar társadalmak a két világháború között. In: Bárdi Nándor, Fedinec Csilla és Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008, 146-151.

Bárdi Nándor: A Magyarországgal szomszédos országok magyarságpolitikája a két világháború között. In: Bárdi Nándor, Fedinec Csilla és Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008, 74-83.

Bárdi Nándor, Fedinec Csilla és Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008.

Bataković, Dušan T. (szerk.): *Minorities in the Balkans*. Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, 2011.

Bauer, Yehuda: *Rethinking the Holocaust*. Yale University Press, New Haven és London, 2001.

Benjamin, Lya: The Determinants of Jewish Identity in Inter-War Transylvania. *Studia Judaica*, 1996, 68-77.

Benkő Levente: Magyar nemzetiségpolitika Észak–Erdélyben 1940–44. *Pro Minoritate*. 2002. ősz, 7–41.

Bibó István: A zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: Vida István és Nagy Endre (szerk.): *Bibó István: Válogatott tanulmányok*. Magvető, Budapest, 1990, 621-797.

Blomqvist, Anders E.B.: *Economic Nationalizing in the Ethnic Borderlands of Hungary and Romania: Inclusion, exclusion and annihilation in Szatmár/Satu-Mare 1867-1944*. Stockholm University Press, Stockholm, 2014.

Botić, Milorad: *50 godina advokatske komore u Novom Sadu 1921-1971*. Advokatska komora u SAP Vojvodini, Novi Sad, 1971.

Braham, Randolph L.: *The Kamenets Podolsk and Délvidék Massacres: Prelude to the Holocaust in Hungary*. Yad Vashem Studies, 9. sz. (1973) 133-156.

Braham, Randolph L.: *The Hungarian Labor Service System, 1939–1945*. East-European Quarterly, Boulder, 1977.

Braham, Randolph L. (szerk.): *Studies on the Holocaust in Hungary*. Columbia University Press, New York, 1990.

Braham, Randolph L.: *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon I*. Belvárosi, Budapest, 1997.

Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról II*. Balassi, Budapest, 2002.

Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról III*. Balassi, Budapest, 2004.

Braham, Randolph L.: *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon*. Park Kiadó, Budapest, 2015.

Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról VII*. Múlt és Jövő, Budapest, 2016.

Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról VIII*. Múlt és Jövő, Budapest, 2017.

Braham, Randolph L. és Kovács András (szerk.): *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán*. Múlt és Jövő, Budapest, 2015.

Braham, Randolph L. és Attila Pók (szerk.): *The Holocaust in Hungary: Fifty Years Later*. Rosenthal Institute for Holocaust Studies, New York, 1977.

Case, Holly: A holokauszt és az erdélyi kérdés a II. világháború után. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Balassi, Budapest, 2005, 340-353.

Case, Holly: *Between States. The Transylvanian Question and the European Idea during World War II*. Stanford University Press, Stanford, 2009.

Cole, Tim: Writing “Bystanders” into Holocaust History in More Active Ways: “Non-Jewish” engagement with ghettoisation, Hungary 1944. *Holocaust Studies*, 11. évf. 1. sz. (2005) 55-74.

Csapody Tamás: *Bori munkaszolgálatosok. Fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből*. Vince, Budapest, 2011.

Csapody Tamás: *Mozgó vesztőhelyek*. *Index*, 2013. jan. 22.

https://index.hu/velemenyo/olvir/2013/01/22/mozgo_vesztohelyek/

Csíky Balázs: 1938 szimbolikus eseményei a magyarországi zsidó sajtó tükrében. *Egyháztörténeti Szemle*, XVII. évf. 2. sz. (2016) 60-78.

Csósz László: Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidótörvény végrehajtása. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Balassi, Budapest, 2005, 176-191.

Csósz László: *Konfliktusok és kölcsönhatások. Zsidók Jász-Nagykun-Szolnok megye történelmében*. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Közleményei 12. Szolnok, 2014.

Csósz László: A magyarországi háborús munkaszolgálat eredete és nemzetközi összefüggései. In: Randolph L. Braham és Kovács András (szerk.): *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán*. Múlt és Jövő, Budapest, 2015, 113-147.

Csósz László, Fiamova Martina, Gidó Attila, Kunt Gergely, Laszák Ildikó, Paulovicova Nina, Pejin Attila és Vajda Júlia: Munkaszolgálat a második világháború idején a történelmi Magyarország utódállamaiban. *Múltunk*, 60. évf. 2. sz. (2015) 72-145.

Csuka János: *Kisebbségi sorsban. A délvidéki magyarság húsz éve*. Minerva, Szabadka, 1939.

Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918-1941*. Püski, Budapest, 1995.

Csuka Zoltán (szerk.): *A visszatért Délvidék*. Budapest, Halász, 1941.

Damjanov, Jadranka (közr.): *Így élünk Szabadkán. Damjanovné Zimmer Sarolta emlékiratai*. Bookmaker, Budapest-Zagreb, 2003.

Dévavári Zoltán: Adalékok a délvidéki zsidóság történetéhez. *Mazsihisz.hu*, 2012. január 26. <http://mazsihisz.hu/index.php?scid=n4821>

Dévavári Zoltán: Ez történt Szabadkán. Emberi sorsok, tragédiák – a szabadkai zsidóság a második világháborúban (1941-1944). In: Dévavári Zoltán és Olga Kovačev Ninkov (szerk.): *Subotica – Szabadka 1920-1944. Prilozi istoriji subotičkih jevreja/Adalékok a szabadkai zsidóság történetéhez*. Szabadkai Zsidó Hitközég, Szabadka, 2014.

Dévavári Zoltán: Két tűz között: a szabadkai zsidóság megsemmisülése. Feljelentők, besúgók, életmentők és áldozatok. In: Babits Antal (szerk.): *Magyar holokauszt 70. Veszteségek és felelőségek*. Logos, Budapest, 2014, 149-184.

Dévavári Zoltán: *Új partok felé. Kisebbségi kiűtkeresés, szellemi és politikai irányzatok a Délvidéken és a*

- Magyar Párt megalakulása (1918-1923)*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2014.
- Dévavári Zoltán: *A szabadkai zsidóság eszme- és politikatörténete (1918-1944)*. GlobeEdit, Saarbrücken, 2016.
- Dévavári Zoltán és Olga Kovačev Ninkov (szerk.): *Subotica – Szabadka 1920-1944. Prilozi istoriji subotičkih jevreja/Adalékok a szabadkai zsidóság történetéhez*. Szabadkai Zsidó Hitközség, Szabadka, 2014.
- Dombrády Lóránd: *Hadsereg és politika Magyarországon 1938-1944*. Kossuth, Budapest, 1986.
- Don, Jehuda: The Numerus Clausus and Human Capital Development in Hungary. *CEU History Department Yearbook, 1997-98*. Central European University, Budapest, 1999, 169-175.
- Don, Jehuda: *A magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19-20. században*. MTA Judaisztika Kutatóközpont, Budapest, 2006, 114-169.
- Dósa Rudolfné: *A MOVE – egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet, 1918-1944*. Akadémiai, Budapest, 1972.
- Dumitru, Diana: *The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust: The borderlands of Romania and the Soviet Union*. Cambridge University Press, New York, 2016.
- Ehrenreich, Robert M. és Tim Cole: The Perpetrator-Bystander-Victim Constellation: Rethinking Genocidal Relationships. *Human Organization*, 64. évf. 3. sz. (2005) 213-224.
- Erdős Zoltán, Pálfy Eszter, és Zárdai István Zoltán (szerk.): *Törésvonalak. Politikai, szociális és kulturális hasadások a közép-európai társadalmakban a kora újkortól napjainkig*. PTE BTK Kerényi Károly Szakkollégium – Lengyel Ifjúsági Egyesület, Pécs, 2011.
- Erős István (szerk.): *90 éves a szegedi gyógyszerészképzés*. SZTE Gyógyszerésztudományi Kar, Szeged, 2011.
- Fábián Borbála: A főispáni hivataltól a főispánságig. *Bácsország*, 2009/1. sz. 40-48.
- Fábián Borbála: Az iskolán kívüli népművelés Szabadkán 1941 és 1944 között. *Ex Pannonia*, 21. sz. (2017) 24-33.
- Farkas Zsuzsa, Mirko Grlica, Lovas Ildikó és Ninkov K. Olga (szerk.): *Élettől az életig a holokauszton át*. Forum Könyvkiadó – Szabadkai Zsidó Hitközség, Újvidék és Szabadka, 2015.
- Fedinec Csilla és Szarka László: Politikai választások és kulturális orientációk. In: Bányai Viktória, Fedinec Csilla, Komoróczy Ráchel Szonja (szerk.): *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától*

napjainkig. Aposztróf, Budapest, 2013, 156-165.

Fenoglio, Luca: *Resisting the 'final solution'? Ordinary fascists and Jewish policy in Italian-occupied southeastern France, 1942-1943*. PhD dolgozat, University of Edinburgh, 2017.

Fischer Ferenc, Majoros István és Vonyó József (szerk.): *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*. University Press, Pécs, 2000.

Frojimovics Kinga: *I Have Been a Stranger in a Strange Land: The Hungarian State and Jewish Refugees in Hungary, 1933-1945*. The International Institute for Holocaust Research, Yad Vashem, Jerusalem, 2007.

Frojimovics Kinga: Visszacsatolás, iparrevízió, földbirtok-kisajátítás. In: Bányai Viktória, Fedinec Csilla, Komoróczy Ráchel Szonja (szerk.): *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Aposztróf, Budapest, 2013, 229-240.

Frojimovics Kinga: Holokausz Kárpátalján 1938–1944. *Múlt-kor*, 2014/tavaszi, 69-71.

Frojimovics Kinga: A „Bécsben élő számos magyar állampolgár hathatós jogvédelme”: A magyar állampolgárságú zsidók ügyeinek intézése a bécsi magyar főkonzulátuson az Anschluss után. In: Molnár Judit (szerk.): *A nagypolitikától a hétköznapokig. A magyar holokausz 70 év távlatából*. Balassi, Budapest, 2016, 171-179.

Fülöp András: *A zsidótörvények hatása Szegeden (1938-1944)* Szakdolgozat, Szegedi Tudományegyetem-BTK, 2004.

Gellért Ádám: Mi történt Kamenyec-Podolszkijban? Deportálások Magyarországról 1941-ben. *Múlt-kor*, 2014/tavaszi, 46-51.

Gellért Ádám és Gellért János: Az 1941. évi körösmezői deportálások. A kitoloncolásokat jóváhagyó minisztertanácsi döntés háttere. *Betekintő*, 2012/2. sz.

Gellért Ádám és Gellért János: Menekülés a népiirtás elől. Az 1941-es deportáltak hazatérési kísérletei és a magyar állam ellenintézkedései. *Betekintő*, 2013/3. sz.

Gellért Ádám és Gellért János: Egy tömeggyilkosság anatómiája – Kamenyec Poldolszkij, 1941. augusztus. *Betekintő*, 2015/4. sz.

Giddens, Anthony: *The Nation-State and Violence. Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1985.

Glässer Norbert és Zima András: Változatlanág a változásban. A két világháború közötti budapesti zsidó csoportok önképe a megváltozott kárpát-medencei határok függvényében. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 21. évf. 1–4. sz. (2009) 35–58.

Gidó Attila: Az erdélyi magyar zsidóság önszerveződése és önazonosságtudata az első világháborút követően. *Székegyföld*, 8. évf. 6. sz. (2002) 82-109.

Gidó Attila: Mentésítések Észak-Erdélyben 1941-ben. *Regio*, 25. évf. 1. sz. (2017) 109-146.

Goldstein, Ivo: The Jews in Yugoslavia 1918-1941. Antisemitism and the Struggle for Equality. In: Kovács András és Andor Eszter (szerk.): *Jewish Studies at CEU, 1999-2001*. Vol. 2. CEU, Budapest, 2002, 51-64.

Golubović, Zvonimir: *Racija u južnoj Bačkoj 1942. godine*. Istorijski muzej Vojvodine, Novi Sad, 1992.

Grabowski, Jan: The role of bystanders in the implementation of the Final Solution in occupied Poland. In: *Yad Vashem Studies*, 43. évf. 1. sz. (2015) 113-131.

Guttstadt, Corry: *Bystanders, rescuers or perpetrators? The neutral countries and the Shoah*. Metropol, Berlin, 2016.

Györi Szabó Zoltán: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Gondolat, Budapest, 2009.

Hanel, Rudolf: *Compass Industrie 1944: Ungarn*. Compass, Wien, 1944.

Hartmann, Zvi: A Jewish Minority in a Multiethnic Society During a Change of Governments: The Jews of Transylvania in the Interwar Period. *Studia Judaica*, 1996, 200-210.

Herr, Alexis: *The Holocaust and compensated compliance in Italy: Fossoli di Carpi, 1942-1952*. Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke és New York, 2016.

Hilberg, Raul: *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933-1945*. Aaron Asher, New York, 1992.

Hilberg, Raul: *The Destruction of the European Jews*. Harmadik kiadás. Yale University Press, New Haven, 2003.

Hornyák Árpád: *Találkozások – ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar-szerb kapcsolatok történetéből*. Bocz Nyomdaipari Kft., Pécs, 2010.

Hornyák Árpád és Bíró László (szerk.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941-1948. Történelem és emlékezet*. MTA Böcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2016.

Hornyik Miklós: *A Délbácska története (1920-1929)*. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1985.

Horváth Sz. Ferenc: Népcsoortpolitika, szociális kompenzáció és gazdasági jóvátétel. A holokauszt Észak-Erdélyben. *Múltunk*, 51. évf. 3. sz. (2006) 102-143.

Horváth Sz. Ferenc: Határon innen és túl. Népeségcsere és áttelepítés, mint az erdélyi kérdés megoldási lehetősége (1937-1942). *Limes*, 18. évf. 2. sz. (2006) 7-16.

Horváth Csaba és Lengyel Ferenc: *A délvidéki hadművelet: 1941. április*. Püldo, Kaposvár, 2003.

Horváth Zita és Sz. Halász Dorottya (szerk.): *Zsidók és keresztények az évszázadok sodrában – Interpretációk egy témára*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2015.

Illésfalvi Péter: „Édes Erdély itt vagyunk...” Az erdélyi bevonulás során történt atrocitásokról. *Pro Minoritate*, 2004. tavasz, 58–77.

Ionescu, Stefan: *Jewish Resistance to „Romanianization”, 1940-1944*. Palgrave Macmillan, New York, 2015.

Jakab Attila: A magyarországi keresztény média a zsidótörvények idején. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról VII*. Múlt és Jövő, Budapest, 2016, 13-108.

K. Farkas Claudia: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon 1920-1944*. Napvilág, Budapest, 2010.

K. Farkas Claudia: Párhuzamos történet a zsidók iskolai kirekesztéséről Olaszországban és Magyarországon az 1930-as évek végén. *Yerusha. Zsidóság és kulturális antropológia. Online folyóirat*, 2014/2. sz. <http://yerushaonline.com/content/?v=651q03zg>

K. Farkas Claudia: „Küzdeni a zsidótörvények súlya alatt”. Zsidó reakciók a jogfosztásra, 1938, 1939. In: Randolph L. Braham és Kovács András (szerk.): *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán*. Múlt és Jövő, Budapest, 2015, 59-75.

Kádár Gábor és Vági Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Jaffa, Budapest, 2005.

Kalapis Zoltán: Százötven éves sajtótörténetünk dátumai és fejezetei (1848-1998). *Létünk*, 32. évf. 1-2 sz. (2002)

Karády Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. Cserépfalvi, Budapest, 1997.

Karády Viktor: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek*. Replika Kör, Budapest, 2000.

Karsai László: Ellenállni a gonosznak. Zsidók és magyarok a Soá idején. In: Hamp Gábor, Horányi Özséb, Rábai László (szerk.): *Magyar Megfontolások a Soáról*. Balassi – Magyar Pax Romana Fórum – Pannonhalmi Főapátság, Budapest, 1999, 111-123.

Karsai László: Magyar zsidók sorsa Nyugat-Európában 1942-1943-ban. In: Fischer Ferenc, Majoros István és Vonyó József (szerk.): *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*. University Press, Pécs, 2000, 343-366.

Karsai László: *Holokauszt*. Pannonica, Budapest, 2001.

Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920-1944. *Századok*, 138. évf. 6. sz. (2004) 1285-1304.

Karsai László: A végzetes esztendő: 1942 a magyar diplomaták jelentéseiben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 117. évf. 3. sz. (2004) 859-883.

Karsai László: A holokausztról szóló információk a magyar sajtóban 1941-1944. *Századok*, 148. évf. 6. sz. (2014) 1365-1374.

Karsai László: Holokauszt Magyarországon. *Mozgó Világ*, 41. évf. 2. sz. (2015. febr.) 19-35.

Karsai László: Zsidó ellenállók, törvénysértők. In: Hováth Zita és Sz. Halász Dorottya (szerk.): *Zsidók és keresztények az évszázadok sodrában – Interpretációk egy témára*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2015, 331-339.

Karsai László: Holokauszt, antiszemitizmus, emlékezet, emlékezetpolitika. *Mozgó Világ*, 42. évf. 7-8. sz. (2016) 3-21.

Karsai László: A magyar holokauszt – nemzetközi összehasonlításban. In: Molnár Judit (szerk.): *A nagypolitikától a hétköznapiakig: a magyar holokauszt 70 év távlatából*. Balassi, Budapest, 2016, 37-48.

Karsai László: Zsidósors Európában 1941-ben. In: Balázs Eszter, Koltai Gábor, és Takács Róbert (szerk.): *Homoklapátolás nemesércért. A 70 éves Ständeisky Éva tiszteletére*. Napvilág, Budapest, 2018, 133-143.

Karsai Elek (szerk.): „fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon I–II.* MIOK, Budapest, 1962.

Kasaš, Aleksandar: *Mađari u Vojvodini 1941-1946.* Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za istoriju, Novi Sad, 1996.

Katzburg, Nathaniel: *Zsidópolitika Magyarországon 1919-1943.* Babel, Budapest, 2002.

Kelemen Ágnes Katalin: „Az asszimiláció az élet nagy iskolája volt.” A zsidó önazonosság és szolidaritás kérdései Erdélyben az első világháború után. *Múltunk*, 2017/4. sz. 137-159.

Kepecs József (szerk.): *A zsidó népesség száma településenként 1840-1941.* KSH, Budapest, 1993.

Kepecs József (szerk.): *A Délvidék településeinek vallási adatai 1880-1941.* KSH, Budapest, 1999.

Kepecs József (szerk.): *A Felvidék településeinek vallási adatai 1880-1941. I.* KSH, Budapest, 1999.

Kepecs József (szerk.): *Kárpátalja településeinek vallási adatai 1880-1941.* KSH, Budapest, 2000.

Kepecs József (szerk.): *Erdély településeinek vallási adatai 1880-1941. I.* KSH, Budapest, 2001.

Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség, 1919-1945: egyetemi ifjúság s jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban.* Attraktor, Máriabesenyő, 2012.

Kerepeszki Róbert: *A Vitézi Rend, 1920-1945.* Attraktor, Máriabesenyő, 2013.

Kiss Róbert Károly és Vajda Tamás: *Egyetemi ifjúsági egyesületek Szegeden 1919 és 1944 között.* Universitas Szeged, Szeged, 2012.

Klimo, Arpad von: *Remembering Cold Days: The Novi Sad Massacre in Hungarian Politics and Society.* University of Pittsburgh Press, Pittsburg, 2018.

Koljanin, Milan: *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941.* Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2008.

Kolozsi Tibor: *A szabadkai sajtó (1919-1945).* Fórum, Újvidék, 1979.

Kónya Judit: *Hungarian Rabbinic Responsa Regarding Local Decrees on Opening Shops on Saturdays.* *Yad*

Vashem Studies, 42. évf. 1. sz. (2014) 83-109.

Korb, Alexander: *Im Schatten des Weltkrieges: Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien, 1941-1945*. Hamburger Edition, Hamburg, 2013.

Kovács András és Andor Eszter (szerk.): *Jewish Studies at CEU, 1999-2001*. Vol. 2. CEU, Budapest, 2002.

Kovács András: A magyar intencionalizmus. Új irányok a magyar holokauszt-történetírásban. In: Randolph L. Braham és Kovács András (szerk.): *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán*. Múlt és Jövő, Budapest, 2015, 13-35.

Kovács Éva: Disszimiláció, zsidó azonosságtudat, regionális identitás Szlovákiában (1920-1938). *Regio*, 2. évf. 2. sz. (1991) 67-73.

Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Helikon, Budapest, 2001.

Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A Numerus Clausus Magyarországon, 1920-1945*. Napvilág, Budapest, 2012.

Kovács Tamás: Mester Miklós pályaképehez. *Korunk*, XXIV. évf. 4. sz. (2013. ápr.) 89-96.

Kramer Gyula: A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség feladatai és munkája. In: Csuka Zoltán (szerk.): *A visszatért Délvidék*. Halász, Budapest, 1941, 43-54.

Kunt, Gergely: The Self-Reflexive Antisemitism of a Young Hungarian Woman During and After World War II (1940-1947). *Holocaust. Studii și cercetări*, 2015, 59-80.

Kunt, Gergely: The Psychological Coping Mechanisms of a Jewish Hungarian Teenager, Lilla Ecséry, as Reflected in Her Diary Written during the Holocaust. *Judaica et Holocaustica 7* (Women and World War II) 2016, 69-89.

L. Balogh Béni: A román–magyar viszony és a kisebbségi kérdés 1940 őszén. *Limes*, 9. évf. 3. sz. (1996) 79-92.

Laczó Ferenc: *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa közt: magyar zsidó gondolkodás a Horthy-korban*. Osiris, Budapest, 2014.

Laczó Ferenc: Caught Between Historical Responsibility and the New Politics of History: on Patterns of Hungarian Holocaust Remembrance. In: Simona Mitroiu (szerk.): *Life Writing and Politics of Memory in Eastern*

Europe. Palgrave Macmillan, London, 2015, 185-201.

Lagzi István: Forgósziel a délvidéken 1941-ben (A délvidéki jugoszláv hadsereg katonáinak hazatérése a német hadifogoly táborokból). *Valóság*, 5. évf. 3. sz. (2007) 48-58.

Lefkovic Erő visszaemlékezése: A munkásmozgalom Baranyában a szerb megszállás 13 hónapja alatt, 1918-1921. In: dr. Szinkovich Márta (szerk.): *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 1968*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1968, 177-189.

Lendvai L. Ferenc, Sohár Anikó és Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 1990.

Mačković, Stevan: Szabadka gyáripára és a gyártulajdonosok, 1918-1941. *Subotica nekada. O istoriji i prošlosti moga grada*. é. n. Online: <https://suiistorija.wordpress.com/industrija-i-industrijalci-ipar-es-iparosok/szabadka-gyaripara-es-a-gyartulajdonosok-1918-1941/>

Mačković, Stevan: *Industrija i industrijalci Subotice (1918-1941)*. Posebna izdanja, Subotica, 2004.

Mačković, Stevan: A modernizáció hordozóiként fellépő zsidó gyáriparosok Szabadkán, az 1918-1945 közötti időszakban. *Bácsország*, 30. sz. (2004) 69-71.

Majsai Tamás: Iratok a körösmezei zsidódeportálás történetéhez – 1941. In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV-V*. Akadémiai, Budapest, 1986, 195-237.

Majsai, Tamás: The Deportation of Jews from Csíkszereda and Margit Slachta's Intervention on Their Behalf. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Studies on the Holocaust in Hungary*. Columbia University Press, New York, 1990, 113-163.

Mann, Michel: *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing*. Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

Margittai Linda: A Baross Szövetség szerepe a zsidótörvények és -rendeletek végrehajtásában. In: Strausz Péter és Zachar Péter Krisztián (szerk.): *Sorsfordulók és mindennapok – Tanulmányok a 19-20. századi magyar és egyetemes történelemről*. Modern Minerva Könyvek, Heraldika, Budapest, 2011, 212-231.

Margittai, Linda: Economic Aryanization in Northern Transylvania 1940-1944: Intentions, Considerations, and Realities. *Holocaust. Studii și cercetări (Holocaust. Study and Research)*, VII. évf. 1 sz. (2015) 111–136.

Markovich, Slobodan G.: Ethnic and National Minorities in Serbia and the Kingdom of Yugoslavia. In: Dušan T.

- Bataković (szerk.): *Minorities in the Balkans*. Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, 2011, 90-108.
- Mazower, Mark: Violence and State in the Twentieth Century. *The American Historical Review*, 107. évf. 4. sz. (2002. okt.) 1158-1178.
- Merk Zsuzsa: Bukovinai székelyek a Délvidéken (1941–1944). In: Juhász Antal (szerk.): *Migráció és település a Duna-Tisza közén 2*. József Attila Tudományegyetem Néprajz Tanszék, Szeged, 1997, 179-190.
- Mesaroš, Šandor: *Mađari u Vojvodini 1929-1941*. Filozofski fakultet u Novom Sadu Institut za istoriju, Novi Sad, 1989.
- Miklós Péter: Szent-Györgyi Albert politikai szerepvállalása. In: Miklós Péter: *A szegedi bölcsészkar Radnóti Miklós diákéveiben. Tanulmányok Radnótiról, kortársairól és a szegedi egyetemről*. Radnóti Szegedi Öröksége Alapítvány, Szeged–Szabadka, 2011, 109-122.
- Molnár Judit: *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkörületben*. Cserépfalvi, Budapest, 1995.
- Molnár Judit: Hazafias tisztelettel: zsidók és nem zsidók Pécsen a holokauszt idején. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról II*. Balassi, Budapest, 2002, 257-272.
- Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Balassi, Budapest, 2005.
- Molnár Judit (szerk.): *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, Budapest, 2011.
- Molnár Judit: Kávéházi embermentés – Komoly Ottó, a Magyar Cionista Szövetség elnöke mentésről, ellenállásról, 1940-1944. In: Horváth Zita és Sz. Halász Dorottya (szerk.): *Zsidók és keresztények az évszázadok sodrában – Interpretációk egy témára*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2015, 320-330.
- Molnár Judit (szerk.): *A nagypolitikától a hétköznapiig. A magyar holokauszt 70 év távlatából*. Balassi, Budapest, 2016.
- Molnár Judit: Zsidótlanítás a déli határsávban 1944-ben. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról VIII*. Múlt és Jövő, Budapest, 2017, 31-64.
- Nagy Enikő Orsolya: A dési sajtó antiszemitizmusa és antiszemitái (1940-1944). In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról VII*. Múlt és Jövő, Budapest, 2016, 109-140.

Neimarlija, Ema: A német kisebbség sajátos helyzete a Bácskában a magyar fennhatóság idején 1941–1944. *Limes*, 22. évf. 2. sz. (2009) 103-111.

Novák Attila: Ellenállás vagy önmentés? Adalékok az 1944-es magyarországi cionista ellenállás problémájához. *Századok*, 141. évf. 1. sz. (2007) 143-166.

Overy, Richard J.: *War and Economy in the Third Reich*. Oxford University Press, Oxford, 1995.

Palić, Milenko: *Visszaemlékezés a világháború éveire (1941-1945)*. Közreadja: Pihurik Judit. Dél-alföldi évszázadok, 19. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2003.

Palosuo, Laura: *Yellow Stars and Trouser Inspections: Jewish testimonies from Hungary 1920-1945*. Uppsala Universitet, Department of History & The Uppsala Programme for Holocaust and Genocide Studies, Uppsala, 2008.

Pejin Attila: *A zentai zsidóság története*. Thurzó Lajos Művelődési Központ, Zenta, 2003.

Pejin Attila: Kettős diaszpórában, hármas identitással. A bácskai zsidóság Trianon után (1918-1941). *Délkelet-Európa – South-East Europe International Relations Quarterly*, 3. évf. 4. sz. (2012/tél) 1-8.

Pelle János: *A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény 1938-1944*. Európa, Budapest, 2001.

Pihurik Judit: Magyarok és szerbek a délvidéken 1941-1944. *Limes*, 22 évf. 2. sz. (2009) 83-102.

Pihurik Judit: Kórkép mint történeti forrás. Bayor Ferenc nyugalmazott tábornok, újvidéki városparancsnok 1942-43-as pere és elítélése. *Betekintő*, 2011/4. sz. http://epa.oszk.hu/01200/01268/00020/pdf/EPA01268_betekinto_2011_4_pihurik.pdf

Pihurik Judit: *Perben és haragban – világháborús önmagunkkal, Tanulmányok*. Kronosz, Pécs, 2015.

Pihurik Judit: „Vagy ők, vagy mink?”. Harminc évvel a csurogi razzia után. In: Hornyák Árpád és Bíró László (szerk.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941-1948. Történelem és emlékezet*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2016, 109-128.

Popović, Nebojša: *Jevreji u Srbiji 1918–1941*. Institut na savremenu istoriju, Beograd, 1997.

Pritz Pál: *A Bárdossy-per*. Kossuth, Budapest, 2001.

Rädle, Rena Jeremić: *Remembrance in Transition: The Sajmište Concentration Camp in the Official Politics of*

Memory of Yugoslavia and Serbia. *Cultures of History Forum* (blog). 2015. október 25. <http://www.starosajmiste.info/blog/remembrance-in-transition-the-sajmiste-concentration-camp-in-the-official-politics-of-memory-of-yugoslavia-and-serbia/>

Rehák László, *A kisebbségek Jugoszláviában. Jogi-politika tanulmány*. Forum, Novi Sad, 1967.

Rotbart, Vladislav: *Jugosloveni u mađarskim zatvorima i logorima 1941-1945*. „Dnevnik”, Novi Sad, 1988.

Ságvári Ágnes: Holokauszt Kárpátalján 1941-ben. *Múltunk*, 44. évf. 2. sz. (1999) 116-144.

Sárándi Tamás (szerk.): *Levezényelt visszacsatolás. A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben, 1940*. Pro-Print, Csíkszereda, 2016.

Sarfatti, Michele: Holokauszt Olaszországban. A magyar zsidók sorsa. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Balassi, Budapest, 2005, 100-110.

Schrafstetter, Susanna: „Life in Illegality Costs an Extortionate Amount of Money.” Ordinary Germans and German Jews Hiding from Deportation. In: Frank Bajohr és Andrea Löw (szerk.): *The Holocaust and European Societies: Social Processes and Social Dynamics*. Palgrave Macmillan, London, 2016, 69-85.

Schweizer József és Frojimovics Kinga (szerk.): *Magyarországi zsidó hitközségek. 1944 április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. 1. rész. Adattár*. MTA Judaisztikai kutatócsoport, Budapest, 1994.

Segal, Raz: Becoming bystanders. Carpatho-Ruthenians, Jews, and the politics of narcissism in Subcarpathian Rus. *Holocaust Studies* 16. évf. 1-2. sz. (2010) 129-156.

Segal, Raz: *Genocide in the Carpathians. War, social Breakdown, and Mass Violence 1914-1945*. Stanford University Press, Stanford, California, 2016.

Sekelj, Laslo: Antisemitizam u S(F)R Jugoslaviji od Nastanka do Drugog Svetskog Rata (1918-1941). *Nova Srpska Politička Misao*, Posebno izdanja 1, 2002, 75-92.

Shapiro, Paul A.: *The Kishinev Ghetto 1941-1942. A Documentary History of the Holocaust in Romania's Contested Borderlands*. University of Alabama Press – United States Holocaust Memorial Museum, Tuscaloosa, 2015.

Solonari, Vladimir: *Purifying the Nation: Population Exchange and Ethnic Cleansing in Nazi-Allied Romania*. Woodrow Wilson Center Press és Johns Hopkins University Press, Washington, DC – Baltimore, 2010.

Somlai Katalin: Nacionalistaként korszakokon át – Mester Miklós (1906-1989). In: Rainer M. János (szerk.): *Búvópatakok – a feltárás*. OSZK – 1956-os Intézet Alapítvány, Budapest, 2012, 105-165.

Sulyok Izabella: A negyedik zsidótörvény végrehajtása Zala megyében. In: Antos Balázs és Tamás Ágnes (szerk.): *Szemelvények ötszáz év magyar történelméből. A III. modern kori magyar történelmi PhD-konferencia tanulmányai*. SZTE, Szeged, 2011, 197-207.

Sulyok Izabella: The Transformation of Jewish–Non-Jewish Social Relations in a Gendarmerie District of Hungary, 1938-1944. In: Frank Bajohr és Andrea Löw (szerk.): *The Holocaust and European Societies: Social Processes and Social Dynamics*. Palgrave Macmillan, London, 2016, 289-303.

Szabó Tibor és Zallán Andor: *A Szent-Györgyi Albert Orvostudományi Egyetem története I: Orvostudományi Kar (1921-1944)*. Szent-Györgyi Albert Orvostudományi Egyetem, Szeged, 1992.

Szerbhorváth György: A jugoszláviai holokauszt emlékezete Szerbiában – irodalmi és tudományos igényű könyvek tükrében. *Regio*, 23. évf. 1. sz. (2015) 152-166.

Szikra Dorottya: A szociálpolitika másik arca. Fajvédelem és produktív szociálpolitika az 1940-es évek Magyarországon. *Századvég*, XIII. évf. 48. sz. (2008) 35-77.

Szmodits László és Dobson Szabolcs: A holokauszt és a gyógyszerészet I. A magyar zsidóság és a gyógyszerészet a Numerus Clausus törvénnyel bezárólag. *Gyógyszerészet*, 58. sz. (2014. okt.) 628-632.

Szmodits László és Dobson Szabolcs: *A magyar zsidóság és a gyógyszerészet 1945-ig*. Magyar Gyógyszerésztörténelmi Társaság, Budapest, 2014.

Szöllősy Vágó László: *Népünkkel, népünkért. A szabadkai Népkör krónikája 1872-1992*. Szabadka, 1994.

Tibori Szabó Zoltán: Csík vármegye zsidósága a betelepüléstől a megsemmisítésig. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról III*. Balassi, Budapest, 2004, 103-142.

Tilkovszky Lóránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938-1941*. Akadémiai, Budapest, 1967.

Tilkovszky Loránt: Magyarság és nemzetiség. Nemzetiség-politikai irányzatok Magyarországon (1919-1945). In: Lackó Miklós (szerk.): *A két világháború közötti Magyarországról*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984, 150-180.

Tomán Sándor: Egy újságíró emlékezései 1. *Magyar Szó*, 2004. júl. 29.

<http://archiv.magyarso.com/arhiva/2004/jul/29/main.php?l=../26/kilato.htm>

Ungváry Krisztián: Mítoszok a Don-kanyarról. *Index*, 2013. jan. 17.
https://index.hu/tudomany/tortenelem/2013/01/17/mitoszok_a_don-kanyarrol/

Ungváry Krisztián: A munkaszolgálat embertelen, de túlzó mozgó veszőhelynek nevezni. *Index*, 2013. jan. 23.
https://index.hu/velemenyo/olvir/2013/01/23/a_munkaszolgalat_embertelen_de_tulzo_mozgo_vesztohelynek_nevezni/

Ungváry Krisztián: Mit tudott a hatalmi elit a népirtásról? *Magyarország a második világháborúban: a BBC History különszáma*, 2014, 74-80.

Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon 1919-1944*. Harmadik, javított és bővített kiadás. Jelenkor, Budapest, 2016.

Ungváry Krisztián: *Hóman Bálint és népbírósági pere*. MTA Law Working Papers, 2016/1. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2016.

Urosevics Danílo: Emlékeim a barcsi és sárvári táborról. *Beszélő*, VII. évf. 1. sz. (1995. jan. 5.) 31-33.

Urosevics Danílo: *Szerbek a barcsi és sárvári internálótáborban, 1941-1945*. Szerb Fővárosi Önkormányzat – Vajdasági Levéltár – Zora Szerb Egyesület, Budapest, 2016.

Újváry Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*. Pallas, Budapest, 1929.

Valastyán Balázs: „Vártunk, jöttetek! Éljenek a magyar honvédek!” – „Elmentek a barbárok, és bejöttek a tatárok...” Társadalmi hangulat és a Délvidék visszacsatolása. *Limes*, XXIII. évf. 85. sz. (2010) 15–25.

Valastyán Balázs: Társadalmi hangulat a Délvidéken 1941 áprilisában. In: Erdős Zoltán, Pálfy Eszter, és Zárdai István Zoltán (szerk.): *Törésvonalak. Politikai, szociális és kulturális hasadások a közép-európai társadalmakban a kora újkortól napjainkig*. PTE BTK Kerényi Károly Szakkollégium – Lengyel Ifjúsági Egyesület, Pécs, 2011, 229-237.

Valastyán Balázs: A magyar szociálpolitika első intézkedései a visszacsatolt Délvidéken. In: Antos Balázs és Tamás Ágnes (szerk.): *Szemelvények ötszáz év magyar történelméből. A III. modern kori magyar történeti PhD-konferencia tanulmányai*. SZTE, Szeged, 2011, 229-237.

Valastyán Balázs: A bukovinai székelyek letelepítése a Bácskában a Földművelésügyi Minisztérium dokumentumainak tükrében (1941). *Bácsország*, 2013/4. sz. 51-54.

Valastyán Balázs: Telepítések, földhöz juttatások a visszacsatolt Bácskában. *Fókusz: Vajdasági ismeretterjesztő és tudománynpszerűsítő portál*. 117. sz. (2014. jún. 1.)
<http://www.fokusz.info/index.php?cid=1285654298&aid=1712016537>

Valastyán Balázs: Haszonbérletek, haszonbérbe adások a visszacsatolt Délvidéken (1941-1944). *Bácsország*, 72. sz. (2015/1) 20-26.

Varga E. László: A Magyarországon internált lengyel katonák történetéhez. Vitéz Baló Zoltán ezredes visszaemlékezése, 1939-1944. *Hadtörténelmi Közlemények*, 119. évf. 1. sz. (2006) 165-202.

Vértés Róbert (szerk.): *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938-1945*. Második kiadás. PolgArt, Budapest, 2002.

Vilmon Gyula, dr. és Dunszt Ferenc, dr.: A Bácska közegészségügyi viszonyai. *Népegészségügy*, 25. sz. (1944) 586-591.

Weaver, Eric Beckett: Hungarian Views of the Bunjevci in Habsburg Times and the Inter-war Period. *Balkanica*, 42. sz. (2011) 77-115.

Zakić, Mirna: *Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia in World War II*. Cambridge University Press, Cambridge, 2017.

Zuccotti, Susan: *The Italians and the Holocaust. Persecution, rescue and survival*. University of Nebraska Press, Lincoln, 1996.

Szerző nélkül:

Bács-Bodrog vármegye tiszti címtára. „Új Nép” kiadóhivatala, Újvidék, é. n.

A Délvidékért. A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség Egyetemi és Főiskolai Hallgatók alosztályának értesítője, 1941-1942. Uránia, Újvidék, 1942.

Felsőházi Napló, 1939-1944

Képviselőházi Napló, 1939-1944

Magyar Törvénytár 1938. Franklin Társulat, Budapest, 1939.

Magyar Törvénytár 1939. Franklin Társulat, Budapest, 1940.

Magyar Törvénytár 1940. Franklin Társulat, Budapest, 1941.

Magyar Törvénytár 1941. Franklin Társulat, Budapest, 1942.

Magyar Törvénytár 1942. Franklin Társulat, Budapest, 1943.

Magyarországi Rendeletek Tára 1939. Belügyminisztérium, Budapest, 1940.
Magyarországi Rendeletek Tára, 1940. Belügyminisztérium, Budapest, 1941.
Magyarországi Rendeletek Tára, 1941. Belügyminisztérium, Budapest, 1942.
Magyarországi Rendeletek Tára 1942. Belügyminisztérium, Budapest, 1943.
Magyarországi Rendeletek Tára 1943. Belügyminisztérium, Budapest, 1944.
Magyarországi Rendeletek Tára, 1944. Belügyminisztérium, Budapest, 1944.
Szabadka sz. kir. thj. város polgármesterének időszaki jelentése az 1941. augusztus 16-tól 1942. március 15-ig terjedő időről. Globus-Papp, Szabadka, 1942.
Szabadka szabad királyi thj. város zeneiskolájának értesítője az 1941/42-1943/44. tanévekről. Közzéteszi: Szemlér István. Szabadka, Globus-Papp, 1942-1944.
A szabadkai Magyar Olvasókör kebelében alakult „Diáksegélyező Bizottság” emlékalbuma 1931-1941. Kiadja a „Diáksegélyező Bizottság”. Globus-Papp, Szabadka, 1941.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

BM – Belügyminisztérium
DDI – Délvidéki Diákok Irodája
DFK – Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség
DFT – Délvidéki Földbirtokrendezési Tanács
DHKKCsP – Déli Hadsereg Katonai Közigazgatási Csoport Parancsnokság
DMKSz – Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség
FM – Földművelésügyi Minisztérium
GYOSZ – Gyáriparosok Országos Szövetsége
IpM – Iparügyi Minisztérium
KEOKH – Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság
KKM – Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium
KMOSz – Keresztény Magyar Orvosok Szövetsége
ME – Miniszterelnökség
MNL – Magyar Nemzeti Levéltár
MNL CSML – Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára
MNL CSML SZL – Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szegedi Levéltár
MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MONE – Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete
MÜNE – Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete
NMK – Nemzeti Munkaközpont
NÖA – Nemzeti Önállósítási Alap
OFI – Országos Földhitel Intézet
OMZSA – Országos Magyar Zsidó Segítő Akció
ONCSA – Országos Nép- és Családvédelmi Alap
PM – Polgármester
SZEI – Szegedi Egyetemi Ifjúság
SZTEL – Szegedi Tudományegyetem Levéltára
TLSz – Történelmi Levéltár Szabadka
TLZe – Történelmi Levéltár Zenta
TLZo – Történelmi Levéltár Zombor
USHMM – United States Holocaust Memorial Museum
ÚVTL – Újvidék Város Történelmi Levéltára
ÜKOB – Ügyvédi Kamarák Országos Bizottsága
YVA – Yad Vashem Archives
VKM – Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium
VL – Vajdasági Levéltár
VM – Vajdasági Múzeum